Roskilde University

Økonomi, økonomisk fornuft og nyliberalismen

En kritik af økonomisk teori og praksis

Nielsen, Peter

Publication date:
2003

Citation for published version (APA):
Nielsen, P. (2003). *Økonomi, økonomisk fornuft og nyliberalismen: En kritik af økonomisk teori og praksis*. Roskilde Universitet. FS & P Ph.D. afhandlinger Nr. 37

General rights
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact rucforsk@kb.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Download date: 03. Jul. 2025

Peter Nielsen

Økonomi, økonomisk fornuft og nyliberalismen

- en kritik af økonomisk teori og praksis

Ph.d. afhandling, juni 2003

Institut for Samfundsvidenskab og Erhvervsøkonomi, Roskilde Universitetscenter

Indhold

Resumé **i**

Summary **v**

Forord **ix**

1. Indfaldsvinkel og perspektiv **1**
Den transitive og den intransitive dimension 1
Den videnskabelige vidensproduktion 5
Fra natur- til samfundsvidenskab 9
Socialvidenskabelig metodologi 11
Afhandlingens problemstilling 17

2. Politisk økonomi og Marx **23**
Forskellige opfattelser af Marx og den klassiske politiske økonomi 24
Marx som immanent videnskabsmand 30
Marx som ekstern (videnskabs)teoretiker 36
Den politiske Marx 49
Et helhedsbillede 56

3. Fra politisk økonomi til økonomi **61**
Revolution eller reform? 61
Fra klassisk politisk økonomi over vulgærøkonomi - udenom Marx 64
Fra politisk økonomi til økonomi 71
Endimensionalitet, matematik og kvantiteter 82
Det økonomiske menneske, nytte og værdi 90
Den nye økonomi som system og projekt 98

4. Mod samtidens økonomi **103**
Fra Marshall til Samuelson 104
Økonomiens hierarki og janusansigt 105
Samuelsons *Foundations* 106
Samuelsons *Economics* 111
Det økonomiske menneske, nytteteori og velfærdsøkonomi 119
Indirekte verifikation og epistemologisk dominans 123
Metodologi, matematikken og den videre diskursive tillukning 127
Den moderne økonomiske teori og de institutionelle forhold 132
Den økonomiske ortodoksi og hinsides 135
Den politiske økonomi i samtiden 141

5. Kritisk realisme i politisk økonomi **149**
Spændingsfelter i kritisk realisme 150
Kritisk realisme i politisk økonomi 151
Status og rammer for filosofien i kritisk realisme 154
Politisk økonomi hinsides filosofi 156
Skellet marxisme/ikke-marxisme og den samtidige politiske økonomi 163
Den heterodokse økonomi og relationen mellem marxisme og ikke-marxisme 167
En dialektisk rekonstruktion af kritisk realisme i politisk økonomi 169
Mellemspil 176

6. Det (økonomi)ske menneske **181**
Neoklassisk økonomisk teori som det økonomiske menneske 181
Det metateoretiske perspektiv 183
Det økonomiske menneske i teoretisk iklædning 186
Normativitet og ideologi 187
Symbolik og helhedskarakter 193
Økonomiopfattelse og økonomikritik 198
Kritiske sociologer 205
Sociologi og (heterodoks/ortodoks) økonomi 210
Mod en forklarende kritik af økonomi i og for det kapitalistiske samfund 215

7. Økonomisk fornuft **223**
Momenter af den økonomiske fornuft 228
Økonomisk fornuft som systemisk fornuftsform 238
Systemiske modsætningsforhold 243
Fra instrumentel fornuft til økonomisk fornuft 245
Den økonomiske fornufts faktiske hovedformer 250
Regulering og (udvidet) reproduktion af økonomisk fornuft 259
Økonomiens paradoks 269
Kritik og historisering 271

8. Økonomikritik **277**
Klassiske temaer og centrale problemstillinger 278
Økonomisk depression og overflod 292
Kritisk teori 302
Kritisk teori og kritisk politisk økonomi 305
Opsamling og afrunding 323

9. Nyliberalismen, kritik og modstand **329**
Autonomi/heteronomi og økonomisk fornuft i samtidens kapitalisme 330
Den offentlige sektor 346
Mod det nyliberalistiske universitet 354
DJØF'isering og Institut for Miljøvurdering 360
Kapitalisme, nyliberalisme, økonomisme 366
Kritik og modstand 386
Teoretisk kritik og modstand 392
Teori og praksis 410
Bevægelsen for en anden globalisering og World Social Forum 414
Sammenfatning og afrunding 419

10. Udfaldsrum og horisont **431**
Erkendelsesinteresse og hovedlinier 431
Udvidelse af horisonten 436
Indfaldsvinkel og problemstilling 439
How big? og s*o what*? 446

Bibliografi **449**

Resumé

Økonomi, økonomisk fornuft og nyliberalismen
- en kritik af økonomisk teori og praksis

Denne afhandling omhandler flere fænomener. Især et af disse, som jeg kalder økonomiens paradoks, står specielt frem og går på tværs af hele afhandlingen, selvom det ofte står i skyggen af højabstrakte analyser og kritikker. Økonomiens paradoks kommer kort sagt til udtryk ved, at vi står i en historisk situation, hvor tidsanvendelsen er mere effektiv end nogen sinde, men hvor vi samtidig mangler tid i et hidtil uhørt omfang. Konsekvensen af økonomisk vækst, tidsbesparelser og effektiviseringer er altså paradoksal, idet behovet for yderligere økonomisk vækst, tidsbesparelser og effektiviseringer blot tager til i styrke. Økonomisk vækst får os ikke til at blive materielt tilfredsstillede, snarere modsat. Tidsbesparelser frigør ikke vores tidsanvendelse, og effektivisering fører kun til stadig mere højrøstede krav om yderligere effektiviseringer. Hvorfor står vi i den situation, og hvad er vilkårene herfor? Hvorfor er det en patologisk social tilstand, og kan vi omgå paradokset? I relation til den forklarende kritik af økonomiens paradoks er det hovedsageligt to beslægtede fænomener, der danner det kritikfelt, indenfor hvilket afhandlingen bevæger sig. Hvorfor er den såkaldt neoklassiske økonomiske teori så dominerende indenfor den økonomisk-videnskabelige diskurs og hvorfor koloniserer den i stigende omfang også andre samfundsvidenskabelige diskurser? Hvorfor lever vi i et samfund, hvor økonomiske handleformer og relationer yder stadig større indflydelse på vores tilværelse, og hvordan kan denne tendens karakteriseres i forhold til samtidens politiske økonomi?

Startpunktet for afhandlingen er nogle indledende overvejelser i forhold til problemfeltet og refleksioner over kritisk realisme som generel erkendelseshorisont. Herefter artikuleres en kritisk teorihistorisk analyse af den økonomisk-videnskabelige diskurs, der som omdrejningspunkt har en læsning af Marx's kritik af den klassiske politiske økonomi og den såkaldte vulgærøkonomi og den efterfølgende indstiftelse og videreudvikling af den moderne økonomiske teori - den såkaldt neoklassiske økonomiske teori, eller blot *økonomi*. Efterfølgende analyserer jeg indgående den måde, hvorpå kritiske realister forholder sig til politisk økonomi og formulerer en immanent kritik, samt udfolder et konstruktivt syntetiserende standpunkt for kritisk realisme i politisk økonomi. I forlængelse heraf formulerer jeg en systematisk beskrivelse og ekstern kritik af den moderne

økonomidiskurs i den helhed, denne indgår i i det økonomiske menneske, der artikuleres som økonomiens varemærke. Kritikken tilsigter også at være forklarende og fokuserer herunder på at afkode dybderelationerne mellem økonomi og kapitalismen, for således at kunne forklare den positive sammenhæng mellem disse to systemers samtidige ekspansion. Denne grundlagskritik peger frem mod en kritisk analyse af *økonomisk fornuft*, og af den måde hvorpå økonomisk fornuft indskriver sig modsætningsfuldt i det kapitalistiske samfunds basale institutioner, mekanismer og sociale relationer og herigennem indstifter økonomiens paradoks som omdrejningspunkt for kapitalismens udvikling. Dette suppleres af en kritisk analyse af de omstændigheder, under hvilke økonomisk fornuft bliver reguleret og reproduceret under kapitalismen - særligt i *nyliberalismen*, der er samtidens fremherskende variant af den kapitalistiske samfundsmodel.

Samlet set argumenterer jeg for en kritisk teori om økonomi og samfund, der udgør et radikalt og omfattende alternativ til neoklassisk økonomi og i forlængelse heraf *rational choice* teorien. Kritikken og den alternative forståelseshorisont spænder over videnskabsteori, teori og værdier/normativitet. Kritikken af neoklassisk økonomi udfolder sig således på alle de centrale domæner, som dette paradigme selv omfatter og samordner og er både positiv og negativ. Den negative kritik konfronterer den neoklassiske økonomi direkte, idet jeg påpeger kategoriske modsigelser, inkonsistens, samt grundlæggende svagheder i den argumentation, der ligger til grund for denne måde at anskue og praktisere den økonomiske videnskab på. Den positive kritik skitserer en alternativ videnskabsteoretisk forståelseshorisont, praktiserer et teoretisk alternativ, der refererer direkte til den neoklassiske økonomis grundkerne, og bekender sig til en ekspliciteret normativ vision, der præsenterer sig som det, den er – dvs. gemmer sig ikke bag en tætsluttende pseudovidenskabelig kappe. Den normative referenceramme i form af en ekspliciteret post-økonomisk vision går som en markant understrøm gennem centrale dele af den heterodokse økonomi og den kritiske teori og manifesterer sig markant på tværs af også de toneangivende kritikker af nyliberalismen som et økonomis(tis)k samfund - og i den modstand der peger hinsides nyliberalismen.

Modsat den neoklassiske økonomi er intentionen bag den alternative forståelseshorisont ikke at indplacere sig selv i rollen som magtfuldkommen monolit, men at åbne op for andre veje og nye perspektiver, refleksioner og kritikker, samtidig med at objektet ikke tabes af syne i et epistemologisk hængedynd. Det perspektiv, der opdyrkes, tager udgangspunkt i en læsning af kritisk realisme og Marx's kritik af den klassiske politiske økonomi, men placerer sig også

væsentligt i forlængelse af kritisk teori (Frankfurterskolen) og inddrager væsentlige elementer fra andre kritiske traditioner indenfor politisk økonomi og samtidens heterodokse økonomi.

Hovedintentionen i den opbyggelige dimension og i forhold til samtidsdiagnosen er at belyse dybderelationerne mellem neoklassisk økonomi og kapitalismen under nyliberalismen, samt at knytte an til samtidens kritik af og modstand mod nyliberalismen, idet indholdet i sig selv peger radikalt hinsides neoklassisk økonomi og nyliberalismen. Det økonomiske menneske fremstilles herunder som det springende punkt i forhold til neoklassisk økonomi og agerer begrebslig kerne for den eksterne kritik af *økonomisk teori*, mens økonomisk fornuft artikuleres som tyngdepunktet i forhold til kapitalismen/nyliberalismen og den ikonoklastiske kritik af *økonomisk praksis*. I relation til sidstnævnte udsondres økonomiens paradoks som samtidens centrale politisk økonomiske paradoks med omfattende patologiske konsekvenser, idet paradokset kun skærpes yderligere og lukker sig om sig selv under nyliberalismen, og det påpeges, at dette paradoks kun kan imødegås progressivt, såfremt økonomien fravristes sin status som samfundenes universalessens, og der genetableres og skabes udvidede rum for individuelle og kollektive aktiviteter *udenfor* økonomiens herredømme, der i første instans indebærer økonomismens og i sidste instans potentielt økonomiens endeligt.

Summary

Economics, Economic Reason, and Neoliberalism
- A Critique of Economics and Economic Societies

This thesis relates to several phenomena. One of them is particularly predominant and pervades the whole thesis even though more abstract reasoning and critiques often takes the lead. I shall call this phenomenon the economic paradox. In short form the economic paradox expresses itself by the fact that we live in a society, that is more efficient than ever but where lack of time is at the same time an ever increasing individual and societal problem. The consequence of enormous economic growth, time saving and efficiency is strangely that the need for further economic growth, time saving and efficiency only increases. Economic growth does not make us materially satisfied - rather the other way around. Time saving does not produce more free time and efficiency only leads to ever more loud claims for increases in efficiency. Why is that so, and what are the societal reasons behind this paradox? Why is it a pathological state and is it possible to transcend the paradox? In the context of an explanatory critique of the economic paradox it is primarily two related phenomena that form the horizon of this thesis. Why is neoclassical economics so dominant in the scientific economic discourse and why does it increasingly colonise other social scientific discourses? Why do we live in a society where economic actions and relations constantly increase their significance and how can this tendency be characterised with reference to the political economy of contemporary societies?

The entry point is some introductory reflections and general guidelines in relation to the object of analysis and critical realism as a horizon for gaining knowledge. After this a critical history of economic thought is articulated, that centres around a reading of the Marxian critique of political economy and the so-called vulgar economy, and the consequent initiation and development of neoclassical economics, or just *economics*. Following this I shall analyse in depth the way that critical realists relate to political economy and formulate an immanent critique and a constructive synthesis for critical realism in political economy. This leads to a systematic description and an external critique of modern neoclassical economics and economic man is thus articulated as the pivot of economics. The critique is furthermore explanatory and it brings into focus primarily the deep relations between economics and capitalism in order to explain the positive connection

between the synchronic expansion for the two systems. This fundamental critique points towards a critical analysis of *economic reason* and the way that economic reason as a contradictory social form is inscribed in basic institutions, mechanisms and social relations of capitalism, and in that way posits the economic paradox as the pivot of capitalist development. This is supplemented by a comprehensive critical analysis of the circumstances under which economic reason is being regulated and reproduced in capitalist societies – particularly in *neoliberalism*, that is the dominant contemporary model of capitalism.

Basically I am arguing for a critical theory of economy and society, which is a radical and comprehensive alternative to neoclassical economics, and rational choice theory that is basically an unlimited extension of this paradigm. The critique and the alternative horizon cover philosophy of science, theory and values/normativity and thus relate to all the dimensions that are included and co-ordinated in neoclassical economics. Also, the critique is both negative and positive. The negative critique confronts economics directly since I point out categorical contradictions, inconsistencies and fundamental weaknesses in the arguments that found this way of practising political economy. The positive critique sketches an alternative philosophy of science, and practices a theoretical alternative, that refers directly to the core of economics and relates to an explicit normative vision, that presents itself as such – not as 'objective ethics'. The normative foundation in the form of an explicit post-economic vision is a central undertow in dominant parts of heterodox economics and critical theory, and it manifests itself also in the central critiques of neoliberalism as an economi(sti)c society – and in the resistance that points beyond neoliberalism.

As opposed to economics the intention of this thesis is not to place itself as a monolithic paradigm, but to expand the horizon and open up new ways and perspectives, reflections and critiques, but at the same time to secure that the object is not lost in an epistemological wilderness. The perspective that is articulated is based on a reading of critical realism and the Marxian critique of political economy but it also builds heavily on the tradition of critical theory (the Frankfurt school) and includes important elements from other critical traditions within political economy and contemporary heterodox economics.

The primary objective in the constructive dimension and in relation to contemporary societies is to shed light on the deep relations between economics and neoliberalism and to relate to contemporary

critiques of and resistance against neoliberalism, since the content in itself points radically beyond economics and capitalism/neoliberalism. Economic man is articulated as the core of economics and is the reference point of the external critique of *economics* whereas economic reason is articulated as the core of neoliberalism and is the decisive factor in the iconoclastic critique of *economic societies*. In relation to the latter the economic paradox is singled out as the central political economic paradox of our time and the pathological consequences are highlighted. It is argued also, that the economic paradox can only be transcended if economics and the capitalist economy are debunked and if individual and collective spaces for non-economic thinking and actions are reclaimed created and successively developed *beyond* the economy. In the first instance this will neutralise the economistic tendency and in the last instance it might potentially result in the end of economics and economic societies.

Forord

Denne ph.d. afhandling udspringer af mit vedvarende engagement i økonomi og samfund. Dette engagement udgør en basal drivkraft i mit studie- og arbejdsliv og har gjort det gennem 15 år, selvom min optik og rammebetingelserne har ændret sig markant gennem årene. Min interesse for matematik og samfundsforhold i gymnasiet blev først omsat til erhvervsøkonomi/matematik-studiet på Handelshøjskolen i København. Gennem de første 3 år forløb dette studium uden store problemer og betænkeligheder, men herefter indtraf et paradigmeskift i min måde at anskue politisk økonomi på, der stadig er toneangivende for mit arbejde i dag. Fra at have været overbevist om nytten af at bedrive neoklassisk og matematisk økonomi blev jeg meget opmærksom på de svagheder, modsigelser og dybe problemer der ligger under overfladen i denne teorikonstruktion. Efter dette radikale brud i min opfattelse af matematisk økonomi blev mit speciale helliget en teorihistorisk/videnskabsteoretisk analyse og kritik af neoklassisk økonomi med særligt henblik på matematikkens rolle herunder. Herefter har jeg hovedsageligt interesseret mig for alternativ (meta)teoriopbygning med inspiration i den politiske økonomi fra hovedsageligt Marx og Veblen, men jeg har ikke helt vendt ryggen til den mainstream-økonomiske teori, idet jeg oplever det som stadig mere vigtigt at formulere kritik af neoklassisk økonomi, samt at nå til større klarhed over hvad der eventuelt ligger af værdifuldt materiale heri, der kan danne basis for en kritisk rekonstruktion i en radikalt anderledes forståelseshorisont.

Jeg betragter ikke analysen og kritikken af – samt alternativer til - den såkaldt neoklassiske økonomi som et akademisk anliggende der kun har betydning for verdensfjerne teoretikere og økonomiske eksperter. Et af samtidens meget markante kendetegn er den måde, hvorpå den neoklassiske økonomiforståelse trin for trin underlægger sig den samfundsvidenskabelige erkendelsessfære og den politiske/offentlige debat, samtidig med at den sociale virkelighed i stadig større grad bliver formet efter denne måde at opfatte tilværelsen og samfundet på. Det er min hensigt at belyse denne udvikling kritisk og at bibringe diskussionen heraf større analytisk klarhed og tyngde.

En kritisk analyse af den økonomiske diskurs og konsekvenserne heraf bør ikke anskues uafhængigt af den type samfund, vi lever under i den vestlige verden, så den kritiske teori om den økonomiske tænkemåde må knyttes til en forståelse af den kapitalistiske samfundsmodel og den økonomiske

handlemåde i dette samfund. Hvad angår den mere konkrete samfundsmæssige virkelighed, så er hovedformålet med denne afhandling således at bidrage til forklaringen og kritikken af samtidens form for kapitalisme, som jeg kalder nyliberalismen. I sammenhæng med den neoklassiske økonomi står nyliberalismen i dag som et noget nær uangribeligt samfundsmæssigt paradigme og i de toneangivende diskurser opleves nyliberalismen som en uomgængelig samfundsform. Denne forestilling undergraver demokratiet og frarøver mennesker deres frihed til at vælge deres egen livsbane i fællesskab med andre. Den grundtanke jeg bygger på i denne afhandling er, at fremtiden er åben. Herudover er det min opfattelse, at nyliberalismen indeholder en række strukturelle sygdomstræk og har massive patologiske konsekvenser, der gør det vitalt at formulere kritik, tænke i alternativer og grundlag herfor, samt at handle aktivt for at medvirke til radikalt at overskride denne samfundsform.

På denne måde indskriver jeg mig i den klassiske tradition for (kritik af) politisk økonomi, der har både videnskabelig erkendelse, kritik og positive visioner for bedre samfund som sit anliggende. Denne karakteristik gælder i øvrigt også neoklassisk økonomi, men indenfor denne tradition folder kritik og normativitet sig ud bag et tungt slør af tilsyneladende ren videnskabelighed, hvis grundlag og tendenser ikke selv kan problematiseres eller kritiseres/overskrides. Dette implicerer et påtrængende behov for at oplyse, analysere, diskutere og ansvarliggøre (også) den normative dimension i den politiske økonomi, hvilket altså i sig selv påkræver et radikalt opgør med den gældende økonomiske ortodoksi.

Der er mange personer og institutioner der fortjener min store taknemmelighed i forbindelse med realiseringen af afhandlingen, selvom jeg i sidste instans selv bærer ansvaret for fejl og mangler, samt de værdier og holdninger der ligger til grund for teksten. Tak til min vejleder Klaus Nielsen for at give mig udbredt rum til at forfølge mine egne tanker og mit eget projekt, samt for venlig og kyndig vejledning på de rette tidspunkter gennem forløbet. Tak til Jesper Jespersen for – udenfor rammerne af den formelle vejlederinstans – at have taget sig tid til at læse, kommentere og diskutere udkast til store dele af afhandlingen, samt for opbakning og venlig opmuntring i perioder hvor motivationen var på lavpunktet. En stor tak også til kredsen bag antologien *Mod strømmen – kritiske essays om videnskab og samfund*. Uden dette projekt og de gode bidrag og diskussioner, der fulgte heraf, ville denne afhandling aldrig have set dagens lys i sin nuværende udformning. Også tak til Nordisk Sommeruniversitet og kreds 3 herunder for at stille udgivelsesplads og rum i øvrigt

til rådighed for dette antologiprojekt. I øvrigt tak til vennerne i Filosofisk Debatforum, som er det sted hvor mine intellektuelle aktiviteter gennem de seneste 7 år har været forankret. Særlig tak til mine gode venner Tom Børsen Hansen, Tomas Hutters og Peter Mølgaard Nielsen for opbakning og overbærenhed samt gode idéer, vigtige diskussioner og venligtsindet kritik. Ligeledes til Morten Ranum for vedvarende og konsekvente provokationer, samt anarkistisk vid. Jeg vil også gerne takke Inger Nielsen og Lars Poulsen for stor hjælp til korrekturlæsningen.

Jeg vil også takke Lancaster-kredsen for at have gjort mit ophold på Lancaster University til en meget positiv oplevelse. I relation hertil også tak til Steve og Ann Fleetwood for deres store venlig- og gæstfrihed og for gode udfordringer i forhold til kritisk realisme og politisk økonomi. En stor tak også til min vejleder på Department of Sociology, Bob Jessop for knivskarpe og inspirerende forelæsninger, smittende intellektuel begejstring, samt vejledning på et uovertruffet højt niveau. Jeg vil også gerne takke Tony Lawson for hans anerkendelse og støtte, der faldt på et tørt sted.

Også tak til min kollega Charlotte Holm for gode stunder på RUC og andre steder, for at sætte kvalerne med studiet/forskningen og afhandlingen i relief og for at problematisere mine standpunkter. Ligeledes tak til Rasmus Willig for at dele min passion for Frankfurterskolen, samt for at skærpe min interesse for nyere kritisk teori. I øvrigt tak til ph.d. studerende og andre kolleger på institut VIII og til instituttet som sådan og Roskilde Universitetscenter for at tildele mig et stipendium. Der er kun få og spredte rum med omfattende autonomi tilbage i dag, og jeg føler mig meget privilegeret og taknemmelig over at have befundet mig i et af dem gennem længere tid.

1. Indfaldsvinkel og perspektiv

Den videnskabsteoretiske grundkerne i denne afhandling lader sig overordnet set udtrykke ganske kort: ingen har privilegeret adgang til den utilslørede virkelighed, og der dumper ikke veltilrettede objekter ned fra himlen, som vi uproblematisk kan konfrontere og afsøge. Verden er uendelig kompleks, modsætningsfuld og altid i bevægelse, så det er ikke muligt at give en endelig og udtømmende kortlægning af virkeligheden. Viden er ligeledes altid fejlbarlig. Men teorier og virkelighedsopfattelser er ikke lige gode. Vi kan blive klogere på verden hvis vi besinder os på den menneskelige erkendelse og fornuftens begrænsninger, og vi kan benytte vores kritiske viden om natur, mennesker og samfund til at skabe bedre livsvilkår.

Men hermed er alt naturligvis ikke sagt om den sag. Dette afsnit introducerer kort nogle centrale videnskabsteoretiske begreber, teser, argumenter og problemfelter, samt reflekterer over og placerer udgangspunktet for afhandlingens substantielle problemstilling i forhold hertil. Hensigten er på den ene side at bane vejen for afhandlingens forståelseshorisont og problemfelt og på den anden side at åbne op for grundlagsdiskussion og –kritik. Hensigten er *ikke* at fremargumentere en bestemt videnskabsteoretisk model eller facitliste, samt positionere den skarpt og ubønhørligt i forhold til konkurrerende teorier for således at legitimere den tilgang, jeg selv følger og miskreditere alle andre. Jeg ønsker hverken at antyde, at forklaring og kritik i denne afhandling er formuleret fra et ikke-sted eller at fremstille den faktiske lokalisering som en selvbærende platform hinsides kritik, der kun bedriver refleksion og kritik som en strategisk manøvre for at hævde sig overfor konkurrenterne. Standpunktsløs kritik nedsmelter den kritiske bestræbelse og kritik, der forfalder til selvforherligende kritikløshed, fortjener omvendt ikke betegnelsen. Afsnittet har indledende karakter og bevæger sig på et meget alment plan. Mange af temaerne vil efterfølgende blive behandlet mere dybtgående og kontekstuelt, og jeg vender i det afsluttende kapitel yderligere tilbage til centrale diskussioner i lyset af de mellemliggende kapitler - og i takt med at jeg samler op og runder af.

Den transitive og den intransitive dimension

Videnskabsfilosoffen Roy Bhaskar skelner i relation til den indledningsvis skitserede problemstilling mellem to former for relativisme, hvoraf vi må tilslutte os den ene og afvise den anden. Epistemisk relativisme underminerer den naive objektivisme ved at hævde at ”all beliefs are

socially produced, so that all knowledge is transient, and neither truth-values nor criteria of rationality exists outside historical time" (Bhaskar, 1998 [1979][1], side 57) mens bedømmelsesmæssig relativisme indstifter naiv intra- eller intersubjektivisme ved at påstå, at "all beliefs (statements) are equally valid, in the sense that there can be no (rational) grounds for preferring one to another" (*ibid*). Ved at acceptere den epistemiske relativisme men afvise den bedømmelsesmæssige relativisme placerer Bhaskar sig i det dialektiske spændingsfelt mellem konstruktivismen og realismen – som *kritisk* realist. Vores forestillinger er altid historisk og kontekstuelt baserede, men de refererer samtidig til en verden udenfor sproget, diskurserne og menneskers meningsdannelse. Virkeligheden eksisterer delvist uafhængig af vores viden og teorier om den, men selv om vi kan opnå indsigt og erkendelse, vil det altid finde sted indenfor rammerne af diskursive interaktionsformer.

Indenfor kritisk realisme – der er blevet den alment accepterede betegnelse for den videnskabsteoretiske skole, der hovedsageligt bygger på Bhaskar's videnskabsfilosofi – håndterer man forskellen mellem social-historisk erkendelse og virkeligheden ved helt basalt at skelne mellem videnskabens transitive og intransitive dimension. Indenfor videnskabens transitive dimension finder den individuelt og social-historisk forankrede vidensdannelse sted. Den transitive dimension rummer alle de aktiviteter, vi forbinder med den videnskabelige dannelse og proces. Nye generationer af videnskabsfolk bliver socialiseret og uddannet. Teorier bliver fremsat og argumenter afprøvet. Artikler og bøger bliver skrevet og udgivet og mødt med forskellige grader af interesse og ligegyldighed i det videnskabelige miljø og offentligheden. Der bliver foretaget empiriske studier og eksperimenter, og resultater bliver gransket og diskuteret eller negligeret. Men videnskabens transitive dimension er *ikke* et afsondret og klinisk rent system i verden, hvor individuelle holdninger og sociale normer samt interaktionsmønstre er sat ud af kraft, idet en ubesmittet og rent objektrettet erkendelsestrang gennemtrænger alt. Videnskaben er afhængig af og afspejler den omkringliggende verden. Videnskabsfolk er mennesker med holdninger, interesser, idiosynkrasier og svagheder. De sociale relationer mellem videnskabsfolk baserer sig delvist på magt, penge, status og personlige sym- og antipatier. Den objektive og overmenneskeligt seriøse videnskabsperson, der ofte bliver afbildet med hvid kittel og alvorlig mine eller i et lille selvudslettende kontor pakket med bøger og noter, er en konstruktion, der nok medvirker til at bibeholde og styrke videnskabens legitimitet og autoritet, men som giver et yderst misvisende ensidigt billede af den videnskabelige verden.

Videnskabens intransitive dimension er verden i sig selv – den eksterne virkelighed, der udgør videnskabens objektive referencefelt. Uden den intransitive dimension ville videnskaben være en frit svævende social konstruktion på linie med sociale konstruktioner, der oprinder fra andre livsområder og historiske perioder. Det ville ikke være muligt at skelne mellem myte og virkelighed, gode og mindre gode/dårlige teorier, virkelighedsopfattelser, argumenter eller strategier. Begreber som vidensopbygning, videnskabelig dannelse, fornuft og oplysning ville miste deres berettigelse. Blandt postmodernister er det ilde set at hævde eksistensen af en virkelighed, der rækker ud over vores diskursive former og erkendelsesbestræbelser; at hævde, at videnskabelige diskurser refererer til en ekstra- eller non-diskursiv virkelighed. Realisme bliver associeret med udemokratiske og reaktionære tendenser i samfundet, idet påstanden om sandhed eller rigtighed anskues som en illegitim monopolisering. Udgangspunktet herfor, et opgør med den naive objektivisme, er sundt, men resultatet af den radikaliserede postmoderne kritik er desværre samstemmende endimensionalt og monologisk, idet antirealismen eller den tomme realisme formår at reducere videnskaben til det, kritiske realister kalder den transitive dimension og fejlagtigt forbinder alle former for realisme – også *kritisk* realisme - med naiv objektivisme eller betonrealisme. Den yderste konsekvens af det postmoderne standpunkt er gennemgribende relativisme og defaitisme, hvilket betyder at det samlet set er selvunderminerende. Hvorfor tale engageret og ophidset for en sag, hvis der ikke er noget der er værd at kæmpe for? Hvordan tordner man mod store fortællinger uden selv at indstifte en gigantisk fortælling? Postmodernismen har kastet lys over en række af videnskabens blinde pletter og eksponeret de problematiske sider ved en indbildsk modernitet, men har i samme bevægelse etableret en unuanceret modfortælling, der igen påkalder sig kritisk søgelys, og i sidste ende indskærper nødvendigheden af transcendens og syntese. Som i forhold til mange andre dualismer kan kritisk realisme anskues som et forsøg på syntese mellem modernisme og postmodernisme og kan således medvirke til at opbløde en debat, der i radikaliseret, selvhævdende og polemisk form kun bidrager til langvarig og ufrugtbar skyttegravskrig.

Grænsen mellem videnskabens transitive og intransitive dimensioner er ikke klar og utvetydig. Når videnskaben ikke er en isoleret ø i samfundet, men både bliver påvirket af og påvirker samfundets konstitution og udvikling, så kan den intransitive dimension ikke inddæmmes eller udsondres entydigt. Videnskabens transitive dimension har i sig selv en intransitiv dimension, hvilket danner

grundlag for videnskabsfilosofien og -sociologien. Videnskabens objekter - fx sociale strukturer – er heller ikke helt uafhængige af den videnskabelige vidensproduktion. Videnskabelige teorier har betydning for vores måde at opfatte, forstå og derfor være i verden og forandre den på. Samfundet medskaber på den ene side videnskaben i form af normer, krav og sociale relationer, og videnskaben medskaber tilsvarende verden ved at påvirke meningsdannelsen og levere materiale til omdannelse af natur, mennesker og samfund, men samfundet *skaber* ikke videnskaben og videnskaben *skaber* ikke natur og samfund. Kategorierne transitiv dimension og intransitiv dimension er selvsagt ikke transhistorisk og objektivt givne. Som alle kategorier er de produkter af den menneskelige erkendelse i den transitive dimension: ”kategorier [er]”, som Marx formulerer det i sin kritik af Proudhon, ” lige så lidt som de relationer som de udtrykker, evige. De er *historiske, forgængelige, forbigående produkter*” (Marx, 2000 [1847], side 136). Men det betyder ikke, at vi skal afskrive eksistensen af en objektiv virkelighed, der ikke går restløst op i den transitive dimension. Vidensproduktion sker ikke i et tomrum. Videnskabens transitive og intransitive dimensioner kan ikke reduceres til hinanden men kan samtidig ikke adskilles fra hinanden. Begge kategorier er samtidig nødvendige, hvis vi ønsker at forklare den *faktiske* videnskabelige udvikling og praksis. Konsekvenserne af at nedbryde relationen og etablere enten det ene eller det andet eneherredømme er tillige katastrofale. Den naive objektivisme gør mennesket til slaver for den herskende orden og det samme gør sig gældende for idealismen. For idealismens vedkommende er der en omvej til dette resultat, idet forholdet i udgangspunktet er vendt på hovedet, men ved at negligere *reelle* magt- og dominansforhold kommer man udtrykkeligt til at forherlige den gældende orden. Den dialektik, der karakteriserer den helt grundlæggende adskillelse mellem videnskaben og videnskabens objekter, er kendetegnende for kritisk realisme betragtet i sin helhed som videnskabsteoretisk anskuelse. Kritisk realisme er ikke en fast krystal, der for evigt er bundet til uforanderlige standpunkter, men en (selv)refleksiv erkendelseshorisont, der nok har væsentlige pejlemærker men samtidig er processuel, fundamentalt omskabelsesdygtig og åben for fortolkning.

På samme måde er den objektive virkelighed ikke fjern og uopnåelig eller evigt uforanderlig, men knyttet til diskurser, handlingsmønstre og strukturelle former, der *kan være anderledes*. Men virkeligheden er ikke flydende eller transparent og lader sig ikke uproblematisk aflæse. Historiens drama udspiller sig bag kulisserne og den videnskabelige erkendelse er derfor nødvendig for at mennesker bevidst kan omskabe socialiteten. Den videnskabelige vidensdannelse består derfor ikke i ophobning af beviser for nødvendigheden af *status quo*. Videnskabelig viden er produkter i den

historiske proces, der vedvarende *forandrer* livs- og handleformer - og derfor også yder indflydelse på vilkårene for videnskabens mulighed og fremtidige status. Videnskaben er *i* verden, ikke *udenfor* den.

Ifølge kritiske realister er den intransitive dimension struktureret og stratificeret. Påstanden om eksistensen af videnskabens intransitive dimension er ikke umiddelbart indholdsbestemt. Udover basal uenighed mellem realister og ikke-realister er der også stor uenighed blandt forskellige slags realister om, hvordan virkeligheden er konstitueret. At virkeligheden er struktureret og stratificeret betyder, at vi kan identificere virkelige strukturelle og sociale former der har kausal betydning og må skelne mellem forskellige ontologiske domæner. Verden er åben og uendelig kompleks men ikke ustruktureret og struktureringen finder ikke kun sted på det empiriske eller det faktiske domæne af virkeligheden, men hovedsageligt på det reale domæne. Hvor det empiriske og det faktiske refererer til det sanselige og konkrete, så refererer det reale domæne til dybden og det abstrakte. For kritiske realister betyder betegnelsen realisme altså både, at virkeligheden eksisterer delvist uafhængigt af vores socialt konstruerede viden om den, *og* at virkeligheden hovedsageligt er konstitueret gennem dybtliggende, ikke umiddelbart tilgængelige eller observerbare, strukturelle former. Disse to grundlæggende teser har vidtrækkende konsekvenser for videnskabssynet og metodologien.

Den videnskabelige vidensproduktion

Når vores vidensdannelse uundgåeligt finder sted under vilkår, der gør, at vidensprodukter ikke kan gøre krav på at være direkte allieret med den højeste autoritet i den objektive virkelighed, og vi samtidig ikke umiddelbart kan afdække det domæne af virkeligheden, som rummer de årsagsgivende strukturelle former, så forsvinder enhver forestilling om, at videnskab er en uproblematisk og simpelt opbyggelig aktivitet, der kan sammenfattes i en universel videnskabelig metode. Kritiske realister hævder, at virkeligheden er erkendbar men *ikke*, at den gældende videnskab sidder inde med nøglen til virkeligheden eller for den sags skyld, at de selv kan træde til og rede trådene ud på en sådan måde, at den rene og uhindrede adgang til virkeligheden er sikret én gang for alle. Hovmodet og den overlegne tiltro til egne og andre ligesindedes begavelse, fornuft og guddommelige indsigt, der kendetegner mange klassiske videnskabelige disputter og ikke mindst store dele af den videnskabelige verdens nedladende omgang med ikke-videnskabsfolk, ønsker kritiske realister ikke at reproducere. Videnskabens iboende vanskelighed og virkelighedens

utilgængelighed påkalder en helt anden tilgang til den videnskabelige praksis. Der er et påtrængende behov for ydmyghed og indgroet skepsis overfor erkendelsesprætentioner. Kritik – også dekonstruktion og grundlagskritik - og åben konstruktiv dialog må konsekvent opdyrkes og institutionaliseres, hvis videnskaben ikke skal opløse sig selv gennem blind reproduktion af stivnet uvidenhed.

Viden der bliver skabt i den transitive dimension – og det gælder al viden - er fejlbarlig, og man kan hverken endegyldigt bevise eller falsificere en påstand eller en teori ved at teste den empirisk eller på anden måde konfrontere (dele af) virkeligheden. Den sociale verden består af åbne systemer. Det betyder, at individer, strukturer, livssfærer og relationer glider ind over hinanden i den sociale totalitet og aldrig forekommer som spontant lukkede systemer eller kan danne basis for lukning i form af fuldt kontrollerede eksperimenter. I socialvidenskaben er eksperimentet i sig selv garant for et åbent system og umuliggør derfor basalt set sig selv. Forsøget på at indkapsle et udsnit af verden skaber grobund for refleksion og åbner derfor nye horisonter. Man forsøger at reducere verdens kompleksitet ved at skabe en kunstig eksperimental situation, men bidrager i samme bevægelse til, at kompleksiteten forøges, ved at indføre kunstige skillelinier, der inviterer til at blive problematiseret. Den eksperimentelle situation i socialvidenskaben er et paradoksalt forsøg på lukning, der kun skaber nye åbninger hvor virkeligheden konsekvent slipper videnskaben af hænde. Vi er heller ikke i besiddelse af et sprog, hvorpå socialvidenskabelig viden kan formuleres og formidles på en måde, der udelukker åbenhed i form af læsninger og fortolkning. Den måde verden er skruet sammen på muliggør altså ikke endelige beviser for en teori, idet teorien aldrig bliver spontant testet og ikke kan testes på en måde, der udelukker enhver tvivl. Ligeledes kan en teori aldrig endegyldigt falsificeres. Når verden består af åbne systemer med hver deres tendenser og modsigelsesfulde dynamik, så kan et givent udfald i den sociale totalitet, som er det eneste vi konkret kan bero os på, være resultat af en *række* forskellige forhold, hvoraf nogle ligger udenfor teorien, og vi kan aldrig være sikre på, at de forhold som en teori beskriver ikke bliver modvirket af disse andre forhold, som vi måske er uvidende om. Eksistensen af modsætningsforhold og systemiske modtendenser betyder yderligere, at vi slet ikke kan operere med falsificerbarhedskriteriet. På samme måde betyder eksistensen af genuint sociale og kvalitativt-meningstunge forhold, at Popper's skoledannende sondring mellem videnskab og ikke-videnskab ikke er en frugtbar demarkationslinie.

Når vi hverken endegyldigt kan verificere eller falsificere teorier, der aspirerer til videnskabelig status, må vi forvente, at der på ethvert givet tidspunkt er mange videnskabelige teorier i spil hvoraf flere er i modstrid med hinanden og i disharmoni med fortolkninger af historien og det tilgængelige empiriske materiale. Vi må også acceptere, at vi ikke entydigt kan afvise alle (undtagen én) som uvidenskabelige. Nogle teorier kan forklare visse ting eller af andre grunde være appellerende, mens andre teorier ifølge visse videnskabsfolk forklarer væsentligt mere, uden at de af den grund vinder fuldt gehør. Der er ikke meget, der er enkelt og ligetil – heller ikke i videnskaben. Historien udvikler sig konstant på måder, som vi ikke har kunnet forudse og konsekvensen heraf er, at vi løbende må gentænke og revurdere vores videnskabssyn og teorier (radikalt) i lyset af nye mulighedsbetingelser og hidtil skjulte sammenhænge. Historisk set har socialvidenskaben på mange måder været en march på stedet og de stridspunkter og polemikker, der kendetegner videnskabsteorien og det videnskabelige miljø i dag er meget ofte gennemtygget flere gange før, for så alligevel med jævne mellemrum at dukke op i mere eller mindre nye iklædninger. Eksempler herpå er relationen mellem fakta og værdier (er og bør), individ og samfund (aktør og struktur), samt grænserne for anvendeligheden af kvantitative metoder og den matematiske fremstillingsform. Der er mange grunde til, at det forholder sig sådan, men socialvidenskabens objekt - den sociale virkeligheds konstitution og dynamik – medvirker *i sig selv* til konsekvent at rive tæppet væk under stivnede former og definitive svar.

Viden er konsekvent fejlbarlig og socialt konstrueret, samt begrænset af sprog, fremstillingsform og nødvendigheden af, at viden er endelig mens den sociale totalitet er ubegrænset. Hertil kommer så, at viden ofte har abstrakt - dvs. ikke-observerbar - karakter, idet strukturelle former virker socialt gennem abstrakte mekanismer. Videnskab handler altså i vidt omfang om at observere det ikke-observerbare, indkredse noget, der altid slipper os af hænde, og at formulere og fremstille erkendelse, der ikke lader sig formulere og fremstille. Alt i alt kan vi aldrig kan være *helt* sikre på noget som helst, og der er flere eksempler på, at selv seriøse bestræbelser på at oplyse menneskeheden gennem videnskabelige teorier og resultater har ført til forfærdende uintenderede konsekvenser. Er det overhovedet umagen værd at bedrive videnskab, når man er underlagt disse betingelser? Der er utvivlsomt god grund til at være skeptisk, defensiv og at gå forsigtigt frem, men efter min mening er begrundelserne for at vove springet alligevel mere tungtvejende, når vi betragter det samlede billede. Den radikale skepticisme, der blev revitaliseret i brede lag i 1980'erne, og som umiddelbart er mest synlig på den måde post-præfixet har vundet bred genklang,

hjemsøger stadig mange felter af videnskaben ved konsekvent at affeje forsøg på at begribe virkeligheden udenfor sproget eller magt/viden-relationer, eller overhovedet at have ontologi på dagsordenen. Opgøret med stivnede tankeformer var - og er – påkrævet, men det er nødvendigt at besinde sig og at afvise *alle* former for fastlåst reduktionisme. *Også* den nye reduktionisme, der kun kan se diskurser og konstruktioner, og som derfor reducerer alt til epistemologi og politik. Man kurerer ikke stivsind ved at erstatte en form med en anden. Det gælder for mig at se om kritisk at *genetablere* og *generobre* virkeligheden. Genetablere den i forhold til forsøg på at udtømme den og generobre den i forhold til forsøg på at hypostasere den.

En af de væsentligste grunde til at intervention i det videnskabelige morads er nødvendig, er, at ubehjælpsom filosofi og håbløst fejlrettet videnskabelig praksis står i fuldt flor og derved opretholder og reproducerer en situation, hvor systematisk uvidenhed og ideologisk fordrejning hører til dagens uorden. Det gælder ikke mindst 'den økonomiske videnskab' som er et af kernepunkterne i denne afhandling. Min motivation i den retning er delvist negativ. Bestræbelsen går i den forbindelse ikke ud på at skabe sikker og ufejlbarlig viden ved at rette blikket mod et ophøjet og abstrakt sandhedsideal, men at så berettiget tvivl om grundlaget for og konsekvenserne af den autoritære videnskonstruktion, der i et langt århundrede har gjort sig mærkbart gældende som ideologisk blålys på markedet for politisk økonomiske teorier. Der ligger en væsentlig opgave i at demonstrere og derved demaskere endimensionale og ikke-refleksive videnskabelige diskurser med hegemonisk status, for på den måde at medvirke til at berøve dem noget af den legitimitet og tilslutning, som de har opnået på helt urimelige præmisser. At afsløre ideologi og uvidenhed i videnskabelig indpakning er en væsentlig videnskabelig delaktivitet. Men det er ikke helt nok i sig selv. Jeg ville ikke betragte den videnskabelige proces som tilstrækkelig meningsfuld, hvis jeg ikke også havde en forestilling om, at jeg kan bidrage med noget på den positivt opbyggelige front.

I relation hertil skriver jeg mig ind i traditionen for kritisk samfundsteori[2], der ifølge Herbert Marcuse blandt andet har som målsætning, at "søge rødderne til [samfundsmæssige] udviklinger og at undersøge deres historiske alternativer". Den kritiske teori "analyserer samfundet udfra dets udnyttede og uudnyttede muligheder for at forbedre menneskets forhold"[3]. Til grund for intellektuelle bestræbelser i overensstemmelse hermed ligger to positive værdidomme, der efter min mening uden problemer lader sig forene med kritisk realisme:

> ”1. den dom, at menneskets liv er værd at leve, eller snarere, at det kan og bør gøres værd at leve. Denne dom ligger til grund for al intellektuel anstrengelse, den er samfundsteoriens *a priori*, og hvis man forkaster den (hvilket ville være fuldstændigt logisk korrekt) forkaster man selve teorien.
> 2. den dom, at der i et givent samfund eksisterer bestemte muligheder for at forbedre menneskets liv og bestemte måder at realisere disse på.” (Marcuse, 1971, side 10-11)[4]

Ved at fortolke, præsentere og videreudvikle de (videnskabs)teoretiske erkendelser, som jeg finder det begrundet og sandsynliggjort, at det er mest frugtbart at reproducere og bygge kritisk videre på, forsøger jeg derfor at bidrage til vores positive og kritisk handlingsrettede vidensfelt. Vel vidende, at fundamentet herfor ikke er støbt i beton. Åbenhed og fleksibilitet er dyder, men den berettigede modstand mod dogmatik og intolerance gennemtærer sig selv og åbenbarer flad ligegyldighed, hvis ikke det pluralistiske sindelag til stadighed suppleres af et tilsvarende rodfæstet og nærværende engagement.

Fra natur- til samfundsvidenskab

Bhaskar’s startpunkt i sit hovedværk om samfundsvidenskabsteori *The Possibility of Naturalism* (1998 [1979]) er utilfredshed med gældende videnskabsteoretiske anskuelser og toneangivende videnskabelig praksis. Han eksemplificerer og praktiserer på denne måde selv sin tese om, at filosofisk/videnskabelig aktivitet – på godt og ondt – udfolder sig *indenfor* rammerne af den transitive dimension og således ikke kan undslippe den social-historiske arv i form af teorier, systemer osv. Men *The Possibility of Naturalism* er også et levende bevis på, at erkendelsesbestræbelser ligeså vel kan *overskride* eksisterende anskuelsesformer. Kritikken af positivismen og hermeneutikken danner springbræt for en opbyggelig indsats i form af den anskuelse han betegner kritisk naturalisme, der så senere er blevet omdøbt til kritisk realisme. Bhaskar er dog opmærksom på, at ikke meget er vundet, hvis han nedriver to monolitter for blot at rejse en tredje i deres sted. Han insisterer på, at hans kritiske realisme ikke er ufejlbarlig, at han kun betragter kritisk realisme som den bedste af de for tiden tilgængelige filosofier, og at den meget vel i fremtiden kan blive erstattet af et mere frugtbart videnskabsteoretisk program, eller at selve den socialvidenskabelige kognitionsform kan ende med at overleve sig selv, hvis den sociale væren i et fremtidigt samfund mister sin dybdekarakter[5]. I samme åndedræt fremhæver han dog, at kritisk realisme, til forskel fra positivismen og hermeneutikken, er refleksivt selv-konsistent, idet teorien netop kan situere sin egen fejlbarlighed, samt yderligere sin fremkomst og transformation – eller afmontering. Kritisk realisme er altså ikke selvbærende, kun udviklingsmæssigt konsistent og altid i sin vorden. Dette princip har Bhaskar forsøgt at praktisere ved at videreudvikle og radikalt omskabe

kritisk realisme gennem sit *ouvre*. Først til dialektisk kritisk realisme i *Dialectic* (1993) og herefter – stadig mere kontroversielt - til transcendental dialektisk kritisk realisme i *From East to West* (2000).

Sideløbende har en række andre taget udfordringen op, og begrebet kritisk realisme har således i dag mange betydninger og dækker over mange forskellige læsninger, udlægninger og bidrag. Overordnet set er der blandt andet forskel på i hvilket omfang kritiske realister lægger afstand til radikale konstruktivister og positivister, samt hvor tæt kritisk realisme bliver knyttet til Marx og den marxistiske/kritisk teoretiske tradition. Kritisk realisme er en levende tradition, som videreføres af mennesker med forskellige interesser og biografier, så der er naturligt nok forskel på kritiske realister, men alligevel efter min mening tilstrækkelig grundlæggende enighed og overensstemmelse til, at det giver mening at tale om kritisk realisme som et markant sammenhængende projekt og ikke blot en vilkårlig grænsedragning i en udflydende virkelighed.

Hovedsigtet med *The Possibility of Naturalism* er at belyse og besvare spørgsmålet om, i hvilket omfang man kan studere samfundet videnskabeligt på samme måde, som man studerer naturen videnskabeligt. Spørgsmålet om relationen mellem natur- og samfundsvidenskaben er en fuldgyldig klassiker indenfor videnskabsteorien. I den forbindelse er Bhaskar's hovedanke, at de fleste socialvidenskabsfolk enten overfører en naturvidenskabelig metodologi til socialvidenskaben uden at medtænke implikationerne heraf (positivisme) eller skaber et radikalt modbillede ved helt og holdent at afvise relevansen af naturvidenskabelig metodologi i socialvidenskaben (hermeneutikken). Det er yderligere Bhaskar's opfattelse, at begge hovedspor i socialvidenskaben har dannet sig på grundlag af en fejlagtig opfattelse af, hvordan naturvidenskabens objekt og den naturvidenskabelige metodologi og praksis er skruet sammen. Bhaskar plæderer i forlængelse heraf for, at man på grundlag af den rekonstruktion af naturvidenskabsteorien, som han har foretaget i *A Realist Theory of Science* (1997 [1975]), må revurdere socialvidenskaben og transcendere den dualisme (natur/samfund) der kendetegner videnskabsteorien. Det er *både* problematisk at overføre den naturvidenskabelige praksis direkte og uforandret *og* helt at afvise, at natur- og samfundsvidenskaben har noget betydningsfuldt til fælles.

Bhaskar er hverken reduktionist eller scientist, idet han ikke mener, at genstandsfelterne natur og samfund er identiske, eller at der ikke er nogen væsentlige forskelle mellem natur- og

samfundsvidenskabelig metodologi. Og han er anti-positivist. Men han er naturalist, idet han hævder, at ”the human sciences can be sciences in *exactly the same sense*, though *not in exactly the same way* as the natural ones” (Bhaskar, 1998 [1979], side 159) og han er *kritisk* naturalist, idet han påpeger en række grænser for naturalismen, der blandt andet udspringer af genstandsfelternes forskellighed, og har væsentlige konsekvenser for socialvidenskabelig metodologi. Ordet kritisk har i øvrigt en dobbelt betydning. Udover at det som beskrevet illustrerer, at der er tale om en kvalificeret og modificeret naturalisme, så refererer det til det særligt væsentlige forhold, at samfundsvidenskaben – i modsætning til naturvidenskaben, hvor det er meningsløst – bør være kritisk i forhold til den sociale virkelighed, som den studerer og er en del af. Det er ikke alene socialvidenskabens opgave at *studere*, men også at *forandre*, eller danne grundlag for fornuftsbaseret forandring. Ved at Bhaskar fokuserer på socialvidenskaben som kritik og gennem det indhold, som han antydningsvist giver den samfundskritiske brod, kommer hans gæld til marxismen - og mere bredt den marxistisk inspirerede kritiske teori - klart for dagen. På det høje abstraktionsniveau, som han for det meste bevæger sig på, er der hovedsageligt tale om ideologikritik og kritik af falsk bevidsthed, men mere bredt i relation til kritisk realisme ligger det lige for, at man i den konkrete socialvidenskabelige praksis bør opdyrke og udvikle eksisterende kritikformer, såsom eksempelvis kritik af fattigdom, ulige livsvilkår, tingsliggørelse, undertrykkelse samt illegitime magt- og dominansrelationer. Dette tema vender jeg tilbage til.

Socialvidenskabelig metodologi

Den mest gennemgribende naturalistiske påstand i Bhaskar’s system er, at der er samhørighed mellem essensen af natur- og samfundsvidenskaben, hvilket finder udtryk i

> ”the *movement* at any one level from knowledge of manifest phenomena to knowledge of the structures that generate them” (Bhaskar, 1998 [1979], side 13).

Denne bevægelse *i dybden* kendetegner således kernen i såvel den naturvidenskabelige som den socialvidenskabelige metodologi, som er emnet her. Lidt forsimplet stillet op, idet der reelt er mere end to niveauer, er der tale om forsøg på at afdække et domæne af virkeligheden, som ikke er tilgængeligt for vores sanser, ved at opstille strukturelle og relationelle forklaringsmodeller på grundlag af manifeste fænomener. Deduktive og induktive ræsonnementer bliver således stillet på hovedet, og den horisontale akse bliver erstattet af en vertikal. Det gælder som hovedregel *ikke* om at fremstille konklusioner på grundlag af præmisser og konsekvent at bevæge sig indenfor det

empirisk-faktiske domæne, men *modsat* om at opsøge præmisserne for en konklusion i en proces, der peger udover et fladt ontologisk domæne, eller, sagt på en anden måde, om at undersøge mulighedsbetingelserne for et fænomen ved at afdække et dybere lag af virkeligheden. Denne slutningsform går under betegnelsen retroduktion og er tæt beslægtet med transcendentale argumenter indenfor filosofien. I mere traditionel marxistisk terminologi har vi altså at gøre med en bevægelse fra det konkrete til det abstrakte, der går fint i spænd med Marx's diktum om, at abstraktionsevnen udgør socialvidenskabens erstatning for naturvidenskabens instrumenter (Marx, 1970 [1867], 1. bog side 92).

Da abstraktion nødvendigvis er en kreativ proces, bliver der hermed stødt en pæl gennem den sejlivede myte om, at videnskaben er en strengt logisk og upersonlig aktivitetsform, der kan redegøres endeligt for, og som kan afgrænses klart og entydigt i forhold til kunstneriske udtryk. Videnskaben kan ikke sættes på formel uden at reale omvæltninger hermed bliver umuliggjort. Dette betyder samtidig, at ontologisk dybde og retroduktion er nødvendige mulighedsbetingelser for, at egentlige videnskabelige revolutioner - ikke kun reformer - kan finde sted. Ligeledes er (forestillingen om) sociale forandringer, der radikalt overskrider den herskende orden, ikke mulige uden (forestillingen om) manifeste fænomeners klangbund og resonans. En videnskab uden dybde er dømt til at skabe uendelige variationer over det samme hule tema og medskaber derfor den ideologiske diskurs, der i uoverensstemmelse med virkeligheden hævder, at fremtiden ikke er – eller kan blive - andet end en tingslig reproduktion af en åndløs nutid.

Ifølge anskuelsen i kritisk realisme bør den idealtypiske socialvidenskabelige praksis være en uafsluttet proces, hvor bevægelsen fra det konkrete til det abstrakte (strukturer, former og sociale relationer) bliver efterfulgt af den modsatte bevægelse, fra det abstrakte til det konkrete (erfaringer, historie og empirisk materiale), og i lyset heraf gentænkes fænomenernes verden, hvorefter processen starter forfra. Hensigten med denne aktivitet er at *forklare* fænomener *i dybden*, ikke at *forudsige* dem *på overfladen*. Når den sociale proces udvikler sig som en totalitet af sammenkædede systemer, så er forudsigelseskraft et meget svagt kriterium for distinktionen videnskab/ikke-videnskab. Det er ganske enkelt umuligt at forudsige den sociale udvikling i alle detaljer, idet socialiteten i sidste instans kun finder udtryk gennem menneskers handlinger - og menneskers adfærd er dybest set uforudsigelig. Heldigvis, for ellers ville vi ikke kunne betragte mennesker som frie. Det er et gennemgående paradoks, at liberale økonomer og socialforskere højt

besynger den individuelle frihed, samtidig med at de i deres popperianske praksis arbejder udfra det grundprincip, at individers handlinger kan forudsiges. Forudsigelighedens umulighed og menneskets modstand mod at blive gjort til viljeløse objekter - og derfor den kritiske teoris mulighed - viser sig eksempelvis ved, at sociale prognoser i sig selv kan frembringe en (mod)reaktion i form af sociale forandringer, der undergraver prognosens forudsigelser.

Falsifikationskriteriet er da også kun et legitimitetsgivende spil for galleriet, der fremhæves ved højtidelige lejligheder, men modarbejdes i praksis. Økonomer har på trods af et gigantisk ressourceforbrug i årevis ikke evnet at forbedre deres prognoser, men det kunne de naturligvis ikke drømme om at afsløre for offentligheden eller tage konsekvensen af, ved at revurdere deres teoretiske grundstruktur – som de jo burde gøre ifølge falsifikationsprincippet. For at gøre dobbeltmoralen fuldendt er økonomer altid de allerførste til at påpege ineffektivitet og spild af ressourcer alle andre steder i samfundet, selvom deres egen praksis *målt i forhold til deres eget succeskriterium: forudsigelseskraft* er et skoleeksempel på lige netop et uhyre ressourcespild. Økonomernes forudsigelser hviler på fremskrivning af lukkede systemer og tager således altid udgangspunkt i en række forudsætninger og ligninger, som naturligvis ændrer sig med tiden, og konsekvent ringe prognoser kan derfor bortforklares med henvisning til ændringer i modellens variable og sammenhænge, men dette ændrer ikke ved, at økonomerne jagter et umuligt og paradoksalt ideal, når de forsøger at forudsige den fremtidige udvikling i økonomiske kvantiteter, og at denne aktivitet har en række negative konsekvenser i form af ressourcespild, tingsliggørelse af historien og fejlorientering af den videnskabelige erkendelseshorisont.

At fremtiden grundlæggende set er åben betyder ikke, at vi intet kan sige herom. Blot at vi intet kan sige med sikkerhed, idet der altid kan indtræffe noget uforudset, der i større eller mindre grad vender op og ned på udviklingen. Især kvantitative forudsigelser er dømt til at være forkerte, hvilket økonomernes håbløse og stadig mere desperate aktivitet bevidner. På den anden side ligner i dag ofte i går hvad mange forhold angår og basale sociale strukturer, relationer og fornuftsformer præger i stort omfang vores handlemuligheder og fremtidsperspektiver. Men disse strukturerende forhold får vi netop indsigt i – og kan forholde os aktivt til – ved at *forklare* samtidens sociale fænomener. Ifølge Bhaskar er forklaringskraften den rette målestok for en succesrig videnskabelig teori. Historisk viden og indsigt i nutiden danner i kritisk realisme grundlag for teorier, der tilsigter at forklare aspekter af den sociale virkelighed. Og den bedste teori på markedet er så - for at

overskride den rigide skelnen mellem kendsgerninger og værdier - samtidig den, der bedst kan være os behjælpelige i vores forsøg på bevidst at subjektgøre menneskers historie og at styre i retning af en bedre fremtid. Da vores viden aldrig er ufejlbarlig eller komplet kan vi sagtens gå galt i byen selv med de bedste intentioner og aldrig finjustere socialiteten, men hvis vi afviser muligheden for at benytte (også) vores videnprodukter aktivt, så afskriver vi samtidig enhver form for fornuft og mulighed for at tage ved lære af vores indsigt i historien og samtiden. Dette alternativ betragter jeg ikke som tillokkende, og konsekvenserne er gennemgribende.

Den socialvidenskabelige forklaring kan altså danne grundlag for bevidste forsøg på samfundsmæssige forandringer, der tilsigter at gøre verden til et bedre sted at være. Det modsatte kan naturligvis også være tilfældet, og det bør en forsker være opmærksom på og forsøge at gardere sig imod. Jeg ønsker ikke at monopolisere forestillingen om det gode samfund, men vil påpege, at om end kendsgerninger og værdier ikke kan betragtes som sammenfaldende, så kan de heller ikke adskilles skarpt fra hinanden. Hvis kendsgerninger og værdier ikke adskilles, så er grunden lagt for endimensional absolutisme (eventuelt under en indladende relativistisk overflade), men hvis kendsgerninger og værdier henlægges til skarpt adskilte domæner, så er vi nødt til at svinge ubegrundet frem og tilbage mellem objektivisme og emotionalisme. Vores værdidomme påvirker vores udvælgelse og fremstilling af problemstillinger, teorier og ’kendsgerninger’ og en deskriptiv analyse kan i sig selv give anledning til værdidomme. Bhaskar’s grundeksempel på det sidstnævnte er, at en videnskabelig analyse, der påviser at en social institution systematisk fremstiller falske forestillinger, *i sig selv* (det vil sige uden at der indrages (yderligere) værdidomme) formulerer en værdidom, der tilsiger, at denne institution er uønskelig. Hvordan kan videnskaben, der tilstræber at oplyse, bibeholde sin neutralitet, hvis den påviser at bestemte forhold i den sociale virkelighed medvirker til udbredelsen af falske forestillinger? Mere bredt set, så forsøger man indenfor kritisk realisme at håndtere den vanskelige men uundgåelige balancegang mellem absolutisme og dualisme ved at skabe en syntese mellem socialvidenskabelige forklaringer og socialvidenskaben som kritik. Dette forhold kommer til udtryk i begrebet *forklarende kritik*, der refererer til en analyse der i samme bevægelse forsøger at forklare sociale fænomener, samt at rette et kritisk lys mod strukturerende vilkår, der har negative konsekvenser for mennesker, andre levende væsener og/eller miljøet. Andrew Sayer argumenterer i denne forbindelse for en gennemgribende normativ drejning i socialvidenskaben (Sayer, 2000). Normativitet kan have mange ansigter og antage forskellige former. Der kan eksempelvis være tale om meget abstrakte kritiske analyser af kapitalismen,

religion, militarisme eller strukturelle sociale ulighedsformer som sexisme og racisme, ligesom der kan være tale om mere konkrete og kontekstuelt baserede kritiske analyser af eksempelvis forholdene på en virksomhed, i en forening/bevægelse eller i en bestemt kulturel gruppering.

Den videnskabelige aktivitet bør finde sted *i* samfundet og forholde sig *til* samfundet. Dette skal ske processuelt gennem kommunikativ formidling i sproglig form og ved at teorier og begreber bliver dannet, korrigeret og videreudviklet eller afvist i en kritisk dialog, internt i det videnskabelige miljø og ikke mindst udadtil. Det skal ikke ske ved, at den sociale virkelighed tilsyneladende bliver afsløret af videnskaben som essentielt kvantitativ og pålagt det omgivende samfund gennem en autoritær monolog. Det er dog ikke spor usædvanligt, at objektivismen viser sig som en fetichering af tal, tabeller og formler. Som om tal på mirakuløs vis kunne undslippe den sociale menings- og betydningsdannelse. Rent faktisk er den vidt udbredte 'italsættelse' et fænomen, der påkræver forklaring og ikke mindst kritik – ikke et isoleret grundvilkår, der kan påberåbe sig objektiv status. Delvist gennem indflydelse fra naturvidenskaben, hvor det rent faktisk giver mening som hovedregel at måle og veje, har der dannet sig den forestilling, at også socialvidenskaben bør anvende den matematiske fremstillingsform og fremvise sine resultater i form af tal og statistik. Den neoklassiske økonomi er et mønstereksempel på denne tendens, der er et godt eksempel på ukritisk naturalisme, hvor den naturvidenskabelige praksis hævdes at gælde også for socialvidenskaben. Den sociale virkelighed er ikke nødvendigvis kvantitativ, den *bliver gjort* kvantitativ af såvel socialvidenskaben selv som af eksogene sociale strukturer og mekanismer. Den sociale virkelighed er dog, på trods af selv kvantitativt herredømme, altid kvalitativ og begrebsliggjort og "meanings cannot be measured, only understood" (Bhaskar, 1998 [1979], side 46). Det betyder ikke, at tal ikke kan være meningsbærende, men til gengæld at de ikke har en immanent betydning som manifestationer af objektiviteten. Tal og statistikker kan i visse tilfælde være oplysende og udtrykke ting klart, men de kan også være manipulerende, idet de kan benyttes på mange forskellige måder, alt efter hvad man ønsker at påvise – og for så vidt som de står alene eller får lov til at dominere billedet, er de konsekvent misvisende. Under alle omstændigheder er det en – desværre udbredt - fejltagelse at tro, at tal er mere videnskabelige end begreber, og det er lammende for socialvidenskaben at kræve, at socialvidenskabsfolk med tvingende nødvendighed skal kvantificere og operationalisere deres teorier og forklaringsmodeller, før de kan opnå den eftertragtede videnskabelige status. Forsøg på at kvantificere sociale fænomener gør ofte betydeligt mere skade end gavn som når eksempelvis social velstand eller menneskelig rigdom bliver

reduceret til størrelsen af bruttonationalproduktet eller tegnebogen, eller et ubehageligt entydigt og objektgørende karaktergennemsnit har uhyggelig stor betydning for et menneskes fremtidsmuligheder. Begrænsninger og faldgruber af denne art gør, at en anden fremtrædende kritisk realist, Andrew Collier, er fristet til at mene, at ”innumeracy is a positive virtue in a social scientist” (Collier, 1994, side 252).

Men hvilken ontologisk status har så de kvalitative strukturer, mekanismer samt sociale relationer og former, der herved bliver forsøgsvist og foreløbigt begrebsliggjort i socialvidenskaben? At stille dette spørgsmål er ensbetydende med at efterlyse de ontologiske grænser for naturalismen i socialvidenskaben. Bhaskar’s filosofiske analyse af samfundet peger på tre grænser for muligheden af naturalisme i socialvidenskaben. Sociale strukturer, modsat naturlige strukturer, eksisterer ikke uafhængigt af 1. de aktiviteter, de danner ramme om og 2. individers forestillinger om, hvad de foretager sig, når de handler. Yderligere kan sociale strukturer, modsat naturlige strukturer, være kontekstafhængige i betydningen geo-historisk specifikke. På dette grundlag definerer Bhaskar samfundet som

> ”an articulated ensemble of tendencies and powers which, unlike natural ones, exist only as long as they (or at least some of them) are being exercised; are exercised in the last instance via the intentional activity of human beings; and are not necessarilly space-time invariant” (Bhaskar, 1998 [1979], side 39).

Begrebet tendenser bruger Bhaskar til at anskueliggøre underliggende regelmæssigheder i åbne sociale systemer, hvor vi ikke kan tale om lovmæssigheder. Kræfter (powers) refererer til virkelige forhold, som sociale entiteter besidder, men som ikke nødvendigvis bliver/er blevet aktualiseret. Eksempelvis besidder mennesker evnen til at omskabe naturen og det sociale gennem arbejde. Dette er tilfældet, selv om vi ikke altid arbejder og nogle er ’arbejdsløse’. Bredt set refererer kræfter til muligheder og potentialer på det individuelle og det sociale niveau, som enten kommer eller ikke kommer til udtryk på det faktiske domæne af tilværelsen og som kan være strukturelt fremhævet, underdrejet eller decideret undertrykt på grund af de gældende strukturelle tendenser.

Som eksempel på de ontologiske grænser for socialvidenskabelig naturalisme kan jeg nævne den systematiske sammenhæng mellem bestemte økonomiske relationer og strukturer, som vi normalt kalder kapitalismen. Kapitalismen er relativt vedvarende og relativt autonom som socialt system, og denne samfundsform strækker sig over et stort geografisk område, samt har eksisteret eksempelvis i

Europa i hundredvis af år. Men det er ikke alle områder eller lande i verden, der er kapitalistiske. Kapitalismen har heller ikke eksisteret altid og vil sandsynligvis på et tidspunkt ophøre med at eksistere nogle steder eller måske i det hele taget - ligesom forskellige andre økonomiske strukturer eller systemer. Selv i lande, der er kapitalistiske, er denne socio-økonomiske grundstruktur ikke et rent abstrakt socialt objekt, der lever sit eget liv uafhængigt af menneskers handlinger og forestillinger. Hvis individerne eksempelvis holdt op med at lønarbejde eller at anvende produktionsmidlerne som kapital, så ville kapitalismen ophøre med at eksistere. Den sociale reproduktion af kapitalismen er også knyttet til menneskers forestillinger om kapitalismen og deres muligheder for at realisere deres intentionelle (individuelle og sociale) livsprojekter indenfor rammerne af den kapitalistiske samfundsstruktur. Hvis kapitalismen fremstår bredt for folk som retfærdig, demokratisk og rigdomsskabende, og/eller som nødvendig, så er der gode vilkår for (udvidet) reproduktion af denne sociale struktur, men hvis kapitalismen modsat fremstår bredt for folk som uretfærdig, udemokratisk og fattigdomsskabende, og/eller med tillokkende alternativer, så er fremtidsudsigten for kapitalismen som socialt system lige pludselig ikke så rosenrød mere. Slet ikke hvis folk sætter handling bag ordene og følelserne – hvad nogen jo gør. Jeg skal ikke i denne forbindelse uddybe problematikken om kapitalismens indhold, afgrænsning, omverden, reproduktion m.m., da det er en hovedproblemstilling i det følgende. I øvrigt er det ikke befordrende at behandle videnskabsteorien som en praksisform, der er eller kan/bør adskilles fra den mere konkret opbyggelige videnskabelige praksis, så lad mig nu konsekvent bevæge mig i retning af afhandlingens problemfelt, for således herefter at inkorporere den videnskabsteoretiske refleksion i den substantielle forklarende kritik.

Afhandlingens problemstilling

Der går absolut ikke nogen direkte vej fra videnskabsteori til videnskabelig praksis. En videnskabsteoretisk anskuelse kan meget vel muliggøre en vifte af teoretiske praksisser, som går på tværs af teoretiske skoledannelser, eller endda have som program, at *anything goes* – også teorier, som normalt end ikke med en bred videnskabsforståelse eller pluralistisk tolerance anses som liggende indenfor det videnskabelige felt. Man kan også uden problemer finde eksempler på, at videnskabsfolk, der er rygende uenige om videnskabsteoretiske problemstillinger, har en teoretisk praksis, der ligger påfaldende tæt på hinanden. Mange videnskabsfolk synes, blandt andet på grund af de nævnte forhold, at videnskabsteori er et fortænkt tidsspilde og at det, det primært handler om, er at *praktisere* videnskab, ikke at fortabe sig i en abstrakt ordstrøm herfra til evigheden. Mange

videnskabsteoretikere opfører sig på den anden side overlegent i forhold til praktikerne og benytter enhver lejlighed til at påtale de fejltrin og -tagelser, som videnskabsfolkene efter deres mening konsekvent begår og de paradokser, som de uundgåeligt bliver indspundet i. Eller også mister de i større eller mindre grad jordforbindelsen og bilder sig selv ind, at filosofien kan isoleres og må have forrang frem for videnskaben og andre praksisformer. Den dårlige kommunikation og gensidige mistillid mellem videnskabsfolk og videnskabsfilosoffer er mindst lige så udbredt som i relationen mellem videnskabsfolk og sociale praktikere eller intellektuelle og aktivister. Denne *misere* skyldes efter min mening hovedsageligt den strenge (akademiske) arbejdsdeling og derfor det forhold, at der ofte bliver tegnet skarpe skillelinier mellem felter i tænkningen og verden hvorimellem der måske nok er spændinger, forskelle og stiplede linier, men ikke uoverstigelige skranker. Kritisk realisme er på nuværende tidspunkt ikke nogen undtagelse i den forbindelse. Dette er et hovedtema, når jeg analyserer kritisk realisme i forhold til politisk økonomi som substantiel videnskabelig praksis i kapitel 5, men for indeværende er det afhandlingens problemstilling, der står på dagsordenen.

Videnskabsteorien kan give os foreløbige retningslinier for, hvordan vi indrammer den videnskabelige praksis og forholder os kritisk og refleksivt hertil, men hvis vi samtidig leder efter svar på hvilken problemstilling, vi bør kaste os over, og hvordan vi tilrettelægger den videnskabelige praksis i detaljer, så kommer vi til at lede forgæves. Når samfundet er uendelig komplekst, og vi ikke på forhånd ved, om der er strukturer og former og i givet fald hvilke(n), der har større kausal betydning end andre, så er valget af genstandsfelt både problematisk og kontingent. Valget af genstandsfelt er kontingent og åbent, idet der er uendelig mange muligheder og ikke eksisterer nogen endelig procedure for valghandlingen. Den lader sig ikke forudsige – kun delvist forklare *a posteriori*. Det siger sig selv, at denne proces er en social proces, der må forlade sig på gældende teorier og forestillinger og i øvrigt indskriver sig i en bestemt individuel og samfundsmæssig kontekst. Som det gælder samfundet i øvrigt, så bliver kompleksiteten formindsket og kontingensen inddæmmet i den videnskabelige verden gennem magtanvendelse, (selv)disciplinering, socialisering, kulturelle temaer, modestrømninger, penge, karrieremuligheder m.m. Herudover sker der direkte og underliggende påvirkning fra samfundet i øvrigt ligesom vi ikke må glemme den individuelle dimension, hvor motivation, interesser, tilbøjeligheder og idiosynkrasier spiller ind.

Det problemfelt, jeg har valgt for denne afhandling, er, som det fremgår af titlen: Økonomi, økonomisk fornuft og nyliberalismen. Undertitlen illustrerer, at det er min hensigt at kritisere økonomien, både som den finder udtryk i den hegemoniske videnskabeligt-teoretiske diskurs og som den praktiseres i det økonomiske samfund, som jeg kalder nyliberalismen - der er en variant af det kapitalistiske system. Udover at jeg således tilsigter at formulere en forklarende kritik af såvel den toneangivende økonomisk-videnskabelige diskurs og det samfundsmæssige objekt, som den refererer til, så er jeg mest af alt interesseret i *relationen* mellem den gældende videnskabelige diskurs og objektet. Omdrejningspunktet i denne forbindelse er begrebet økonomisk fornuft og den kritiske analyse af både økonomisk teori og (især) nyliberalismen kredser omkring en forståelse af økonomisk fornuft, men omvendt bærer dette begreb præg af, at jeg tematiserer lige præcis den nævnte relation.

Afhandlingen omhandler flere fænomener. Især et af disse, som jeg vil kalde økonomiens paradoks, står specielt frem og går på tværs af hele afhandlingen, selvom det ofte står i skyggen af højabstrakte analyser og kritikker. Økonomiens paradoks kommer kort sagt til udtryk ved, at vi står i en historisk situation, hvor tidsanvendelsen er mere effektiv end nogen sinde, men hvor vi samtidig *mangler* tid i et hidtil uhørt omfang. Konsekvensen af økonomisk vækst, tidsbesparelser og effektiviseringer er altså paradoksal, idet behovet for yderligere økonomisk vækst, tidsbesparelser og effektiviseringer blot tager til i styrke. Økonomisk vækst får os ikke til at blive materielt tilfredsstillede, snarere modsat. Tidsbesparelser frigør ikke vores tidsanvendelse, og effektivisering fører kun til stadig mere højrøstede krav om yderligere effektiviseringer. Hvorfor står vi i den situation, og hvad er vilkårene herfor? Hvorfor er det en patologisk social tilstand, og kan vi omgå paradokset? I relation til den forklarende kritik af økonomiens paradoks er det hovedsageligt to beslægtede fænomener, der danner det kritikfelt, indenfor hvilket afhandlingen bevæger sig. Hvorfor er den såkaldt neoklassiske økonomiske teori så hegemonisk indenfor den økonomisk-videnskabelige diskurs og hvorfor koloniserer den i stigende omfang andre samfundsvidenskaber? Hvorfor lever vi i et samfund hvor økonomiske handleformer og relationer yder stadig større indflydelse på vores tilværelse, og hvordan kan denne tendens karakteriseres i forhold til samtidens politiske økonomi?

Fænomener har altid flere årsager. Når vi ønsker at forklare fænomener, må vi derfor gå multikausalt til værks. Men det er også nødvendigt at indkredse det kausale felt, hvis man vil undgå,

at problemfeltet eksploderer. Man bliver nødt til, i samklang med det processuelle forløb, at skelne mellem, hvad der er mere væsentligt og mindre væsentligt. Ellers farer man vild i et kaos af løse tråde og uafsluttede forløb. En sådan indkredsning kan aldrig begrundes *a priori*, uden at man derved risikerer at forfalde til filosofisk reduktionisme og metodologisk imperialisme. Det er denne afgrund som den økonomistiske tænkning konsekvent falder i, idet den ikke kan tænke ud over sig selv og derfor behandler – og *vil* behandle - *alle* problemstillinger på samme måde. Men *økonomismen* som tænkning, forudsætter et snævert og fasttømret økonomibegreb, et tilknappet videnskabssyn og et tillukket epistemologisk system, der samtidig er uden grænser. Dette bliver uddybet i kapitlerne om neoklassisk økonomi, hovedsageligt i kapitel 4. Hvis man omvendt har en bred økonomiforståelse, forholder sig åbent, kritisk og refleksivt hertil, samt medtænker grænserne herfor og det der ligger hinsides, så kan man studere de hovedsageligt økonomiske aspekter af tilværelsen i deres større sammenhæng uden at blive en talknuser, der hjælpeløst er spærret inde i økonomismens jernbur.

Udover at jeg skriver mig ind i den kritisk teoretiske tradition, så finder jeg således primært næring i den politiske økonomi, der hovedsageligt søger makro-strukturelle årsager til fænomener indenfor det økonomiske felt af tilværelsen, men som samtidig hele tiden holder sig for øje, at der, som Veblen indskærper, ikke er nogen

> ”neatly isolable range of cultural phenomena that can be rigorously set apart under the head of economic institutions, although a category of ’economic institutions’ may be of service as a convenient caption, comprising those institutions in which the economic interest most immediately and consistently finds expression, and which most immediately and with the least limitation are of an economic bearing” (Veblen, 1990 [1898], side 77).

Økonomien, som Veblen her betragter institutionalistisk, er et åbent system, men der er fænomener, relationer og strukturer, der er *mere økonomiske end andre*. Sondringen mellem det ’økonomiske’ og det ’ekstra/ikke-økonomiske’ er ikke fast og uforanderlig – den bliver virkeliggjort og reartikuleret *i* den dynamiske historiske proces. Både i tænkningen og i samfundet herudover[6]. En af hovedopgaverne for den politiske økonomi og derfor også i denne afhandling er at skelne mellem økonomi og ikke-økonomi i diskursen og i den eksterne virkelighed, samt at analysere hvorledes balancen, dominansforholdet, relationerne og grænserne herimellem har forandret og udviklet sig gennem historien.

Startpunktet for afhandlingens indhold, efter disse indledende overvejelser og generelle orienteringspunkter, er en historisk analyse af den økonomisk-videnskabelige diskurs, der som omdrejningspunkt har Marx's kritik af den klassiske politiske økonomi og den såkaldte vulgærøkonomi (kapitel 2), og den efterfølgende indstiftelse og videreudvikling af den moderne økonomiske teori - den såkaldt neoklassiske økonomiske teori, eller blot *økonomi* (kapitel 3 og 4). Herefter analyserer jeg i kapitel 5 indgående den måde, hvorpå kritiske realister forholder sig til politisk økonomi og formulerer en immanent kritik, samt udfolder et konstruktivt syntetiserende standpunkt for kritisk realisme i politisk økonomi. I forlængelse heraf formulerer jeg i kapitel 6 en systematisk beskrivelse og radikal ekstern kritik af den moderne økonomidiskurs, der omfatter både metateori, teori, normativitet og ideologi i den helhed disse momenter indgår i, i *det økonomiske menneske*, der artikuleres som økonomiens varemærke. Kritikken tilsigter også at være forklarende og fokuserer herunder på at afkode dybderelationerne mellem økonomi og kapitalismen for således at kunne forklare den positive sammenhæng mellem de to systemers samtidige ekspansion. Denne grundlagskritik peger frem mod en kritisk analyse af begrebet økonomisk fornuft, og af den måde hvorpå økonomisk fornuft indskriver sig modsætningsfuldt i det kapitalistiske samfunds basale institutioner, mekanismer og sociale relationer og herigennem indstifter økonomiens paradoks som omdrejningspunkt for kapitalismens udvikling. Dette suppleres af en kritisk analyse af de omstændigheder, under hvilke økonomisk fornuft bliver reguleret og udvidet reproduceret under kapitalismen – særligt i nyliberalismen, der er samtidens fremherskende variant af den kapitalistiske samfundsmodel (kapitel 7, 8 og 9). Sideløbende med den negative kritik af økonomisk teori og praksis skitserer jeg, udover en positiv og opbyggelig (meta)teoretisk tilgang, i kapitel 8 en positiv normativ referenceramme i form af en ekspliciteret vision, der går som en markant understrøm gennem centrale dele af den heterodokse økonomi og den kritiske teori, og som tydeligt manifesterer sig på tværs af også de toneangivende kritikker af nyliberalismen som et økonomis(tis)k samfund - og i den modstand der peger hinsides nyliberalismen. I kapitel 10 refererer jeg efterfølgende tilbage til overvejelserne og problemfeltet i dette indledende kapitel, samt udvider igen horisonten.

Her skal det dog afslutningsvis understreges, at om end der som fremstillet ovenfor er en vis linearitet i afhandlingens struktur og aftegner sig en trinvis opbyggelighed gennem progression i argumentet, så indeholder teksten tillige refleksive passager, deciderede åbninger og cirkularitet. Der er også spring i teksten, der ikke kan begrundes udover med henvisning til problemfeltet og det

processuelle forløb. Teksten er sammensat og kompleks, hvilket også indebærer at det ikke altid vil stå klart, hvad meningen er med argumenter og kapitler for så vidt som de anskues uafhængigt af helheden. Idet afhandlingen har udpræget helhedskarakter, kommer meningen i særlig grad til udtryk herigennem. Jeg har bestræbt mig på at udstykke landskabet, således at kapitler og undertemaer afspejler helheden, men de fremstår nødvendigvis løsrevet fra den genuint udvidede kontekst, som teksten udspænder i samlet form.

---

[1] Årstallet i kantet parentes angiver det år hvor bogen oprindeligt udkom på originalsproget og supplerer herefter - såfremt ikke andet fremgår af teksten - udgivelsesåret for den udgave jeg her citerer eller refererer til, hvis der er et stort spænd mellem de to udgivelsestidspunkter og det skønnes at være væsentligt i sammenhængen. Det oprindelige udgivelsesår refererer altid til førsteudgaven, selvom jeg anvender en senere udgave.

[2] Denne teoriforståelse indkredses og kontrasteres i Horkheimers skoledannende artikel *Traditional and Critical Theory* i essaysamlingen *Critical Theory* (1999 [1968]).

[3] Ligeledes Gorz, der fra første færd i *Reclaiming Work* (1999) i en bydende tone understreger, at "[w]e have to learn to discern the unrealized opportunities which lie dormant in the recesses of the present. We must want to seize these opportunities, to take possession of the changes that are ocurring" (side 1).

[4] Ligeledes bygger Fromms normative humanisme "på den antagelse, at der er rigtige og forkerte, tilfredsstillende og utilfredsstillende løsninger på den menneskelige tilværelses problem som på alle andre problemer" (Fromm, 1982A, side 18).

[5] Dette kan eksempelvis indtræffe, hvis menneskelige relationer, som Marx forestiller sig under kommunismen, bliver transparente og umiddelbare, for i denne situation vil videnskaben have mistet sit eksistensgrundlag, da der ikke er nogle strukturer, mekanismer m.m. bag om ryggen på folk, som skal afdækkes. Virkeligheden er udtømt i den konkrete sociale væren og den videnskabelige omvej giver ikke længere mening.

[6] Ifølge Kapp (1950, side 249) er det en kendsgerning, at "the intrinsic connection and interpenetration of the economic and the 'noneconomic' make it quite impossible to define the subject matter of economic science by means of general classifications. In fact, any delimitation of the scope of economic analysis is likely to yield only a distorted picture of the manifold problems with which economic science actually has to deal". Ligeledes fastholder Aglietta, at "[t]he definition of the field of economic science does not derive from a universal principle that founds a pure economy. It is solely a methodological demarcation within the field of social relations, one perpetually probed and shifted by the development of theoretical analysis itself" (2000 [1976], side 16).

2. Politisk økonomi og Marx

Sejrherrerne skriver historien – også teorihistorien. Hvis man skulle tro den samlede økonomiske sagkundskab i dag, så har den økonomiske videnskab udviklet sig støt og roligt hen imod teorihistoriens storslåede klimaks og endepunkt: den moderne økonomiske videnskab. Den fremtrædende moderne økonom Samuelson – som vi skal stifte nærmere bekendskab med i kapitel 4 - mener således, at ”within every classical economist there is to be discerned a modern economist trying to be born” (citeret fra Tabb, 1999, side 6). Det er rigtigt, at den moderne økonomiske teori indtager hegemonisk status i økonomitænkningen i dag og basalt set uændret har gjort det i mere end 100 år, men kortslutningen sker, når det samtidig hævdes, at den økonomisk-teoretiske diskurs kan karakteriseres som harmonisk og gnidningsfri, at den moderne form for økonomitænkning er topmålet af videnskabelighed og at afslutningen på teorihistorien er nået for evigt.

Op gennem århundrederne har utallige økonomer via deres meget forskelligartede teorier appelleret til den eftertragtede videnskabelige status og forsøgt at indplacere sig som referencepunkt for den toneangivende økonomisk-teoretiske praksis. Den første, som det i den nyere historie i stort omfang lykkedes for, var Adam Smith. Den klassiske politiske økonomi, der kredsede omkring Smith’s banebrydende værk *The Wealth of Nations* (1981 [1776]) var kraftcenteret i økonomitænkningen i slutningen af det 18. århundrede og starten af det 19. århundrede. Herefter kan den økonomiske teorihistorie beskrives som en række faser og mellemliggende opbruds- og kriseperioder, hvor bestemte økonomiopfattelser har aftegnet sig som ortodokse, mens andre har været henvist til underordnede roller som heterodokse. Det samlede billede er komplekst. Ortodoksien har forandret sig markant siden den klassiske politiske økonomi, og det samme gør sig gældende for heterodokse teorier. Teorier opstår, omdannes, permuteres og fortoner sig igen. Teorier, der tidligere var heterodokse, bliver ortodokse og omvendt, og *relationen* mellem ortodoksien og heterodoksien - der både kan anskues som samlet program og som en række særskilte teorikomplekser - forandrer sig vedvarende, dynamisk og overraskende.

Disse aspekter af den økonomiske teoris generelle udviklingstendenser vil blive fremhævet, og jeg vil argumentere for det grundsyn på udviklingshistorien, som er skitseret ovenfor på basis af en kritisk teorihistorisk og videnskabsteoretisk analyse, i dette og de to næste kapitler. Hensigten er sideløbende at opnå kritisk indsigt i karakteren af den moderne neoklassiske økonomi og

situationen i feltet for politisk økonomi i samtiden, samt at tematisere Marx i forhold til den politiske økonomi. Jeg vil foretage en kronologisk analyse for at understrege de generelle udviklingslinier og deres betydning, samt de træk og relationer, der gennem denne analyseform viser sig som relativt vedvarende. Emnet for dette kapitel er således den klassiske politiske økonomi, vulgærøkonomien og Marx's kritik heraf. En fremstilling og analyse af dette brændpunkt i den økonomiske teorihistorie giver et godt indtryk af den klassiske tradition i politisk økonomi og hvorpå denne adskiller sig radikalt fra de toneangivende diskussioner i dag. Jeg fokuserer på *relationen* mellem klassisk politisk økonomi, vulgærøkonomi og Marx ved at fremhæve lighedspunkter, brudflader og (radikale) forskelle *mellem* disse skoledannelser. På denne måde kontrasteres de forskellige skoler samtidig med, at den immanente dimension og de fælles træk illumineres. Samtidig danner den relationelle analyse baggrund for en indledende diskussion og karakteristik af Marx's (kritik af den) politiske økonomi, der er et gennemgående omdrejningspunkt i afhandlingen. Karakteristikken er indledende, idet det er de brede teorihistoriske og, i forlængelse af kapitel 1, videnskabsteoretiske linier, der er på dagsordenen. For nærværende er temaet i denne forbindelse hovedsageligt Marx's *kritikform* i forhold til den klassiske politiske økonomi og kapitalismen, samt på den positive side hans videnskabsteoretiske grundsyn, overordnede teoretiske erkendelsesinteresse og kernebegreber.

Forskellige opfattelser af Marx og den klassiske politiske økonomi

Ligesom alle forhold vedrørende Marx har hans relation til klassisk politisk økonomi givet anledning til en række kontroverser. Vi kan overordnet skelne mellem på den ene side seriøse og lødige synspunkter og på den anden side synspunkter, der er fordomsfulde og uden reel værdi. Synspunkter af den sidstnævnte art finder vi hos stort set alle de efterfølgende års mainstream-økonomer, der for det meste slet ikke finder Marx værd at nævne, men når de ikke kan undgå det, fejer ham til side med et par idiosynkratiske og uunderbyggede påstande. Det fremherskende synspunkt i denne lejr er, at Marx ikke er en rigtig økonom og at han under alle omstændigheder ikke når de klassiske politiske økonomer til sokkeholderne. Paul Samuelson, der siden 1950'erne har været mainstream-økonomen *par excellence*, karakteriserer eksempelvis Marx som "a minor post-Ricardian" (citeret fra Hunt and Schwartz, 1973B, side 25). Hvor især Adam Smith en gang imellem bliver støvet af, sat på piedestalen og fremhævet som den moderne økonomiske teoris fader, så er Karl Marx en skummel og lurvet figur, der spøger i horisonten af den økonomiske videnskab og helst bør forblive i den teorihistoriske mølpose. Opfattelsen af både klassiske politiske

økonomer og Marx blandt mainstream-økonomer i det 20. århundrede er i øvrigt præget af myter og fordomme, ikke indsigt og viden. Det kan naturligvis ikke undre, når man ved, at de efterfølgende mainstream-økonomer, i ophøjet selvtilfredshed, ser de klassiske politiske økonomer i lyset af *dagens* økonomiske teori; som før-videnskabelige økonomer, der samlet set udgør et negligerbart præludium til alle tiders højde- og endepunkt: den moderne økonomiske videnskab. Studier af teorihistorie og økonomisk filosofi bliver af de mest fremtrædende økonomer anset som et unødvendigt og underlødigt tidsspilde, og hverken økonomiuddannelserne eller samtidens økonomiske mainstream-forskning fremelsker refleksion over grundspørgsmål eller nylæsning af klassikerne. Til gengæld er det umådeligt prestigegivende blindt at acceptere grundlaget for tidens økonomiteori, for så med mekanisk elegance at bruge al energien på at hengive sig det tilsyneladende ubesmittede matematiske univers. Dette kommer jeg nærmere ind på i kapitel 3 og 4.

Blandt teorihistorikere og politiske økonomer, der er værd at beskæftige sig indgående og positivt med, er det ofte tilfældet, at Marx bliver anset som enten en reformist eller en revolutionær i forhold til den klassiske politiske økonomi. Som reformist bliver Marx fremstillet som en elev af de klassiske politiske økonomer, der lydigt og respektfuldt reproducerede og videreudviklede deres teoriapparat. Billedet af den revolutionære Marx er helt modsat præget af en holdning om, at han helt gennemgribende brød med de klassiske politiske økonomer og byggede et radikalt andet teorikompleks op fra grunden.

I sit essay *Marx, den klassiske nationaløkonomi og dynamikken* lægger Henryk Grossmann helt fra starten af afstand til ”[d]en herskende mening [der] betragter Marx blot som en elev af klassikerne eller som deres fuldender eller efterfølger” (Grossmann, 1975 [1929], side 25) og spørger polemisk om

> ”Marx, proletariatets teoretiker på et fremskredent trin af den kapitalistiske udvikling, [kan] overtage og ’fuldende’, som den herskende opfattelse hævder, den klassiske økonomis lære og kategorier, især Ricardos, eftersom Ricardo såvel som den klassiske økonomi overhovedet har været udtryk for de borgerlige interesser på et meget lavere trin i den kapitalistiske udvikling, på et trin med uudviklede klassemodsætninger?” (*ibid*, side 31, oversættelse rettet).

Grossmann henviser i dette argument til den klassiske politiske økonomis historiske og politiske forankring. I *Kapitalen* argumenterer Marx for, at den klassiske politiske økonomi bærer præg af at være konciperet i en historisk periode, hvor klassekampen ikke var fuldt udviklet, og derfor ikke er

velegnet til at studere kapitalismen i den historiske kontekst, som Marx forholder sig til. Ligeledes er det velkendt, at den klassiske politiske økonomi, ifølge Marx, er hæmmet af teoretikernes borgerlige horisont. Grossmann overbetoner dog betydningen af disse mangler ved den klassiske politiske økonomi og tager fejl, når han tilsyneladende mener, at Marx's egen teori *ikke* er historisk og politisk forankret.

Al videnskab er socio-historisk produceret og diskursivt formidlet, og er derfor grundlæggende 'ideologisk'. Der findes ikke en rent objektiv videnskab, der skarpt kan stilles overfor ideologiske former. Men det betyder ikke, at videnskabelige teorier ikke kan indeholde indsigt, der overskrider den historisk-ideologiske oprindelse, ved at referere udover deres egen horisont. Det forhold, at al videnskabeligt materiale er produceret i den transitive dimension, er ikke ensbetydende med, at den intransitive dimension udtømmes. Det genstandsfelt – den delvist eksterne socio-økonomiske realitet - som den politiske økonomi ideelt set studerer og som man, med alle de fejlmuligheder det indebærer, kan holde den op imod, ændrer sig over tid, men nogle strukturer og sociale relationer er relativt vedvarende. Teorier, der griber fat i forhold, der overskrider forankring og optik, er videnskabeligt relevante for samtidsdiagnosen, så længe samfundet ikke ændrer sig gennemgribende. Marx kan altså godt kritisere den klassiske politiske økonomi for at være relativt utidssvarende og på politisk fejlspor, samtidig med at han bibeholder *noget* af den lære og *nogle* af de kategorier, som denne teori indeholder. Grossmann tilskriver sig implicit dette videnskabssyn, når han bruger Marx's teori til at analysere kapitalismen i de sene 1930'ere. Hvis videnskabelig viden bliver helt ugyldig når visse historiske forhold ændrer sig, som Grossmann argumenterer for, hvordan er det så muligt at bruge en teori fra omkring 1870 til at opnå indsigt i kapitalismen i årene efter 1. verdenskrig? Var det kun i det 19. århundrede, at klasseforholdene ændrede sig, og er første verdenskrig og den efterfølgende økonomiske eufori i 1920'erne ikke afgørende for den sociale virkelighed i denne periode?

Grossmanns ekstreme historisering af videnskabelig viden bliver også invalideret i hans eget essay, når han gør brug af Marx's teorier fra forskellige perioder i Marx's forfatterskab uden at afdække deres forskellige historiske oprindelse. Marx's teorier, herunder hans teori om klassemodsætninger, ændrede sig gennem hans livsforløb, og det gjorde det samfund han studerede også. Ud over at Grossmann på denne måde placerer Marx's teori udenfor historien, så synes han også at antyde, at Marx – om end han bliver kaldt 'proletariatets teoretiker' - ikke selv havde et politisk ståsted,

hvilket han oplagt havde – og ikke gik nær så stille med dørene med som de fleste af kollegerne i den politiske økonomi. End ikke Marx havde evnen til at stille sig udenfor sig selv og sin samtid for således at beskue virkeligheden helt uden forudsætninger og fejlkilder.

På det metodologiske plan understreger Marx nødvendigheden af at lave rationelle abstraktioner og nogle af disse abstraktioner er indsigtsgivende og vedbliver med at være relevante, selvom samfundet forandrer sig. Det gælder også de abstraktioner, som de klassiske politiske økonomer udviklede - selv om deres teoretiske og politiske horisont var en anden end Marx's. I sidste ende kommer det an på i hvilket omfang, eller, sagt på en anden måde, hvor grundlæggende samfundet forandrer sig. De klassiske økonomer havde ganske rigtigt ikke mulighed for at analysere kapitalismen på et så fremskredent stadie som Marx, men det var lige netop fordi de analyserede *kapitalismen* og ikke en præ- eller ikke-kapitalistisk samfundsform, at deres teorier og kategorier ikke helt mistede relevans, selvom bl.a. klassemodsætningerne forandrede sig. Af samme grund er både den klassiske politiske økonomi og Marx stadig relevante i dag, selvom det naturligvis er nødvendigt at nylæse og gentænke teorierne i lyset af den mellemliggende periode og samtidens forhold.

Ifølge Grossmann er der dog også en anden grund til, at Marx ikke bør anses som teoretisk reformist. Grunden er, at Marx opfattede den klassiske politiske økonomi som et afsluttet kapitel og som værende fuldendt ved Ricardo. I den forbindelse konkluderer Grossmann:

> "Og da skulle Marx selv have fuldendt det allerede fuldendte og 'videreudvikle' det allerede afsluttede? Han befinder sig efter sin egen opfattelse i skarpeste modsætning til den klassiske lære og ikke kun i relation til specialteorierne (såsom løn-, grundrente- og kriseteori etc.), men netop i relation til økonomiens teoretiske grundlag. Han vil derfor ikke 'videreudvikle' den klassiske lære men foretager et 'videnskabeligt forsøg på at revolutionere en videnskab'" (*ibid*, side 37).

Grossmann polemiserer her mod det han kalder den herskende mening ved at påpege, at når Marx selv mener, at Ricardo fuldendte klassisk politisk økonomi, så kan han (Marx) ikke bestride den position. Det Marx reelt gjorde, hævder Grossmann, var at gennemføre en grundlæggende teoretisk revolution i forhold til klassisk politisk økonomi. Også på dette område har Grossmann delvist ret, og der er alt mulig grund til at afvise det standpunkt, at Marx skulle være i overensstemmelse med den klassiske politiske økonomi på alle afgørende teoretiske punkter. Jeg mener dog, at Grossmann er for optændt af ønsket om at polemisere mod den herskende mening og af den grund ikke er helt

rimelig overfor sine opponenter, samt kommer til at oversimplificere situationen ved at gøre brug af en konturløs kontrast. Grossmann skaber også forvirring ved i sit essay at karakterisere Marx's teori (i Marx's egne ord) som "'det kritiske slutresultat af den klassiske politiske økonomis forskning gennem mere end halvandet hundrede år'" (*ibid*, side 37) og som "den kritiske syntese" af to opfattelser indenfor den klassiske politiske økonomi. Er det ikke rimeligt at sige, at Marx's teori som et kritisk slutresultat og en syntese peger i retning af Marx som teoretisk reformist? På dette punkt er problematikken ikke så skarpt stillet op som i Grossmann's polemiske hovedargument. I hovedargumentet opridser han en simpel kontrast mellem to radikalt uforenelige synspunkter, og efter at han har positioneret sig i forhold hertil, vender han med det samme op og ned på tingene ved at opbløde modsætningsforholdet mellem de to standpunkter. Den samme tvetydighed finder vi hos Mattick i hans *Marx og Keynes*. I starten giver Mattick udtryk for, at "Marx [følte] sig som såvel den borgerlige økonomis arvtager som dens nedbryder" (Mattick, 1973, side 9) men på et senere tidspunkt vender han sig skarpt mod det synspunkt, at Marx skulle være "'den sidste, såvel som den største af de klassiske økonomer'" (*ibid*, side 32) og reproducerer så - uden at kvalificere sit nye standpunkt - Grossmann's misvisende dikotomi ved at hævde, at "[s]elvom Marx akcepterede og udviklede Ricardos værditeori, var han ikke den 'største' af de klassiske økonomer, men deres modstander" (*ibid*, side 32).

Det standpunkt, som Grossmann kalder den herskende mening, balancerer ofte på samme måde ubehændigt mellem ensidighed og tvetydighed alt efter sammenhængen og hvilket resultat der tilstræbes. Hvis man går for langt i sin iver for at kæde Marx sammen med hans forgængere i den klassiske politiske økonomi, er der en overhængende fare for, at man reducerer Marx til blot at være en begavet elev af klassikerne. Dette er en grov nedvurdering af Marx's skelsættende bidrag til den politiske økonomi, hvilket jeg senere i dette kapitel skal uddybe og argumentere for. I forordet til Rubin's *History of Economic Thought*, eksempelvis, kan man nemt få det indtryk, at Marx blot stiller sig på skuldrene af de klassiske politiske økonomer. Rubin påpeger, at Marx så studiet af sine forgængere som en uadskillelig del af konstruktionen af sit eget system og hævder, at

> "[e]very step that permitted Marx to penetrate more deeply into the works of his predecessors brought him closer to this construction. And each success gained in resolving this latter problem opened up to Marx new treasure chests of ideas which had lai[d] buried in the long-known and partly forgotten writings of past economists. In his own system Marx made full use of the intellectual skill deployed by economists over the preceeding centuries; thanks to him the ideas and knowledge that his forerunners had accumulated were brought together into a grand synthesis." (Rubin, 1979, side 12).

Murray er inde på det samme spor, når han mener, at Marx's "historical studies and his creative work in political economy are inseparable. He advances political economy by means of an immanent criticism of this tradition " (Murray, 1999, side 564). Murray er på ingen måde blind for, at Marx på væsentlige områder adskiller sig markant fra de klassiske politiske økonomer, men alligevel konkluderer han, at

> "Marx's critique of classical political economy, […] is immanent: it seeks out the internal conflicts which were sometimes felt by the economists but never clearly resolved; it reveals the political economists' accomodation to capitalism; and it shows that this accomodation is rooted not in bad faith, but in the bourgeois horizon of their intellectual production." (Murray, 1999, side 569).

Det er næppe nødvendigt at fremdrage yderligere bevis for, at den sene Marx kritiserede den klassiske politiske økonomi end at gøre opmærksom på, at undertitlen på *Kapitalen* er *Kritik af den politiske økonomi*. Det, der hersker uenighed om, og som fremstår som noget af en rodekasse, er *bestemmelsen af hans kritikform*. Hvis kritikken er rent immanent, dvs. kun "undersøge[r] meningens konsistens eller inkonsistens i sig selv og i dens forhold til sagen" (Adorno, 1972A [1957], side 175) så ville det være rimeligt at sige, at Marx ydmygt videreudviklede og eventuelt fuldendte den klassiske politiske økonomi. Hvis kritikken er rent ekstern, dvs. udsagt fra et standpunkt skarpt udenfor kritikkens sagsområde, ville det modsat være rimeligt at kalde Marx for en teoretisk fuldblodsrevolutionær. Som det fremgår ovenfor bliver situationen ofte fremstillet som enten/eller, eller også er det højst uklart, hvilken status Marx præcist har i forhold til den klassiske politiske økonomi (som helhed). Det skal dog bemærkes, at ikke alle politiske økonomer og filosoffer bliver fanget ind af behovet (eller traditionen) for at tilhøre enten den ene eller den anden fløj i diskussionen om Marx i forhold til den klassiske politiske økonomi eller ender med at skyde sig selv i foden. Althusser's skoledannende Marx-læsning (Althusser og Balibar, 1999 [1968]) er et godt eksempel på en mere nuanceret og ikke mindst *kvalificeret* analyse af Marx's forhold til forgængerne og det samme gør sig mere implicit gældende for Heilbroner (1964 [1953], 1981, 1988) og Lipietz (1985).

Efter min mening er der i relation til Marx og kritikken af den klassiske politiske økonomi ikke tale om en formal-logisk problemstilling, men om et dialektisk problemkompleks. Hvis man enøjet fremstiller Marx som *enten* for *eller* imod den klassiske politiske økonomi, så afliver man selve den

nuancerigdom, som er karakteristisk for Marx i blandt andet denne sammenhæng og skaber grobund for ufrugtbare positioneringer i angrebsstilling. Marx er samlet set *både* for *og* imod den klassiske politiske økonomi. Han bevæger sig respektfuldt og villigt i klassikernes fodspor, men i samme bevægelse bryder han radikalt og endegyldigt med traditionen. Dette gælder i særlig grad for kritikken betragtet i sin helhed. Jeg vil derfor karakterisere den sene Marx's kritik af den politiske økonomi som immanent *og* ekstern, og denne kritikform vil jeg kategorisere som *ikonoklastisk*. Jeg lægger stor vægt på dette punkt, idet jeg betragter bestemmelsen af kritikformen som meget væsentlig for opfattelsen af Marx og marxismen. Opfattelsen af Marx's relation til den klassiske politiske økonomi er helt afgørende for, hvor man (i givet fald) trækker grænsen for marxismen, og hvorvidt man mener, at der er tale om en skarpt demarkeret grænsedragning. I yderområderne fører opfattelsen af Marx som immanent til en radikalt åben position, mens opfattelsen af Marx som ekstern konsekvent lukker sig om sig selv og anbringer marxismen i sin helt egen planetbane. Jeg vil i kapitel 5 vise, at marxisme-positionerne indenfor kritisk realistisk politisk økonomi tendentielt falder ned i de grøfter, som er blevet gravet gennem hovedsporet i udviklingen af marxismen, og foreslå en kritisk syntese, der bygger på denne argumentation. Men før dette kan ske er det bl.a. nødvendig at konkretisere og underbygge påstanden om Marx's kritikform som ikonoklastisk ved at kvalificere og indholdsbestemme hans kritik af den politiske økonomi. I denne forbindelse er det også nødvendigt i første omgang at videreføre den noget kunstige skelnen mellem den immanente og den eksterne dimension, for herigennem at præcisere syntesen som syntese.

Marx som immanent videnskabsmand

Marx indskriver sig grundlæggende i to spændingsfelter i sin kritik af den politiske økonomi. For det første er kritikken både immanent og ekstern, og for det andet gør dette forhold sig gældende både hvad angår kritikken af den politiske økonomi som videnskabelig diskurs og kritikken af objektet for denne videnskabelige diskurs: kapitalismen. Politisk økonomi har altså en dobbelt betydning. Det refererer både til den videnskabelige diskurs og objektet herfor. Udover at Marx altså forholder sig til både samfundet og tænkningen herom, så betragter han ikke diskurs og objekt som skarpt adskilte domæner, han analyserer også konsekvent *relationen* herimellem. Hvis man tager de firkantede briller på og reducerer den kompleksitet, der udspænder sig relationelt i disse to dimensioner, og ønsker at fastholde Marx i enten den ene eller den anden klart definerede rolle som eksempelvis reformistisk teoretiker og/eller anti-kapitalist, så overeksponerer man en eller flere af hans sider og afskærer ubønhørligt de andre, hvilket uundgåeligt medfører en problematisk

balanceforskydning. Det er vigtigt på den ene side at fastholde, at Marx ikke lader sig kategorisk indfange af endimensionale forståelser, men på den anden side at stå fast på, at hans bidrag er markant og bestemt. Marx er svær at gribe fat om, men nem at tage fejl af.

Lad mig i den forbindelse slå fast, at jeg ikke hævder at kunne beskue Marx's tekster indefra. Det er der ingen (andre end Marx), der kan, og vi kan derfor ikke tale om uskyldige eller endeligt sande læsninger. Marx har skrevet tusindvis af sider og det er kun en brøkdel, der blev udgivet af ham selv. Teksterne er tillige komplekse, indeholder mange modsigelser, der ikke kan tilskrives dialektikken, og der er uendeligt meget, der er åbent for fortolkning og ekstrapolation. Adgangen til teksten sker altid fra en position *udenfor* teksten og denne position farver læsningen[1]. Althusser (Althusser og Balibar, 1999 [1968]), der har reflekteret over dette forhold, læser eksempelvis *Kapitalen* som filosof, ikke som økonom, hvilket naturligvis har betydning for hans optik og udlægning. En uskyldig læsning af en tekst vil altid være en komplet reproduktion af teksten, men på den anden side er det absurd at hævde, at vi kan læse *hvad som helst* ind i Marx's tekster. Marx er eksempelvis ikke neoklassisk økonom. Marx havde en mening med sine tekster, noget han gerne ville formidle til verden i systematisk form. Dette kan vi anskue som et studieobjekt, uden at vi af den grund kan overskride vores forudindtagethed og den dialektik, der udfolder sig mellem læser og tekst. Det giver derfor mening at tale om deciderede fejllæsninger og mere eller mindre gode læsninger, selvom alle udsagn basalt set er fejlbarlige og midlertidige. Præcis på samme måde som det giver mening at skelne mellem konsekvent fejlrettede teorier og mere eller mindre gode teorier om samfundet, selvom man altid kan tage fejl og aldrig får formuleret en endegyldig teori, der rummer virkelighedens samlede kompleksitet.

Der er dog en beklagelig tendens til, at også marxister går udpræget dogmatisk og absolutistisk til værks ved at slå hinanden oven i hovedet med Marx-citater og ved at udnævne nogle (dem selv og andre rettroende) til rigtige marxister og andre 'marxister' til vulgær-, ikke- eller anti-marxister. Det oplever jeg ikke som særlig frugtbart. Det er vigtigt at fastholde, at Marx ikke kan tages til indtægt for hvad som helst og ofte bliver helt urimeligt forvansket, men det bør samtidig være en dyd at forholde sig åbent og venligtsindet til forskellige seriøse læsninger og byde nye lødige perspektiver velkomne. Mest af alt betragter jeg det som mere væsentligt at forstå og kritisere samfundet i et samtidigt perspektiv end at tilstræbe en autentisk udlægning af Marx. Marx's tekster er uvurderlige kilder til inspiration og erkendelse, men Marx var hverken ufejlbarlig eller havde guddommelig

indsigt. Når jeg således udtaler mig om Marx, kritiserer Marx-læsninger og specificerer min egen læsning, så mener jeg naturligvis, at det jeg siger er i overensstemmelse med Marx, men jeg kan naturligvis være på galt spor, og jeg ønsker ikke at spærre Marx inde og monopolisere Marx-læsningen. Dette kommer delvist til udtryk ved, at min læsning i sig selv åbner op uden helt at radikalisere kontingensen, men jeg vil også præcisere, at det, der hovedsageligt interesserer mig, ikke så meget er læsningen i sig selv, men at forfølge *konsekvenserne* af en Marx-læsning - konsekvenserne for hvad det kan betyde at være marxist i dag og ikke mindst hvordan man så kan forholde sig til den moderne økonomiske teori og samtidens kapitalisme.

Lad os først se på Marx som immanent videnskabsmand, men samtidig ikke glemme at han også havde en meget betegnende ekstern side - at han som helhed var ikonoklast - og at han var politisk ligeså vel som han var videnskabeligt motiveret. Den lineære fremstillingsform er ikke uden problemer, men vanskelig at komme udenom. På væsentlige områder befinder den sene Marx sig *indenfor* rammerne af den diskurs, som blev dannet og systematisk opretholdt af hans forgængere i den klassiske politiske økonomi, og han relaterede sig til det samme objekt for videnskabelig erkendelse. Marx's kritiske økonomiske teorihistorie er mest omfattende og dybdegående artikuleret i *Teorier om merværdien*, men mange af de basale indsigter fra *Teorier* er integreret i *Kapitalen* i kort og destilleret form[2]. Hvor *Kapitalen* er helliget den konstruktive fremstilling af Marx's egen teori og han kun undtagelsesvis og kort for hovedet beskæftiger sig med sine forgængere, så er *Teorier* omvendt "en repetition i historisk form" (Marx, 1979, 1. bog side 7) af det, vi kender som *Kapitalen*. I *Teorier* beskæftiger Marx sig således indgående med traditionen og debatterne indenfor politisk økonomi, mens han kun antyder hovedpunkterne og skitserer konturerne til sit eget (senere) teoretiske system. Således kommer den immanente Marx mest konsekvent til udtryk i *Teorier*, mens den eksterne Marx hovedsageligt folder sig ud i *Kapitalen*.

I relation til Marx's syn på sine forgængere og hans tilgang til dem, så er det uomgængeligt at tage udgangspunkt i den skarpe og helt essentielle opdeling mellem (klassisk) politisk økonomi og vulgærøkonomi, som Marx eksempelvis formulerer på et tidligt tidspunkt i *Kapitalen*:

> "For at sige det én gang for alle, forstår jeg ved klassisk politisk økonomi al økonomi siden W. Petty, der udforsker den indre sammenhæng i de borgerlige produktionsrelationer, i modsætning til vulgærøkonomien, der kun sysler med tilsyneladende sammenhænge, tygger drøv på allerede foreliggende materialer fra den videnskabelige økonomi for at finde en plausibel fortolkning af de så at sige groveste fænomener og tilfredsstille det borgerlige

> husbehov og i øvrigt indskrænker sig til at systematisere og pedantisere borgerlige produktionslederes banale og selvbehagelige forestillinger om deres verden som den bedste af alle og proklamere dem som evige sandheder." (Marx, 1970, 1. bog side 182n)

Ifølge Marx blev ortodoksien i form af den klassiske politiske økonomi gradvist vulgariseret efter Smith for så endeligt i 1830, kort efter udgivelsen af Ricardo's hovedværk, helt at blive stødt af banen af vulgærøkonomien[3]. Herefter var det vulgærøkonomien, der var ortodoksien i det økonomisk-teoretiske univers. Der var ikke tale om en brat og pludselig overgang i hovedfeltet fra klassisk politisk økonomi til vulgærøkonomi efter Ricardo. Eksempelvis måtte allerede Ricardo kæmpe med Say's forsøg på at underminere Smith's værditeori ved at sætte lighedstegn mellem bytte- og brugsværdi (value and riches)[4]. Når vi ser nærmere på detaljerne i udviklingen i den økonomiske mainstream-teori fra Smith over Ricardo, de bedste repræsentanter for den klassiske politiske økonomi (Marx, 1970, 1. bog side 182n), til vulgærøkonomien, kommer det klart frem, hvad Marx ser som progressivt og regressivt i den økonomiske teori. Helt centralt i denne sammenhæng står Marx's karakteristik af Smith som havende to markant forskellige ansigter som teoretiker. Marx skelner mellem den esoteriske og den eksoteriske Smith. De esoteriske aspekter af Smith's analyse bliver betegnet som "virkeligt videnskabelige" (Marx, 1970, 2. bog side 275) og "dybtgående og rigtige" (Marx, 1970, 2. bog side 278) mens de eksoteriske aspekter af Smith's analyse eksempelvis bliver betegnet som "ufordøjet empiriske" (Marx, 1970, 2. bog side 244 & 255). Disse to opfattelsesmåder, hvoraf den esoteriske "trænger ind i den indre sammenhæng og så at sige i det borgerlige systems fysiologi" og den eksoteriske "kun beskriver, katalogiserer, fortæller og med skematiserende begrebsbestemmelser fremkommer med det som viser sig udvendigt i livsprocessen, sådan som det fremtræder og forekommer", løber hos Smith ind i hinanden og "er i stadig modstrid" (Marx, 1979, 2. bog side 187).

Disse opfattelsesmåder er ifølge Marx væsensforskellige, og grænsen mellem dem er den centrale skillelinie mellem klassisk politisk økonomi og vulgærøkonomi. Hvor de eksoteriske aspekter af Smith's analyse blev skoledannende for vulgærøkonomien, der "plumpt kun griber efter og interesserer sig for det empirisk foreliggende stof" (Marx, 1979, 1. bog side 91), så finder vi på den anden side Ricardo, der "forsvarer i realiteten og ofte med held den esoteriske Adam Smith imod den eksoteriske Adam Smith" og således formår at rense og forædle den klassiske politiske økonomi som videnskab. Ifølge Marx bryder Ricardo med "den modstrid mellem den esoteriske og eksoteriske betragtningsmåde som findes overalt i A. Smiths værk, og […] når […] frem til nogle

helt nye og overraskende resultater" (Marx, 1979, 2. bog side 192). Marx fordømmer altså den flade empiriske realisme – positivismen - som kommer til udtryk hos den eksoteriske Smith og i vulgærøkonomien, mens han fremhæver dybderealismen hos den esoteriske Smith, der senere blev forædlet af Ricardo som kernen i den klassiske politiske økonomis videnskabelighed. Vulgærøkonomien agerer modbillede til den rationelle kerne i den klassiske politiske økonomi, og kritikken af vulgærøkonomien er samtidig en påskønnelse af centrale elementer i den klassiske politiske økonomi.

Ricardo's skarpe blik for den kapitalistiske økonomis dybtliggende sammenhænge manifesterer sig teoretisk i hans arbejdsværditeori: bestemmelsen af værdien udfra arbejdstiden på grundlag af Smith[5]. Det er også herom, at den teoretiske, til forskel fra den videnskabsteoretiske, vulgarisering af den klassiske politiske økonomi drejer sig. Marx benævner tre basale forhold som kendetegnende ved vulgærøkonomernes måde at teoretisere over økonomien på, der bryder afgørende med den klassiske politiske økonomi. For det første afvises distinktionen mellem produktivt og uproduktivt arbejde og alle former for arbejde bliver enslydende betragtet som produktive. For det andet bliver arbejdsværditeorien erstattet af en teori, der hævder, at ikke kun arbejde men også kapital og jord er produktive. For det tredje umuliggør vulgærøkonomien – i modsætning til den klassiske politiske økonomi - en teoretisk fremstilling af den socio-økonomiske virkelighed ved konsekvent at fremstille kapitalismen som et harmonisk og ligevægtigt system, ved at forfalde til hule historiske beskrivelser og/eller ved at søge tilflugt i psykologiens tynde luft gennem (ansatser til) den subjektivistiske værditeori.

Hvad angår dybderealismen samt arbejdsværditeorien og distinktionen mellem produktivt og uproduktivt arbejde, så fortsætter Marx i det spor, som blev lagt af den esoteriske Smith og videreført af Ricardo. Smith, der på visse områder endda overgår Ricardo, men især Ricardo bliver gentagne gange omtalt i stærkt rosende vendinger som når Ricardo's "videnskabelige upartiskhed" (Marx, 1979, 2. bog side 137), "den videnskabelige mangel på fordomme og […] den sandhedskærlighed, der er karakteristisk for ham" (Marx, 1970, 2. bog side 631n) og hans "ærlighed" (Marx, 1979, 2. bog side 673) fremhæves eller han mere generelt omtales med stor respekt. Det skal understreges, at den respektfuldhed, som Marx fra tid til anden udviser overfor de store politiske økonomer, bør sammenholdes med de nedsablende og udsøgt fornærmende kommentarer, han ellers i rigt mål havde til overs for sine forgængere. Marx er med rette kendt for

sine farverige og opfindsomme sprogblomster, og disse er i fuldt flor i hans korstog mod mere eller mindre vulgære økonomer. Omvendt er han sparsom og betydeligt mere neddæmpet, når det handler om at udvise venlig forståelse og ikke mindst anerkende vægtige bidrag. Mere indholdsmæssigt, så bliver i særlig grad Ricardo's værditeori i *Kapitalen* venligtsindet omtalt og karakteriseret som ufuldkommen og utilstrækkelig (Marx, 1970, 1. bog side 181) og i efterskriftet til andet oplag fremhæver Marx den "gedigne bog" af N. Sieber, hvori det påvises, at Marx's "værdi-, penge- og kapitalteori i sine grundtræk er en nødvendig videreudvikling af den Smith-Ricardoske lære" (Marx, 1970, 1. bog side 101). De klassiske politiske økonomers skillelinie mellem produktivt og uproduktivt arbejde kommer eksempelvis til anvendelse hos Marx, når han analyserer cirkulationsomkostningerne i *Kapitalen* (Marx, 1970, 2. bog, kapitel 6, første afsnit).

Marx skriver sig langt ind i den diskurs, som den klassiske politiske økonomi havde aftegnet. De fleste af Marx's begreber var allerede blevet udviklet indenfor den klassiske politiske økonomi, så Marx startede ikke forfra, men inspicerede kritisk de kategorier, som hans forgængere havde udviklet. Opgaven var at udrede modsigelser, forvrængninger og fejltrin - ikke at skabe en ny platform. Marx overtog ikke ukritisk de klassiske politiske økonomers begrebsverden, men han forkastede den heller ikke – han accepterede den langt hen ad vejen og arbejdede *med* den – ikke *mod* den. Mere bredt set konstruerer Marx sin egen teori delvist gennem en kritisk læsning af de klassiske politiske økonomers tekster. Ved i dybden at undersøge metoderne, begreberne og teorierne i forhold til sagen. Og han respekterer inderligt de klassiske politiske økonomers videnskabelighed og indsigt. Dette kommer som nævnt til udtryk i hans modstilling af klassisk politisk økonomi og vulgærøkonomi, men han fremhæver også den klassiske politiske økonomi på bekostning af folk, som ellers må betegnes som tættere politiske meningsfæller eller fra teoretiske traditioner, som han på anden måde var kongeniale med på væsentlige områder. Det første er Marx's kritik af Proudhon et godt eksempel på, mens hans kritik af Hegelianernes idealistiske tågesnak i indledningen til *Grundrids* (Marx, 1974) yderligere anskueliggør hans tætte bånd til (dybde)realismen hos de politiske økonomer. Det er også værd at nævne, at Marx ved flere lejligheder henviser til politiske økonomer, når han ønsker at underbygge et argument eller en påstand og/eller vedkender sig sin gæld. Smith og Ricardo er som nævnt hovedfigurerne i denne forbindelse, men der er også en række bifigurer såsom Aristoteles, Quesnay, Petty, Scrope og Sismondi. Aristoteles bliver fx karakteriseret som et "strålende geni" (Marx, 1970, 1. bog side 158) og som "den store forsker, der først analyserede værdiformen og så mange andre tænkeformer,

samfundsformer og naturformer" (*ibid*, 1. bog side 156) mens Quesnay bliver hædret ved gentagne lejligheder, når Marx eksempelvis bemærker, at han "har gjort den politiske økonomi til en videnskab" (Marx 2000 [1947], side 130) og betegner hans Tableau Économique som "et højst genialt indfald, ubestrideligt det genialeste, som den politiske økonomi hidtil har gjort sig skyldig i" (Marx, 1979, 1. bog side 406).

Marx som ekstern (videnskabs)teoretiker

Det er markant betegnende for Marx's relationelle metode og dialektiske kritikform, at immanente og eksterne aspekter af hans ikonoklastiske kritik er fæstnet i den samme jord. Dybderealismen, den esoteriske Smith og Ricardo's værditeori bliver på den ene side fremhævet som grundlaget for Marx's egen videnskabelighed og teoriarbejde, men på samme tid underkastet en radikalt gennemgribende omdannelse. Lad os først se på Marx's eksterne kritik af det dybderealistiske standpunkt. Ligesom Marx skelner mellem den esoteriske og den eksoteriske Smith, skelner han mellem to ontologiske niveauer. Disse to niveauer har mange navne i litteraturen: Væsen/essens og fremtrædelsesform, dybde og overflade, det virkelige og det faktiske. Jeg støtter mig her især til Lipietz (1985), der betegner de to niveauer det esoteriske og det eksoteriske, idet jeg mener, at denne konceptualisering går bedst i spænd med Marx's kritik af den politiske økonomi og styrer fri af meget essentialistiske og/eller metafysisk tunge udlægninger af Marx.

I *Kapitalen* hævder Marx, på et af de steder hvor han vender sig skarpt mod vulgærøkonomien, at "al videnskab ville være overflødig, hvis tingenes fremtrædelsesform og deres væsen faldt umiddelbart sammen" (Marx, 1970, 3. bog side 1052). Denne ontologi og videnskabsopfattelse kommer ligeledes til udtryk, når Marx ved en anden lejlighed anfører at "[f]remtrædelsesformerne reproducerer sig umiddelbart spontant som gængse tankeformer, væsensforholdene må derimod først afdækkes af videnskaben" (Marx, 1970, 1. bog side 765). Vulgærøkonomien og den eksoteriske Smith tror fejlagtigt, at den måde ting fremtræder på også er den måde, de i virkeligheden hænger sammen på, mens den esoteriske Smith og Ricardo ved, at det er tingenes (umiddelbart skjulte) indre sammenhæng og årsagsvirkninger, der er videnskabens primære objekt. Men end ikke de bedste repræsentanter for den politiske økonomi forstår, at disse ontologiske domæner må tænkes sammen og konsekvent behandles som forskellige niveauer af den samme virkelighed, og at der kan være *modsætningsforhold* imellem dem. Marx udtrykker det på følgende

måde: ”At tingene ofte fremtræder i en fordrejet form er temmelig velkendt i alle videnskaber, undtagen den politiske økonomi” (Marx, 1970, 1. bog side 758).

Hvis vi bruger kritisk realistisk terminologi, så afviser Marx kategorisk den empiriske realisme og omdanner dybderealismen ved at bekende sig til en kvalificeret videnskabelig realisme. Videnskabelig realisme defineres af Bhaskar som

> ”the idea that the objects of scientific thought are real structures, mechanisms or relations ontologically irreducible to, normally out of phase with and perhaps in opposition to the phenomenal forms, appearances or events that they generate” (Bhaskar, 1991, side 164).

Marx’s videnskabelige realisme er kernepunktet i hans eksterne kritik af den politiske økonomi, og denne position har radikale konsekvenser for Marx’s teoridannelse. Marx’s vareanalyse, der udfolder sig helt i begyndelsen af *Kapitalen* og den her tilhørende teori om varefetichisme, er et prominent eksempel på et centralt teorielement, hvor den videnskabelige realisme ligger lige for hånden. Ifølge Marx synes en vare

> ”ved første øjekast at være en ganske simpel og triviel ting. Analysen af den viser at den i virkeligheden er en meget kompliceret ting, der er fuld af metafysisk spidsfindighed og teologiske nykker” (Marx, 1970, 1. bog side 170).

Så længe vi har at gøre med et produkt – Marx bruger et bord som eksempel - der *ikke* er produceret som vare, er der ikke noget mystisk ved sagen. Bordet vedbliver med ”at være træ, en ordinær sanselig ting. Men så snart det optræder som vare, forvandler det sig til noget sanseligt-oversanseligt” (*ibid*). Ifølge Marx er den ontologiske tvedeling altså et resultat af vareformen. For at nå til bunds i den måde varen fremtræder på, er Marx nødt til at ”søge i den religiøse verdens tågesfære. Her synes produkter af den menneskelige hjerne at være selvstændige væsener, der er begavet med eget liv og har en relation til hinanden og menneskene” (Marx, 1970, 1. bog side 172). Resultatet heraf er for Marx indsigt i den fetichisme, ”der klæber ved arbejdsprodukterne, så snart de produceres som varer, og som derfor er uadskillelig fra vareproduktionen” (*ibid*). Den kapitalistiske produktionsmåde genererer således en specifik fremtrædelsesform, der mystificerer og dækker over de virkelige sociale relationer i et kapitalistisk samfund. De *sociale* relationer mellem menneskene i deres arbejdsliv – de umiddelbare producenter – fremtræder ikke ”som direkte sociale relationer mellem mennesker i selve deres arbejder, men tværtimod som tingslige relationer mellem personer og sociale relationer mellem ting” (*ibid*).

Varens fetichkarakter viser, hvorledes et samfundsmæssigt dybdeforhold kan fremtræde på en fordrejet og vildledende måde for den umiddelbare bevidsthed. Men denne form for tingsliggørelse er ikke det eneste eksempel på Marx's videnskabelige realisme. Varen er den grundlæggende kategori hos Marx, men de mere udviklede former, som varen antager i et kapitalistisk samfund, giver anledning til selvstændige forvrængninger. "Indkomstens form og indkomstens kilder viser i den *mest fetichagtige* form de kapitalistiske produktionsrelationer" (Marx, 1979, 3. bog side 564), hævder Marx og udpeger den rentebærende kapital som værende den mest betydningsfulde og fuldstændige fetich. "Her har vi kapitalens oprindelige udgangspunkt – penge – og formlen P – V – P', reduceret til sine to ekstremer P – P'. Penge, som frembringer flere penge. Det er kapitalens oprindelige og almene formel sammenfattet til et meningsløst resumé." (*ibid*, 3. bog side 565). Formlen P – P', der efterlader det indtryk, at penge uden mellemled, i et rent og ukompliceret univers, skaber flere penge, er "kapitalen *par excellence*" (*ibid*, 3. bog side 566). Denne overnaturlige formel, der ikke levner plads til mennesker og socialt virke, hvor penge på alkymistisk vis har en iboende evne til at multiplicere sig selv, betegner Marx også som "den begrebsløse form af kapitalen, fordrejelsen og tingsliggørelsen af produktionsrelationen i højeste potens" (*ibid*, 3. bog side 575).

De to ontologiske niveauer, som Marx indstifter og opdyrker, kan ikke anskues isoleret. De er sammenvævede og medkonstituerer hinanden. Der er ikke tale om en entydig retningsbestemthed, hvor de esoteriske relationer sætter deres præg på de eksoteriske forestillinger for så at blive uproblematisk reproduceret. "Den forvrængede form, hvori den virkelige fordrejning finder sit udtryk, findes naturligvis reproduceret i forestillingerne hos denne produktionsmådes agenter" (Marx, 1979, 3. bog side 564), men skal altid være meningsbærende og formidles gennem konkrete handlinger og praksisformer. For Marx sker der dog under kapitalismen en retningsangivelse og en intim sammenkædning af det esoteriske og det eksoteriske domæne af verden, sådan at fremtrædelsesformerne i den fortryllede verden, som er menneskenes umiddelbare adgang til omgivelserne, medvirker til tendentielt at reproducere de esoteriske relationer, som de er fremtrædelsesformer for. Der er således en vis cirkularitet imellem det esoteriske og det eksoteriske niveau i et kapitalistisk samfund. Fremtrædelsesformerne hypostaserer og ideologiserer tendentielt de relationer og strukturer, som de udspringer af. Lad os se på lønformen - det forhold at lønarbejderen bliver pengemæssigt kompenseret for sit arbejde - i den forbindelse.

Hos Marx fremtræder arbejderens løn på det borgerlige samfunds overflade, ”som arbejdets pris, en bestemt mængde penge der bliver betalt for en bestemt mængde arbejde” (Marx, 1970, 1. bog side 756). Pengerelationen får det til at fremstå som om lønarbejderen bliver retfærdigt behandlet ved at hun modtager en rimelig sum penge som betaling for sine anstrengelser. Men dette glansbillede er ikke i overensstemmelse med forholdene på det esoteriske niveau, hvor udbytning af lønarbejderne (profit) er helt nødvendig, for at en virksomhed kan overleve. Den skønmalende forestilling om harmoni og interessesammenfald, der bliver underbygget af pengeformen, medvirker til at sløre de reelle forhold i produktionssfæren og er samtidig medgarant for kapitalismens fortsatte eksistens, idet lønarbejdere, der føler sig retfærdigt behandlede, ikke gør oprør mod tingenes tilstand. Hvis man anskuer situationen fra markedets synspunkt, fremstår udvekslingen i forbindelse med lønarbejdet som et ækvivalentbytte eller et resultat af fair forhandling, men hvis man betragter samme fænomen fra produktionssiden – det esoteriske niveau – så er der tale om udbytning, idet lønarbejderen arbejder flere timer end hun får betaling for. Det er gennemgående for den sene Marx, at han fremhæver produktionsprocessen som kapitalismens kerne og grundlag, mens markedet tilslører de virkelige forhold og fordrejer hovedet på folk. Omdrejningspunktet for kritikken af de politiske økonomer er på dette område, at de bliver forblændet af markedets ideologi og derfor er afskåret fra at erkende de esoteriske relationer, som ligger til grund for og udspringer af den kapitalistiske produktionsproces.

Den politiske økonomis funktion er at afdække de relationer og strukturer, der finder udtryk som tendenser på det esoteriske niveau af verden, og herved er videnskaben nødvendigvis kritisk og skeptisk indstillet overfor spontan politisk økonomi, der har sit udspring i livsverdenen. Men det betyder ikke, at den politiske økonomi med kirurgisk skarphed kan afskære sig fra livsverdenen for så autoritært at vende tilbage til de måbende masser med evigt gyldige og sande svar på tilværelsens mysterier. Videnskaben er altid en *social* praksisform med sine egne blinde punkter og systematiske forblindelser, og dens fejlbarlige resultater kan ikke diktatorisk påtvinges folk, men må hævde sig i en dialog og retfærdiggøre sig selv i praksis. På denne måde er videnskaben i sidste instans altid praksisrettet, selvom den ikke altid gør sig det klart ved eksempelvis at fremstå som kritik eller abstraktion. Som teoretisk praksis er videnskaben en *nødvendig* betingelse, for at menneskene kan bemægtige sig historien og frigøre sig fra uønskede og undertvingende strukturer, men må også være praktisk teori for at være en *tilstrækkelig* betingelse herfor. Teoretisk praksis er i sig selv

praktisk teori som tekst, og hvis man mener, at verden kun består af tekster (diskurser), så er historien ikke længere, hvis den nogensinde har været der. Men ifølge Marx kan man ikke tale sig fra alle problemer. Varer er eksempelvis konstitueret ved den måde, de er *produceret* på, ikke den måde vi *italesætter* dem på, og selv ikke den videnskabelige erkendelse af den måde de præsenterer sig på for menneskene, får varens fetichform til at evaporere (Marx, 1970, 1. bog side 174). Herfor kræves delvist non-diskursiv praksis, eller, som man sagde før diskursteoretikerne satte diskursen, materiel praksis. At Marx var diskursteoretiker, kan der ikke herske tvivl om. En stor del af hans livsværk bestod i en analyse af den politisk økonomiske diskurs, men når Marx analyserer denne diskurs *i relation til et objekt*, der delvist men hovedsageligt er non-diskursivt, så adskiller han sig både i grad og væsen fra folk, der udtømmer det non-diskursive og derved sætter deres eget vrøvl i højsædet. Den videnskabelige proces i den transitive dimension er nødvendigvis diskursiv, men det gælder ikke den intransitive dimension. Uden denne grundlæggende dialektik havner man uværgerligt i absolutismen. Men selvom Marx således er 'historisk materialist' på kapitalismens vegne og tilstræber at overskride teori/praksis-dualismen gennem en dialektisk bevægelse, så er det vigtigt at påpege, at der altid – selv i en idealiseret form - vil være tale om delvis, tilnærmet indsigt og midlertidige resultater.

Tilværelsens dobbeltform som både esoterisk og eksoterisk er én måde, hvorpå Marx's dialektik sniger sig ind på den politiske økonomi og vender op og ned på den. Vi har at gøre med et videnskabsfilosofisk kernepunkt hos Marx, som er centralt placeret i hans kritik af den politiske økonomi. Det skal dog efterfølgende påpeges, at Marx's videnskabelige realisme er kontekstuelt placeret som *et led i* kritikken af den politiske økonomi, der artikuleres *sideløbende* med, at hans videnskabelige teori om kapitalismen konstrueres. Den videnskabelige realisme er ikke hos Marx en transhistorisk ontologi, der i sig selv antager metafysisk karakter ved at være afkoblet fra den sociale og videnskabelige praksis, for så at blive presset ned over det geo-historiske objekt. Positionen *udspringer* af omgangen med den videnskabelige diskurs og objektet og er således begrænset heraf. Metafysikken og dialektikken er påståede egenskaber ved det kapitalistiske samfund, ikke grene af filosofien, der har privilegeret status som altskuende forståelsesformer. At det forholder sig således, kan vi få indblik i, ved at se nærmere på mere konkret-teoretiske elementer af Marx's eksterne kritik af den politiske økonomi.

I et brev til Engels kort efter færdiggørelsen af *Kapitalens* 1. bog skriver Marx, at

> ”[t]he best points in my book are: (1) the two-fold character of labour, according to whether it is expressed in use-value or exchange value. (All understanding of the facts depends on this) […]; (2) the treatment of surplus value independent of its particular forms as profit, interest, ground rent, etc. This will come out especially in the second volume” (citeret fra Althusser og Balibar, 1999 [1968], side 79).

Lad os se på det punkt, der bliver nævnt først, og som er med lige fra starten af den bog af *Kapitalen*, som Marx selv fik færdiggjort og udgivet. Ifølge Marx er ”arbejdsproduktets vareform eller varens værdiform […] den økonomiske celleform” (Marx, 1970, 1. bog side 92) for det borgerlige samfund. Fremstillingen af arbejde som *både* abstrakt samfundsmæssigt arbejde *og* konkret nyttigt arbejde bliver i *Kapitalen* karakteriseret som Marx’s eget kritiske bidrag og som ”det springende punkt, hvorom al forståelse af den politiske økonomi drejer sig” (*ibid*, 1. bog side 135-6). Arbejdets dobbeltkarakter genspejler sig i de varer, som arbejdet frembringer i et kapitalistisk samfund; varen er således både bytte- og brugsværdi. Bytteværdien er her den abstrakt samfundsmæssige form, der hævder sig kvantitativt gennem den abstrakte arbejdstid, der er nedlagt i varen, mens brugsværdien er den konkret nyttige form, der er knyttet til den enkelte vares specifikke kendetegn og nytte i anvendelsen, som de fremtræder kvalitativt for et menneske. Varen konstituerer en forening af bytte- (eller blot værdi) og brugsværdi, men det er en forening af *modsætninger*, en antagonistisk enhed. Denne antagonistiske dobbeltkarakter, som både arbejdet og varerne nødvendigvis besidder i et kapitalistisk samfund, er kendetegnende for en række økonomiske former. I produktionsprocessen, eksempelvis, fremstår forskellen mellem de to sider af arbejdet som en forskel mellem to aspekter: arbejdsprocessen (det levende arbejde) og værdiøgningsprocessen (pengenes dans) (Marx, 1970, 1. bog side 326). Dobbeltheden i kernen af det kapitalistiske samfund afspejler sig overalt. Den kapitalistiske akkumulationsproces og det borgerlige samfund som helhed har ifølge Marx en gennemtrængende antagonistisk dobbeltkarakter, idet

> ”de produktionsrelationer, bourgeoisiet bevæger sig indenfor ikke har enhedspræg eller usammensat karakter, men derimod præg af en dobbeltrolle; […] i samme grad som der produceres rigdom produceres der også elendighed; […] i samme grad som der sker en udvikling af produktivkræfterne, udvikles også en repressiv kraft” (Marx, 1970, 1. bog side 909n).

Det dobbelte perspektiv som herved forankres i virkeligheden under kapitalismen trænger - som vi har set - også igennem i Marx’s kritikform og hans metodologi. Hos Marx er der tale om både

realdialektik og fremstillingsdialektik, hvilket stiller sig afgørende i vejen for både logiserende kapitalismeanalyser og firkantede udlægninger af Marx selv som med bål og brand værende enten det ene eller det andet.

Når kapitalismen er modsætningsfuld, så betyder det, at reproduktionen af kapitalismen som et socialt system ikke sker uproblematisk som eksempelvis en række på hinanden følgende ligevægtssituationer eller strukturelle kopier. Der er tendenser i kapitalismen, der peger i retning af ligevægt, såsom ideologiske former, men der er tillige modstridende tendenser med samme ophav, der gør kapitalismen fundamentalt skrøbelig. Disse modsætningsforhold, der betinger en dybdegående usikkerhed og udadvendthed, er essentielle ved kapitalismen forstået på den måde, at de karakteriserer og afgrænser kapitalismen som social orden. Idet de betegner kapitalismen eller *udgør* kapitalismen, kan de ikke overskrides og udlignes indenfor rammerne heraf. Kapitalismens modsætningsforhold kan medieres og reguleres og de modstridende kræfter falde midlertidigt til ro i medieringer og kompromiser, men der vil aldrig være tale om andet end foreløbige ligevægtslignende tilstande, der kan reartikuleres og genforhandles eller bryde sammen. Som et modsætningsfuldt system er kapitalismen derfor grundlæggende et dynamisk og åbent system. Dynamisk forstået på den måde, at systemet konsekvent er i bevægelse i en form, der ikke kan trivialiseres som lovmæssigheder eller ligevægtstilstande. Åbent forstået på den måde, at systemet ikke er selvberoende og kan afsondres fuldgyldigt i relation til systemets omverden. Grænsen mellem økonomiske relationer og andre relationer i den sociale totalitet er udflydende og bevægelig.

Udover at kapitalismen er et åbent og modsætningsfuldt - og derfor uendeligt komplekst – system, så er det også tendentielt selvundergravende. Disse konstituerende forhold ved kapitalismen vil jeg illustrere gennem Marx's analyse af arbejdsdagen. "Selvom arbejdsdagen ikke er en fast, men en flydende størrelse, kan den på den anden side kun variere indenfor visse grænser", starter Marx med at slå fast (Marx, 1970, 1. bog side 368). Minimumsgrænsen kan ikke umiddelbart bestemmes men den er generelt større end 0 hvis menneskene skal overleve og reproducere menneskeheden - og i et kapitalistisk system er arbejdsdagen altid længere end det stykke tid, der er nødvendigt herfor, idet kapitalakkumulation ifølge arbejdsværditeorien kun kan ske gennem ophobning af merarbejde. Hvad maksimumsgrænsen angår, så kan man her være mere præcis, idet der er fysiske og sociale begrænsninger for arbejdsdagens længde. Der er rent fysiske begrænsninger, idet døgnets timer er

begrænset, og idet menneskekroppen ikke kan holde sig kørende i længden uden hvile, pleje og rekonstituering, men ”[f]oruden denne rent fysiske grænse støder arbejdsdagens forlængelse også på moralske grænser. Arbejderen behøver tid for at tilfredsstille sine åndelige og sociale behov, hvis omfang og stade er betinget af det almene kulturelle stade” (*ibid*, 1. bog side 368-9). Problemstillingen kan altså ikke afgrænses klart. Det er helt oplagt, at den åbenhed, der gør sig gældende, hvad arbejdsdagens længde angår, danner grundlag for forhandling og politisk kamp. Dette konfliktforhold er endvidere systematisk og relationelt, ikke tilfældigt og individuelt. Lønarbejderne vil generelt set være interesserede i at begrænse arbejdsdagen for at få tid og overskud til andre (kollektivt) selvbestemte aktiviteter, mens det er i kapitalejeres interesse at forlænge arbejdsdagen så langt som muligt udover det nødvendige arbejde. Den sidstnævnte funktionelle interesse er indskrevet i kapitalens almene formel, personificeret i kapitalejeren/-forvalteren og bliver videreført gennem konkurrencens tvangslov (som Marx ynder at kalde den mekanisme, der ellers ofte bliver kaldt ’den frie konkurrence’).

I en økonomisk samfundsformation, hvor det er bytteværdien (det døde arbejde) og ikke brugsværdien (det levende arbejde), der er den dominerende målestok og mere generelt er de abstrakt-formale momenter, der sætter sig mest markant igennem socialt, vil der således være en klar tendens til, at arbejdsdagen både ekstensiveres såvel som intensiveres. I et kapitalistisk samfund er det kapitalejerne, der sidder inde med den lange ende, når arbejdsdagens længde skal fastsættes og alt afhængigt af arbejdskraftens organiseringsgrad og –intensitet, samt magtmidler og forhandlingsevne, vil der tendentielt være et større eller mindre opadgående pres. At der er tale om et tendentielt opadgående pres på arbejdsdagens længde og intensitet (effektivitet) er et grundlæggende forhold ved kapitalismen, der kan udblødes og lægges i tøjler og i perioder endda tendentielt modvirkes, men ikke *overskrides* indenfor rammerne af kapitalismen: ”At tilegne sig arbejde i alle døgnets 24 timer, er […] den kapitalistiske produktions immanente drift” (*ibid*, 1. bog side 398). Som konsekvens af dette forhold er kapitalismen både selvkomplementerende og tendentielt selvundergravende. Det sidstnævnte skyldes, at det kapitalistiske værdisystem basalt set er gearet til omfattende overudbytning, idet der ikke kan sættes øvre grænser for udbytningen. Det vil omvendt være tilfældet, at markedet gennemtvinger den højeste udbytningsgrad som retningsgivende for produktiv aktivitet. Overudbytning betyder, at lønarbejderne ikke får tilfredsstillet deres basale fysiske og sociale behov og således konstant tærer på reserverne. Det kan lade sig gøre i et stykke tid, men på lang sigt er dette uforeneligt med fortsat arbejdsduelighed og

tilgængelighed hvad angår lønarbejdere, dvs. (udvidet) reproduktion af arbejdskraften. At der ikke her er tale om en abstrakt teoretisk pointe, men om et højst virkeligt forhold for lønarbejdere under kapitalistiske produktionsforhold, anskueliggør Marx ved en historisk gennemgang, der trist nok ikke er forældet, især ikke hvis man husker, at Marx også medtænker arbejdets intensitet og social-kulturelle aspekter, samt er villig til at skue udover den nationale horisont, hvilket man naturligvis bør i en globaliserende politisk økonomi.

Modsætningsforholdet og den iboende selvdestruktive tendens ved kapitalismen, hvad angår arbejdstiden, nødvendiggør vedvarende regulering og dynamisk reartikulering af arbejdsdagens længde. Der er delvist tale om *immanent selvregulering* i forhold til det rene kapitalsynspunkt (P – P'). Hvis overudbytningen tager overhånd, således at lønarbejderklassens fortsatte eksistens er truet på grund af nedslidning og manglende reproduktion eller for lav reproduktionsgrad, så indtræffer en situation, hvor omkostningerne ved at erstatte arbejdskraften bliver større end den ekstra profit, der kan presses ud af arbejderne ved at forlænge arbejdstiden. Dette betyder for Marx, at "[k]apitalen […] derfor i egen interesse [synes] at pege i retning af en normal arbejdsdag" (*ibid*, 1. bog side 410), samtidig med at "[k]apitalen er […] hensynsløs mod arbejderens helbred og levetid, medmindre den af samfundet bliver tvunget til at tage hensyn" (*ibid*, 1. bog side 415). Sidstnævnte illustrerer, at den immanente selvregulering naturligvis ikke er den eneste reguleringsform. Marx fokuserer på to yderligere reguleringsformer som medvirkende til at den normale arbejdsdag blev gennemført som medierende og indhegnende norm i England på hans tid: Kampen mellem kapitalist- og arbejderklassen og (herigennem) lovgivning via statsmagten.

Når Marx således påpeger, at det kapitalistiske system er ustabilt og – mildt sagt - disharmonisk i flere dimensioner og lider af selvpåkaldte mareridt, så bryder han med de forestillinger om fred, velstand og interesseudligning, der flød som en lind hovedstrøm gennem den klassiske politiske økonomi[6] og blev forædlet af vulgærøkonomerne:

> "I den reale historie spiller som bekendt erobring, undertrykkelse, rovmord, kort sagt, vold den store rolle. I den blide politiske økonomi herskede for stedse idyl" (Marx, 1970, 1. bog side 999).

Men det er én ting at påvise, at idylliseringer af kapitalismens barske realiteter og afpolitiseringen (ensidiggørelsen) af systemets åbne og modsigelsesfyldte bevægelse ikke er i overensstemmelse

med virkeligheden, og noget andet og mere radikalt er at påvise kapitalismens geo-historiske specificitet og derfor *selve* systemets foreløbige og forbigående karakter. Tendensen mod regulering af modsætningsforholdene og de selvunderminerende træk ved kapitalismen peger i retning af (midlertidig) stabilisering af den sociale orden under kapitalismen og afskærmer derfor dette system i *historisk* forstand. Denne tendens til forandring og tilpasning indenfor det kapitalistiske system bliver hos Marx suppleret af en radikaliseret historieteori, der placer kapitalismen på et afgrænset interval, dvs. med både en fortid og en fremtid, som ikke blot er variationer over samme tema, men i kernen *ikke-kapitalistiske*. Som system betragtet er kapitalismen derfor for Marx ikke kun ustabilt og skrøbeligt indadtil, men også i forhold til sin deciderede omverden, og det besidder potentielt kraften til radikalt at overskride sine egne grænser.

Hvor Marx eksplicit teoretiserer kapitalismens geo-historicitet og derved understreger, at kapitalismen er afgrænset i tid og rum, så naturaliserer de politiske økonomer kapitalismen ved at projicere den både frem og tilbage i historien, eller mere præcist ved at *eviggøre nutiden*, og objektiverer derfor naivt de økonomiske former og kategorier som de enten gør sig gældende på det esoteriske plan og/eller fremtræder på det eksoteriske plan. Den skarpe grænse for mulighederne for erkendelse indenfor den politiske økonomi, som dette perspektiv medfører, bliver hos Marx aftegnet ved, at nok er de klassiske politiske økonomer videnskabelige, men de er ”videnskabelige repræsentanter for den borgerlige produktion” (Marx, 2000 [1847], side 149). Den klassiske politiske økonomi ”støder omtrentlig på det sande sagsforhold, men dog uden at formulere det bevidst. Det er den ikke i stand til så længe den ikke er gået ud af sit borgerlige skind” (Marx, 1970, 1. bog side 765), hvilket består i, at denne teoretiske skole ”betragter den [kapitalistiske orden] som den absolutte og definitive form for samfundsproduktion” (Marx, 1. bog side 98). Marx opfatter i modsætning hertil ”den kapitalistiske orden som et historisk forbigående udviklingstrin” (*ibid*) og bredt set sociale relationer som politiske i den betydning, at de kan (og for kapitalismens vedkommende ofte bør) være anderledes.

Marx er dog ikke anti-naturalist, han er *kritisk* naturalist. Den sociale orden er ikke evig og uforanderlig, og derfor udenfor menneskenes rækkevidde. Men den er på den anden side heller ikke amorf, flydende og plastisk - og derfor radikalt åben. Denne dialektik udtrykker Marx på et meget citeret sted:

> ”Men make their own history, but they do not make it just as they please; they do not make it under circumstances chosen by themselves, but under circumstances directly encountered, given and transmitted from the past. The tradition of all the dead generations weighs like a nightmare on the brain of the living” (Marx, 1977 [1852], side 10).

Den sociale orden under kapitalismen udviser træk, der nødvendiggør en delvis analogi til naturen. Mekanismer og relationer udspiller sig i det kapitalistiske system bag om ryggen på folk og under den sociale overflade og er derfor *quasinaturlige*; relativt fikserede og ikke umiddelbart tilgængelige i det spontane sociale liv. Yderligere er kapitalismen *tendentielt selvnaturaliserende* da essentielle esoteriske (naturlignende) relationer og strukturer bundfælder sig som tendentielt selvreproducerende karaktermasker og relationer, og har fremtrædelsesformer der i sig selv tildækker deres sociale karakter og derfor muligheden af, at de kan være anderledes. Varerelationernes tingslige og endimensionale karakter, og dette inkluderer relationerne mellem mennesker som varen arbejdskraft, implicerer eksempelvis tendentielt, at andre *mulige* sociale relationer, der kunne være baseret på solidaritet, fællesskab og dialog fremstår som fremmede og unaturlige – næsten *umulige*. Det kapitalistiske system besidder en væsentlig implosionskraft, der får systemet til at tilnærme sig en selvlukningsproces på et stadigt mere forsvindende felt. Men denne tendens vil altid indgå i et komplekst og uforudsigeligt samspil med andre i den konkret-sammensatte virkelighed. Marx er ikke økonomist. Det hører med til den økonomiske teorihistories ironi, at Marx, der hverken var økonomist eller determinist, bliver kaldt lige præcis det af moderne økonomer, der selv er økonomister og determinister, men ikke kan se det – blandt andet af selvsamme grund.

Lad os se på Marx’s historiske grundlag for analysen af kapital(ism)en. Ifølge Marx er kapitalens

> ”historiske eksistensbetingelser […] ingenlunde til stede, blot fordi der er vare- og pengeomsætning. Den opstår kun, hvor besidderen af produktionsmidler og livsfornødenheder forefinder den frie arbejder som sælger af sin arbejdskraft på markedet, og denne ene historiske betingelse rummer en verdenshistorie” (Marx, 1970, 1. bog side 285).

Udgangspunktet for den kapitalistiske produktionsproces er således ”[a]dskillelse af arbejdsproduktet og selve arbejdet, af de objektive arbejdsbetingelser og den subjektive arbejdskraft” (*ibid*, 1. bog side 808). Som social orden er kapitalismen grundlæggende tilfældig og skal vedvarende reproduceres som meningssystem og handleformer, men når først de basale eksistensbetingelser er til stede, så begynder en historisk selvreproduktionskraft at udfolde sig på en

måde, der gør kapitalismens (modsætningsfulde og åbne, men ikke *radikalt* åbne) egendynamik til omdrejningspunkt for samfundsmæssig organisering og fantasi. Udover at kapitalismen på denne måde ikke er ahistorisk givet, men heller ikke på ethvert tidspunkt er tilbundsgående omskabelsesdygtig som system, så er denne produktionsmåde basalt set *relationel*. Kapitalen er ikke en ting, men "en gennem ting formidlet samfundsmæssig relation mellem personer" (*ibid*, 1. bog side 1064) og et *kapital*istisk samfund er et, hvor den *sociale relation* mellem kapital og arbejdskraft er den dominerende sociale relation.

Når kapital ikke er en ting, så er "[p]enge og varer ikke på forhånd kapital, lige så lidt som produktionsmidler og midler til livets opretholdelse er det. De må forvandles til kapital" (Marx, 1970, 1. bog side 999). Varer der bliver forbrugt eller smidt ud er ikke kapital, og penge der ligger under hovedpuden eller bliver lånt rentefrit ud er heller ikke kapital. Forvandlingen sker først, når varerne eller pengene indtræder i relation til lønarbejde og pålægges formlen P (– V) – P'. Dette sker eksempelvis, når en maskine udnyttes kommercielt i forbindelse med vareproduktion, eller man sætter penge i banken, køber aktier og spekulerer i valuta. At der er tale om en relation, der er social og ikke naturlig, viser Marx ved, at kapital ikke kan være kapital med mindre der forefindes et arbejdsmarked med tilgængelig arbejdskraft. Og det har ikke været - og vil sikkert heller ikke være - tilfældet til alle tider, og er ikke tilfældet alle steder. Dette gælder i øvrigt alle former for kapital, også abstrakt spekulativ kapital, der ikke umiddelbart er i kontakt med andet levende arbejde end spekulanternes symbolanalyser og dans på tasterne. I sidste instans kan kapital ikke akkumulere og penge ikke yngle uden udbytning af levende arbejde. Dette kan ske mere eller mindre kontant og formidlet og er ofte tildækket af komplekse sammenhænge, men selv den hyberabstrakte spekulationskapital er afhængig af en underliggende realøkonomi, når pengene skal spille deres rolle som brugsværdi og realiseres i form af materielt (luksus)forbrug. Det kan fremstå som om, at penge kan multiplicere sig selv og næsten *bør* gøre det, uden at det har konsekvenser udenfor pengenes lukkede kredsløb, men de forskydninger, der finder sted, når det sker, vil altid forplante sig udenfor den abstrakte pengeverden. Det virker naturligt og rimeligt, at man får renter i banken og at det sted man bor bliver mere værd med tiden, og vi tænker ikke så meget på, hvad det sociale grundlag herfor og de sociale konsekvenser er. Men disse forhold er *ikke* naturlige og de har *konsekvenser* for andre mennesker. Penge kan bruges på måder der ikke gør dem til kapital, ved at man eksempelvis giver dem væk eller bringer dem til anvendelse i ikke-kommerciel produktion.

Når vores penge yngler i banken og på aktie- eller valutamarkedet, så betyder det, at vi får rådighed over ekstra købekraft, og dette sker i sidste instans på bekostning af de mennesker, der er involveret i den reelle produktion af varer og tjenesteydelser rundt omkring i verden. Dette kan i princippet være os selv, når vores pensionsselskab køber aktier i vores egen virksomhed, men det kan ligeså vel være helt andre, og hvad rige folk i den nordvestlige verden angår, mennesker som på ingen måde har de samme favorable materielle livsvilkår som dem selv. Penge lugter ikke, men de kan være indsmurt i død og menneskelig ulykke, som eksempelvis når våbenindustriens aktiekurser stiger i takt med at bomberne falder, eller sikkerhedsindustriens profit når nye højder som konsekvens af, at samfund bliver mere angstfulde og voldelige. I denne forbindelse i øvrigt er et af de store dilemmaer i den kapitalistiske mentalitet, at indkomst uden arbejde, der resulterer af, at en rig person har penge til overs til at få dem til at yngle gennem udbytning af andres arbejde, betragtes som nyttigt og velgørende mens den lønarbejdsløse betragtes som snylter, for så vidt som hun modtager en ringe erstatning for sin uheldige placering i det kapitalistiske spil på arbejdsmarkedet.

For at hele dette maskineri skal kunne sættes i gang er det er ikke nok, at der potentielt er mennesker nok at tage af, de skal også være *til rådighed* for kapitalen som lønarbejdere. Og for at dette skal være tilfældet, må lønarbejderne være ”frie i den dobbelte betydning, at de selv hverken hører umiddelbart til produktionsmidlerne, som slaver, livegne osv. eller, at produktionsmidlerne tilhører dem, som bonden, der arbejder med egne produktionsmidler, men arbejdere der derimod er frie og ledige på torvet” (Marx, 1970, 1. bog side 999). Denne dobbelte frihed betyder, at lønarbejderen er ”tvunget til at sælge sig frivilligt” (*ibid*, 1. bog side 1064). Når Marx i denne sammenhæng grundlæggende beskriver lønarbejderens situation under kapitalismen som *både* frihedsundergravende *og* frihedsudfoldende, som på samme tid undertrykkende og emancipatorisk[7], så har det tydelig adresse til de liberalistiske økonomer (klassiske, vulgære såvel som moderne), der stirrer sig blinde på den ene side af det menneskelige grundvilkår i en kapitalistisk økonomi og således enøjet forbinder kapitalismen eller ’markedsøkonomien’ med frihedsudfoldelse og ser ’markedsøkonomien’ som en entydigt progressiv udvikling i forhold til tidligere tiders stavnsbinding og (direkte) undertrykkelse. Denne karakteristik er ifølge Marx svært ensidig og generelt misvisende.

Marx's analyse af kapitalismens sociale grundsubstans og menneskets grundvilkår *i denne sociale orden* illustrerer på bedste vis, at han på *både* det videnskabelige og det politiske plan formulerer en *både* immanent *og* ekstern kritik af den politiske økonomi (der jo samtidig betyder den videnskabelige diskurs og objektet herfor). Han er både videnskabelig og politisk ikonoklast. De klassiske politiske økonomer er videnskabelige, men der er en skarp grænse for deres videnskabelighed, idet de er ukritiske naturalister, dvs. anskuer kapitalismen som en rent objektiv og evigt gyldig orden. De har samtidig ret i, at det kapitalistiske system indebærer en positiv individuel frihed for menneskene, men de overser helt og holdent, at der omvendt er tale om en 'negativ frihed', der består i, at lønarbejderne er tvunget til at sælge deres arbejdskraft til kapitalen og således uundgåeligt bliver undertrykt og udbyttet det meste af deres liv. Hos den modne Marx udgør politik og videnskab, immanent og ekstern kritik, objekt og diskurs et samlet hele, som ikke kan brydes op i smådele, uden at fundamentet revner. Men samtidig sættes der *ikke* lighedstegn mellem polerne, og vi ender således ikke op med en tom skal af svulstig pseudo-dialektisk retorik. Selvom eksempelvis politik og videnskab ikke lader sig klart og entydigt afgrænse i forhold til hinanden, så er det en fejltagelse omvendt at tro, at politik og videnskab kan reduceres til enten det ene eller det andet og derved ensgøres. Marx's dialektik afviser dualisme og endimensionalitet med lige stor kraft. Lad os se nærmere på den politiske Marx med dette for øje.

Den politiske Marx.

Vi har set, at der er en ensidig tendens til, at Marx bliver betegnet som enten en unik og revolutionær videnskabsmand eller en begavet elev af de klassiske politiske økonomer. En variant af synspunktet om den teoretiske Marx som immanent er at fremstille Marx som i kernen *syntetiker*, sådan at vi eksempelvis kan opstille følgende ligninger: Marx = klassisk politisk økonomi + Hegel (Schumpeter, 1966, side ix), Marx = klassisk politisk økonomi + socialisme (Dobb, 1968, kapitel III) eller Marx = engelsk politisk økonomi + tysk filosofi + fransk politik (Jessop, 1991, side 78). Der er tillige en trist tendens til, at Marx enten ensidigt videnskabeliggøres (afpolitiseres) eller politiseres, altså at Marx-fortolkere forsøger at uddestillere enten Marx's rent videnskabelige bidrag eller hans politiske standpunkter og vision. Hverken forsøgene på at afpolitisere eller politisere Marx er forbeholdt den ene eller anden politiske fløj, venligtsindede eller fjendtlige kommentatorer. På venstrefløjen er der en lang tradition for at fokusere på Marx's videnskabelige side. Dette kommer eksempelvis til udtryk hos Althusser (Althusser og Balibar, 1999 [1968]) og herigennem i reguleringsteorien[8], men også hos eksempelvis Adorno, der i lyset af studenteroprøret afslørede sig

selv som fuldbåren autonom teoretiker, med tenderende foragt for den politiske praksis/aktionisme. Adorno (1972 [1969]) forherliger den helt frit stillede og intrinsisk lykkebringende tænkning, og mener i forlængelsen af kritikken af den instrumentelle fornuft, at

> ”[d]en trøst, at der tænkes bedre i den kollektive aktions sammenhæng, er et bedrag: tænkning som blot instrument for aktioner afstumpes ligesom den instrumentelle fornuft i det hele taget. Ingen højere form for samfund er for øjeblikket konkret synligt: derfor har alt hvad der opfører sig som om det var indenfor rækkevidde, noget regressivt over sig” (side 202).

Venstrefløjens videnskabeliggørelse af Marx bunder ofte i forsøg på at legitimere marxismen i et fjendtligt videnskabeligt miljø og/eller at undgå det bundløse politiske mudder. På højrefløjen kan man omvendt beklageligvis ikke altid komme udenom Marx’s videnskabelige teorier, når man beskæftiger sig med virkeligheden, men er naturligvis dybe modstandere af hans subversive politiske holdninger, som man så skærer bort og konsekvent markerer afstand til. Dette ser vi i dag hos omvendte marxister, der nu (igen) har set lyset, i finanskredse på Wall Street og mere brede borgerlige miljøer. ”Jo mere tid jeg tilbringer i Wall Street, jo mere overbevist bliver jeg om, at Marx havde ret .[…] Jeg er helt overbevist om at Marx’ måde at anskue kapitalismen på er den rigtige”, udtalte en investeringsrådgiver i 1997 til tidsskriftet *The New Yorker* (citeret fra Wheen, 2001, side 13) og

> ”lige siden har højreorienterede økonomer og journalister stået i kø for at hylde Marx. Glem alt om det kommunistiske sludder, siger de. I virkeligheden var Marx ’kapitalismeforsker’” (*ibid*).

Men hvis vi ser bort fra denne overfladiske og kun glimtvise *hype*, der, hvilket Wheen overser i sin iver efter at popularisere Marx, stikker ligeså dybt som ethvert andet hysterisk udslag på ’markedet’, så er det en indgroet vane på højrefløjen at politisere Marx, ved eksempelvis at stille ham til regnskab for ’den faktisk eksisterende socialisme’ for at miskreditere ham - og med ham alle de kættere, der kalder sig eller kan kategoriseres som marxister. Dette ser vi løbende eksempler på i den danske offentlighed med jævnlige angreb på tidligere og nuværende ’marxister’, hvor selvbehagelige heksejægere i massemedierne skyder med spredehagl på alt, hvad der bevæger sig. Dette bringer mindelser om McCarthyismen og sortlistningen under den kolde krig og ikke mindst – med sort ironi - stalinismens meningsdiktatur. Men forsøgene på at politisere Marx er også

velkendte på venstrefløjen, hvor der ofte hersker utilfredshed med styrkeforholdet eller balancen mellem teori og praksis og derved fra praktikeres side ses med skepsis på folk, der i særlig grad opdyrker den tilbagelænede videnskabelige marxisme på bekostning af samfundsmæssige forandringer i den konkrete politiske praksis.

At Marx var kommunist, skal der ikke herske tvivl om, men spørgsmålet om, i hvilket forhold kommunismen står til kapitalismen, kan give anledning til misforståelser. Er Marx en nådesløs anti-kapitalist, eller har han også et skarpt blik for de civilisatoriske og (potentielt) progressive sider af kapitalismen? Hvad der end måtte være af subtile holdningsændringer hos Marx gennem hans livsforløb og forfatterskab - og naturligvis ændrer et menneske holdninger gennem en periode på 30 år - så er der grundlæggende overensstemmelse mellem det politiske grundsyn i *Det kommunistiske partis manifest* (Marx & Engels, 1971 [1848]) og den modne Marx's tekster. Marx citerer da også *Manifestet* i *Kapitalen* på et helt centralt sted i denne forbindelse, selvom man må konstatere, at den modne Marx har et mere skarpt aftegnet, systematisk og omfattende teoretisk projekt, der ofte skygger for den politiske dimension af arbejdet – der dog efter min mening ikke på noget tidspunkt er glemt og borte, selvom teksterne gennem lange seje træk tilsyneladende kun omhandler meget teoretiske og tekniske problemstillinger. Ligesom den modne videnskabsmand Marx herudover har noget forskellige dagsordener i *Teorier* og *Kapitalen*, så udfolder politikeren Marx sig gradsforskelligt i *Kapitalen* og *Grundrids*. Igen er det den revolutionære og kompromisløse Marx, der i særlig grad sætter den centrale dagsorden i *Kapitalen*, men i dette tilfælde finder vi en mere nuanceret og afbalanceret holdning i *Grundrids*.

På det metodologiske niveau kommer Marx's kritikform til udtryk i hans kritik af Hegel's dialektik. Marx konfronterer "den mystificerende form" af dialektikken, der "synes at ophøje det bestående" (Marx, 1970, 1. bog side 105) og hævder at dialektikken

> "[i] sin rationelle skikkelse er en pestilens og vederstyggelighed for borgerskabet og dets doktrinære ordførere, fordi den i sin positive forståelse af det bestående tillige rummer forståelsen af dets negation, af dets nødvendige undergang, opfatter enhver opstået form i bevægelsens strøm, altså opfatter den som forgængelig, ikke lader sig imponere af noget og ifølge sit væsen er kritisk og revolutionær" (*ibid*, 1. bog side 105-6).

Den positive forståelse, som i øvrigt nok hovedsageligt er af deskriptiv art, drukner her næsten i negationen, og ved læsningen af *Kapitalen* skal man være yderst opmærksom, hvis man ikke skal

drage den konklusion, at negationens negation indebærer, at hele kapitalismens uvæsen bliver stødt bort i dyb væmmelse. Det er velkendt, at Marx raser mod eksempelvis arbejdsdelingen, mod udbytningen og undertrykkelsen af arbejderklassen og mod magtfordrejning og hypostaserede former. Disse forhold er alle grundforhold ved det kapitalistiske samfund. Marx er ubetvivleligt en skarp og velinformeret kapitalismekritiker på både det abstrakte og det konkrete plan, men han er på den anden side ikke respektløs og uden anerkendelse i sin omgang med kapitalismen, selvom der på positivsiden er tale om mere nedtonede formuleringer, samt mindre effektfuld og slagkraftig empiri. Dette skal eksemplificeres og konkretiseres.

Vi har allerede set, hvordan fattigdommen under kapitalismen er ledsaget af rigdomsforøgelse (i vareform) og hvordan kapitalens repressive kraft bliver modsvaret af produktivkræfternes udvikling (i kapitalform). Denne dobbelte figur ser vi genspejlet, når Marx omtaler manufakturens kapitalistiske karakter:

> ”Den producerer nye betingelser for kapitalens herredømme over arbejdet. Hvis den derfor på den ene side fremtræder som et historisk fremskridt og en nødvendig udviklingsfase i samfundets økonomiske dannelsesproces, fremtræder den på den anden side som et middel til civiliseret og raffineret udbytning” (Marx, 1970, 1. bog side 533-4).

Selv storindustrien, som Marx hensynsløst fordømmer på grund af dens umenneskelige konsekvenser, indeholder også (potentielt) ”positive udviklingselementer” (Marx, 1970, 1. bog side 677) og

> ”[d]en udvikler produktionsprocessens materielle betingelser og samfundsmæssige kombination og modner herigennem modsigelserne og antagonismerne i produktionsprocessens kapitalistiske form og modner derfor samtidig de elementer, der kan skabe en ny form og de momenter, der kan revolutionere det gamle samfund” (ibid, 1. bog side 715).

I afsnittet om den kapitalistiske akkumulations historiske tendens, dvs. den sociale revolution og overgangen til det kommunistiske samfund, beskriver Marx ligeledes, hvordan denne proces ”sker gennem den kapitalistiske produktions egne immanente love” (Marx, 1970, 1. bog side 1060) og på grundlag af ”den kapitalistiske æra’s landvindinger” (*ibid*, 1. bog side 1061), og vi får at vide, at den progressive forvandling af kapitalismen uden sammenligning er mindre hård, langvarig og vanskelig end den hovedsageligt regressive sociale forvandling, der indstiftede den kapitalistiske orden. Kommunismen vokser altså ud af kapitalismens indre og kapitalismen *anticiperer* således

kommunismen på helt afgørende områder – er en *forudsætning* herfor, en objektiv mulighedsbetingelse.

Marx's positive forståelse af kapitalismen indeholder to elementer: Nødvendighed og iboende progressivitet, der er potentiel og betinget eller mere direkte og ubetinget. Nødvendighedstanken udfolder sig ved, at Marx flere steder giver udtryk for, at kapitalismen er en nødvendig forløber for kommunismen. Vi bør fordømme kapitalismen, men uden de udviklingstræk, som kapitalismen repræsenterer og opdyrker, så må vi i Marx's forståelse også vinke farvel til kommunismen. Uden kapitalismen ingen arbejderklasse, dvs. ikke noget revolutionært subjekt og en kollektiv bevidsthed. Uden kapitalismen ingen centralisering af produktionsmidlerne og ingen samfundsmæssig karakter af arbejdet, hvilket igen danner grundlag for den kollektive produktionsform under kommunismen. Uden rigdomsforøgelsen under kapitalismen, ingen materiel overflod og (herigennem) frigørelse fra naturens tvang. De grundtræk ved kapitalismen, der peger imod kommunismen og gøder jorden herfor, kan vi sige er *potentielt* progressive, samtidig med at de *faktisk* er repressive og har en lang række direkte negative konsekvenser for menneskeheden. Disse træk ved kapitalismen repræsenterer ikke umiddelbart civilisatoriske fremskridt – snarere det modsatte - men udgør samtidig forudsætninger for, at den sociale forløsning senere kan indtræffe gennem en radikal omordning. Det er det kapitalistiske hylster, der skal sprænges, ikke den samlede socialitet. Og dette skal ske i forlængelse af kapitalismen, ikke i en modsatrettet bevægelse. Negationens negation er ikke en simpel tilbagevenden eller et fuldstændigt brud, men en fremadrettet og immanent omskabelse af omskabelsen.

Marx er post-kapitalist, *ikke* anti-kapitalist. Han vender sig således ikke mod produktivkræfternes udvikling *i sig selv*, idet et veludviklet produktionsapparat er en forudsætning for behovstilfredsstillelse, frihed og livsudfoldelse i frihedens rige, men mod produktionsmidlernes *sociale form som kapital*. Ligeledes tager Marx ikke i sig selv afstand fra den rigdomsforøgelse, der sker under kapitalismen, men kritiserer betingelsesløst rigdommens *form* og dens *fordeling*. Denne skelnen mellem form (det eksoteriske) og indhold (det esoteriske), der er helt central, refererer direkte til Marx's videnskabelige realisme. Hvis man anskuer den sociale virkelighed som flad og umiddelbart tilgængelig for det blotte øje, så giver det ikke mening, at et produktionsmiddel kan være kapital eller blot et produktionsmiddel, og at der er en verden til forskel herpå. Det giver heller ikke mening, at vores livsfornødenheder kan produceres som varer eller blot som

livsfornødenheder, og at der således eksisterer to væsensforskellige rigdomsformer. Fejllæsninger af Marx oprinder i almindelighed af endimensionale anskuelser og i særdeleshed af manglende evne til at anerkende og forstå konsekvenserne af hans videnskabelige realisme. Hvor dialektikken generelt bibringer nuancer og kompleksitet, så markerer den videnskabelige realisme et helt uundværligt dybdeperspektiv. Det samlede billede udspænder sig således både horisontalt og vertikalt, hvilket også gælder Marx's syn på kapitalismen. I *Kapitalen* er det hovedsageligt de ikke-aktualiserede progressive træk og tendenser ved kapitalismen, der har vundet indpas i sprækker i fremstillingen, og de kan nemt drukne i havet af revolutionær ånd og radikal foragt. Men kapitalismens progressive træk, hvad enten der er tale om dybdepotentialer eller mere direkte oplevede fremskridt - såsom kortere arbejdstid, afmytologisering og individuel frigørelse fra sociale, familiære og geografiske bindinger gennem markedet for arbejdskraft - bliver som nævnt uddybet i *Grundrids,* hvor Marx eksempelvis i en berømt passage priser kapitalens store civilisatoriske indflydelse.

Herom konkluderer Elliott, at

> "the major elements of postcapitalist society found in the *Grundrisse* […] [are] extention[s] of […] trend[s] from the capitalist developmental process. For Marx, socialism does not merely succed capitalism; it *superseeds* it. Although socialism goes beyond capitalism, it contains within it trends and tendencies initiated and cultivated by capitalism. In effect, for Marx, socialism is (the extension of) capitalism without capitalism's alienation and exploitative and contradictory institutions and behaviour. As such, it fulfills the potentialities and promises of capitalism and is the realization of capitalism's 'historic destiny'" (Elliot, 1978-9, side 168).

Marx's vision om det post-kapitalistiske samfund er altså på godt og ondt skabt i lyset af kapitalismen omkring midten af det 19. århundrede, ligesom hans videnskabelige bidrag er dybt præget af hans intime og venskabelige omgang med den klassiske politiske økonomi. Men før jeg uddyber denne analogi og sammenkæder den med Marx's (videnskabs)teoretiske grundsyn og overordnede erkendelsesinteresse, vil jeg knytte et par kommentarer til en toneangivende kritik af Marx. Der er tre markante hovedtræk ved den modne Marx's kritiske teori om kapitalismen: kapitalismens oprindelseshistorie, dens udviklingshistorie og dens underganghistorie. Den altovervejende analytiske hovedvægt ligger på kapitalismens udviklingshistorie, mens den variant af marxismekritikken, der afviser Marx som determinist og historicist, stirrer sig blind på det tredienævnte analysefelt, der indtager en mindre rolle - og anskuer det udenfor sammenhængen. Man kan godt finde brudstykker hos Marx, der giver én det indtryk, at han betragter kapitalismens

fremtidige historie og undergang som en naturnødvendighed, ligesom man kan underbygge påstande om, at Marx er positivist eller essentialist ved at fremdrage løsrevne eksempler fra hans uoverskueligt omfangsrige produktion. Og det er som tidligere nævnt rigtigt, at Marx modsiger sig selv ved talrige lejligheder og således umuliggør en konsistent læsning af hans tekster. Enhvert forsøg på at inddæmme Marx og positionere ham – hvor åbent det end lægges frem - vil derfor altid være en mere eller mindre forudindtaget og teleologisk rekonstruktion, men omvendt kan man godt diskutere Marx på et rationelt grundlag og udtale sig fornuftigt om karakteren og indholdet af Marx's teori – jvf. de ovenstående betragtninger om Marx-læsninger.

I en sådan rationel diskurs, der, så vidt det er muligt, bør være sagsorienteret – dvs. forholde sig til teksten og dens kontekst - synes jeg, at det er strukturelt misvisende at fokusere på et mindre element af hans teoriske arbejde og blæse det op til at være det centrale omdrejningspunkt, hvilket er tilfældet, når man stirrer sig blind på Marx' forudsigelser. Kritikken af Marx som profet for kommunismen forholder sig isoleret til Marx's teoris *forudsigelseskraft*, mens kernen i hans teori relaterer sig til *forklaringskraft*, og denne kritikmåde misforstår derfor karakteren af Marx's 'forudsigelser', idet de ikke vurderes på grundlag af Marx's generelle kritisk realistiske videnskabs- og samfundssyn. Marx's mere bastante udlægninger af kapitalismens fremtid og naturnødvendige kollaps oplever jeg ikke som symptomatiske sygdomstegn, men som vildskud, der ikke harmonerer med den systematiske helhed og grunder i lige dele ønsketænkning, megalomani og tidsbundethed. Jeg tror, at Marx's hovedsigte var at levere en forklarende kritik af kapitalismen og den politiske økonomi, og på dette grundlag er det en fejltagelse at presse en modstridende videnskabsteori ned over hans kritiske teori, der hævder at videnskab kan rendyrkes og falsificeres gennem sin forudsigelseskraft. I Marx's kritiske teori fremstilles kapitalismen som et åbent, komplekst og dynamisk modsætningsfuldt system. Den sociale ontologi, der ligger til grund for dette syn, er ikke deterministisk og historicistisk. Tværtimod. Den er aktivistisk og åben - uden at være naiv og overfladisk. Det er vigtigt at holde fast i, at Marx ofte taler om *tendenser* og ikke lovmæssigheder, når han skitserer kapitalismens fremtid. Vægtige eksempler på dette er den kapitalistiske akkumulations historiske *tendens* og profitratens *tendens* til fald, der begge har været meget markante i Marx-debatterne. For kritiske realister (naturalister) er tendenser socialvidenskabens modsvar til naturvidenskabens lovmæssigheder. Fremtiden er åben, idet mennesket basalt set kan vælge anderledes, men relativt fikserede strukturer og relationer aftegner sig i den sociale væren på en måde, der tendentielt præger vores fremtidsudsigter. Fremtiden er ikke radikalt åben og

umiddelbart omskabelsesdygtig. Tendenser kan foreløbigt ekstrapoleres, men har *ikke* karakter af lovmæssigheder i den åbne sociale verden. Tendenser mødes af modtendenser, fortolkes, modarbejdes og omskabes, og vores viden herom er altid begrænset og historisk – og undergår derfor selv reformuleringer og omdannelser i takt med, at samfundet udvikler sig på en måde, der grundlæggende er *uforudsigelig*.

Et helhedsbillede

I dette kapitel har jeg argumenteret for og forsøgt at illustrere, at det er yderst inspirerende og indsigtsgivende at læse Marx, men også at det er nødvendigt at nylæse og genfortolke hans tekster i samtidens navn og med en skeptisk indstilling overfor store dele af den marxistiske tradition. Det sidstnævnte forhold skyldes de dybe skyttegrave og skarpt aftegnede, samt vagtsomme positioner, der har bundfældet sig gennem årene og derfor tendentielt aflukket og isoleret marxismen. Overordnet set skiller vandene traditionelt ved, om man er skarpt *for* eller *imod* Marx og hvis man her vælger side ved at være *for* Marx, så skal man indarbejde den rette korpsånd, og udvise agtpågivenhed overfor den fjendtlige omverden, men ikke mindst være indstillet på at deltage i uendeligt triste slagsmål om, hvad der er den 'korrekte' og 'rigtige' udlægning af Marx, og hvad Marx 'virkelig mente'. Konsekvensen af dette er, at marxismen ofte lukker sig af udadtil og bliver fraktioneret indadtil, hvilket jo indebærer en yderligere tillukkethed og sekterisme. Dette tema tager jeg op i kapitel 5, men det må allerede nu stå klart, at jeg ikke er tilhænger af en dogmatisk og forpuppet marxisme, men en refleksiv og kritisk marxisme, der vedvarende går i dialog med frugtbare alternative teoridannelser og politiske perspektiver og ikke forstener omkring et sæt skarpt bevogtede førsteprincipper eller forfalder til eksegese. Men som omvendt heller ikke helt udjævner forskelle, samt med eklektisk storsind og misforstået pluralistisk sindelag lader alt være ligestillet og accepteret – også i forhold til Marx. En sådan form for marxisme ligger i forlængelse af den Marx-læsning, som jeg har artikuleret og redegjort for i det ovenstående og nu vil opsummere kort for herefter at introducere temaet for de næste to kapitler.

Fortolkere af Marx hæfter sig oftest ved hans teori eller politik og undlader at anskue hans kritiske teori som en helhed. Ligeledes er der tradition for, at sider af Marx bliver rendyrket, sådan at han fremstilles som eksempelvis elev af de klassiske politiske økonomer eller anti-kapitalist. Der er således en dobbeltsidet tendens til, at Marx-læsninger bliver endimensionale og reduktionistiske, hvilket står i skarp modsætning til Marx's dialektik. Denne dialektik kommer til udtryk i Marx's

kritikform og den helhed, som denne indgår i med hans (videnskabs)teoretiske grundsyn og overordnede erkendelsesinteresse. Hvis vi analyserer kritikken af den politisk økonomiske diskurs, så står det klart, at det er forkert at fremstille Marx som enten en revolutionær, der helt forkaster traditionen udefra eller en elev, der ydmygt men begavet stiller sig på skuldrene af forgængerne. Marx er en *både* immanent *og* ekstern videnskabsmand, så selvom begge polære anskuelser indeholder væsentlig sandhedsværdi, så fejler de begge ved ikke at klargøre, at der er tale om en dialektik i form af den genuint ikonoklastiske angrebsmåde. Begge de umiddelbart konflikterende og skoledannende synspunkter lader enten den kontrasterende side af Marx's relation til den klassiske politiske økonomi glide ud af det samlede billede eller tager eksplicit og kategorisk afstand herfra.

Jeg har argumenteret for, at Marx både skriver sig ind i den politisk økonomiske diskurs og afgørende bryder med den; er *ikonoklastisk*, både immanent *og* ekstern. Han *overskrider* den klassiske politiske økonomi *indefra*. Marx skriver sig ind i diskursen, idet han et stykke ad vejen – og det er *den eneste mulige vej* – accepterer præmisserne for den klassiske politiske økonomi: begreberne, metodologien og dens videnskabelige karakter, og tilsigter at afklare og korrigere inkonsistenser, forvrængninger og fejltagelser. Marx vender sideløbende den klassiske politiske økonomi på hovedet ved at anskue den udefra og efterlader den næsten uigenkendelig ved at sprænge rammen, omskabe begreberne og sagsområdet, samt anvende en radikalt innovativ metodologi, og ved således at nå frem til resultater, der er af en helt anden verden end den klassiske politiske økonomi. Anskuet fra kritikken af den politiske økonomis standpunkt var den klassiske politiske økonomi meget tæt på, men også uendelig langt fra at kunne tjene som vejleder for indsigt i den socio-økonomiske virkelighed. Det er kendetegnende, at Marx både analyserer den politiske økonomi som diskurs, men også i relation til et videnskabeligt objekt – kapitalismen. Den politiske økonomi er ikke en frit svævende diskurs, der kun indgår i et altomfattende diskursivt felt, men en sagsorienteret videnskabelig aktivitet, der tilstræber at afdække og forklare virkelighedens delvist non-diskursive politiske økonomi, såsom produktionssfærens konstitution, kapitalakkumulation, varer, prissystemet og markedsrelationer. Jeg uddyber dette aspekt i kapitel 6, hvor også det beslægtede tema omkring ideologi belyses yderligere.

Marx's dialektiske kritik af den klassiske politiske økonomi relaterer sig til og genspejler sig i kritikken af kapitalismen. Marx er både videnskabsmand og 'ideolog'. Han er videnskabelig

socialist. Denne betegnelse indfanger klart den kritiske teoretiker, der på den ene side latterliggør ”this stupid, sentimental, utopian socialism” (Marx, 1978 [1847], side 177) og på den anden side vender sig mod ”den klassiske økonomis groft kyniske karakter” (Marx, 1979, 1. bog side 349). Som videnskabsmand er Marx ikonoklast, og også som ’ideolog’ er han en revolutionær reformist. Disse karakteregenskaber forudsætter og supplerer den modne Marx’s filosofiske og teoretiske grundsyn. Det er oplagt, at dialektikken i såvel diskurs som virkelighed spiller afgørende ind, men den videnskabelige realisme og den kritiske naturalisme er yderligere nødvendige momenter af helheden. Uden den videnskabelige realisme er Marx’s kritik af den politiske økonomi ikke *mulig*, og uden den kritiske naturalisme giver den ikke *mening*. Samlet set angiver kritikken af den klassiske økonomi en retning for radikal videreudvikling heraf, der hverken er helt lukket eller åben.

Hvad det videnskabelige indhold angår, så var Marx’s politiske økonomi i en vis forstand allerede ude af trit med den hegemoniske diskurs, da den blev artikuleret. Da Marx skrev *Kapitalen* og de andre sene tekster, var den klassiske politiske økonomi allerede for mange år siden blevet erstattet af vulgærøkonomien i den økonomisk-teoretiske hovedstrøm. Og da Marx kategorisk afviste, at vulgærøkonomien kunne have et progressivt potentiale i samme omfang som den klassiske politiske økonomi, så blev han nødt til se bort fra samtidens hovedrolleindehavere i den økonomiske diskurs og i stedet vende blikket mod kulisserne, for at genoplive den politiske økonomi i den klassiske udformning. Kun på denne måde kunne han opnå at skabe sig en scene, hvor den kritikform, som jeg har undersøgt og artikuleret ovenfor, kunne udfolde sig. Man kan derfor sige, at Marx allerede i udgangspunktet udkæmpede en forhistorisk kamp og stod med ryggen mod muren i den toneangivende samtidige teorisfære. De ledende politiske økonomer var allerede i gang med et helt anderledes opgør med den politiske økonomi – det Marx kalder en vulgarisering – og var derfor ikke lydhøre overfor en formulering af den politiske økonomi, der priser den klassiske politiske økonomis dyder, raser mod vulgariseringen og anviser en radikalt anden vej ud af de problemer, som den økonomiske videnskab tumlede med. Det er også helt klart i dag, at det ikke lykkedes for Marx at genoplive og fundamentalt transformere den klassiske politiske økonomi. Jeg taler her naturligvis ikke om manglende metodologisk, videnskabelig og politisk indsigt, men om manglende evne til at sætte dagsordenen for den herskende måde at tænke økonomi på. Udover at vulgærøkonomien nåede nye højder i den periode, hvor Marx skrev som en rasende på sit hovedværk om den politiske økonomi, så var en *anden* radikalt ny dagsorden, der i udviklet form

helt frasiger sig det progressive indhold i selv vulgærøkonomien, ved at tage form omkring hovedet på ham. Denne teoridannelse, der oftest kort og godt kaldes økonomi og som i stigende grad har sat sig på og indsnævret den økonomiske mainstream-diskurs op gennem det 20. århundrede, og som her ved indgangen til det 21. århundrede fremstår som rodfæstet og noget nær altomsluttende ortodoksi i den økonomiske teori, er temaet for de to næste kapitler.

---

[1] Ifølge Dunleavy and O'Leary "[a]lmost every conceivable position, from the most banal to the utterly ludicrious, has been proclaimed as Marxist […]. Well known Marxists and anti-Marxists have argued for every major epistemological and methodological philosophical doctrine with infinite permutations as characteristically Marxist" (1987, side 270n).

[2] Af den modne Marx's hovedværker er det kun 1. bog af *Kapitalen*, der blev udgivet i hans egen levetid (1818-1883). Første udgave udkom i 1867. *Kapitalens* 2. og 3. bog er bearbejdet, redigeret og senere udgivet af Engels i 1885 og 1894. *Teorier om merværdien* blev skrevet i 1861-3, men udkom først små hundrede år senere ligesom *Grundrids*, der blev skrevet 1857-8. Se i øvrigt de redaktionelle forord i de danske oversættelser (Marx 1970, 1974, 1979), som jeg benytter her.

[3] "This term, of course, was not used by Marx simply as a term of abuse, as it is commonly supposed, but in a descriptive sense, familiar to continental philosophy, as opposed to 'classical'" (Dobb, 1968 [1937], side 134n).

[4] Ricardo, 1992 [1817], kapitel XX.

[5] "The value of any commodity […] to the person who possesses it, and who means not to use or consume it himself, but to exchange it for other commodities, is equal to the quantity of labour which it enables him to purchase or command. Labour, therefore, is the real measure of the exchangeable value of all commodities" (Smith, 1981 [1776], side 47).

[6] Se eksempelvis Smith, 1981 [1776], side 65 ff.

[7] Offe (1985, side 64) indskærper i direkte forlængelse heraf, at arbejdsmarkedet ikke kun "is in essence exploitative, a relationship of intimidation and blackmail in which 'alienated' labour is subsumed. One must *also* take seriously the (always limited) 'emancipatory' aspects of the model of 'free' wage labour. In this model, labour power at least possesses the formal (contractual) freedom to escape given and fixed specific forms of utilization. […] At any rate, the theoretical trivilization of this liberating labour marked potentiality would lose sight of its emancipatory moment, and hence deprive us of standards by which the relapse into 'pre-bourgeois' models of utilization of labour power – whether in the direction of forced labour or 'community' subsistence labour within a rigid estate or family framework – could be judged as regressive".

[8] Ifølge Jessop (2002A, side 90), reguleringsteorien "derives primarily from Marx's 'scientific' studies […] rather than his political, utopian, or eschatological writings" og reguleringsteoretikere er optaget af at "develop institutionally sensitive comparative and historical analysis of capitalism rather than to look beyond capitalism(s) in order to propose alternative, post-capitalist modes of production and/or regulation".

3. Fra politisk økonomi til økonomi

Ikke overraskende hersker der udbredt uenighed om karakteren, betydningen og indholdet af de begivenheder, der udspillede sig i den økonomiske teorisfære mod slutningen af det 19. århundrede, ligesom der er forskellige opfattelser af, hvad konsekvenserne heraf blev på kort og lang sigt. I dette kapitel vil jeg kritisk diskutere en række opfattelser og efterfølgende artikulere en læsning af nogle toneangivende økonomer i perioden omkring overgangen til det 20. århundrede. Hensigten er at afkode relationen til Marx, den klassiske politiske økonomi og vulgærøkonomien, samt at analysere hvad der kendetegner det fremvoksende nye forskningsprogram i den politiske økonomi. I næste kapitel undersøger jeg, hvilke konsekvenser den nye neoklassiske økonomiske teori fik ved at belyse hovedtrækkene i udviklingen af den økonomiske teori – såvel ortodoksien som de heterodokse modspil - i det 20. århundrede. Dette leder frem til en karakteristik af tilstanden i samtidens politiske økonomi. Analysen i dette kapitel og det næste er hovedsageligt kritisk beskrivende/kontrasterende i forhold til teorihistoriske pejlemærker og videnskabsteoretiske grundsten. Jeg vil ikke på nuværende tidspunkt formulere en systematisk forklarende kritik af neoklassisk økonomi. Før denne initieres i kapitel 6, vil jeg i kapitel 5 inddrage den indledningsvis skitserede kritiske realisme og knytte præcist an til kritisk realisme i politisk økonomi, for herigennem at argumentere for et omfattende standpunkt for en moderne kritisk politisk økonomi, der *også* indbefatter og har afgørende konsekvenser for kritikformer i den samtidige teorisfære. Dette standpunkt ligger i forlængelse af og forudsætter den teorihistoriske analyse og den videnskabsteoretiske argumentation i de foregående kapitler og markerer overgangen fra hovedsageligt metateoretiske til hovedsageligt teoretiske anliggender.

Revolution eller reform?

Der er normalt enighed blandt økonomiske teorihistorikere og i øvrigt, om at der skete noget afgørende vigtigt i den økonomiske teori fra 1870'erne og fremefter, der endte med at få væsentlig betydning for hovedstrømmen i den økonomiske teori. I nogle tilfælde kommer dette standpunkt dog kun til udtryk indirekte. I *The General Theory* foretager Keynes eksempelvis sit berømte opgør med det, han kalder ortodoksien eller den klassiske økonomiske teori, og i den forbindelse kategoriserer han både dem Marx kalder klassiske politiske økonomer og "the *followers* of Ricardo, those, that is to say, who adopted and perfected the theory of Ricardian economics, including (for example) J. S. Mill, Marshall, Edgeworth and Prof. Pigou" (Keynes, 1960 [1936], side 3n) som

klassiske økonomer. Heraf er det kun Stuart Mill, som Marx beskæftigede sig med, og han blev ikke karakteriseret som klassisk politisk økonom, men som en noget ubehjælpsom politisk økonom, der forsøgte at gøre det umulige ved at kombinere to inkompatible teoritraditioner: den klassiske politiske økonomi og vulgærøkonomien. Resultatet blev, at hans system er en overfladisk hybrid, der ikke kan finde fodfæste på grund af uforenelige modsætninger i det heuristisk-eklektiske grundlag. Hvad Marshall, Edgeworth og Pigou[1] – hvoraf de to førstnævnte spiller hovedroller i det følgende - angår, så er det efter min mening en fejltagelse at kalde dem klassiske økonomer for således uden forbehold overhovedet at kæde dem sammen med de klassiske politiske økonomer[2]. Når Keynes senere i bogen løfter sløret for indholdet af den teori, han kalder klassisk, står det klart, at han forholder sig til teoritræk, der forudsætter marginalismen, og som kun meget indirekte, og ikke uden nærmere analyse og forklaring, kan sættes i forbindelse med Ricardo og de andre klassiske politiske økonomer. Keynes falder altså basalt set i samme grøft som folk, der sidestiller Marx med de klassiske politiske økonomer – hvilket han i øvrigt *også* gør (*ibid*, side 355).

Selvom Marx-kenderen Althusser har et skarpt blik for den dialektiske relation mellem klassisk politisk økonomi og Marx og således på dette punkt er meget nuanceret og afbalanceret, så ligger han på linie med Keynes, når han i sin karakteristik af den teoretiske struktur i politisk økonomi definerer den som favnende både de klassiske former for politisk økonomi og ”the work of many economists today” (Althusser og Balibar, 1999 [1968], side 160). Både hos Keynes og Althusser ser vi altså en tendens til at se fortidens teori i lyset af samtidens dominerende teori. Herved sættes grundlæggende lighedstegn mellem forskellige teoriformer i den politiske økonomi gennem tiden. Dette syn på den økonomiske teorihistorie vil jeg kalde harmonisynet. Den generelle regel i harmonisynet er, at der ikke skelnes kategorisk mellem forskellige skoledannelser i den økonomiske teori, som eksempelvis Marx skelner mellem klassisk politisk økonomi og vulgærøkonomi, men harmonisynet afmonteres ikke af en eventuel enkelt undtagelse fra denne generelle regel i form af en teoretiker og måske en tilknyttet teoriretning. Både Althusser og Keynes falder indenfor denne definition, idet Althusser placerer Marx i en kategori for sig selv, og Keynes placerer *sig selv* i rollen som teorihistoriens undtagelse, men de begge herudover samler den politiske økonomi under én hovedkategori.

Blandt politiske økonomer og økonomiske teorihistorikere, der skelner klart mellem skoledannelser i den økonomiske teoris hovedstrøm og derfor ikke kan tilskrives harmonisynet, er det ofte sådan, at

skillelinierne trækkes noget forskelligt og med varierende tyngde, alt efter om man følger Marx eller ej. Marxister, der kan være nok så uenige om, hvilken relation Marx har til den klassiske politiske økonomi, er tit rørende enige (med Marx) om, at det væsentligste skillepunkt i den mainstream-økonomiske teorihistorie ligger mellem den klassiske politiske økonomi og vulgærøkonomien. De fleste mere konventionelt orienterede økonomer overser relationen og ikke mindst de finere nuancer mellem disse to skoler (og Marx i forhold hertil) men kan til gengæld let identificere sig med en markant overgang fra klassisk økonomi til neoklassisk økonomi omkring 1870'erne. Den klassiske økonomi virker fremmedartet og helt anderledes, end det de er vant til, mens den neoklassiske økonomi allerede fra starten har klare hovedtræk til fælles med den moderne økonomiske teori - der her i al selvfølgelighed udgør referencerammen. Det sidstnævnte standpunkt har klare træk til fælles med harmonisynet, idet der nok i visse tilfælde markeres forskelle af et sådant omfang, at der tales om den marginalistiske eller den neoklassiske *revolution*. Alligevel bliver der en væsentlig rest af harmoniopfattelsen tilbage i form af en vag og ubestemt forestilling om, at den klassiske økonomi i sidste instans danner grundlag for den neoklassiske økonomi og stemmer overens hermed på trods af imperfektioner og fejlopfattelser i den præ-videnskabelige æra i den politiske økonomi. Det er således ikke unormalt, at moderne neoklassiske økonomer - uden at det giver anledning til nærmere eftertanke - udnævner Adam Smith til at være den moderne økonomiske teoris fader.

Konfliktsynet på den økonomiske teorihistorie gør sig gældende hos eksempelvis Grossmann, Dobb og Meek. Grossmann (1975 [1929]) opdaterer kort Marx's *Teorier om merværdien* uden at indføre nye demarkationslinier - som om der intet *grundlæggende* nyt er sket, efter at vulgariseringen af den klassiske politiske økonomi fik tag i hovedsporet af den politiske økonomi og herefter trin for trin fik has på de progressive aspekter af den klassiske tradition. Dobb (1968 [1937], side 133) vender sig eksplicit mod at placere det afgørende historiske skillepunkt i den politiske økonomi i 1870'erne og hævder, at hvis vi

> "fix our attention less on the change of form, and instead on the shift towards subjective notions and towards the study of exchange-relations in abstraction from their social roots, we shall see that essential changes came earlier in the century, or at any rate the commencement of tendencies which later assumed a more finished shape" (*ibid*).

Den afgørende begivenhed tidligere i århundredet er naturligvis overgangen til vulgærøkonomi med 1830 som det afgørende skillepunkt, og også for Dobb er der altså tale om gradbøjninger af

begrebet vulgærøkonomi og ikke om en radikal nyorientering af den økonomiske teori i 1870'erne. Noget lignende gør sig gældende hos Meek, der giver udtryk for, at om end "the change in the general atmosphere was real enough" (Meek, 1973 [1956], side 83) i de tidlige 1870'ere, så er betegnelsen 'den marginalistiske revolution' misvisende, idet

> "the leading ideas of the 'revolutionaries' were by no means as novel as they sometimes liked to contend. Many of these ideas had already been put forward – often in a surprisingly 'advanced' form – in the years before, particularly in the debates on the Ricardian theory which took place in the 1820s and 1830s. And even more important, the work of certain writers like John Stuart Mill, who believed themselves to be writing in the broad Ricardian tradition, had paved the way for the later developments to a far greater extent than the 'revolutionaries' themselves suspected" (*ibid*, side 83-4).

Efter min opfattelse underdriver bl.a. Meek betydningen af begivenhederne omkring 1870, når han fokuserer på den neoklassiske økonomis vulgærøkonomiske karakter og ikke *samtidig* tillægger kontrasten herimellem nogen afgørende betydning. Det synspunkt vil jeg uddybe i det følgende. Der er efter min mening grundlag for at lægge mindst lige så stor vægt på overgangen fra vulgærøkonomi til neoklassisk økonomi som på overgangen fra klassisk politisk økonomi til vulgærøkonomi. Dette er i mine øjne blevet mere og mere klart, efterhånden som vi har set den neoklassiske teori udvikle og bundfælde sig på en måde, der afviger radikalt fra såvel vulgærøkonomien som den klassiske politiske økonomi. Denne grænsedragning indebærer dog ikke, at man skal gå til den anden yderlighed ved at konstatere, at den neoklassiske teori eksisterer i et vakuum.

Fra klassisk politisk økonomi over vulgærøkonomi - udenom Marx

Den klassiske marxistiske tolkning af den økonomiske teorihistorie har efter min mening en uheldig slagside, men synspunktet, som det bliver formuleret af eksempelvis Meek, har tilstrækkeligt fat i en række væsentlige forhold til, at det er værd at gå i dybden med det. Det samme gælder ikke generelt for det eksplicitte og det implicitte harmonisyn. Men harmonisynet er naturligvis væsentligt, for så vidt som det er afgørende for de centrale tidlige neoklassiske økonomers *selvopfattelse*, hvad angår deres relation til forgængerne, selvom denne ikke stemmer overens med virkeligheden. Marshall, hvis lærebog *Principles of Economics* (1936 [1890]) udkom i flere udgaver og genoptryk fra 1890 og langt ind i det følgende århundrede, bliver ofte opfattet som den neoklassiske økonom *par excellence*, der med behørig respekt for forgængerne i den politiske økonomi fik samordnet og formidlet kernen af den nye økonomiske teori uden at gå til yderligheder

- som eksempelvis rebellen Jevons. Opfattelsen af Marshall som afbalanceret, sympatisk og fleksibel er ikke uden grund i hans på mange måder udflydende tekst, men dette synspunkt forudsætter, at man naivt accepterer hans overfladiske fremstilling, der er dybt tvivlsom. Dette gælder ikke mindst hans udglattende harmonisyn og hans såkaldte kontinuitetsprincip. Selvom man ikke er opmærksom på, at Marshall's motto på titelbladet er *Natura non facit saltum*[3], og således går til selve teksten uden denne indgangsbøn, så får man alligevel meget hurtigt at vide, hvad der står øverst på dagsordenen. I forordet til første udgave af *Principles* slår Marshall nemlig tonen an helt fra starten:

> ”Some of the best work of the present generation has indeed appeared at first sight to be antagonistic to that of earlier writers; but when it has had time to settle down into its proper place, and its rough edges have been worn away, it has been found to involve no real breach of continuity in the development of the science. The new doctrines have supplemented the older, have extended, developed, and sometimes corrected them, and often given them a different tone by a new distribution of emphasis, but very seldom have subverted them. The present treatise is an attempt to present a modern version of old doctrines with the aid of new work, and with reference to the new problems, of our own age.” (Marshall, 1936 [1890], side v).

I samme toneleje vender han sig efterfølgende mod fristelsen til at tegne ”broad lines of division where nature has made none” (*ibid*, side ix) og ender op med at konkludere, at ”the notion of continuity is common to all modern schools of economic thought” (*ibid*). Marshall's kontinuitetsprincip ligner til forveksling den misforståede dialektik, som Marx vender sig mod i indledningen til *Grundrids*, hvor dialektikkens væsensforskelle og antagonismer bliver udjævnet og relativeret i form af glat forskelsløshed og glidende udligning[4]. På dette grundlag bryder Marshall radikalt ud af den klassiske politiske økonomi og glider ubemærket ind i vulgærøkonomien, når han konkluderer, at ”there is not in real life a clear line of division between things that are and are not Capital, or that are and are not Necessaries, or again between labour that is and is not Productive” (*ibid*). Udover dette slægtsskab med vulgærøkonomien (og den esoteriske side af den klassiske politiske økonomi) er der et vigtigt nyt element i Marshall's forestilling om kontinuitet, der indfanger et af de centrale nyskabende aspekter af den neoklassiske økonomi: marginalismen. Marshall er i denne forbindelse inspireret af Cournot og von Thünen - der er heterodokse fædre til den matematiske økonomi - idet essensen i kontinuitet er givet ved kontinuerte matematiske funktioner og den måde, hvorpå infinitesimale kvantiteter falder endeligt på plads i en evig og ophøjet ligevægt. Jeg vender tilbage til matematikken og de andre kernemarkører ved den

neoklassiske teori - lige nu handler det om mere generelle træk ved den neoklassiske teori i relation til de vigtigste foregående skoler i den politiske økonomi.

Marshall kan karakteriseres som Stuart Mill's arvtager. Ligesom Stuart Mill forsøgte at forene og syntetisere den klassiske politiske økonomi og vulgærøkonomien, forsøgte Marshall at inkludere også de nye strømninger mod slutningen af attenhundredetallet i et omfattende samlet system, der kunne tilfredsstille alle. Marshall's forehavende var endnu mere tåbeligt og misvisende end Stuart Mill's. Gennem *Principles* springer han uovervejet frem og tilbage og har hele tiden en række halvhjertede forbehold parat, der forleder læseren til at tro, at han er refleksiv og tager hensyn til kritik, forskelle og begrænsninger, men hvis man skærer alt 'dialektikken' og den overflødige retorik fra, så står man tilbage med en økonomisk teori, der rummer de samme kerneelementer, som hos de mere ligefremme og krigeriske neoklassiske økonomer fra samtiden. Det er form, der adskiller Marshall fra de andre tidlige neoklassiske økonomer, ikke substans. Marshall mener således at have suppleret Ricardo og at have opdaget kontinuiteten mellem alverdens økonomiske skoler og teoretikere. De eneste, der ikke har en naturlig plads i det gode selskab, er Marx og ligesindede. Ifølge Marshall misforstår Marx helt og holdent Ricardo's værditeori, og hans merværditeori er uvidenskabelig. Det kan meget vel være, at Hegel er en af ophavsmændene til det universelt forenende og mystificerende kontinuitetsprincip, men der må alligevel ifølge Marshall være klare grænser, og den mest markante af dem går ikke overraskende ved indgangen til Marx's teoriunivers, der er "shrouded by mysterious Hegelian phrases" (*ibid*, side 588).

Hvor Marshall efter egen mening har det forkromede overblik og kan se ligheder og forsonende elementer næsten overalt, og herved har skabt grundlaget for den moderne harmoniopfattelse, er der andre økonomer i samme generation, der besad mere oprørsånd og evne til at se markante forskelle mellem økonomiske teorier og skoler, dvs. mere realitetsans. Til gengæld havde Marshall en forbundsfælle i en anden markant neoklassisk økonom, Edgeworth, der fremhæver både Jevons, Marshall og Walras som "eminent writers" (Edgeworth, 1932 [1881], side 30), men også gentagne gange understreger sin kongenialitet med Sidgwick, der var elev af Stuart Mill og ikke spor begejstret over den nye marginalnytteteori (Heilbroner, 1964 [1953], side 168). Stillet overfor dette skisma vender Edgeworth tøvende ryggen til Jevons' og Walras' skarpe angreb på Stuart Mill og foretrækker i al respektfuldhed Marshall's (på overfladen) milde og eftergivende tone i omgangen med forgængerne (*ibid*, side 118).

Det er helt korrekt, at eksempelvis Jevons og Walras gjorde brug af en mere skarp og udstillende kritikform, der ligger tættere på Marx's kritik af den politiske økonomi end på Marshall's noget nær altgennemtrængende forestillinger om udligning og fredelig sameksistens. På trods af de massive forskelle mellem Marx og Jevons i øvrigt, så bringer Jevons' kritik af den politiske økonomi således mindelser om Marx's. Eksempelvis artikulerer Jevons en læsning af Smith, der stadfæster en grundlæggende dobbeltkarakter - den ene Smith er progressiv og videnskabelig, mens den anden Smith er regressiv og uvidenskabelig. Hos Jevons er det når Smith essentielt er matematisk og betragter økonomi som omhandlende kvantiteter, at vi kan lære noget af ham og bør følge hans eksempel, mens hans historisk-konkrete analyser og forsøg på generel syntese af den politiske økonomi er fejltagelser, som man hurtigst muligt bør vriste sig fri af i den økonomiske videnskab (Jevons, 1965 [1909], side 192 ff.; Jevons, 1970 [1871], side 53). Mere bredt set foretager Jevons et opgør med det, han kalder the Ricardo-Mill school:

> ”When at length a true system of economics comes to be established, it will be seen that able but wrong-headed man, David Ricardo, shunted the car of economic science on to a wrong line – a line, however, on which it was further urged towards confusion by his equally able and wrong-headed admirer, John Stuart Mill. There were economists such as Malthus and Senior, who had a far better comprehension of the true doctrines (though not free of Ricardian errors), but they were driven out of the field by the unity and influence of the Ricardo-Mill school. It will be a work of labour to pick up the fragments of a shattered science and to start anew …” (Jevons, 1970 [1871], side 72).

På trods af at Jevons ikke havde meget positivt at sige om Ricardo og Mill, så ønskede han ikke helt at forkaste traditionen indenfor faget, idet, som han formulerede det, ”[t]here are many portions of economical doctrine which appear to me as scientific in form as they are consonant with facts” (Jevons, 1970 [1871], side 43). Jevons beskriver altså ligesom Marx den toneangivende økonomiske teorihistorie som en forfaldshistorie og klynger sig i stedet fast til underdrejede temaer og negligerede eller helt oversete elementer af progressiv karakter indenfor (den tidligere) hovedstrøm, for så på dette grundlag at udstikke en radikalt ny kurs for fremtidens økonomiske videnskab. Men så hører lighederne også op. Malthus og Senior, som Jevons her fremhæver som ledestjerner, blev af Marx set som vulgærøkonomer, og når Jevons begejstret kalder Senior's ideer for ”the best exposition of the basis of economics” (Jevons, 1965 [1909], side 1) så er det værd at nævne, at Marx ikke havde meget andet end foragt til overs for Senior's teorier. Marx's indstilling til Senior fremgår eksempelvis af hans behandling af Senior's berømte 'sidste time' (Marx, 1970, side 358-65).

På samme måde som Jevons fremhæver Smith på bekostning af den almene hob af tidligere politiske økonomer, har Walras en forkærlighed for Ricardo. Fra denne side kan man næsten ikke forstille sig en større kompliment end den Walras giver Ricardo, når han kalder ham ”the founder of pure economics in England” (Walras, 1965 [1874], side 398). I samme forbindelse skriver Walras om ”the enduring quality of the English doctrine” (*ibid*) hvad angår Stuart Mill, men dette skal ikke forlede læseren til at tro, at der ikke på samme tid er tale om en yderst kritisk rekonstruktion af den klassiske lære. I de læresætninger i sit hovedværk, hvor Walras mest eksplicit forholder sig til de klassiske økonomiske doktriner, får vi at vide, at der er tale om både en fremstilling og gendrivelse af den ortodokse lære, og han står ikke tilbage for at modstille ”the cruder mode of expression which were used by Ricardo and Mill” (ibid, side 411) og hans *eget* teoriske system, der karakteriseres som ”a truly scientific theory of social wealth” (*ibid*, side 428). Både Jevons og Walras oplever sig selv som i opposition til ortodoksien og som del af en bevægelse i økonomisk teori, der kræver *radikale* reformer, men oplever samtidig – i takt med at århundredeskiftet kommer nærmere - at de har vind i sejlene, og at deres tilgang til politisk økonomi går en positiv fremtid i møde.

I en forelæsning på hundredåret for udgivelsen af Smith’s *Wealth of Nations* (dvs. i 1876) karakteriserer Jevons tilstanden i den politiske økonomi som kaotisk og som splittet både imellem forskellige skoler, der i forskelligt omfang – om end immanent – markerer afstand til Ricardo og Mill og mellem disse skoler og mere radikale dissidenter, der ”have taken a course almost entirely independent of the predominant English school” (Jevons, 1965 [1909], side 190) og ”who take a very radical view of the reforms required in our science” (*ibid*, side 191). På dette tidspunkt står det endnu ikke klart for Jevons, at en ny økonomisk teori er ved at udkrystallisere sig, og at han selv senere vil blive set som fremstående eksponent for denne systematisk konstruktive reorganisering af den politiske økonomi. Han slutter således neddæmpet forelæsningen af med at udvise forhåbning om, at situationen i politisk økonomi i 1976 vil bringe afklaring sådan ”that then the disrupted fragments into which political economy seems to be falling will have proved themselves the seeds of a new growth of beneficient sciences” (*ibid*, side 206). Den afventende og lidt selvudslettende holdning skyldes *ikke* beskedenhed, for få år efter – i sit forord til anden udgave af *The Theory of Political Economy*, der er fra 1879 – er det helt andre toner, vi får at høre. Her fremstår Jevons som en selvbevidst og selvsikker repræsentant for en progressiv skole i økonomi, der har en glorværdig

fremtid foran sig, og alle forbehold og nuancer er omhyggeligt gemt af vejen. Den højtidelige og selvforherligende stemning, der i stigende omfang omkransede de rebelske neoklassiske økonomer i perioden op mod århundredeskiftet, kommer også klart til udtryk, når Walras med hånden på krystalkuglen spår, at i det kommende 20. århundrede

> ”mathematical economics will rank with the mathematical sciences of astronomy and mechanics; and on that day justice will be done to our work” (Walras, 1965 [1874], side 48).

Men hvad med de tidlige neoklassikeres relation til Marx? Nogle af protagonisterne nævner ikke Marx med et eneste ord, mens det er forskelligt, i hvilket omfang de andre forholder sig til hans bidrag til den politiske økonomi. Walras og Jevons går i en stor bue udenom Marx og den tidlige marxisme, mens Marshall som nævnt strejfer Marx ved et par lejligheder, uden dog at ofre ham nær så megen opmærksomhed som de veletablerede autoriteter. Det er i den forbindelse værd at huske på, at det akademisk-videnskabelige miljø i denne periode ikke på alle områder modsvarer det, vi har i dag. På den ene side var udbredelsen af (nye) tekster mindre og mere tilfældig, kommunikationssystemet var ikke så udbygget og tempoet var lavere, og på den anden side var omfanget af tekster betydeligt mere overskueligt og arbejdsdelingen langt mindre udviklet, end vi kender det i samtiden. Alt i alt er det mit indtryk, at politiske økonomer dengang ikke reagerede ligeså hurtigt og ikke i samme grad som i dag, og i øvrigt havde behov for – eller var underlagt krav om - at være helt *up to date*. Ligesom det således er tilfældet for Marx, at han i særlig grad forholder sig indgående til teoretikere, der har bestået historiens prøve, så er der ikke noget mærkeligt i, at det er velprøvede heste som Smith, Ricardo og Stuart Mill, der drives rundt i manegen af de tidlige neoklassikere. Marx havde udgivet nogle få tidlige tekster, der - udover det farlige kommunistiske manifest - ikke blev tildelt stor opmærksomhed i samtiden, og første bind af *Kapitalen* udkom først *på tysk* i 1867. Marx var således – hvad politisk økonomi angår - stort set ukendt, da bølgen af tidlige neoklassiske økonomitekster begyndte at skylle ind over den politiske økonomi.

Det er derfor ikke helt rimeligt, når nogle marxister bebrejder de tidlige neoklassikere, at de ikke forholdt sig mere indgående til Marx og fremstiller situationen som om, at der var tale om et slags komplot eller en decideret konspiration, der havde til hensigt at holde Marx og socialismen udenfor indflydelse. De tidlige neoklassikere kunne ikke forudsige, hvilken indflydelse Marx ville få senere

hen, ligesom Marx eksempelvis ikke – i bagklogskabens lys – var tilstrækkelig opmærksom på ansatserne til neoklassisk økonomi hos tidlige matematiske økonomer som fx Gossen, von Thünen og Cournot. Men det er rigtigt, at Marx ikke opnåede at blive taget alvorlig af sin egen tids toneangivende politiske økonomer. Før han for alvor nåede at kile sig ind for at sætte et fingeraftryk på den politiske økonomi, havde de toneangivende miljøer bevæget sig i en retning, der i endnu større omfang end vulgærøkonomien står i skærende kontrast til Marx's tilgang til (kritikken af) den politiske økonomi. Såvel filosofisk, videnskabeligt som politisk. Vi ser da også, at de tidlige neoklassikere over en bred kam behandler Marx og hans rejsefæller på samme måde, som Marx behandler vulgærøkonomerne. Kritikken er ekstern, da forskellene i perspektiver og erkendelseshorisonter er for gennemgribende til, at der kan komme en konstruktiv og frugtbar dialog i gang. Holdningen er stiv og afvisende - sproget er tilspidset, polemiserende og konfliktfremkaldende.

Pareto's kritik af Marx, hvor Marx får lov til at smage sin egen bitre medicin, er betegnende – og skoledannende. Teorier "such as the one which asserts that the worker enters the service of the capitalist only when there is no more free land, or the one which claims to measure value by 'crystallized labour'" er "[c]ompletely false" (Pareto, 1971 [1906], side 278) og ikke mindst "simply a product of the sentiment which rebels against the 'capitalist,' and they remain foreign to the investigation of uniformities which is the sole concern of science" (*ibid*, side 279). Temaet om Marx og socialisterne som ideologiske/uvidenskabelige er tilbagevendende. Ifølge Pareto er

> "Marx's theory of value[…, t]he assertion that value is crystallized labour[, …] nothing other than the expression of a sentiment of unrest felt by superior elements of the new aristocracy [the socialist leaders], compelled as they were to remain in the lower strata" (*ibid*, side 319).

Men ideologikritikken er øjensynligt ikke helt tilfredsstillende, for Pareto kaster også det ultimative trumfkort på bordet: marxisme er religion (*ibid*, side 94) og Marx er en billig mytemager og en dårlig profet (*ibid*, side 82). Herigennem foregriber han Popper's senere og meget refererede kritik.

Samlet set vil jeg konkludere, at den nye kreds af økonomer, der begyndte at erobre dagsordenen i 1870'erne, var dybt forankrede i traditionen indenfor den politiske økonomi. Klassikerne blev kritisk nylæst, og hidtil heterodokse tendenser indenfor den politiske økonomi blev hevet frem i lyset og medvirkede til at legitimere den nye tilgang til feltet. Der er naturligvis heller ikke tale om,

at de neoklassiske økonomer helt uproblematisk kan betragtes som en samlet flok af helt enslydende stemmer. Der er nuanceforskelle i den måde, hvorpå de mest markante teoretikere fortolkede, forholdt sig til traditionen og anskuede meningsforskelle, ligesom de (videnskabs)teoretiske tilgange og systemer, der kom ud af de konstruktive anstrengelser, ikke er sammenfaldende på alle punkter. Men der *er* grundlag for at karakterisere den tidlige neoklassiske økonomi som en skole i politisk økonomi, ligesom vi med mening – på trods af forskelle og vanskeligheden ved at trække klare grænser - kan betegne den klassiske politiske økonomi, vulgærøkonomien og marxismen som distinkte *skoler*, dvs. som systematiske (videnskabs)teoretiske anskuelsesformer. Den neoklassiske økonomi er ikke veldefineret i alle afkroge, uden løse ender, modsigelser eller paradokser. Den er heller ikke uden forbindelsesled – positive og negative - til andre skoler (hvilket delvist retfærdiggør betegnelsen *neo*klassisk), men den neoklassiske økonomi besidder samtidig en række kerneelementer, der *aftegner* den og *adskiller* den fra den diskursive omverden. Disse kerneelementer, der både dækker over videnskabsteoretiske, teoretiske og politiske elementer i tæt modsætningsfuld forening, vil jeg redegøre for i det følgende.

Fremstillingen er farvet af hensigten. Jeg fokuserer stort set entydigt på *fællestræk* ved de toneangivende forfattere og på de *definerende karakteristika*, frem for særegne, specielle og/eller underordnede træk, og vil som hovedregel ikke skabe tydelige koblinger til andre forskningsprogrammer i den politiske økonomi. Kontinuiteten vil – i forlængelse af det ovenstående - blive understreget, men det er kontrasten udadtil og særligt den indre kerne og sammenhængskraften mellem delelementerne heri, der udgør erkendelsesperspektivet. Denne kritiske analyse vil i næste kapitel danne grundlag for en redegørelse for og diskussion af hovedtræk ved den politiske økonomi op gennem det 20. århundrede og frem til i dag.

Fra politisk økonomi til økonomi

Det opgør med traditionen, som de tidlige neoklassiske økonomer på trods af forskellige opfattelser herom foretog, havde vidtrækkende betydning for den politiske økonomi. Det stod faktisk efterhånden klart, at end ikke betegnelsen ’politisk økonomi’ fik lov til at stå uantastet tilbage, efter at neoklassikerne begyndte at indtage hovedstrømmen. Et af hovedværkerne i den tidlige neoklassiske økonomi er Jevons’ *Theory of Political Economy* fra 1871, der i første omgang diplomatisk og traditionsbevidst gør brug af den overleverede fagbetegnelse. Men i forbindelse med anden udgivelse skriver Jevons et nyt forord, hvor han bl.a. afviser betegnelsen ’politisk økonomi’

og med den nye betegnelse ’økonomi’ ønsker at rydde op i rodekassen af alternative forslag i forbindelse med uroen i den politiske økonomi:

> ”Among minor alterations I may mention the substitution for the name political economy of the single convenient term *economics*. I cannot help thinking that it would be well to discard, as quickly as possible, the old troublesome double-worded name of our science. Several authors have tried to introduce totally new names, such as plutology, chremastistics, catallactics, etc. But do we need anything better that economics?” (Jevons, 1970 [1871], side 48).

Set i lyset af Jevons’ substantielle kritikpunkter af den politiske økonomi og den genuint nybrydende teori, han foreslår at sætte i stedet, kan man godt anskue overgangen fra ’politisk økonomi’ til ’økonomi’ som en mindre og underordnet sag. Men hvis man ser tingene i sammenhæng og som del af en samlet helhed, så får den diskursive omordning væsentlig betydning. De klassiske politiske økonomer, vulgærøkonomerne og Marx var – på trods af dybe uenigheder på mange andre områder - enige om at referere til deres fælles teorisfære som politisk økonomi. Denne betegnelse gør Jevons som nævnt også brug af i udgangspunktet og den forsvinder ikke som ved et trylleslag i 1870’erne. Men betegnelsen økonomi bliver i stigende omgang knyttet til de nye neoklassiske økonomer og deres teoritradition og bruges til at markere afstand til både foregående skoledannelser og samtidige konkurrenter i den politisk-diskursive kamp om at definere og afgrænse videnskabsfeltet. Økonomi bliver således den fælles progressive forståelseshorisont for de nye økonomer og politisk økonomi konstrueres som gammeldags og håbløst forældet. Ny teori, nyt navn. Men overgangen refererer ikke kun til form og overflade. Slettelsen af ordet ’politisk’ går hånd i hånd med definerende indholdsmæssige aspekter af den nye teori.

For Marshall, som Jevons refererer til, er betegnelsen politisk økonomi misvisende for et forskningsfelt, der efter hans mening

> ”shuns many political issues, which the practical man cannot ignore; and it is therefore a science, pure and applied, rather than a science and an art. And it is better described by the broad term ’Economics’ than by the narrower ’Political Economy’” (Marshall, 1936 [1890], side 43).

Der er altså to problemer med tilhørende løsningsforslag på spil i forbindelse med overgangen fra politisk økonomi til økonomi: *videnskabeliggørelse* og et forsøg på at *gøre økonomi bredere*. Den samme motivation ligger bag Clark’s utilfredshed med termen ’politisk økonomi’. Han erstatter

”the somewhat misleading term *Political Economy*” med ”the more accurately descriptive term *Social Economics*” (Clark, 1968 [1907], side 3n) og sætter i samme bevægelse socio-økonomi i anden række i forhold til ”General Economics” (*ibid*, side 2) eller ”Universal Economics” (*ibid*, side 19). Politisk økonomi er for Clark et *underområde* af universel økonomi, og den har status herefter. Lad os starte med at se på spørgsmålet omkring omfang og bredde, universalisme og partikularisme i den nye økonomi.

I *The Distribution of Wealth* deler Clark økonomi op i tre områder efter væsentlighed. I første række kommer de lovmæssigheder, der er uafhængige af sociale relationer, dvs. (universel/generel) økonomi. I anden række kommer den statiske analyse af socio-økonomien og i tredje række kommer den dynamiske analyse af socio-økonomien. Disse tre analysefelter kan ifølge Clark adskilles, om end de er sammenhængende. Clark er meget villig til at indrømme, at det er den dynamiske analyse af socio-økonomien, der er mest i overensstemmelse med virkeligheden, og at de dynamiske sociale relationer endda med tiden vil vokse i betydning, men gennem en behændig manøvre sætter han alligevel statiske analyser i centrum for sit system, idet ”the forces that act in such a [static] state continue to act in a dynamic one. They are even the more powerful of the two set of forces that there operate” (Clark, 1902 [1899], side 60). Selvom Clark hele tiden understreger betydningen og væsentligheden af dynamikken, så må den hele tiden i praksis vige for den statiske analyse:

> ”whatever movements the dynamic division of economic science may discover and explain, static laws will never cease to be dominant. All real knowledge of the laws of movement depends upon an adequate knowledge of the laws of rest” (*ibid*, side 442).

Ligesom Clark på denne måde gør den dynamiske analyse af socio-økonomien til et underordnet og mindre værdigt felt i den økonomiske videnskab ved i praksis med messende tålmodighed at fremhæve og understrege statikken (”One can hardly assert too emphatically the dominance of the static forces in real and dynamic societies” (*ibid*, side 67)), så bliver også dette andet analysefelt i hans underopdeling af den økonomiske videnskab stillet i skyggen af det første og vigtigste: den universelle og naturlige økonomi:

> ”[T]he primitive law which puts a man face to face with nature and makes him dependent on what he personally can make her yield to him is still, in essence, the law of the most complex economy” (*ibid*, side 37).

Disse lovmæssigheder er selve udgangspunktet for den økonomiske videnskab:

> ”a statement of the principles of Political Economy should […] begin by presenting a body of truth which is independent of politics and sociology and so general that it is illustrated even in that simplest of conditions, in which no market exists and every man makes by his own labour all the goods that he uses (Clark, 1968 [1907], side 4).

Clark siger ’begynde med’ ligesom han fra tid til anden lovpriser den dynamiske socio-økonomi, men vi får aldrig denne dimension udlagt og analyseret. Han når aldrig længere end til den universelle, statiske økonomi, og denne fremstilling kommer derfor i praksis til at kendetegne økonomi i forhold til politisk økonomi. Økonomi kan således adskilles fra sociale betragtninger, men resultaterne er ikke desto mindre universelle, for økonomiens lovmæssigheder gælder under alle sociale arrangementer.

På den ene side er økonomi altså konciperet som et analysefelt blandt andre, og derfor ikke som selvberoende, men på den anden side er økonomi universel og uafhængig, samt selve kraftcenteret for erkendelsen. Der sker altså en underopdeling, der peger i retning af åbenhed og pluralisme, men i samme bevægelse en rangdeling af den økonomiske videnskab. Resultatet er, at (politisk) økonomi bliver foldet sammen – bliver essentialistisk, universalistisk og statisk - i stedet for at blive bredt ud og stillet i forhold til en omverden.

Det er ikke kun Clark, der tilsyneladende breder perspektivet ud, men i realiteten amputerer og fastfryser den politiske økonomi. Walras skelner ligeledes mellem ren økonomi, anvendt økonomi og social økonomi, men ren økonomi, som er Walras’ program, ligger til grund for anvendt økonomi (Walras, 1965 [1874], side 71), mens social økonomi er en *moralsk* videnskab, der ikke tilhører samme (priviligerede) gruppe som de to objektive videnskaber (*ibid*, side 80). Jevons tænker basalt set i de samme baner:

> ”The present chaotic state of economics arises from the confusing together of several branches of knowledge. Subdivision is the remedy.” (Jevons, 1970 [1871], side 49).

Af denne underopdeling mener Jevons, at der vil udspringe en hel række forskellige videnskaber, men de har vel at mærke ikke samme status og relevans, for

> ”as all the physical sciences have their basis more or less obviously in the general principles of mechanics, so all branches and divisions of economic science must be pervaded by certain general principles” (*ibid*, side 50).

Den politiske økonomi angribes af de nye økonomer for at være forvirret og uklar, men *samtidig* for at have et for snævert perspektiv. For de nye økonomer handler det altså om at udbrede perspektivet, men samtidig at have et afgrænset, veldefineret og håndterbart udgangspunkt. Perspektivet sprænges ved, at økonomien universaliseres og derved gøres helt uafhængig af historiske, dynamiske, geografiske og social-kontekstuelle forhold. Samtidig skærpes og fokuseres blikket ved, at økonomien partikulariseres - bliver rendyrket og afgrænset skarpt fra omverdenen. Den nye økonomi hviler derfor på en dobbelthed, der kommer til udtryk ved, at økonomien både er universel og partikulær. Den er både afhængig og uafhængig, både uafgrænset og afgrænset. Denne paradoksale dobbelthed er uerkendt og den antagonisme, som den hviler på, er ikke genstand for argumentation eller refleksion i den nye økonomiske teori. Der er ikke tale om en kvalificeret dialektik, men om en tordnende inkonsistens, der ikke desto mindre er yderst produktiv i diskursiv forstand, idet økonomien herved får karakter af på samme tid at hvile på et solidt fundament og at kunne bringes til anvendelse overalt. Uden et solidt fundament ville den nye økonomi kunne kritiseres for at være løs og uvidenskabelig og blive genstand for grundlagsstridigheder, mens klare grænser ville være ensbetydende med omverdensrelationer og (derved) begrænsede ekspansionsmuligheder, samt grundlagsrefleksion.

Det er de påstået universelle principper, der optager økonomerne, ikke de laverestående økonomiske delvidenskaber der omhandler partikulære og kontekstuelle forhold. Disse underordnede økonomiske videnskabsfelter – herunder den politiske økonomi i traditionel forstand – får karakter af at være andenrangs, mister status og bliver reelt stødt så langt ud i horisonten, at økonomerne mister grebet herom – og ikke mindst *interessen* herfor. Vi får ikke noget substantielt at vide om, hvad der ligger hinsides den universelt statiske økonomi og den neoklassiske økonomi peger grundlæggende indadtil. Omverdenen, også de økonomiske delvidenskaber, henligger i mørke for kun at blive glimtvist oplyst af *ad hoc* bemærkninger og hensigtserklæringer, der aldrig bliver indfriet. Bredden og partikularismen bliver derfor i praksis til udbredelse af de universelle principper. Åbenheden er kun åbenhed overfor mere af det samme, og pluralismen er monisme iklædt uindfriede løfter. De neoklassiske økonomer indsnævrede og disciplinerede den politiske økonomi, *også* vulgærøkonomien, men havde samtidig universelle prætentioner, hvilket basalt set

betød, at naturvidenskabens *reduktionisme* hermed vandt indpas i samfundsvidenskaben med økonomisk teori i den helt dominerende hovedrolle som socio-fysik. Denne diskussion omkring grænser for økonomien og økonomi i forhold til ikke-økonomi og økonomikritik er i mine øjne meget væsentlig, og jeg vender tilbage til den. I første omgang når jeg beskriver udviklingen hen imod den moderne økonomi i næste kapitel. Nu vil jeg i stedet gribe fat om det andet springende punkt i overgangen fra politisk økonomi til økonomi.

Den påståede videnskabeliggørelse af økonomien, der altså er en *natur*videnskabeliggørelse, dækker over en uklarhed af samme dimensioner, som er analog til den ovennævnte omkring (manglende) grænser for økonomien. Her er det blot ikke universalisme og partikularisme, men 'er' og 'bør' (videnskab og politik/etik), der flyder ind i hinanden, på trods af at der i selvforståelsen etableres et skarpt og uoverstigeligt modsætningsforhold. Det fyger med positive referencer til naturvidenskaben – særligt mekanikken - i de tidlige neoklassikeres værker, og det gennemgående synspunkt var, at økonomien kan og bør være en værdineutral og objektiv videnskab i modsætning til den *politiske* økonomi, der gik for at være en moralsk og værdiladet videnskab. Som led i neoklassikernes forsøg på at rense ud i det morads af forskelligartede intentioner og forvirrende sammenblandinger, som de fandt kendetegnende for de politiske økonomer, ønskede de altså at kappe alle bånd til moralske og politiske overvejelser – eller hvad der nu end måtte stå i vejen for økonomi som en ren videnskab, der kun beskæftiger sig med virkeligheden, som den *er*. Udover Marshall skelner eksempelvis Walras skarpt og ubønhørligt mellem videnskab, etik og kunst og mener, at hans "pure theory of economics", i modsætning til den politiske økonomi, "is a science which resembles the physico-mathematical sciences in every respect" (Walras, 1965 [1874], side 71). Ordet *renhed*, der fik en hovedrolle hos Walras, er en stærk metafor, der diskursivt lægger afstand til den urene/beskidte og rodede politiske økonomi.

Edgeworth's hensigt i hans hovedværk om økonomi med den sigende titel *Mathematical Psychics* er den samme. Han etablerer en analogi mellem fysik og økonomi som videnskaber og fremargumenterer konsekvent det 'rene' og universalistiske, naturalistiske standpunkt. Jeg har tidligere kritiseret såvel naturalismen som anti-naturalismen og argumenteret for en *kritisk* naturalisme med udgangspunkt i Bhaskar og Marx. Det er ikke min hensigt at gentage denne kritik, men det skal påpeges, at det først var med den neoklassiske økonomi, at naturalismen som *videnskabeligt program* vandt indpas i den økonomiske teoris hovedstrøm. De klassiske politiske

økonomer og vulgærøkonomerne naturaliserede kapitalismen men var ikke naturalister i en *skærpet* forstand, idet den politiske økonomi ikke blev opfattet som en ren videnskab på linie - og som metodologisk identisk - med naturvidenskaben. Det er i denne forbindelse ironisk, at lige præcis de neoklassiske økonomer, der hævdede at være rene videnskabsmænd uden politiske og etiske fordomme eller dagsordener, opnåede at politisere den økonomiske teori så gennemgribende, at den *politiske* økonomi, *selv* vulgærøkonomien, fremstår som et mønstereksempel på uinteresseret og seriøs videnskab i sammenligning med den 'rene' økonomi. Det normative indhold i den neoklassiske økonomi lægger sig på flere væsentlige områder opad den politisk økonomi, men kontrasterne skærpes, forbehold og nuancer omgås, refleksive åbninger tilmures og nye elementer kommer til. Mest af alt bliver hele herligheden dækket til med den luftige, men monopoliserende og passiviserende påstand om, at den nye økonomiske teori er en ren videnskab. Totalbilledet er af en i kernen normativ/politisk teori, der *fremstiller* sig selv som *ren* videnskab. De politiske økonomer var i det mindste ærlige nok til at indrømme, at de havde (parallelle) politiske dagsordener.

En af de normative grundstrukturer, som neoklassikerne overtager fra såvel den klassiske politiske økonomi som vulgærøkonomien, er utilitarismen. "Ricardo and his closest disciples were fervent adherents of utilitarism" (Rubin, 1979 [1929], side 236) og Stuart Mill skrev et særskilt værk om netop utilitarismen. I hænderne på neoklassikerne bliver utilitarismen på grund af de strengt videnskabelige prætentioner forsøgt naturaliseret. Mennesker bliver opfattet som hedonister – lykkemaskiner - fra naturens hånd og det afvises, at den økonomiske videnskab beskæftiger sig med overindividuel samfundsnytte og præskriptive/etiske udsagn. Men det er rent bedrag. Neoklassikerne reproducerer gladeligt Smith's berømte tese om, at egoistisk handlen og kapitalistisk organisering er til alles bedste, og kapitalismen idylliseres yderligere, idet de kritiske bemærkninger og til tider tunge sorte skyer fra den politiske økonomi manes til jorden for at give plads til en teoretisk udlægning af kapitalismen som et harmonisk og lykkeligt sted, hvor stort set alle er glade, får hvad de fortjener på grund af den fortryllede konkurrence og kan se fremtiden i møde med uformindsket optimisme. Det kan – især på grund af den påståede strenge videnskabelige disciplin - lyde som en ondskabsfuld karikatur, men synspunktet kan faktisk dokumenteres i rigt mål med udgangspunkt i de væsentlige tidlige økonomers værker. Men det måske endnu mere væsentlige ligger i alle de virkelighedsforhold, der *ikke* bliver omtalt og beskrevet, ikke *kan* formuleres ud fra den nye økonomiske teori. Den materielle nød og de elendige arbejds- og levevilkår. Ulighederne og magtrelationerne. Tvangsforanstaltningerne og undertrykkelsen.

Tingsliggørelsen og forkrøblingen af mennesket under økonomiens abstraktgjorte dynamik. Social indignation og samfundskritik udrenses systematisk fra økonomernes lærebøger, og når vi sammenholder dette med det hyperpositive samfundsbillede med altgennemsyrende nytte, lykke, retfærdighed, ligevægt og harmonisk interesseudligning, så får vi et samlet idealbillede af en indkapslet økonomisk ideologi.

Hvad utilitarismen angår er Edgeworth ikke begejstret for Stuart Mill's radikale reformforslag, der bl.a. indebar ligestilling for kønnene:

> "while we calculate the utility of pre-utilitarian institutions, we are impressed with a view of Nature, not, as in the picture left by Stuart Mill, all bad, but a first approximation to the best. We are biassed to a more conservative caution in reform." (Edgeworth, 1932 [1881], side 82).

Også Clark, der efter egen opfattelse kun beskæftiger sig med den økonomiske natur manifesteret ved rene økonomiske kendsgerninger og ikke (som eksempelvis socialisterne) har et ord tilovers for ren etik (Clark, 1902 [1899], side 8-9), er bekymret for kritikken af den gældende sociale orden. Formålet med hans bog *The Distribution of Wealth* er "to show that the distribution of income of society is controlled by a natural law, and that this law, if it worked without friction, would give to every agent of production the amount of wealth which that agent creates" (*ibid*, side v) og han lægger ikke skjul på, at

> "more hinges on the truth of it [this thesis] than any introductory words can state. The right of society to exist in its present form, and the probability that it will continue so to exist, are at stake" (*ibid*, side 3).

Udover denne centrale apologetiske dagsorden, som han forbløffende nok stiller klart til skue, finder Clark lejlighed til at lovprise kapitalismen på alle leder og kanter i sine hovedværker. Men naturligvis på streng videnskabelig grund og uden overhovedet at være forudindtaget eller politisk motiveret. Denne noget mystiske oversættelse er ifølge Clark mulig, idet hans studium

> "may lead to a moral verdict without in itself being an ethical study; we limit the inquiry to questions of fact, but perceive that some of the facts are of such a kind that they must lead a reader to condemn or approve the social economic system" (*ibid*, side 255n).

Dette argument omkring muligheden af en bevægelse fra er til bør er grundlæggende det samme, som Bhaskar mange år senere – jvf. kapitel 1 - bringer til anvendelse med den hensigt at *nedbryde*

er/bør-dualismen, men hos Clark bliver figuren helt omvendt, og med behørig respekt for den rene videnskabelige økonomi, brugt til at *videnskabeliggøre hans moralske domme*. I *The Distribution of Wealth* betegnes industrien således som mirakuløs (*ibid*, side 171), den frie konkurrence som ”a wonderful social mechanism” (*ibid*, side 207) og prissystemet beskrives så patetisk, at man får det indtryk, at denne mekanisme realiserer Rousseau’s almene vilje i praksis. I *Essentials of Economic Theory* får vi at vide, at kapitalismen (modsat socialismen) er ”a society that shapes itself by the free acts of individuals” (Clark, 1968 [1907], side 71) og Stuart Mill’s teknologipessimisme bliver erstattet af teknologibegejstring, idet ”[i]t is the natural tendency of useful inventions to lighten the toil of workers and to give them, withal, a greater reward for their work” (*ibid*, side 257-8). Arbejderne kan i det hele taget se frem mod en lys fremtid, hvor de får deres retmæssige del af kapitalismens rige frugter, og kapitalforvalterne beskrives i øvrigt venligtsindet som ”generous, foresighted and in their relations to descendants affectionate” (*ibid*, side 351).

Også Walras, den ’rene’ økonom, beroliger kritikerne af den gældende sociale orden ved at slå fast, at ”we may be certain that industry does nothing than produce scarce things and that it endevours to produce them all” (Walras, 1965 [1874], side 73) og er lige så markedsoptimistisk og skeptisk overfor andre sociale mekanismer som sine kolleger, idet han mener at ”for the production of wealth free competition is the best general rule, subject to exceptions only when they can be justified” (*ibid*, side 397). Dette synspunkt, at markedet grundlæggende er en naturskabt og menneskekærlig mekanisme, der bør overlades til sig selv, mens bevisbyrden ligger på skuldrene af dem, der ønsker indgreb i det fri marked, og at genuine alternativer er utænkelige, er naturligvis ikke nyt; det udgør grundkernen i liberalistisk (politisk) økonomi. De nye økonomer opfandt ikke markedsideologien, men det indsnævrede perspektiv hos eksempelvis Clark og Walras giver det større tyngde, legitimitet og hvad der på overfladen ligner en skarp og tvingende logisk argumentation. Hvor markedsideologien tidligere bar præg af at være et løst og metafysisk ladet postulat, bliver den nu frisat i al sin magt og vælde gennem en tilsyneladende videnskabelig metode og vandtæt logisk/rationel argumentation.

Marshall ser ligeledes med milde øjne på kapitalismen, men vender sig modsat skarpt imod socialismen og får i den forbindelse luftet og yderligere stadfæstet en række klassiske fordomme herom. Marshall har ikke meget til overs for utopister, der ”have painted beautyful pictures of life, as it might be under institutions which their imagination constructs easily” (Marshall, 1936 [1890],

side 721). Der er tale om en ”irresponsible imagination” (*ibid*), der skjuler den forudsætning, at den menneskelige natur i utopisternes dagdrømme betragtes som yderst tilpasningsdygtig. Marshall selv, der betragter mennesket som egoistisk og med en umættelig begærlighed efter penge, kan ikke forestille sig en samfundsorden, der baserer sig på menneskers samarbejde, demokrati og solidaritet. Ifølge Marshall er der god grund til at ”guard against the temptation to overstate the economic evils of our age” (*ibid*, side 722), og selvom Marshall ikke i denne forbindelse adresserer den faderlige opsang, så er det tydeligt, at det er socialisterne/marxisterne, han er ude efter. Andetsteds i *Principles* er han mere eksplicit. Her får man at vide, at ”the collective ownership of the means of production would deaden the energies of mankind, and arrest economic progress” (*ibid*, side 713), med mindre folk - mere eller mindre ud af det blå – bliver hengivne altruister. Marshall slutter sin svada af med at understrege, at socialismen

> ”might probably destroy much that is most beautiful and joyful in the private and domestic relations of life. These are the reasons which cause patient students of economics generally to anticipate little good and much evil from schemes for sudden end violent reorganisation of the economic, social and political conditions of life” (*ibid*).

Man bemærker, at Marshall tillægger sine politiske synspunkter tyngde og fylde ved at henvise til økonomisk teori, som han selv fremstiller den. Marx’s argument om, at selveste kapitalismens fødsel baserede sig på yderst pludselige og voldelige omorganiseringer af det sociale liv, undgår Marshall behændigt at tage stilling til på anden måde, end ved stiltiende at reproducere de politiske økonomers paradisiske historier om den oprindelige akkumulation og den fredelige kapitalisme. Marshall sammenblander også Marx og de utopiske socialister. Marx delte Marshall’s kritiske syn på de utopiske socialister men regnede ikke sig selv for *abstrakt* utopist, men *konkret* utopist. Som konkret utopist beskæftigede Marx sig ikke med løsthængende og flippede visioner uden grund i realiteterne, men med uopfyldte potentialer i virkelighedens kapitalisme og mente yderligere, at hans vision var på linie med historiens reelle toneangivende udviklingtendens.

De tidlige neoklassiske økonomer må positivt karakteriseres som pro-kapitalistiske og negativt som anti-marxistiske/anti-socialistiske. Der er gradsforskelle mellem de toneangivende ideologer, men den fælles politiske horisont er ikke til at tage fejl af. Nogle er mere eksplicitte og direkte eller decideret selvafslørende end andre, men den nye økonomiske teori er *i sig selv* massivt ideologiserende, og hos ingen af hovedkræfterne ser vi ansatser til basal kapitalismekritik eller blot

en afbalanceret fremstilling af den socio-økonomiske virkelighed - ikke engang på det eksoteriske plan af virkeligheden.

Jeg har indtil videre kun betragtet de overordnede karaktertræk ved den nye økonomi i lyset af overgangen fra politisk økonomi til ('ren') økonomi. Hovedformålet har i denne forbindelse været at identificere to gennemgående dualismer, der blev indstiftet og sideløbende tilsløret af de nye økonomer. Ifølge de tidlige økonomer blev økonomien på samme tid mere skarp og velafgrænset, men også bredere og universalistisk. Økonomien blev tilkendt en klar og markant identitet, men grænserne blev ikke aftegnet, og man får ikke at vide, hvad der ligger hinsides økonomien i den universalistiske og ahistoriske version, som bliver genstand for al opmærksomheden. På denne måde bliver økonomien altomsluttende på en forførende måde, idet man i samme bevægelse kan pege på en skarpt markeret kerne og alligevel til stadighed have et uopdyrket felt i grænseområdet mod omverdenen, der vel at mærke ikke har nogen *selvstændig* rolle som *identificeret* omverden. Vi får altså et teoretisk system, der på overfladen vedkender sig en omverden, men reelt kun er begrænset af de ubegrænsede anvendelsesmuligheder, som systemet samtidig tilskrives. Dette giver i sig selv anledning til en bred og sværmerisk appel og utrolig dynamik. Men suppleret af den anden centrale dualisme bliver den nye økonomi *yderligere* etableret som et dynamisk modsætningsfuldt system, der i selvfremstillingen er lige det modsatte: uforanderligt og konsistent. Den ubønhørlige grænsedragning mellem videnskab og politik betyder på den ene side, at økonomerne kan smykke sig med den eftertragtede videnskabelige legitimitet, mens den kapitalistiske ideologi under dække heraf får lov til at folde sig ud med uformindsket kraft og bliver forstærket af et nyt forførende teoretisk paradigme. Den økonomiske teori bliver derfor med overgangen fra politiske økonomi til økonomi *paradoksal*, forstået på den måde at to grundlæggende dualismer sideløbende bliver etableret men også udvisket, idet refleksionen systematisk forstummer. Økonomiens grænser og dens videnskabelige karakter tematiseres og gives paradoksale løsninger, der fremstår konsistente for så at blive slettet fra dagsordenen. Det er *netop* den økonomiske teoris dybt paradoksale karakter i form af uerkendte modsætningsforhold, der ligger til grund for dens stærke identitet, legitimitet og vitalitet. Disse paradokser bliver understøttet af og indgår i tæt relation til det øvrige (videnskabs)teoretiske indhold i den tidlige neoklassiske økonomi.

Endimensionalitet, matematik og kvantiteter

Den måde, hvorpå den nye neoklassiske økonomi tilkendes (natur)videnskabelig legitimitet på trods af, at den er gennemsyret af normativitet, hænger indgående sammen med den måde, hvorpå økonomien matematificeres og konstrueres som kun omhandlende kvantitative forhold. Den økonomiske videnskab bliver epistemologisk og ontologisk identificeret som talmæssige størrelser og relationer, der kan behandles *udtømmende* ved hjælp af det matematiske symbolsprog og den matematiske metode. Epistemologisk sker dette diskursivt ved at 'verbaløkonomi' og 'litterær økonomi' nedvurderes og konsekvent bliver mistænkeliggjort som uvidenskabeligt, mens rendyrket matematisk økonomi omvendt bliver fremstillet som den sande og ophøjede videnskab. Kontinuiteten sikres ved, at de klassiske politiske økonomer bliver udsat for en 'nylæsning', der fremhæver den essentielt matematiske karakter af deres videnskabelighed. Ontologisk sker nyorienteringen ved, at økonomien som objekt (den eksterne virkelighed) bliver konstrueret som iboende kvantitativ og som bestående af regulariteter på et fladt empirisk niveau. Den eksoteriske Smith og vulgærøkonomiens empiriske realisme bliver således tillagt en yderligere skærpende omstændighed: en strengt *kvantitativ* virkelighedsopfattelse.

Jevons skriver efter eget udsagn ikke *til* matematikere eller *som* en matematiker, "but as an economist wishing to convince other economists that their science can only be satisfactorily treated on an explicitly mathematical basis", og han gør det helt klart, at

> "[w]hen mathematicians recognize the subject as one which they may usefully deal, I shall gladly resign it into their hands" (Jevons, 1970 [1871], side 47).

Efterfølgende, i et langt forord til anden udgave af sin *Theory of Political Economy* (fra 1879), skriver Jevons sig selvbevidst ind i en lang men heterodox tradition for "mathematico-economic" tænkning i skyggen af den toneangivende politiske økonomi. Han kaster således lys over en række mere eller mindre ukendte økonomer, der forgæves – og til Jevons' store fortrydelse - forsøgte at hævde sig som matematiske økonomer, sideløbende med at den politiske økonomi var ortodoksien i den økonomiske tænkning. Jevons gennemfører i relation hertil et bibliografisk studie over sine forløbere i den matematiske økonomi. Han skelner mellem 4 klasser af matematiske økonomer og slår fast, at

> ”the ground for inserting any publication or part of a publication in this list, is its *containing an explicit recognition of the mathematical character of economics or the advantages to be attained by its symbolic treatment*” (*ibid*, side 52).

I den fjerde og mest betydningsfulde klasse placerer Jevons økonomer ”who have consciously and avowedly attempted to frame a mathematical theory of the subject” (*ibid*, side 57). Efter denne klassificering og en heroiserende gennemgang af de matematiske økonomer af høj eller højere rang, når Jevons frem til

> ”the wholly unexpected result that the mathematical treatment of Economics is coeval with the science itself” (*ibid*, side 66).

Jevons’ begrundelse for, at matematikken bør erstatte de forskelligartede metoder i den ortodokse politiske økonomi før ham, er ontologisk såvel som epistemologisk. Den økonomiske virkelighed består ifølge Jevons simpelthen af kvantiteter og ikke andet, så naturligvis bør den økonomiske metode være matematisk. Nytte, unytte, arbejde, værdi, pris m.m. er ifølge Jevons kvantitative størrelser, der kan være enten større eller mindre, og størrelser af denne art udtømmer den økonomiske virkelighed, eller, da økonomien jo ikke kan se udover den selvskabte horisont, slet og ret virkeligheden. Jevons ved godt, at denne argumentation ikke er på linie med hovedsporet i den politiske økonomi, men det holder ham ikke tilbage for at opdyrke den rene matematiske økonomi:

> ”There exist much prejudice against attempts to introduce the methods and language of mathematics into any branch of the moral sciences. Many persons seem to think that the physical sciences form the proper sphere of mathematical method, and that the moral sciences demand some other method, - I know not what. My theory, however, is purely mathematical in character.” (*ibid*, side 78).

Det fremgår tydeligt heraf, at Jevons er videnskabsteoretisk naturalist og således i sin udformning af økonomisk teori og metode har naturvidenskaben som idealtype. Der er ikke rum for forskelle mellem natur og samfund og ingen betænkeligheder ved ukritisk at overføre den naturvidenskabelige praksis til socialvidenskaben i denne naturalistiske økonomiopfattelse. Men sådanne overvejelser er jo også kendetegnet ved at være kvalitative. Matematificeringen af økonomien må ses som et vigtigt element i den konsekvente naturvidenskabeliggørelse af den økonomiske teori, som de tidlige økonomer stod for.

Forestillingen om, at ”economics, if it is to be a science at all, must be a mathematical science” (*ibid*) bliver ledsaget af en revurdering af de (klassiske såvel som vulgære) politiske økonomer. Denne reformulering af den økonomiske teorihistorie går – i varierende grad - igen hos alle de fremtrædende tidlige økonomer, for så vidt som de overhovedet skænker teorihistorien en tanke. For Walras er økonomi et ”essentially mathematical subject” (Walras, 1965 [1874], side 206), han udtrykker et påtrængende behov ”for restating Ricardo’s reasoning in terms of infinitesimals” (*ibid*, side 411) og referer med den rene matematiske økonomi i tankerne, generelt til ”the defects in exposition and deduction” (*ibid*) i de grovkornede og vage fremstillinger hos de politiske økonomer. Walras argumenterer således for, at en konsekvent matematisk fremstilling af visse klassiske teorier får det videnskabelige materiale til at træde frem, og fejl og mangler til at evaporere. Med det matematiske sprog kan de samme ting som Ricardo og Mill fremstiller ”in the most cumbrous and incorrect way” (*ibid*, side 72) blive fremstillet ”far more succinctly, precisely and clearly” (*ibid*). Walras vender sig også skarpt mod den samtidige østrigske skole – der også tit kædes sammen med overgangen fra politisk økonomi til økonomi - ved bl.a. Menger og Böhm-Bawerk, der nok ”employed the deductive method, but was opposed to the mathematical method” (*ibid*, side 206). Walras må dog tøvende indrømme, at de alligevel ”in spite of their imperfect method and language” er værd at beskæftige sig med på grund af deres *matematificerbare* grundsyn på økonomien.

Ligeledes mener Edgeworth, at ”the profoundest thinkers would have thought more clearly upon Social Science if they had availed themselves of the aid of Mathematics” (Edgeworth, 1932 [1881], side 117), henviser blandt andet til Marshall’s ”improving upon Mill by the aid of Mathematics” (*ibid*, side 118) og afslutter sin ’læsning’ af Mill ved at konstatere, at

> ”[i]f an author will use unmathematical language about mathematical subjects, he must expect a doubtful interpretation and fame (*ibid*, side 119).

Edgeworth priser ved flere lejligheder ”the beauty of mathematical analysis” (*ibid*, side 125) og lovpriser det arbejde, som Jevons, Walras og Marshall havde lagt grunden til. Marshall bliver ellers ofte fremlagt som mere skeptisk overfor matematikken end de andre tidlige økonomer[5], men ifølge Edgeworth er Marshall

> ”among the first of mathematical economists, and [bears], even under the garb of litterature, the arms of mathematics” (*ibid*, side 138).

De tidlige økonomer får således skabt det indtryk, at de, selvom de står i opposition og ønsker et markant nybrud, bringer de progressive (ortodokse såvel som heterodokse) elementer af traditionen i faget med sig. Den matematiske økonomi bliver talt frem ved gang på gang at blive identificeret med klarhed, validitet, videnskabelighed og stringens. Modsat bliver den ikke-matematiske økonomi systematisk identificeret med negative værdier og metaforer som vaghed, uklarhed, uvidenskabelighed og metafysik/mystik. De mest yndede nedsættende metaforer for den ikke-matematiske økonomi var 'litterær økonomi' eller 'verbaløkonomi'. Edgeworth understøtter således sit forsvar for matematikken ved eksempelvis at påpege, at "even if the litterary method by a sort of intuition or guess-work apprehends the truth, it can hardly comprehend the whole truth" (*ibid*, side 138) og Walras omtaler overlegent kritikerne af den matematiske økonomi som "those economists who do not know any mathematics, who do not even know what is meant by mathematics" og gør sit bedste for at latterliggøre deres pladderhumanistiske og ubehjælpsomme fumlen sig frem med kritik som at ""mathematics ignores frictions which are *everything* in social science"" (Walras, 1965 [1874], side 47). Walras skubber til sidst disse ignorante sludrehoveder brutalt til side på en måde, der bringer mindelser om Marxs omgang med vulgærøkonomerne, idet de efter hans mening "can never prevent the theory of the determination of prices under free competition from becoming a mathematical theory" (*ibid*) og således vil de nødvendigvis producere "not only very bad pure economics but also very bad mathematics" (*ibid*).

Pareto taler med foragt i stemmen om de uklare præmisser, som "moralisterne" ønsker at bygge den politiske økonomi på[6], advokerer for præcision og deduktion, og påpeger, at "the pseudo-reasoning that some are willing to use [have] no more value than a day dream" (Pareto, 1971 [1906], side 26). Pareto vender sig generelt mod "reasoning about words" og "verbal criticism" af hans teori (*ibid*, side 10n) og bruger ved enhver given lejlighed "non-mathematical -" og "litterary economists" som nedsættende udtryk. Dette skyldes ifølge Pareto, at "the metaphysical theories of the litterary economists are worthless" i modsætning til "the theories of scientific economics" (*ibid*, side 179). De "etiske" økonomer får samme behandling, idet de "talk with a magnificent conceit about what they dont understand". To bestemte eksemplarer af den suspekte klasse af ikke-matematiske økonomer har øjensynligt i særlig grad ophidset Pareto ved at referere positivt til den historiske metode og kritisere den matematiske metode, for de får følgende ord med på vejen:

> ”Another, to hide his ignorance, spreads out his tail like a peacock and announces to the public that he follows the ”historical method.” Still another speaks of the ’mathematical method’ and he considers and condemns it, but he understands what he is talking about as much as an Athenian of the time of Pericles could understand Chinese” (*ibid*, side 85).

Det sidste citat har jeg inkluderet, selvom det ikke umiddelbart har noget at gøre med den indholdsmæssige side af den neoklassiske økonomi. Det er et uunderbygget emotionelt udsagn, der har til hensigt at skabe en formbaseret diskursiv præference. I dette tilfælde en præference for matematisk økonomi, men udsagnet adskiller sig ikke grundlæggende fra en række andre lignende udsagn i den politiske økonomi, der spiller på retorik og intuitiv forståelse for at skabe legitimitet og tilslutning omkring en bestemt skoledannelse ved at skabe en markant (mod)identitet. Det er alment kendt og fremhæves ofte, at Marx benyttede sig af mange retoriske kneb, når han konfronterede eksempelvis vulgærøkonomerne, men der er en beklagelig tendens til, at moderne økonomer glemmer, at præcis det samme gør sig gældende for de neoklassiske økonomer. Så når Estrup påpeger, at det Marx’ske system er ”udført i en litterær stil, der tilfulde mestrer den onskabsfulde sarkasme, som selvfølgelig ikke kan have været behagelig for dem, det gik ud over, men som udfra en rent æstetisk synsvinkel må siges at være perfekt” (Estrup, 1991, side 176), så bør han i samme åndedrag nævne, at folk som Walras, Jevons, Edgeworth og Pareto efter bedste evne forsøgte at gøre Marx kunsten efter. Den polemiske sprogbrug og den litterære stil florerede overalt i den politiske økonomi, indtil de stive økonomiske lærebøger, formelrytteriet og den teknokratiske livsindstilling kom i højsædet - godt hjulpet på vej af de tidlige neoklassikeres floromvundne sprogbrug. Det er naturligvis dybt ironisk, at lige netop de selvbestaltede strengt videnskabelige og rent matematiske økonomer med den ene hånd latterliggjorde de litterære økonomer, samtidig med at de med den anden hånd forsøgte at bane vejen for, legitimere og understøtte deres egen tilgang ved at forfalde til selvsamme litterære (dvs. hvad de selv forstår som *uvidenskabelige*) fremstillingsform.

Men der er flere grunde til at dvæle ved dette punkt. Den diskurs og videnskabskultur, der blev skabt og ført igennem af de tidlige neoklassikere, spiller en meget væsentlig rolle for økonomers selvforståelse og reproduktionen af denne økonomiske tænkemåde - og har derfor en række betydningsfulde konsekvenser i form af identitetsdannelse og udsondring. Hvad det første angår, så betyder den skarpe distinktion mellem matematisk og ikke-matematisk økonomi, at der har dannet sig en identitet omkring den matematiske metode og fremstillingsform i økonomisk teori, der

gennem sin negative definition sætter klare grænser for, hvad der er økonomi, og hvad der ikke er økonomi og derfor hvad økonomer roligt kan beskæftige sig med uden at risikere pludselig at være *mod* økonomstanden, ikke *med* økonomstanden. Der er tale om et *skarpt* enten/eller.

Hvis man vil være en 'rigtig økonom' så gælder det om at være *yderst* påpasselig med, hvad man beskæftiger sig med, på hvilken måde, og hvordan man fremlægger sine resultater. Hvis økonomer mener, at en person går over stregen, så reagerer de oftest ved at kalde personen sociolog, filosof eller lignende, for således at understrege, at *økonom* er personen i hvert fald *ikke*. Dette betyder, at økonomerne belejligt nok kan afskærme sig fra at tage stilling til, hvad disse 'sociologer', 'filosoffer' m.m. mener om økonomi - for de er jo ikke økonomer. På denne måde etableres en potent selvreguleringsmekanisme gennem en cirkulær slutning, idet refleksion og kritik hermed tendentielt undermineres. Dette sker oftest gennem selvdisciplinering, hvilket økonomerne som empiriske realister ser som et håndfast bevis på, at der rent faktisk *er* enighed om, hvad (politisk) økonomi er – for overfor tusindvis af tilrettede økonomer er der jo kun en lille håndfuld, der *faktisk* formulerer kritik og yder modstand. Selve den måde, hvorpå der kræves ikke ubetydelige matematikkundskaber og en lang økonomiuddannelse for, at man *måske* kan blive taget alvorligt af økonomerne, peger i retning af et elitistisk og autoritært vidensregime. I takt med at den økonomiske teori har udviklet sig op gennem det 20. århundrede, er feltet for den økonomiske teori i realiteten – i modsætning til i retorikken - blevet betydeligt indsnævret i forhold til, hvad der kunne lade sig gøre i perioden omkring overgangen til dette århundrede. Det vender jeg tilbage til, når jeg vender blikket mod den moderne økonomiske teori. Det er oplagt, at matematificeringen af den politiske økonomi i sig selv har omfattende betydning for, hvad der *ikke* kan lade sig gøre, ligesom den – i samklang med den nye ontologi - sætter dagsordenen for, hvad det *positive* indhold i den økonomiske teori bliver. Lad mig først sige lidt mere om, hvad denne økonomiopfattelse *ikke* kan rumme, før jeg vender tilbage til at beskrive det positive indhold i den nye økonomiske teori.

Efter min mening er der tale om ikke mindre end et radikalt opgør med hele den politisk økonomiske tradition, fra den klassiske politiske økonomi til vulgærøkonomien og i forhold til Marx's kritik af den politiske økonomi. De tidlige økonomer har ret i, at *visse* teorier og teser i den politiske økonomi er af en sådan karakter, at matematikken kan være behjælpelig med at skabe klarhed og analytisk stringens. Men idet de kvantitative forhold *ensidigt* ontologiseres, og matematikken iscenesættes som den *eneste* rigtige metode i den naturvidenskabelige økonomi, sker

der en tilbundsgående reorientering og ensretning af den politiske økonomi. Kvantitative forhold udgjorde ikke kernen i den politiske økonomi, metodesynet var pluralistisk, omgangsformen frisindet, og den videnskabsteoretiske naturalisme havde ikke gode vækstmuligheder. Så da de nye økonomer fik placeret sig tungt på hovedstrømmen af den politiske økonomi, blev centrale dele af den politisk økonomiske tradition stødt effektivt til side og livsnerven kortsluttet. De historiske betragtninger, metodediskussionerne og den erkendte moralsk-politiske dimension, grundlagsrefleksionen og den kritiske bevidsthed, de kvalitative aspekter af de socio-økonomiske relationer, dialogen med de andre socialvidenskaber, åbenheden over for ikke-fagøkonomer, og ikke mindst dialektikken som fremstillingsform og virkelighedsopfattelse havde ikke længere noget udfoldelsesrum i den endimensionale økonomiske ortodoksi. Så når de tidlige økonomer læser deres egen snævre og lineære diskurs ind den politiske økonomiske tradition, foretages der ikke, som det ellers tilkendegives, en neutral rendyrkning af den videnskabelige kerne i den politiske økonomi, men et radikalt indgreb, der bryder afgørende med den politisk økonomiske diskurs. Og når man tager den resulterende ensidighed, disciplinering, manglende selvrefleksion og indadvendthed i betragtning, er det vel egentlig først på dette tidspunkt, at man med rimelighed kan tale om en decideret økonomisk *ortodoksi*.

Det fremgår af fremstillingen ovenfor, at matematikken blev ledsaget af den deduktive metode i den nye økonomi. Samtidig bekender de nye økonomer sig til den kvantitativt-empiriske realisme, og der sker således en opdeling af den økonomiske teori. I den 'rene' og abstrakte afdeling udvikles de deduktive systemer på aksiomatisk grundlag. Flagskibet er her den generelle ligevægtsteori, som for neoklassikerne er billedet på helheden i det økonomiske system. I den empirisk-konkrete afdeling handler det om at forudsige udviklingen i de økonomiske kvantiteter og om at afdække kvantitativt-empiriske regulariteter og uniformiteter, hvilket knytter an til empiriske undersøgelser og dataindsamling. Det er uklart, hvorledes disse to ret forskellige fremgangsmåder skal vægtes og bringes sammen i den nye økonomiske teori. Der er dog ingen tvivl om, at det er de omfattende deduktive konstruktioner, som er mest statusgivende i den 'rene' økonomi og på trods af mange flotte hensigtserklæringer skal man kigge langt efter empiriske undersøgelser og tests af de påståede økonomiske lovmæssigheder hos de tidlige neoklassikere. Det er de sindrigt udformede deduktive systemer, der optager økonomerne, om end de samtidig prædiker empirinærhed og virkelighedssans, hvilket jo er afgørende i deres opgør med de tågede og metafysiske politiske økonomer. Jevons er meget opmærksom på, at de essentielle kvantiteter, som han mener økonomien

behandler, ikke alle kan måles og vejes, men han har til gengæld store håb for fremtiden – også på dette område. Og med en noget letkøbt erklæring om, at ”nothing is less warranted in science than an uninquiring and unhoping spirit” (Jevons, 1970 [1871], side 81) og en række forsikringer om, at empirien nok skal komme til senere, lægger han så denne diskussion – og empirien – helt bag sig. Ifølge Pareto ”the goal of science is to know the uniformities of phenomena” (Pareto, 1971 [1906], side 18), men han tilkendegiver samtidig, at ”the principal subject of our study is economic equilibrium” (*ibid*, side 106). Resultatet er, at vi stort set ikke får serveret endsige valideret én eneste empirisk uniformitet i hans ellers langstrakte og opbyggelige værk.

Hidtil har jeg skitseret udsynet og den paradoksale basisforståelse i den nye økonomi og på forskellige områder set på, hvorledes der fermt knyttes an til, men også sker en radikal reorientering i relation til traditionen i den politiske økonomi. Det giver mening at tale om en rodfæstet revolution i den økonomiske tænkning. Dette er blevet anskueliggjort gennem de nye økonomers ontologiske og epistemologiske universer og den måde, hvorpå videnskabssynet og virkelighedsopfattelsen kommer til udtryk på en højst uafklaret, men retningsbestemt facon i de modsatrettede fokuspunkter for de generelle teoretiske bestræbelser: abstrakte deduktive systemer og konkrete empiriske regulariteter/uniformiteter. I forhold til rationalisme og empirisme er der igen tale om, at de nye økonomer siger én ting og gør noget andet. De bekender sig til empirismen, men praktiserer hovedsageligt rationalismen gennem den aksiomatisk-deduktive metode. Dette er et yderligere eksempel på, hvorledes en dualisme tilsløres på en sådan måde, at en oplagt inkonsistens henlægges i mørke, hvis man forbliver på det eksoteriske plan af den økonomiske diskurs. De nye økonomer afgrænser økonomien skarpt, men opbygger en universalistisk og potentielt altomsluttende teori. De naturaliserer virkeligheden og bekender sig til rendyrket objektivisme, men det teoretiske univers er gennemsyret af normativitet, og de forankrer den nye økonomi på fast grund i den empiriske virkelighed, men er hovedsageligt optaget af at jonglere rundt med rationalistiske hyberabstraktioner.

Jeg har også lagt vægt på at beskrive, hvorledes de tidlige økonomer, på trods af deres tilsyneladende hengivenhed overfor matematikken og *kun* matematikken, absolut ikke begrænser sig til at fremlægge deres økonomisyn via græske bogstaver, formler og ligninger. Hvad den sproglige opfindsomhed og retorikken – samt betydningen heraf – angår, er der ikke i realiteten nogen stor forskel mellem den tidlige neoklassiske økonomi og den foregående tradition i den

politiske økonomi. De litterære elementer i den tidlige neoklassiske økonomi var paradoksalt nok især afgørende i forhold til at markere afstand til lige netop de litterære træk ved den politiske økonomi. Således var den litterære kraftanstrengelse i italesættelsen af den 'rene matematiske økonomi' stærkt medvirkende til at skabe konturerne til den kultur og identifikationsmodel, der er helt nødvendig for at sikre fælles fodslag indadtil, samt en negativ og afvisende holdning overfor omgivelserne: den ikke-matematiske økonomi og den uvidenskabelige socialforskning i øvrigt. Økonomisk teoriarbejde er jo en social aktivitet, og økonomer er mennesker, ikke maskiner. Den økonomiske teori skal derfor i sidste instans reproduceres gennem menneskers bevidste handlinger – der kan være anderledes. Den neoklassiske økonomi hviler fra starten på en eksklusivt meningsdannende os/dem-dualisme (økonom/ikke-økonom), som *ikke* var *systematisk* til stede i den vildtvoksende, skæve og inklusive politiske økonomi. På overfladen skaber især den altid udglattende Marshall - der jo også i stort omfang kom til at tegne bevægelsen udadtil - dog det indtryk, at der er plads til stort set alle i den nye neoklassiske økonomi, idet han udlægger den som en grandios dialektisk syntesedannelse. Den reelt disciplinerende og eksklusive neoklassiske økonomi *fremstilles* således som åben og inklusiv.

Om end de allerede skitserede metodologiske synspunkter og modsætningsforhold i den nye økonomi i højeste grad udgør mulighedsbetingelser for det mere konkrete teoretiske og substantielle indhold, så er de ikke meget værd i sig selv – uden en teoretisk grundstruktur, der tendentielt er alment reproducerbar. Denne grundstruktur vil jeg nu rette blikket imod.

Det økonomiske menneske, nytte og værdi

Allerede vulgærøkonomerne begyndte i stadig stigende grad at psykologisere den politiske økonomi, men det var først i den neoklassiske økonomi, at dette vulgærøkonomiske træk kom til fuldt udtryk og kom til at stå som en endimensional norm. Der var også en tydelig tendens til, at vulgærøkonomerne i modsætning til de klassiske politiske økonomer, som vi også så det igennem Marx's kritik, mistede interessen for produktionssfæren: kapitalen, teknologien og arbejdet/arbejderne, for i stedet hovedsageligt at rette opmærksomheden mod cirkulationssfæren og konsumptionssfæren: markedet og forbruget/forbrugeren. Hvad dette udviklingstræk angår, er det rimeligt at tale om, at de neoklassiske økonomer indrettede sig efter og byggede videre på den vulgærøkonomiske drejning i den politiske økonomi. Denne fokusering betød, at - den for Marx så afgørende – arbejdsværditeori og distinktionen mellem produktivt og uproduktivt arbejde blev

konsekvent afvist, og det betød yderligere, at analysehorisonten overgik fra at være hovedsageligt genuint sociale (strukturelle og relationelle) forhold til at være psykologiske (individuelle/intrapersonelle) forhold. Virkeligheden blev psykologiseret og atomiseret - den metodologiske individualisme blev omdrejningspunktet i den nye økonomi.

”Clearly psychology is fundamental to political economy and all the social sciences in general”, hævder Pareto og udtrykker håb om, at fremtiden vil bringe en enhedsvidenskab, hvor ”psychology, by extending the chain of its deductions, and sociology, by going back to still more general principles, will be able to reunite and form a deductive science” (Pareto, 1971 [1906], side 29). Ligeledes Marshall, der i en af sine mange indkredsninger af, hvad økonomi er, påstår, at ”[e]conomics is the study of men as they live and move and think in the ordinary business of life” (Marshall, 1936 [1890], side 14). Vi får det noget mere skarpt trukket op af Clark, der mener at ”[e]conomic laws depend on the voluntary action of men” (Clark, 1967 [1886], side 32), samt at ”[i]ndividual desires are molecular forces in the general life of society, and to them all phenomena of wealth must be ultimately traced” (*ibid*, side 55). Ligeledes afslører Jevons med kendetegnende ligefremhed, at hans teori ”presumes to investigate the condition of a mind, and bases upon this investigation the whole of economics” (Jevons, 1970 [1871], side 86).

Jevons’ økonomiske bevidsthedsvidenskab bygger på den grundantagelse, at der er vandtætte skot mellem alle de enkeltindivider, som et samfund består af:

> ”Motives in the mind of A may give rise to phenomena which may be represented by motives in the mind of B; but between A and B there is a gulf” (*ibid*, side 85).

Denne forestilling om mennesker som løsrevne atomer i den sociale virkelighed, der ikke overraskende er inspireret af fysikkens verdensbillede, bliver nok mest tydeligt artikuleret af Clark, der mener at

> ”the ultimate forces of society, as of physical nature, are atomic; the individual is the originator and the end of every movement. He is microcosmical, […] a mirror of the universe; […] the social atom” (Clark, 1967 [1866], side 90).

Atomismen indebærer også, at perspektivet bliver strengt metodeindividualistisk. For når alle fænomener kan tilskrives individet, så bortfalder grundlaget for at referere til forklaringer, der

bygger på overindividuelle faktorer. Herved bliver begreber som klasser, produktionssystemer, kapitalisme, arbejdsdeling m.m. stødt til side og eksempelvis varer, penge og kapital bliver reduceret til at være indholdstomme ting, der kun har betydning og konsekvenser, når de – frivilligt, naturligvis – indgår i de sociale atomers bevidsthedsstrøm.

Men selvom det således er de enkelte menneskers følelser og sindstilstande, der på denne måde bliver lagt til grund for den neoklassiske økonomi, så er det mærkeligt nok ikke de intrapersonelle forhold, der i særlig grad optager økonomerne, men de 'sociale' fænomener, der udspringer heraf. "Individual psychology is not a subject of our investigation", skriver Clark andetsteds; "but the manner in which a psychological process in the individual gives a social result is distinctly included in our field of study" (Clark, 1902, side 90). Forstået på denne måde er økonomi altså en slags socialpsykologisk videnskab, der nok har 'sociale' fænomener (såsom priser og andre kvantiteter) som sit vigtigste genstandsfelt, men som ikke desto mindre er entydigt psykologiserende - strengt metodeindividualistisk. Men hvordan ser så det individ ud, som den neoklassiske økonomi står og falder med, men alligevel ikke interesserer sig stort for?

I den politiske økonomi var Robinson Crusoe metaforen for det isolerede menneske, der står alene overfor den barske og uforsonlige natur. For de politiske økonomer var Robinson Crusoe et billede på individet i økonomien, og han blev fra tid til anden brugt til at illustrere menneskers individualitet, selvinteresse og kamp for at skabe en (bedre) tilværelse. Men Robinson Crusoe stod – på trods af sin ensomhed - ikke alene i den politiske økonomi, og det stod ikke lysende klart, hvad meningen med metaforen var, og hvor bred dens anvendelighed var som udtryk for (dele af) virkeligheden, da der i det store og hele var tale om en henkastet litterær reference. Til gengæld er Robinson Crusoe's skæbne et præcist billede på, hvad der finder sted i overgangen mellem den politiske økonomi og den 'rene' økonomi, og hvad konsekvensen blev.

Det kan ikke forbløffe, at den litterære reference generede de nye økonomer, så Robinson Crusoe måtte gennemgå en renselsesproces for at blive genfødt i ny videnskabelig indpakning som *homo oeconomicus* – det økonomiske menneske. Denne renselsesproces var på alle måder gennemtrængende. Den ellers frihedselskende og utæmmelige Robinson Crusoe fik vredet armen om på ryggen, blev efter behørig bedøvelse sat på formel, og fik indopereret en komplet DNA-kode, så han kunne klones igen og igen i form af perfekte kopier. Men som et plaster på såret, idet han

således fik frataget sin frihed og store dele af sit manøvrerum, fik han til gengæld – efter at have fået et nyt kunstnernavn - en unik hovedrolle i en ny forestilling: den rene matematiske økonomi. Hvor han i den politiske økonomi havde en birolle, kom hans navn nu ikke blot øverst på plakaten, men blev *det eneste navn* på den i øvrigt noget farveløse plakat. Denne historie kan agere symbol på den måde, hvorpå de nye økonomer greb fat i delelementer af den politiske økonomi og placerede dem i en radikalt ny økonomiopfattelse, sådan at de endte med at fremstå som fremmedbestemte forvrængninger af deres ophav og den kontekst, de indgik i i den politiske økonomi. Der er en uafviselig kontinuitet, men også et brud af jordskælvsagtig karakter - hvor intet bagefter er helt som det plejer, selvom intet tilsyneladende er forandret.

Man skal ikke lade sig narre af, at det økonomiske menneske kan bringes på formel, idet denne repræsentation dækker over et rigt og voldsomt følelsesliv, selvom repertoiret er yderst begrænset. Det økonomiske menneske kan føle lyst (nytte) og smerte (unytte) og denne simple dualisme repræsenterer følelsesregisteret fuldt ud. Den dynamiske dimension dækkes ind af et vedvarende motiv om, at lystfølelsen skal være størst mulig under de givne omstændigheder, og disse omstændigheder er basalt set en verden befolket af mennesker med en tilsvarende hedonistisk og uforanderlig livsindstilling. Hertil kommer så en objektiv omverden af rene økonomiske størrelser, der udgør de økonomiske menneskers lystbetonede referenceramme og er reguleret af det menneskekærlige marked. Det økonomiske menneskes liv består derfor af en række *tingslige* sammenstød med andre økonomiske *mennesker*, der er perfekte kloner af det selv, men *følelsesfulde* interaktioner med den *objektive* omverden (varer, penge, kapital m.m.), der giver anledning til kortvarig tilfredsstillelse og opfyldelse af livets mål og mening: nytte, nytte, nytte, …

Clark er således af den opfattelse, at

> ”[i]n all stages of social development the economic motives that actuate men remain essentially the same. All men seek to get as much net service from material wealth as they can get” (Clark, 1968 [1907], side 39).

Edgeworth mener kort og godt, at ”Economics investigates the arrangements between agents each tending to his own *maximum* utility” (Edgeworth, 1932, side 7) og følger hermed sporet udlagt af Jevons, der mener, at ”*to maximize pleasure*, is the problem of economics” (Jevons, 1970 [1871], side 101). Ifølge Marshall,

> ”economics is, on the one side, a Science of Wealth; and, on the other, that part of the Social Science of men’s action in society, which deals with his efforts to satisfy his Wants, in so far as the efforts and wants are capaple of being measures in terms of wealth, or in its general representative, *i.e.* money” (Marshall, 1936 [1890], side 49).

Hvis det økonomiske menneske havde været en helt frisk og uprøvet opfindelse, så er det meget tvivlsomt, at det var blevet modtaget med så åbne arme, som det blev tilfældet. Ud over i Robinson Crusoe’s billede var det økonomiske menneske nemlig skabt i utilitarismens billede. Utilitarismen var dengang, som den er det i dag, meget dybt indgroet i folks forestillinger om menneskers handlemotiver og det gode liv. Da det økonomiske menneske trådte ind på scenen, havde han således ikke kun Robinson Crusoe’s tøj på, men gik også tæt omslynget med en let genkendelig mennesketype, der appellerede til folks positive forestillinger. Politiske økonomer var specielt modtagelige, da der lige siden den klassiske politiske økonomi har eksisteret et dybfølt slægtsskab mellem politisk økonomi og moralteori – i særlig grad utilitarisme. Især Benthams utilitarisme, der ifølge Jevons er ”thoroughly mathematical in the character of the method” (Jevons, 1970 [1871], side 82) var attraktiv for de nye økonomer og viste sig tilpasningsdygtig. Men modtageligheden overfor det økonomiske menneske’s utilitaristiske karaktertræk var ikke kun belejlig for de nye økonomer, idet de jo i samme bevægelse, som nævnt ovenfor, ønskede at distancere sig fuldt og helt fra den uvidenskabelige etik. Dette problem var dog ikke større end, at det kunne klares i et par bemærkelsesmæssige krumspring. For det første bliver nytteberegningerne henlagt til at være en strengt individuel tilskyndelse og konstrueret som værende helt unik for et enkelt individ på et bestemt tidspunkt. På denne måde undgår man, at der kan foretages ’sociale’ (overindividuelle) nytteberegninger eller laves sammenligninger over tid, hvilket står helt centralt i en utilitaristisk analyse. Ligeledes bliver det selvroterende og hedonistiske individ naturaliseret, sådan at der ikke mere er tale om præskriptive udsagn om, hvad et individ *bør gøre* men deskriptive udsagn om, hvad mennesker rent faktisk *gør*:

> ”In the science of economics we treat men not as they ought to be but as they are” (Jevons, 1970 [1871], side 102).

Men det økonomiske menneske blev naturligvis ikke kun omfavnet og budt hjerteligt velkommen af tidens politiske økonomer. Særligt den tidlige nytteteori i Jevons’ udformning blev bl.a. skarpt

kritiseret for antagelsen om, at nytte er målbar, og at det enkelte menneske har en indbygget nyttekalkulator, der slår ud som et fintfølende måleapparat, hver gang der er en vare indenfor rækkevidde. En af de kritikere, der var hurtigt på banen, var Sidgwick (Heilbroner, 1964 [1953], side 168) og kritikken blev hurtigt indoptaget af Edgeworth, der var en af Sidgwick's store beundrere. I sin karakteristiske poetiske stil, der står i grel modsætning til hans naturvidenskabeliggjorte matematiske psykologi, fremhævede Edgeworth således, at

> "[w]e cannot count the sands of life; we cannot number the 'innumerable smile' of seas of love; but we seem to be capable of observing that there is here a *greater*, there a *less*, multitude of pleasure-units; and that is enough" (Edgeworth, 1932 [1881], side 8-9).

Den absolutte nytteskala er ikke en nødvendig betingelse i det neoklassiske system. Det er tilsyneladende nok at tale om den *relative* vægt af nytteoplevelser i forhold til andre (på et bestemt tidspunkt). Dette argument bliver videreført af Pareto, for hvem det på den blændende overflade lykkedes at rense nytteteorien for de elementer, der umiddelbart vækkede mest modstand – uden samtidig at gå på kompromis med kerneelementerne i den nye neoklassiske økonomi. Det lykkedes rent faktisk også Pareto at underbygge teorien indenfor dens egen forståelseshorisont, ved at vise at den i hans udformning kan deduceres fra et betydeligt mere ukontroversielt og – påstår han - empirisk funderet aksiom omkring menneskelig adfærd.

Edgeworth's tilføjelse til nytteteorien indfører Pareto i sit system, hvor nytte til almindelig oplysning hedder ophelimitet, ved at understrege, at "when we speak of ophelimity it must always be understood that we simply mean one of the systems of indices of ophelimity" (Pareto, 1971 [1906], side 112). Dette betyder, at nytte nu er en *ordinal* ordning og ikke en *kardinal* ordning, hvilket er ensbetydende med, at der kun forudsættes en relativ skala, hvor det er størrelsesordenen og ikke den præcise størrelse, der er afgørende. Vi kan snakke om 'større end' og 'mindre end', men eksempelvis ikke om 'dobbelt så stor' eller 'tre gange mindre end'. Pareto argumenterer også for, at takket være matematikken hviler hele det neoklassiske system

> "on no more than a fact of experience, that is, on the determination of quantities of goods, which constitute combinations between which the individual is indifferent. The theory of economic science thus […] deduces its results from experience without bringing in any metaphysical entity" (*ibid*, side 112-3).

Det hævdes altså at være en naturalistisk empirisk kendsgerning, at mennesket for alle varer x og y entydigt og uden at vakle i troen kan fastsætte a således, at nytten af varen x er lig med nytten af a enheder af varen y. For det tredje påpeger Pareto, at den økonomiske videnskab ikke nødvendigvis - som det var tilfældet hos fx Jevons og Edgeworth – behøvedes at bygge på en antagelse om, at mennesker er egoister, dvs. *kun* optaget af deres helt egne behov. Den økonomiske videnskab kan lige så vel

> ”be made up of theories of altruism (if the meaning of the word could be defined rigorously), or, in general, of any theories which rest on any rule which man follows in comparing his sensations” (*ibid*, side 105-6).

Den sidstnævnte udvidelse af den økonomiske videnskab betyder, at teorien om *homo oeconomicus*, uden at økonomerne behøver at gentænke deres grundlæggende standpunkter, bliver rekonstrueret som en mere spiselig teori om *rational choice*. Det er ikke motivet, der er afgørende, men det forhold at mennesket kan agere rationelt i forhold til en velspecificeret målsætning. Pareto’s bidrag til den neoklassiske økonomi er i denne forbindelse helt centralt. Reelt er ikke meget ændret, for *homo oeconomicus* er stadig en nyttefunktion, der skal maksimeres under en budgetbetingelse, men dette besynderlige væsen *fremstår* nu mere virkelig, menneskelig og som en gangbar videnskabelig byggeklods.

Jeg vil ikke komme nærmere ind på de teoridannelser, som de nye økonomer byggede op på grundlag af det økonomiske menneske, men der er ingen tvivl om, at det er den *generelle ligevægtsteori*, der er helt overskyggende, har størst overbevisningskraft og som regnes for at være den største teoretiske landvinding, som de tidlige neoklassikere stod for. Men det økonomiske menneske er også helt afgørende i forbindelse med oprøret mod arbejdsværditeorien. Nytteteorien, matematikken og naturalismen og kommer her fuldt ud til deres ret som redskaber for rekonstruktionen af den klassiske politiske økonomi. Værdi er ifølge Walras et naturfænomen, der følger naturlove. Vi kan godt gribe ind overfor værdiloven, ”but we cannot change its essence or its laws”. Bytteværditeori er således ”really a branch of mathematics which mathematicians have hiherto neglected and left undeveloped” (Walras, 1965 [1874], side 69-70). Walras omformulerer på dette grundlag arbejdsværditeorien til at være en teori om knaphed:

> ”Value, thus, comes from scarcity. Things other than labour, provided they are scarce, have value and are exchangeable just like labour itself. So the theory which traces the origin of

> value to labour is a theory that is devoid of meaning rather than too narrow, an assertion that is gratuitous rather than inacceptable." (*ibid*, side 202).

Denne knaphedsværditeori (der hovedsageligt er en pristeori) er ikke knyttet til anvendelsen af arbejdskraft i produktionen af varer, men til grænsenyttebetragtninger og derved til det økonomiske menneske. Set i lyset af bruddet med den klassiske politiske økonomi og videreudviklingen af vulgærøkonomien er den nye værditeori et fuldt udviklet og besnærende simpelt alternativ til arbejdsværditeorien, der refererer direkte til den utilfredshed med og de korrektioner af arbejdsværdilæren, der var udbredt i vulgærøkonomien - men som vulgærøkonomerne ikke kunne opmønstre et fælles og systematisk teoretisk alternativ til.

Der er vigtigt at understrege, at den matematik, der så ofte henvises til ikke er simpel købmandsregning. I denne form fandt de politiske økonomer – især Ricardo - sig fint til rette med matematikken. Det afgørende nye er, at matematiske *funktioner* og *marginalbetragtninger* kommer i forfront og hermed hele det matematiske analyseapparat med den tilhørende anskuelsesform og formuleringsmåde. Grænsenytten (marginalnytten) er således differentialkvotienten på nyttefunktionen eller nytteforøgelsen ved komsumptionen af en uendeligt lille mængde af en vare. *Homo oeconomicus* tilrettelægger således sit nyttemaksimerende forbrug på en sådan måde, at grænsenytten er ens for alle vare(mængde)r i varevektoren. I dette punkt er det økonomiske menneske i ligevægt og kan læne sig højstemt tilbage for at nyde sit nyttefix, men også økonomerne er så tilfredse, for en ligevægt – det centrale løsningsbegreb i den nye neoklassiske økonomi - er en evig harmonisk tilstand, der ikke volder unødige problemer eller fremprovokerer videre udforskning. Som alle positivt og opbyggeligt sindede matematikere ønsker matematiske økonomer at bevise og underbygge, ikke at betvivle og undergrave – og vil helst bidrage til harmonien med to beroligende streger under det sidste ord.

Marshall mener tilsvarende, at Ricardo i sin værditeori "seems to be feeling his way towards the distinction between marginal and total utility" (Marshall, 1936 [1890], side 814) og fortolker det, de klassiske politiske økonomer kaldte bytteværdi, som grænsenytte og det, de kaldte brugsværdi, som totalnytte. Hvor nytte tidligere var knyttet til brugsværdibetragtninger, blev nytte og således det økonomiske menneske nu også lagt til grund for *bytteværdien*, hvilket jo harmonerer med psykologiseringen[7] og metodeindividualismen. Interessen for arbejdsværditeorien og mere generelt produktionssfæren som hjertekammeret i det socio-økonomiske liv glider helt ud af hovedstrømmen

i økonomisk teori herefter, og ind på den ombyggede teoriscene træder i stedet den stolte og selvbevidste forbruger – fuld af livsmod, vigør og konkurrenceiver og som skabt til at fungere friktionsløst og storsmilende i den feticherede kapitalistiske vareverden.

Den nye økonomi som system og projekt

Op mod og ind i det 20. århundrede øgedes tilslutningen til og institutionaliseringen af den nye økonomi. Den klassiske politiske økonomi - der allerede lå skarpt underdrejet under det vulgærøkonomiske herredømme - sygner helt hen og mister evnen til at markere sig i den hegemoniske økonomisk-teoretiske diskurs og bliver konstrueret som et levn fra fortiden, der nok banede vejen for den nye livsduelige økonomi, men var stærkt hæmmet af børnesygdomme og talebesvær. Selvom der altid vil være dissidenter såvel som potentielt overskridende immanent og ikonoklastisk kritik indenfor et ellers veldefineret paradigme, så giver det alligevel mening at tale om etableringen af en ny økonomisk ortodoksi omkring overgangen til det 20. århundrede, der som skitseret ovenfor må skildres som et radikalt reorienteret og selvstændigt forskningsprogram, om end kontinuiteten i forhold til den klassiske politiske økonomi og vulgærøkonomien ikke lader sig fornægte. Marx's kritik af den politiske økonomi bliver helt negligeret eller reduceret til i karikeret form at agere skarpt optegnet mod- og fjendebillede.

I denne sammenhæng er det ikke så vigtigt at stadfæste *præcis* hvornår den nye økonomi blev veletableret som referenceramme for hovedstrømmen af den politiske økonomi. Det er tilstrækkeligt at henvise til, at en af århundredets største politiske økonomer, Veblen, i en artikel fra 1908 omtaler Clark's synspunkt i *Essentials of Economic Theory* fra året før som "a competent and consistent system of current economic theory" og som repræsentativ for "the main current" i samtidens politiske økonomi (Veblen, 1990 [1919], side 182).

Ovenfor har jeg lagt vægt på at beskrive den nye økonomi som både et inkonsistent og selvmodsigende system og som i besiddelse af en bemærkelsesværdig systematik, kohærens og sammenhængskraft. Hvad det førstnævnte angår, så er grænserne for den økonomiske teori flydende, selvom afgrænsningen spiller en central rolle som markeringspunkt, og omverdensrelationerne er mildest talt uafklarede. Ligeledes postuleres den nye økonomi at være ren videnskab og essentielt matematisk, mens normativiteten er gennemtrængende, og poetikken og retorikken blomstrer lystigt. Økonomerne tillægger dynamikken hovedvægt, men reducerer i praksis

enten dynamikken til at være et underområde af statikken eller undlader helt at bryde rammerne for den statiske analyse. Økonomien hævdes også at være empiristisk og virkelighedsnær, men flagskibet i (ligevægts)teorien er – på trods af bortforklaringer og hensigtserklæringer – en gigantisk rationalistisk (aksiomatisk-deduktiv) konstruktion, som selv de 'metafysiske' politiske økonomer må melde pas overfor. De nævnte forhold er centrale og konstituerende, men de står på ingen måde alene. Man kan blive ved med at generere dilemmaer og selvmodsigelser, når man først er brudt gennem den polerede og tilforladelige overflade. Lad mig kort nævne yderligere tre, der angår grundstenen i form af det økonomiske menneske. På den ene side er den neoklassiske økonomi strengt metodeindividualistisk, men på den anden side fremstår virksomheder (og husholdninger) som værende på linie med et individ, selvom de oftest reelt består af mange individer. Hvordan opstår virksomheder, og hvordan kan en gruppe individer betragtes som et individ, når hvert enkelt individ er unikt og (primært) motiveres af selvinteresse? Hvordan forklarer den uinteresserede og videnskabelige økonomiske teori *sig selv* på grundlag af selvinteresserede økonomiske mennesker? Det er også mærkværdigt, at naturvidenskaben er idealet, mens den enerådende aktør er mennesket, som tillægges stærke følelser og valgmulighed som en basal frihedsrettighed – men alligevel er fastspændt i en rationalistisk spændetrøje. Frie menneskelige valghandlinger er vel *netop* et socio-moralsk anliggende og ikke et (natur)videnskabeligt. Giver det overhovedet mening at tale om valgfrihed, når menneskers grundlæggende karakteregenskaber og 'socialiteten' (i form af eksempelvis kapital, lønarbejde, virksomhedsorganisering og prissystemet) er helt udenfor rækkevidde som tingsligt fasttømret og uforanderlig?

Men hvor man således som udefrakommende uden større besvær kan stille spørgsmål til den nye økonomi, der får harmonierne til at brydes og medfører, at det logiserede glansbillede krakelerer, så kan man også som medlem af økonomstanden blive fanget ind i et sindrigt spind af selvrefererende postulater og argumentationskæder, der hviler på gensidig systematiserende cirkularitet. Naturalismen styrker den videnskabelige legitimitet og er tæt knyttet sammen med reduktionismen og den kvantitative empiriske realisme, samt matematikken og den deduktive metode. Ligeledes til atomismen og metodeindividualismen, der, når vi supplerer med den reformulerede utilitarisme og hedonismen, fører til psykologiseringen og det økonomiske menneske. Det økonomiske menneske er på den anden side grundlaget for den statiske fremstilling, harmoniopfattelsen og rendyrkningen af forbrugssfæren og markedsrelationerne, og det hyperpositive billede af kapitalismen eller 'markedsøkonomien' kan yderligere føres tilbage til forestillingen om den intense lykkefølelse, der

knytter sig til kapitalismens uhyre vareophobning gennem markedsinstitutionen. For at binde denne overordnede sløjfe færdig, så refererer ideologiseringen af kapitalismen tilbage til naturaliseringen af kapitalismen og bliver videnskabeliggjort gennem slægtskabet med naturvidenskaben og (heri)gennem den tilsyneladende neutralt tekniske metode, som matematikken står som garant for.

I den mere metafysiske afdeling er det også som om, at selve de undertrykte modsætningsforhold giver det nye økonomiske teorisystem et mere sammensat og helhedsorienteret præg, idet de knytter an til en grundlæggende anskuelsesform indenfor den nye økonomi. Det økonomiske menneske er i udgangspunktet beskrevet som en dualisme (lyst/smerte) men denne dualisme ophæves i ligevægt og bliver til lystfølelse. På tilsvarende vis bliver de 'sociale' spændinger mellem (økonomiske) mennesker og virksomheder, der hver har deres eget for øje, ophævet i den harmoniske sociale orden på markedet. Den nye økonomi handler derfor i udpræget grad om *dualismer* og *antagonismer*, der straks dynges til med forløsende mediering, for så gennem mystiske kanaler (jvf. markedsmetaforen) at blive transcenderet og derved i den omvendte verden bidrage til *sammenhængskraften* i virkelighedens økonomi. Når den økonomiske teori i selvopfattelsen typificerer virkeligheden, kan man så ikke forvente, at det samme forhold gør sig gældende i den økonomiske teorisfære, således at undertrykte metodologiske modsætningsforhold og fejlslagne dualismer i det samlede billede er med til at styrke og opretholde, mere end til at svække og underminere, det nye økonomiske tankesystem? Økonomien som videnskab genspejler jo i givet fald billedet på virkeligheden og virker selvomsluttende i kraft af den 'dialektiske' anskuelsesform.

Det mest rammende udtryk for 'dialektikken' og sammenhængskraften i den nye økonomi er den subjektivistiske værditeori. Denne teori har tråde ud til alle basiselementerne i den nye økonomiske verdensanskuelse og fungerede da også som en vellykket rambuk for den nye økonomi i forhold til de sørgelige rester af arbejdsværditeorien – der allerede blev udsat for heftig beskydning af vulgærøkonomerne. Vulgærøkonomerne havde dog ikke et simpelt og sammenknyttet system med en klart formuleret værditeori at sætte i stedet for den klassiske politiske økonomi, så det var først med den neoklassiske økonomi, at den klassiske politiske økonomi fik det afgørende dødsstød og helt ophørte med at være omdrejningspunkt for diskussionerne. Nu havde økonomerne fået et nyt og forførende diskursivt system at tumle med, som så i øvrigt af folk som Marshall blev anskuet som inkluderende hoveddele af det klassiske system for således til almen tilfredsstillelse at opfylde den harmoninorm, der er vulgærøkonomiens adelsmærke. I kapitel 6 uddyber jeg

sammenhængskraften, enhedspræget og modsætningerne i den neoklassiske økonomi, idet jeg tilstræber en (videnskabs)teoretisk præcisering af denne tradition indenfor økonomisk teori og initierer en systematisk forklarende kritik. I forlængelse af dette kapitel skal jeg dog videreføre den teorihistoriske analyse og herunder følge sporet af den neoklassiske økonomi gennem dens udvikling frem til i dag.

---

[1] "from whose hands the classical theory has received its most mature embodiment" (Keynes, 1960 [1936], side 32).

[2] Cardim de Carvalho (1992, side 12n) karakteriserer dette forhold som "widely known" og vender sig ligeledes mod Keynes' vildledende kategorier i denne forbindelse, men stadfæster herefter en ligeså vildledende kategori ved at betegne klassisk politisk økonomi som "the Smith-Ricardo-Marx approach".

[3] En dansk oversættelse af dette lyder som noget i stil med: Naturen foretager ikke spring.

[4] Marshall's harmonisyn på *teorihistorien* suppleres på bedste vis af hans harmonisyn på *historien*, der skriver sig direkte ind i den tradition for inspireret skønmaleri, der refererer tilbage til den eksoteriske Smith.

[5] Se eksempelvis Heilbroner, 1964 [1953].

[6] Her har han bl.a. kommunisternes "to each according to his needs" i tankerne, jf. Pareto, 1971 [1906], side 481.

[7] (Grænse)nytteværditeorien bliver også kaldt den subjektivistiske værditeori.

4. Mod samtidens økonomi

Det 20. århundrede og ikke mindst starten på det nye nyliberalistiske årtusind står i den neoklassiske økonomis tegn. Samtidens toneangivende økonomer kredser stadig tættere omkring det neoklassiske forskningsprogram og kan i langt større grad end frontkæmperne koncentrere sig om at efterleve de metodologiske og teoretiske grundprincipper, idet de ikke er besværet af opgøret med den klassiske politiske økonomi og vulgærøkonomien eller behovet for selvstændig positionering som *aspirerend*e ortodoksi. Samtidig er der sket en yderligere forædling og indkapsling, der indebærer, at den moderne økonomi er ulæselig på sine egne præmisser. Den refererer ikke systematisk ud over sig selv og kan ikke oppebære genuin teorihistorisk og videnskabsteoretisk argumentation eller refleksion. De tidlige økonomer, som jeg fremlagde og diskuterede i sidste kapitel, sidder inde med og *artikulerer* nøglen til denne udvikling i den økonomiske teoris historie, og det er derfor tvingende nødvendigt at knytte massivt an til den neoklassiske 'revolution' og at dybdeanalysere den økonomiske teorihistorie frem til starten på det 20. århundrede, hvis man ønsker at forstå og kritisere den økonomiske teori herefter og at karakterbestemme den moderne økonomiske teori.

Temaet for dette kapitel er udviklingen i den ortodokse og den heterodokse økonomi og samspillet herimellem efter overgangen fra politisk økonomi til økonomi. Fremstillingen er kortfattet og strukturelt-tendentielt orienteret, idet jeg som nævnt finder, at brændpunktet i den toneangivende økonomitænkning i dag ligger i et tidligere interval af teorihistorien, som allerede er blevet omfattende beskrevet. De diskursive strukturer, relationer og potentialer, der omkranser økonomisk teori i dag, blev indstiftet gennem den tidlige økonomi, og selvom reproduktionen naturligvis ikke er komplet, så er grundvilkårene for denne diskurs mindst lige så afgørende for den moderne økonomidiskurs, som de var i den tidlige økonomi, ligesom kapitalismens basale sociale strukturer og relationer er for det moderne kapitalistiske samfund. Ligesom mange samtidige samfundsanalyser er blinde overfor samfundets *kapitalistiske* karakter, så overser mange økonomianalyser i dag fatalt, at den *neoklassiske* økonomitænkning har skelsættende betydning og gennemtrængende strukturerende effekt på samtidens økonomiske diskurs. I øvrigt indkredser jeg den neoklassiske økonomi yderligere og mere målrettet teoretisk-analytisk i kapitel 6.

Jeg vil således ikke i dette kapitel, som i det foregående, trække bredt og indgående på kredsen af fremtrædende økonomers værker, men i stedet hæfte mig ved nogle få toneangivende (politiske) økonomer og fokusere på generelle udviklingstræk i metodologisk belysning. Først vil jeg følge i sporet af den neoklassiske økonomiske teori ved at se på kontinuiteten i udviklingen af den økonomiske ortodoksi og den hertil samhørende implosion, herefter vil jeg kort belyse diskontinuiteten og de heterodokse modspil i relation hertil. Jeg runder kapitlet af med en generelt sammenfattende karakteristik af situationen i den politiske økonomi i dag.

Fra Marshall til Samuelson

Marshall's *Principles of Economics* udkom i otte udgaver fra 1890 frem til 1920 og i flere oplag frem til 2. verdenskrig og var således den første deciderede lærebog i økonomi. Kort efter 2. verdenskrig skrev den unge, men allerede velansete økonom Paul Samuelson en ny lærebog, der forståeligt nok kort og godt hedder *Economics* (1995 [1948]. Denne lærebog viste sig siden hen at blive arvtageren til Marshall's *Principles*, og Samuelson overtog tilsvarende Marshall's gode navn og rygte som talsmand for økonomstanden og som hovedrepræsentant for den økonomiske videnskab. I selskab med en perlerække af neoklassiske økonomer fik Samuelson sågar en Nobelpris i økonomi, efter at økonomi i 1969 – som den eneste samfundsvidenskab – blev beæret med denne fornemme pris. Der findes selvsagt et utal af andre lærebøger i økonomi i dag, hvor hundredtusinder verden over læser økonomi på universiteter, handelshøjskoler m.m., men *Economics*, der indtil nu er udkommet i 16 udgaver, er *lærebogen*, og når vi ser på det introducerende niveau, som jo er dér, hvor nye generationer af økonomer først bliver systematisk præsenteret for den økonomiske teori - bliver skolet og socialiseret - så er *Economics* ikke til at komme udenom. Samuelson er i øvrigt – mere bredt set - velegnet som billede på økonomen og den økonomiske teori, efter at Marshall og de andre tidlige økonomer succesrigt havde givet bolden videre.

Dette forhold kommer blandt andet til udtryk i den måde, hvorpå Samuelson inkarnerer det, jeg vil kalde økonomiens hierarki og janusansigt. Jeg har ovenfor beskrevet, hvordan de tidlige neoklassikere blandt andet var splittet mellem rationalisme og empirisme og aldrig nåede frem til en konsistent holdning på dette punkt. De talte for empirinærhed og konkret erfaringsdannelse, mens de med den anden hånd indstiftede et sindrigt og meget abstrakt rationalistisk system og placerede det helt i centrum for den nye økonomiske teori. Dette og andre modsætningsforhold har udviklet

sig til en hierarkisk ordning i den økonomiske teori og kommer til samlet udtryk i *økonomiens janusansigt*.

Økonomiens hierarki og janusansigt

Den amerikanske heterodokse økonom Galbraith taler i denne forbindelse om *the higher economics* og *the lower economics* og fremstiller visuelt den økonomiske teori som en trekant. Denne model vil jeg knytte an til, men også udbygge markant. I toppen er *the higher economics*, hvor økonomer er optaget af abstrakte matematiske og modeltekniske overvejelser uden at beskæftige sig med grundlagsrefleksion og uden at være i kontakt med den eksterne økonomiske virkelighed og andre fagtraditioner. Efterhånden som man bevæger sig nedad i trekanten udvides feltet, virkeligheden trænger sig på, og grænserne for økonomien bliver mere uklare. I toppen af kransekagen bliver den 'rene' neoklassiske økonomi opdyrket og forædlet som et rationalistisk system, mens vi, efterhånden som vi bevæger os nedad i trekanten, oplever, at grænserne flyder ud, at matematikken får mindre betydning, og at positivistisk-empiriske overvejelser får større og større vægt. Dette er Bourdieu ligeledes inde på, når han i en analyse af den gældende økonomiske ortodoksi påpeger en tilsyneladende splittelse og anfører, at "[v]ed den ene yderlighed befinder sig den generelle ligevægtsteoris rene matematikere og ved den anden forfatterne til anvendte økonomiske modeller i mindre målestok" (2002, side 38).

Selvom der er mange mellemformer, og tingene bliver mere udflydende, når vi bevæger os rundt i *the lower economics*, så er vi stadig *indenfor* trekanten (dvs. feltet økonomi), og det er i toppen af trekanten, at tyngdepunktet ligger, og dagsordenen bliver sat. Det er *the higher economics*, der er statusgivende, og *the lower economics* er, på trods af en større tilsyneladende åbenhed, fleksibilitet og sagsorientering, dybt indspundet i den neoklassiske teoritraditions kerneværdier. Legitimeringen går begge veje, idet "førstnævnte stiller sig som legitimerende garanter for sidstnævnte, mens sidstnævnte giver de førstnævntes teorier et tilsyneladende hold i virkeligheden" (Bourdieu, 2002, side 38). Den klare autoritetsrelation, den gensidige legitimeringsfunktion, janusansigtet og den fælles modsigelsesfulde forståelseshorisont bag, og den måde hvorpå den hårde kerne i den neoklassiske økonomi løber som en hovedstrøm gennem alle afkroge af den moderne ortodokse økonomitænkning, finder et klart og rammende udtryk hos den allestedsnærværende Samuelson. Hvor *Economics* skriver sig ind i traditionen for *lower economics*, er *Foundations of Economic Analysis* et autoritativt eksempel på *the higher economics*. Forskellen på perspektivet, målgruppen,

retorikken og erkendelsesinteressen i de to bøger af Samuelson er helt åbenbar på overfladen, men bag facaden på de to meget forskellige udtryksformer huserer en fælles (meta)teoretisk produktionsmåde, idet det er den bastante neoklassiske økonomitænkning, der står solidt placeret som paradigmatisk horisont.

Samuelsons *Foundations*

Ligesom i Marshall's *Principles* er essensen i Samuelsons *Foundations* allerede for den opmærksomme læser tilgængelig på titelbladet. Her får vi at vide, at "*Mathematics is a Language*". Og hvis man skulle være så naiv at tro, at Samuelson hermed mener, at matematikken er et sprog blandt andre med begrænsede anvendelsesmuligheder, så bliver man hurtigt klogere, idet de tidlige økonomers dundertale mod den metafysiske, etiske og litterære - dvs. ikke-matematiske – (politiske) økonomi fortsætter med uformindsket kraft i *Foundations*. Samuelson vender sig i udgangspunktet skarpt mod Marshall's velkendte skepsis overfor at lade matematikken tage overhånd, som han mener "should be exactly reversed" (Samuelson, 1971 [1947], side 6) og mistænkeliggør i stedet – i et omfang, der grænser til kriminalisering - den 'litterære økonomi':

> "the laborious literary working over of essentially simple mathematical concepts such as is characteristic of much modern economic theory is not only unrewarding from the standpoint of advancing the science, but it involves as well mental gymnastics of a peculiarly depraved type" (*ibid*).

Samuelson er meget opmærksom på den pædagogiske effekt af at gemme matematikken af vejen, idet denne fremgangsmåde sikrer den økonomiske teori "a much wider audience than would otherwise be possible" (*ibid*, side 141) og forsøger halvhjertet at bløde op på tingene ved at påpege, at hans "own interest in mathematics has been secondary and subsequent to my interest in economics" (*ibid*, side 6), men hans sande mission er ikke til at tage fejl af, når han slår fast, at "[i]n fact, any sector of economic theory which cannot be cast into the mould of [a symbolic or mathematical] system must be regarded with suspicion as suffering from haziness" (*ibid*, side 9) og når han forbinder symbolske metoder (hos eksempelvis Edgeworth) med "clear thinking and the advancement of the analysis" (*ibid*, side 92), mens han taler nedgørende om "fuzzy litterary effusion" (*ibid*, side 205).

Samuelson går også i de tidlige økonomers fodspor, når han drager nærgående analogier mellem økonomi og naturvidenskab/eksakt videnskab og i forlængelse heraf forfægter det naturalistiske

standpunkt. Hermed reproducerer han de basale modsætningsforhold i den neoklassiske økonomi og den karakteristiske måde, hvorpå dualismer sideløbende etableres og undermineres. Fra første færd advokerer Samuelson for en generel og abstrakt (ligevægts)teori om økonomi, samtidig med at han lægger afstand til deduktivistiske og rationalistiske tilbøjeligheder i den økonomiske teori, der grunder i

> ”the bad methodological preconceptions that economic laws deduced from *a priori* assumptions possessed rigor and validity independently of any empirical human behaviour” (*ibid*, side 3).

Løsningen på dette problem i den neoklassiske økonomiske teori er i følge Samuelson formuleringen af essentielt analoge, meningsfulde teoremer med generel gyldighed. Et meningsfuldt teorem defineres som ”a hypothesis about empirical data which could conceivably be refuted, if only under ideal conditions” (*ibid*, side 4) og ligeledes betegnes en teori som meningsløs ”unless it does imply some restrictions upon empirically observable quantities, by which it could conceivably be refuted” (*ibid*, side 7). Den implicitte ontologi bag disse udsagn er – som hos de tidlige økonomer - kvantitativ empirisk realisme. Og den metodologiske kerne er, at hypotesedannelse og teoriopbygning skal ske i et empirinært univers, samt være negativt afgrænset af falsifikation.

Men Samuelsons løsning på det delikate problem i den neoklassiske teori er endnu en ikke-løsning, der implicerer en teori/praksis-uoverensstemmelse. For det første er empirismen uforpligtende, idet han på grund af sit naturalistiske standpunkt i sidste (og derfor afgørende) instans refererer til ideelle omstændigheder for empirisk falsifikation. Dette betyder, at han støtter sig op ad forestillingen om et økonomisk laboratorium, hvor lukkede systemer kan etableres og testes for empiriske udfald og regulariteter. Men vi vil *aldrig* opleve spontant lukkede systemer i den sociale sfære, og økonomer kan *ikke* foretage eksperimenter, hvor generisk åbne systemer lukkes hermetisk. Derfor er den naturalistiske empirisme nytteløs, idet man *altid* kan henvise til fraværet af ideelle omstændigheder. Resultatet er, at de hypoteser og teorier, som Samuelson efterlyser og selv opstiller, ikke er meningsfulde, idet den empiriske falsifikation ikke er objektiv og endegyldig, men et spørgsmål om fortolkning og meningsdannelse *på et andet grundlag*.

Dette uoverstigelige problem kommer Samuelson dog aldrig til at opleve, idet han stik mod sine egne anbefalinger ikke følger et eneste empirisk problem til dørs. Det vrimler med x’er, y’er og

græske bogstaver, men tal og konkrete empiriske situationer er ikke bare nedtonede, men helt fraværende. Samuelson er derfor på linie med sine neoklassiske forgængere, der ikke havde andet end lovord tilovers for empirismen men alligevel bliver begravet i sofistikerede deduktioner og rationalistiske konstruktioner. For Samuelson drejer det sig hovedsageligt om at 'vise', at "maximizing behaviour affords a unified approach to wide areas of current and historical economic thought" (*ibid*, side 23). Den reformulering af den økonomiske (ligevægts)teori og især forbrugerteorien, som Samuelson med sin generaliserede optimeringsprocedure lægger op til, placerer sig ikke kun i forlængelse af neoklassiske grundprincipper ved sin modsætningsfulde relation til den kvantitative empiriske realisme. Dette tilhørsforhold, som jeg vil uddybe nedenfor, kan vi aflæse, uden at det er nødvendigt at rode rundt med teknikken i Samuelson's matematiske fremstilling. På det videnskabsteoretiske plan er Samuelsons økonomiske teori hjemsøgt af de samme basale modsigelser, som den tidlige neoklassiske teori, men er samtidig præget af en tilsvarende overbevisnings-, sammenhængs- og ekspansionskraft.

Jeg vil først se på Samuelsons syn på økonomiens substans og grænserne for den økonomiske teori. Vi har allerede set, at han retter sig mod at formulere en generel teori om økonomi i stedet for at beskæftige sig med et eller flere økonomiske delområder. Han vender sig i denne forbindelse mod tendensen til, at fremstillinger af økonomi bliver "segmentalized into loosely integrated compartments, such as production, value, and distribution" (*ibid*, side 57) , idet dette betyder, at "something of the essential unity and interdependence of economic forces is lost" (*ibid*). Der er altså en essens eller en kerne i økonomien, "a very general principle of economic method, which lies at the bottom of much of economic theory" (*ibid*, side 21), der manifesterer sig på alle de økonomiske delområder. Samuelson understreger også, at der ikke er tale om retningsbestemte årsagssammenhænge i økonomien:

> "within the framework of any system the relationships between our variables are strictly those of mutual interdependance. It is sterile and misleading to speak of one variable as causing or determining another" (*ibid*, side 9).

Selvom økonomien har en essens, så er der altså ikke noget fikspunkt. Der er ikke noget årsagsgivende oprindelsespunkt eller subsystem i økonomien, der forårsager eller determinerer andre økonomiske fænomener. Essensen er således systemet som helhed, hvilket kommer til udtryk i ligevægtsteorien – den *generelle* ligevægtsteori.

Denne forestilling om, at økonomien har en substans, der substansløst flyder rundt i systemet og kun opstår – og opløses - i økonomien som helhed, er Samuelsons bud på en reduktionistisk økonomisk helhedsteori, der konsekvent er optaget af afgrænsninger, men ikke kan sætte grænser for sig selv. Reduktionismen kommer blandt andet til udtryk ved, at Samuelson ser essensen af økonomi som ahistoriske ekstremumproblemer (herunder nytteoptimering), der skal kunne formuleres og løses matematisk. Sideløbende opdyrkes og vedligeholdes en totaliserende vision om økonomiens udflydende og kun konventionelt bestemte grænser. Indledningsvist kritiseres folk som Walras for, at deres generelle ligevægtsteori har et for snævert fokus, idet der i denne tradition er en hel række data omkring ”tastes, technology, the govermental and institutional framework, and many others” (*ibid*, side 8) som eksogeniseres, idet de falder udenfor det område, som ”economists have traditionally chosen […] to consider as within their province” (*ibid*). Ifølge Samuelson er det dog klart at logisk set ”there is nothing fundamental about the traditional boundaries of economic science” (*ibid*, side 9). Samuelson er dog på linie med de tidlige økonomer hvad angår rungende uklarhed, når han betragter ”the definition of economic science as the study of scarce means with alternative uses […] as too broad from one point of view, and much too narrow from another” (*ibid*, side 22n) og han afviser bestemt og betegnende at henligge fænomener til den ikke-økonomiske sfære, sådan at økonomien kan afgrænses negativt (*ibid*, side 316). Ligeledes gentager han gang på gang med et lidt forskelligt ordvalg, at

> ”it is often necessary to go beyond the realm of traditional economic variables in throwing light upon a particular process; especially often, for example, into the political sphere. The world rarely fits into the taxonomic classifications of pedagogues” (*ibid*, side 320).

Så vidt har jeg kun betragtet Samuelsons forvirrede, men genkendelige forsøg på at håndtere en *beskrivende* økonomisk teori. Men heller ikke på dette punkt respekterer han de grænser, hans eget standpunkt ellers burde indstifte. Samuelson ønsker nemlig også at udtale sig om normative anliggender – om velfærdsøkonomi, som er en fremtrædende neoklassisk variant af normativitetsproblematikken. Men hvordan kan han udtale sig videnskabeligt om normative forhold, og hvordan spiller normativitetsproblematikken sammen med de empirisk-positivistiske prætentioner? Tilsyneladende er Samuelson tro mod sit naturalistiske standpunkt, når han indledningsvist gør det klart, at hans ligevægtsteori ”has no teleological or normative significance”

(*ibid*, side 5), decideret advarer mod ”the danger that unwarranted teleological and normative welfare significance will be attributed to a position of equilibrium” (*ibid*, side 52) og beskriver den økonomiske nyttemaksimeringsadfærd som ”merely a technical devise” (*ibid*, side 53), der faciliterer ligevægtsbetragtninger. Samuelson mener naturligvis også, at det er et faktum, at ”where emotional beliefs in right and wrong enter into analysis, it is usually not to the advantage of the latter” (*ibid*, side 212), og at synspunktet om, at ”ethical value judgements have no place in scientific analysis […] in essence […] is undoubtedly correct” (*ibid*, side 219-20). Men han udtrykker samtidig skepsis overfor den skizofrene opdeling mellem er og bør og konkluderer, at selvom ”ethical conclusions cannot be derived in the same way that scientific hypotheses are inferred or verified”, så er det ”not valid to conclude from this that there is no room in economics for what goes under the name of ’welfare economics’” (*ibid*, side 220), uden dog at uddybe eller argumentere for, hvorfor denne konklusion ikke er valid.

Således mener Samuelson, at det er

> ”a legitimate exercise of economic analysis to examine the concequences of various value judgements whether or not they are shared by the theorist, just as the study of comparative ethics is itself a science like any other branch of anthropology” (*ibid*).

Den videnskabeligt normative velfærdsøkonomi skal bygge på det samme grundlag, som den videnskabeligt deskriptive økonomi ”without invoking new methods in economic thought” (*ibid*). Der er ikke kun en essentiel kerne i de forskellige økonomiske delområder, men også ”an underlying unity of method” (*ibid*, side 6) mellem deskriptiv økonomi og normativ økonomi. På denne måde kommer også velfærdsøkonomien til grundlæggende at være et maksimumproblem, til at omhandle (maksimering af) den funktion, der repræsenterer den sociale velfærd – en økonomistisk version af utilitarismen.

På denne vis lykkes det for Samuelson, på helt samme måde som sine forgængere i den neoklassiske økonomi, at opstille en teori, der foregiver at være noget andet, end den er og som er tæt pakket med betegnende modsætningsforhold. En teori, der foregiver at være videnskabelig og empiristisk, men er normativ og deduktivistisk. En teori, der mistænkeliggør litterær økonomi, men på afgørende områder er betinget af litterær fantasi og opfindsom retorik, samt hævder at aftegne essensen i økonomien, men samtidig lader økonomien være grundlæggende ubestemt og grænseløs.

Ikke desto mindre fremstår Samuelsons nyformulerede neoklassiske økonomi som sammenhængende og overbevisende. Dette skyldes forskellige forhold. Referencerne og analogierne til naturvidenskaben, matematikken, samt det påstået empiriske grundlag med indbygget falsifikationsmulighed virker tilsyneladende efter hensigten - giver legitimitet. Og så besidder Samuelsons teori det kernepunkt, som stort set alle de løse tråde samles i: den neoklassiske nytte- og værditeori, samt *det økonomiske menneske*; ”the pure theory of consumer’s behaviour” (*ibid*).

Samuelsons *Economics*

Så vidt Samuelsons bidrag til videreudviklingen af *the higher economics* i den neoklassiske økonomi. Formmæssigt er det en helt anden Samuelson, vi oplever i *Economics*, der er et skoleeksempel på *the lower economics*[1]. Fremstillingen i *Economics* er ikke-matematisk, ligesom pædagogiske hjælpemidler som tabeller, grafer, små fakta-bokse osv. er strøet ned over siderne med bred hånd. Der bliver også fra tid til anden præsenteret empiri, selvom der ikke decideret testes nogle ’meningsfulde’ teoremer eller teorier. Den økonomiske teori bliver ikke mindst fremstillet som rund, blød og inklusiv:

> ”Students come into economics from a wide range of different backgrounds and with even more preconceptions about the way the world works. Our role is not to change their values” (Samuelson & Nordhaus, 1995 [1948], side xxxiv).

Samuelson beskriver også sit politiske standpunkt, sit værdisæt og sin metodologi som eklektisk og indplacerer sig selv bredt i traditionen fra Smith over Stuart Mill til Marshall. Der er også en række kritiske ’økonomer’ som Galbraith og Hobsbawm, der kommer (kort) til orde i *Economics*, og der skelnes ikke skarpt mellem matematiske og ikke-matematiske økonomer. Selv decideret skønlitterære forfattere citeres og krediteres for deres økonomiske indsigt. Samuelson giver endvidere indtryk af at give et ”fair and impartial review of the thinking of the intellectual giants of our profession” (*ibid*, side xxxvi-ii) – heriblandt Marx og Keynes. Alt i alt gives læseren det indtryk, at Samuelson videnskabeligt og afbalanceret har uddestilleret ”the enduring truths of economics” (*ibid*, side xxxi) , og at hans fremstilling rummer højdemålet af den økonomiske teori gennem tiderne.

Men på trods af den tilsyneladende åbenhed og den indladende eklekticisme så er der ikke nogen tvivl om, at det drejer sig om at slå det økonomiske verdenssyn fast med syvtommersøm. Når først de potentielle økonomer listigt er lokket til fadet med forsikringer om videnskabelighed, retfærdighed, åbenhed og respekt for forskellige holdninger, så kan man altid, i *the higher economics*, når fælden er klappet, skrælle alle de overflødige lag fra og målrette indsatsen – samtidig med at grundsocialiseringen opretholdes som underliggende legitimeringsinstans. Når det handler om de metodologiske, teoretiske og normative grundstrukturer i den neoklassiske økonomi, så er der ingen slinger i valsen i *Economics*, og der bliver ikke fremstillet noget, der ligner rimelige alternativer til den dominerende neoklassiske økonomitænkning. Jeg vil først fokusere på den måde, hvorpå væsensforskelle imellem traditioner i den politiske økonomi bliver bortraderet, og hvordan Marx bliver sat ud på et sidespor. Herefter vil jeg redegøre for, hvordan de essentielle markører i den neoklassiske økonomi i realiteten bliver hårdt og ubønhørligt trumfet igennem på trods af den bløde og eftergivende attitude. Det er den samme blanding af overfladisk harmonisyn, tilsyneladende eklekticisme, udprægede formulerings- og manipuleringsevner, samt et skarpt blik for hvad der kendetegner kernen i den neoklassiske økonomi, der går igen hos Marshall og Samuelson – og også i mange andre af lærebøgerne og fremstillingerne i *the lower economics* i øvrigt.

De eneste afgørende forskelle i den politiske økonomi, som Samuelson vedkender sig, er forskelle mellem makroøkonomiske skoler og mellem Marx på den ene side og alle andre økonomer på den anden side. Den mainstream-økonomiske teoriarena bliver gennemgående fremstillet som en markedsplads, hvor kommensurable teorier og hypoteser udsættes for virkelighedens hårde prøve, og udviklingen i den toneangivende økonomiske teori anses som støt og rolig fremdrift gennem indoptagelse af teorielementer, der slipper igennem *survival of the fittest*. Det betyder, at den moderne økonomiske teori både *kan* indeholde og rent faktisk *indeholder* alle de videnskabelige elementer af de økonomiske teorier gennem tiderne. Kvalitative teoretiske forskelle, som mellem forskellige værditeorier og evt. skelnen mellem produktivt og ikke-produktivt arbejde og/eller abstrakt og konkret arbejde, berøres ikke, og væsensforskelle i videnskabsteoretiske grundsyn gennem teorihistorien mellem (delvise) dybderealister, videnskabelige realister og (kvantitative) empiriske realister, samt mellem eksempelvis rationalister og empirister ligger udenfor Samuelsons rækkevidde. Der skelnes ikke mellem klassisk politisk økonomi, vulgærøkonomi og neoklassisk økonomi, og selv de konkurrerende makroøkonomiske skoler, som dog behandles hver for sig,

trivialiseres som ”emphasizing different aspects of expectations, market clearing, and aggregate demand” (*ibid*, side xxxiii) og udlægges ikke som *fundamentalt* forskellige syn på verden og den politiske økonomi.

Men hvor dybe forskelle og uenigheder i den ikke-marxistiske økonomi bliver overset, så etableres der en afgrundsdyb kløft mellem Marx og ikke-marxister. Men dette er ikke en kløft mellem videnskabsteoretiske skoler eller forskellige måder at anskue den politiske økonomi på. Det er simpelthen en grænsedragning mellem upartisk videnskab og farlig ideologi. Hvor ikke-marxistiske økonomer afpolitiseres og bedømmes på deres bidrag til den økonomiske videnskab og Samuelson i sin selvfremstilling er nuanceret, fair og upartisk, så bliver Marx politiseret og bedømt på den måde, hvorpå de ’socialistiske’ lande efter Samuelsons mening har klaret sig. I *Economics* stifter vi meget hurtigt bekendtskab med Samuelsons opfattelse af Marx. I en lille ’pædagogisk’ boks (*ibid*, side 7) bliver Marx associeret med ”command economies” og lande ”ruled by Marxian doctrines”, samt politiserende fremstillet som ”the most influential and perceptive critic of the market economy ever”. Det bliver også understreget, at om end Marx er ”an important economist”, så tog han fejl på mange områder; ikke mindst i forhold til synspunktet om ”the superiority of socialism as an economic system”. Samuelson nævner ikke med et eneste ord Marx’s (videnskabs)teoretiske kritik af den politiske økonomi og de centrale elementer i Marx’s videnskabelige teori om kapitalismen. Det videnskabelige indhold af Marx’s arbejde bliver bagateliseret, mens politiseringen føres igennem med hård hånd. Mod slutningen af *Economics* (*ibid*, side 714-5) finder Samuelson igen anledning til at kommentere Marx. Anledningen er et par bemærkninger om socialisme og kommunisme. Her bliver arbejdsværditeorien tilskrevet Marx, og vi får sidestillet Marx’s profetier om kommunismen med den grusomme reelt praktiserede kommunisme. Alt dette i en sammenhæng hvor ”the triumph of the market” efter murens fald - og i udgangspunktet den vidunderlige kapitalisme - er rettesnoren. Jeg vender tilbage til det ideologiske indhold i *Economics* - først vil jeg se på, hvordan Samuelson karakteriserer kernen i den økonomiske teori.

Ifølge Samuelson er der ”a few basic concepts that underpin all of economics” (*ibid*, side xxxii), og i *Economics* fokuseres der således på ”the central core of economics, on those enduring truths that will be just as important in the twenty-first century as they are in the twentieth” (*ibid*). Hvad mikroøkonomien angår, så er denne centrale kerne angivet som ”concepts such as scarcity, efficiency, the balancing of marginal costs with marginal benefits, the gains to trade, and the

principle of comparative advantage", og der lægges vægt på, at disse begreber og analytiske redskaber "will never lose their central role in economics as long as scarcity exists" (*ibid*). Dette uddybes i kapitel 1. Knaphed med det heraf følgende behov for effektivitet anlægges her som grundstenen i økonomi og som det springende punkt i forhold til væsentligheden og nytten af økonomisk teori.

> "The essence of economics is to acknowledge the reality of scarcity and then figure out how to set up society in a way which produces the most efficient use of ressources. That is where economics makes its unique contribution" (*ibid*, side 5).

På denne måde vedkender Samuelson sig, at i "an Eden of affluence […] economics would no longer be interesting or even useful" (*ibid*, side 4), men skynder sig så at berolige den kommende økonom - der må frygte for sine fremtidige indtjeningsmuligheder - ved at påpege, at dette utopia med grænseløse muligheder ikke eksisterer nogle steder, og at menneskers umættelige natur står i vejen for, at denne situation nogensinde indtræffer. Eksemplet omkring den hypotetiske situation, hvor økonomien ikke er relevant, kommer på grund af denne naturalisering til at tjene som en *skærpelse* af økonomiens relevans – ikke som en erkendelse af (mulige) grænser for økonomien. Ligeledes betyder den universalistiske og essentialistiske horisont, at der bliver tale om, at enten er økonomien relevant, eller også er den *ikke* relevant. Det er ikke muligt – indenfor de rammer som Samuelson udstikker – at arbejde udfra et synspunkt om, at knaphed og effektivitet er relevant i nogle tilfælde, ikke i andre, og at effektivitetsbetragtninger, selvom de måske er væsentlige, ikke kan/bør stå alene eller være dominerende. I Samuelsons univers er knaphed og effektivitet universelle fordringer, der etablerer økonomien som målestok og samtidig udraderer alle andre mulige samfundssyn, værdier og visioner. Denne diskussion omkring det, jeg vil kalde økonomisk fornuft, grænserne herfor og kritikken heraf, genoptager jeg mere systematisk og dybdegående i kapitel 7.

Hvad det sidstnævnte angår, så ses det, at Samuelson's definition af økonomiens essens rummer en klokkeklar naturalistisk fejlslutning. Der sluttes fra en påstand om virkeligheden (knaphed) til en positiv samfundsmæssig *værdi* (effektivitet). Det skal også bemærkes, at Samuelson ligeledes inkluderer de positive effekter af handel i mikroøkonomiens centrale kerne. Dette er ikke nogen nyhed i den neoklassiske økonomi, og Samuelson's *higher economics* bekender sig ligeledes til synspunktet om enhed mellem deskriptivitet og normativitet i økonomien. Men også i *Economics*

bliver normativiteten naturaliseret og økonomisk teori videnskabeliggjort, idet der i samme bevægelse etableres en uoverstigelig afstand mellem deskriptiv og normativ økonomi (*ibid*, side 6). Deskriptiv (positiv) økonomi ”describes the facts of the economy […] by reference to analysis and empirical evidence”, mens normativ økonomi ”involves ethical precepts and value judgements”. Mens den positive neoklassiske økonomi kan svare bekræftende eller benægtende på neutralt formulerede forskningshypoteser, så er der ”no right or wrong answers” til normative spørgsmål, der ”involve ethics and values rather than facts”. Samuelson advarer altså skarpt mod at blande positiv og deskriptiv økonomi sammen – lige efter at han har identificeret essensen af økonomisk teori som en sammenhængende helhed af er og bør. Resultatet er, at Samuelson’s økonomiske teori er endnu en normativ teori, der iklæder sig tilsyneladende videnskabelighed og neutralitet.

Normativiteten kommer til udtryk på alle afgørende punkter som sammenvævede ideologiske forestillinger, der knyttes til den ’positive’ økonomi. Jeg vil nævne to af de mest afgørende: Forherligelsen af kapitalismens institutioner (særligt markedet), samt ideologien om den suveræne og frie forbruger. Vi har set, at det normative kernepunkt i økonomien er effektivitet. På det helt generelle plan bliver markedsideologien således underbygget af velfærdsøkonomiens hovedsætning, der knytter sig til den generelle ligevægtsteori. Med Samuelsons ord:

> ”A general-equilibrium market system will display allocative efficiency when there is perfect competition, complete information and no external effects. In such a system, each good’s price is equal to its marginal costs end each factor’s price is equal to the value of its marginal product. Hence, when each producer maximizes profits and each consumer maximizes utility, the economy as a whole is efficient and no one can be made better off without making someone else worse off” (*ibid*, side 269).

Dette system er ifølge Samuelson ikke en komplet reproduktion af virkelighedens kapitalisme, og han nævner kort markedsfejl, eksternaliteter og ufuldstændig viden som generende vilkår i den virkelige verden, men der skal ikke herske tvivl om, at ”in a broader sense, the insights of the competitive theory retain a great deal of validity” (*ibid*, side 273). Dette synspunkt bliver underbygget ved, at Samuelson på god neoklassisk vis (og som i *Foundations*) søger tilflugt i en analogi til lukkede systemer og kontrollerede eksperimenter i naturvidenskaben, samt gennem en påstand om, at konkurrencemodellen afslører sin validitet, hver gang priser og mængder af enkelte varer (på grund af udbud og efterspørgsel) ændrer sig på en måde, der er i overensstemmelse hermed. Kun den, der forstår de økonomiske love kan tjene penge på markedet, og hvem har ikke lyst til det?! Afslutningsvis konkluderer Samuelson, at Adam Smith og alle de mainstream-

økonomiske kolleger herefter ikke har helt ret når de påstår, at der er sammenfald mellem selvinteresse og offentlig velfærd i en markedsøkonomi - og gentager i den forbindelse indgangsbønnen omkring er/bør-dualismen. I denne ombæring lyder formaningen, at økonomen bør ”keep positive science cleanly separated from normative judgements” (*ibid*) og Samuelson konkluderer, at

> ”economics cannot have the final word on […] controversial problems […]. Economic science cannot in the end tell us which political point of view is right or wrong. It arms us for the great debate” (*ibid*).

Herved opnår han igen at forvirre den kritiske læser, for hvordan kan vi blive klædt på til at vurdere politiske spørgsmål ved at studere økonomi, hvis der er vandtætte skot mellem er og bør, som han lige har belært os, at der er?

Dette spørgsmål svarer Samuelson ikke på. Til gengæld illustrerer han gang på gang, hvordan han selv er blevet iklædt en pansret dragt af den normative økonomiske teori, når han er ved at falde over sig selv af begejstring over kapitalismens lyksaligheder og ”the triumph of the market”. Markedet udfører mirakler rundt omkring os hele tiden, og den sande styrke ved markedsøkonomien er, at størstedelen af de økonomiske interaktioner sker uden det offentliges indblanding (*ibid*, side 23). Selv de store monopolistiske/oligopolistiske virksomheder er yderst effektive og bygger på ”the organizational genius of the private-enterprise form” (*ibid*, side 102-3). Samuelson aspirerer også til en ansættelse som cheføkonom i Verdensbanken eller WTO, når han anfører, at ”decades of experience suggest that extensive reliance on markets provides the most efficient way of managing an economy and promoting rapid economic growth” (*ibid*, side 710-11). Og skulle man få den kætterske tanke, at det måske er de gigantiske multinationale virksomheder, der planlægger og styrer økonomien under kapitalismen, ligesom den politiske elite gjorde det i ondskabens imperium – kommandoøkonomien – så kan man få akut krisehjælp i den økonomiske teori for herigennem blive effektivt frigjort fra denne samfundsundergravende forestilling. Dette skyldes, at ”[i]f we examine the structure of a market economy carefully, we see a dual monarchy shared by *consumers and technology*” (*ibid*, side 25). Da teknologien jo kun er en ydmyg tjener for menneskeheden i en kapitalistisk økonomi, så er det altså forbrugeren – det enkelte oplyste og rationelle menneske - der basalt set har kontrollen over økonomien, og hvis inderste selvbestemte

behov og ønsker kommer til udtryk gennem den neutralt formidlende markedsmekanisme. Som Samuelson formulerer det andetsteds:

> ”The consumer is, so to speak, the king […] each is a voter who uses his money as votes to gets the things done that he wants done” (citeret fra Hunt and Schwartz, 1973B, side 27).

Det hører med til historien, at *det eneste alternativ*, som Samuelson ser til dette glorværdige og demokratiske økonomiske system, er den dystopiske kommandoøkonomi, som vi så den praktiseret i Sovjetunionen. I det sort/hvide økonomiske verdensbillede står den frie kapitalistiske markedsøkonomi altså alene overfor den uhyggelige og undertrykkende planøkonomi, og politikdiskussionerne kan reduceres til endeløse og patetisk ladede debatter om, hvor det nu præcist er, at markedet afslører korrigerbare småfejl, og det offentlige bliver nødt til at skride ind - når man samtidig som moderne videnskabelig økonom ved, at ”government intervention often does more harm than good” (*ibid*, side 324n).

Samlet set er det altså det samme neoklassiske økonomisyn, der kommer til udtryk gennem Samuelson’s paradigmatiske bidrag til såvel *the higher* som *the lower economics*. Knaphed, nytte, effektivitet, psykologisme, marginalbetragtninger, det økonomiske menneske, markedsforherligelse m.m. går igen som kernebegreber og -punkter og ligeledes inkonsistens omkring eksempelvis kendsgerninger i forhold til værdier, samt eventuelle (horisontale og/eller vertikale) grænser for økonomien. Forskellene er hovedsageligt formforskelle og således relateret mere til indpakning, forbrugersegment og markedsføring end til indhold og substans. I *Foundations* henvender Samuelson sig til sine kolleger som frontforsker, mens han i *Economics* går ’pædagogisk’ til værks og forsøger at sælge den økonomiske teori bedst og billigst muligt til kommende generationer af økonomer – og udstyrer samtidig disse aspiranter med en neoklassisk basisforståelse, der så kan bygges videre på. *The higher economics* er det felt, hvor der arbejdes snævert med paradigmatiske problemstillinger, mens *the lower economics* er det felt, hvorpå de grundlæggende interesser plejes, og den omkringliggende verden konfronteres og koloniseres. Begge dele og relationen herimellem er selvsagt nødvendige for (udvidet) reproduktion af et sammenhængende økonomisyn. Uden ’videnskabelig’ frontforskning, ingen legitimitet, dynamik og udvikling. Uden skoling og strategisk manipulation, ingen forførelsesevne, identitetsdannelse og kultur.

Økonomiteoriens hovedfelter må anskues samlet og udgør en modsigelsesfuld helhed i den moderne ortodokse økonomi som generelt felt. På denne måde mener jeg, at det giver mening at tale om økonomiens janusansigt. På den ene side fremstilles den økonomiske teori som hård, essentialistisk og med en tvingende indre nødvendighed, mens den basalt set samme økonomiforståelse på den anden side fremstilles som blød, rund, fleksibel og afgrænset. På denne måde er ansigterne to sider af samme sag, der udgør en helhed, men der kan også identificeres en 'arbejdsdeling' mellem de to sider, der henviser til substantielle videnskabsteoretiske modsætningsforhold. De mere substantielle modsætningspar i den neoklassiske økonomi er ofte henvist til disse to adskilte, men alligevel sammenføjede domæner i den neoklassiske økonomi. Modsætningen mellem (symbolsk) rationalisme i *the higher economics* og (kvantitativ) empirisme i *the lower economics* indoptages og tilsløres derfor delvist under dette mere helhedsprægede modsætningsforhold, ligesom eksempelvis modsætningen mellem striks matematisk disciplin og ikke-matematisk sproglig formidling. Der er også en tendens til, at det er i de højere luftlag, at den neoklassiske økonomi er fuldt abstrakt og grænseløs, mens det er i de lavere luftlag, at mere konkrete kontekster inddrages og grænser afprøves. Dette betyder dog ikke, at helhedskarakteren brydes, men omvendt at vejen banes for den neoklassiske økonomis fortsatte udbredelse og ekspansion, idet *the lower economics* som nævnt reelt er så forudsætningsfuld og tilknappet, at den eneste mulige form for udvikling er kolonisering. Økonomiens janusansigt opløser derfor delvist en hel række substantielle modsætninger gennem en fælles modsætningsform, der implicerer et helhedsorienteret udtryk. Betragtet i sin helhed som diskurs, så udgør *the higher economics* det esoteriske niveau i den neoklassiske økonomi, mens *the lower economics* udgør det eksoteriske. I forlængelse heraf er økonomiens janusansigt det *generelle* billede af den toneangivende moderne økonomiopfattelse.

Økonomiens janusansigt og afstanden mellem top og bund i det økonomiske hierarki er blevet mere *systematisk helhedspræget* og *udtalt* siden den neoklassiske økonomis gennembrud, men der er ikke sket et decideret *brud* med den modsætningsfulde systematik i den neoklassiske basisforståelse. Jeg mener således ikke, at den moderne økonomiopfattelse adskiller sig kategorialt fra den tidlige neoklassiske økonomi. Ikke desto mindre har vi gennem dette diskursive systems udvikling i det 20. århundrede alligevel været vidne til flere forædlende og karakterdannende udviklingstræk, der er med til at aftegne den moderne økonomi *indenfor* rammerne af den neoklassiske grundposition. Jeg vil nu opridse flere af disse tendenser – der ofte, som man kan forvente, kommer forskelligt til

udtryk i *the higher* og *the lower economics* – for så at vende mere dybdegående tilbage til problematikken omkring demarkationslinier i den økonomiske teori i det 20. århundrede.

Det økonomiske menneske, nytteteori og velfærdsøkonomi

Homo Oeconomicus og den subjektivistiske værditeori har været genstand for meget stor interesse i den økonomiske teori siden de tidlige neoklassikere, hvilket vel er naturligt, når lige netop disse to (sammenføjede) elementer står helt centralt i forskningsprogrammet. Pareto's reformulering af nytteteorien og det økonomiske menneske har vist sig skoledannende, men der er sket en yderligere dissektion, og det strengt deduktive univers har fået større tyngde og gennemslagskraft. Man kan nu vise matematisk, at en præferenceordning, der tilfredsstiller et sæt velspecificerede aksiomer kan repræsenteres ved en nyttefunktion, og at maksimum for denne nyttefunktion refererer til den situation, som agenten foretrækker. Det eneste nye i denne formulering – udover at matematikere er blevet tilfredsstillet - er, at man har fået skabt større klarhed over præcis, hvad der som mindstemål må antages om det økonomiske menneske, før man kan tillade sig at beskrive ham som nyttemaksimerende. Eftersom disse antagelser virker endnu mere tilforladelige end Pareto's, og det økonomiske menneske[2] nu endelig fremstår som et nøgent og tilsyneladende upåklageligt deduktivt system, så mener neoklassiske økonomer, at der er tale om en styrkelse af grundlaget for deres økonomiopfattelse.

Det er svært ikke at lade sig forføre af den måde, hvorpå et deduktivt system med logisk konsekvens kan reduceres til en række nødvendige og tilstrækkelige antagelser. Hvis man er kritisk indstillet, så betyder denne vandtætte systematik nemlig, at man kan rette blikket mod de grundlæggende antagelser. Hvis blot en af de grundlæggende antagelser ikke holder, så falder hele korthuset sammen. Men for en neoklassisk økonom handler det om noget andet. Det handler om at bygge ovenpå og ovenpå igen – selvom fundamentet vakler. Dette sker også i dag i den generelle ligevægtsteori, som er blevet betydeligt mere sofistikeret og præcis, og hvor man rigoristisk kan opnå nogle resultater, som de tidlige neoklassiske økonomer kun kunne drømme om, men som til stadighed hviler tungt på nyttemaksimering, profitmaksimering, kvantificerbarhed, ahistoriskhed og hele resten af det neoklassiske arsenal. Men i dag er *homo oeconomicus* ikke kun det sociale atom i generelle ligevægtsmodeller (der stadig er kernen i mikroøkonomien) og i mere specifikke teorier om varebytte og traditionelle markedstransaktioner. Det økonomiske menneske har udvidet sit råderum og har fundet nye græsgange gennem opkomsten af nye neoklassiske teorielementer. To af

de områder, som nyder særlig stor bevågenhed og er blevet belønnet med Nobelpriser til pionererne indenfor de seneste år, er spilteori og principal-agentteori. På disse teorifelter kan det økonomiske menneske forholde sig til strategiske situationer og håndtere kontraktuelle situationer med asymmetrisk information m.m., men har ikke af den grund ændret karakter. Det økonomiske menneske har også sprængt rammerne for den økonomiske teori og kan i stigende grad observeres indenfor andre socialvidenskaber, såsom statsteorien og sociologien. Når det økonomiske menneske optræder udenfor rammerne af sin vanemæssige arena, så skifter han ofte navn til det mere neutrale og uspecifikke *rational choice*, men det betyder ikke, at han går på kompromis med sine afgørende karaktertræk. Allerede hos Pareto var det økonomiske menneske en teori om rationel handlemåde.

Forestillingsevnen og kreativiteten er i dag meget veludviklet, når temaet er, på hvilke livsområder *rational choice*-modellen er frugtbar. Således mener en anden økonomisk Nobelpristager, Becker, som ifølge Bourdieu ”er forfatter til et af de mest dristige forsøg på at eksportere markedsmodellen og begrebsapparatet fra det neoklassiske projekt til alle socialvidenskaber” (Bourdieu, 2002, side 29), at vi bør ”analyze marriage, birth, divorce, division of labour in households, prestige and other non material behaviour with the tools and framework developed for material behavior” (citeret fra Heap et al., 1994, side 66). Ifølge Becker er der ingen grænser overhovedet for, hvor den neoklassiske økonomi gennem *rational choice* modellen bør bringes til anvendelse, hvilket han ikke lægger skjul på, når han eksempelvis åbent erkender, at han ”have come to the position that the economic approach is a comprehensive one that is applicable to all human behaviour” (citeret fra Archer and Tritter, 2000B, side 3).

I den rene teori om det økonomiske menneske er nyttebegrebet unødvendigt og konteksten konturløs. Men ikke desto mindre dukker nytteteorien og den skærpede, men udflydende kontekst op igen og igen – især i *the lower economics*. I den tekniske afdeling kan man ikke operere med *forventet* nytte, uden at nytte som en absolut målestok sniger sig ind i teoriuniverset igen. Hvis man skal kunne regne med forventet nytte (dvs. nytte forskudt i tid), så bliver man nemlig nødt til at absolutisere nytteintensiteten, sådan at nytteenheder ikke blot kan betragtes som fx ’større end’ men må specificeres som eksempelvis ’dobbelt så stor’ eller ’halvt så stor’. Og da økonomer normalt ikke skelner mellem nytte og forventet nytte, så betyder dette, at man bliver nødt til at genoplive den mere absolutistiske nyttetradition i den tidlige neoklassiske teori – selvom det ikke er noget man snakker højt om. Et par kerneeksempler fra spilteorien kan også anskueliggøre, at der i den

mere pragmatiske praksis bliver taget ganske let på de finere nuancer i nytteteorien, og hvilken livssfære den økonomiske teori refererer til. Navnene på to af de mest kendte spil i spilteorien: Fangernes dilemma og Kønnenes kamp taler deres eget tydelige sprog, hvad angår den økonomiske teoris uafgrænsede referencefelt. Den ureflekterede måde, hvorpå løsningen – der naturligvis er en ligevægt - af spillene foregår ved, at man jonglerer rundt med absolutte nytter (eksempelvis nytter på 5 og 1,25), viser, at selv ikke den strengeste deduktivistiske disciplin har kunnet undertvinge den stærke relation mellem neoklassisk økonomi og absolutistisk-kvantitativ værdi-/nytteteori.

I samklang med nytteforestillingerne og den subjektivistiske metafysik har den utilitaristiske etik overlevet som den naturlige forlængelse af de 'deskriptive' nyttebetragtninger. De tidlige økonomer kæmpede tilsyneladende hårdt - men uden reel mulighed og derfor uden held - for at undgå, at utilitarismen som præskriptiv teori kom til at besmitte den påstået objektivistiske økonomiske teori, og på trods af krumspring og bortforklaringer så er også den moderne økonomi gennemsyret af den utilitaristiske nytteetik. Vi har set, hvordan Samuelson forsøgte at objektivere velfærdsøkonomien gennem at tildække det normative indhold, men kan også konstatere, at hans postulat må vendes på hovedet. Det er rigtigt, at der er essentiel enhed mellem deskriptiv og normativ økonomi, men grunden hertil er ikke, at velfærdsøkonomi er objektiv etik, men at hele økonomitænkningen er omsluttet af genuin normativitet. Man behøver aldeles ikke at være optændt af had til økonomitænkningen for at nå til den konklusion, at det er rent spil for galleriet, når velfærdsøkonomien bliver forsøgt videnskabeliggjort. Selv en moderat teorihistoriker som Blaug må konstatere, at

> "the true function of welfare economics is to invade the discipline of applied ethics rather than to avoid it" (Blaug, 1992, side 591).

I den moderne økonomiske teori kommer utilitarismen til udtryk på en måde, der modsvarer økonomitænkningen i øvrigt. Utilitarismen bliver således beskåret og økonomiseret, så den kommer til at indgå fuldt i det samlede billede. Dette sker mest fremtrædende gennem de såkaldte cost-benefitanalyser, og ved at økonomisk styrke og vækst er det samlende normative succeskriterium for social organisering. Cost-benefitanalyser har uafgrænset anvendelighed, idet proceduren groft sagt måler den økonomiske gevinst op mod de økonomiske omkostninger ved bestemte handlinger eller et bestemt projekt og så tilsiger, at man bør vælge den praksis, der indebærer den største

økonomiske gevinst og kun overhovedet tage de værdiforøgende praksisser i betragtning. Der er som sagt ingen grænser for, på hvilke livsområder denne beslutningsprocedure kan bringes til anvendelse, og når den bliver knyttet til et ekspanderende økonomisyn, er det kun naturligt, at der sker en stigende udbredelse. Indenfor de senere år har vi blandt andet set, hvorledes miljøøkonomer har sat sig tungt på diskussioner om miljø og økologi, idet de hævder - og får politisk opbakning til – at kunne fortælle os andre, hvordan vi får *mest miljø for pengene*. Det er næppe nødvendigt at komme med eksempler på, hvordan forestillingen om den strengt positive værdi af *effektivitet* og *økonomisk vækst* sætter dagsordenen for, hvordan økonomer - og i stigende omfang også alle andre – orienterer sig i verden. Det er efterhånden yderst svært at give eksempler på systematiske modbilleder, selvom effektivitetskulten og vækstfantasierne naturligvis ikke er enerådende. Men alt dette vender jeg tilbage til, når jeg i kapitel 7, 8 og 9 træder *udenfor* samtidens ortodokse økonomitænkning.

Lad mig i stedet kort nævne to yderligere normative forestillinger, der har deres rodnet i den neoklassiske økonomi. Det ville være en overdrivelse at sige, at den neoklassiske økonomi understøtter et libertariansk verdensbillede – økonomer er, som de er flest, ikke tilhængere af et tenderende anarkistisk markedssamfund. Dertil er der for megen økonomisk teori om organisering, offentlige goder, markedsfejl m.m., men alle disse reservationer - som enhver økonom kan opremse i søvne - til trods, så må man erkende, at *markedet har en særstatus som normativt omdrejningspunkt*. Forestillingen om sammenfald mellem individuel egoisme og social velfærd igennem markedsinstitutionen er så indgroet i det økonomiske verdensbillede, at bevisbyrden altid påhviler dem, der *bryder* med forestillingens magt. Økonomen bliver nødt til at bøje sig for økonomiske argumenter, der hviler på et neoklassisk grundlag, og disse peger ikke *altid* på markedet som den mest effektive organiseringsform, men så længe den generelle ligevægtsteori – der jo er økonomiens variant af Smiths berømte harmonitese - er *grundstenen* i den neoklassiske økonomi, vil markedsinstitutionen fortsætte med at være omgæret af gennemtrængende positiv værdi. Indtil andet er bevist. Dette kommer hovedsageligt til udtryk ved, at staten – der er den eneste anden mulige samfundsmæssige organiseringsform - modsat er mistænkeliggjort fra starten og kun lader sig retfærdiggøre for så vidt, at den økonomiske teori kan påvise huller i den rene markedsidyl. I udgangspunktet er statsinstitutioner bureaukratiske, frihedsberøvende og ineffektive.

Teorihistorien har vist, at selvom der tilsyneladende vendes op og ned på økonomers tilhørsforhold i forbindelse med overgangen fra politisk økonomi til økonomi, så er selv den form for politisk økonomi, der bombastisk har smidt fornavnet for at distancere sig fra omgivelserne, nødt til at vedkende sig, at betegnelsen *politisk* økonomi stadig er den mest dækkende. Det eneste man opnår ved at afvise, at den politiske økonomi er beslægtet med politikken og etikken er, at normativitetsproblematikken bliver *skærpet*. Politik og normativitet, der fremstiller sig selv som videnskab og deskriptivitet, er ikke blot uærlig, men dybt mistænkelig. Det er dog ikke svært at forstå, at den neoklassiske økonomitænkning holder den videnskabelige fane højt og tildækker det faktum, at den blot er en særudgave af den politiske økonomi. Det er god strategi. Store dele af den status og legitimitet, som den moderne økonomitænkning nyder godt af, ville visne bort, hvis økonomer systematisk indrømmede, at etikken ikke blot flyder uhindret ned i alle sprækker i deres økonomisyn, men rent faktisk er den kilde, som det udspringer af.

Indirekte verifikation og epistemologisk dominans

Hvor de tidlige økonomer var naturalister, så er der en tendens til, at de grundlæggende adfærdsantagelser i den moderne økonomi snarere anskues som instrumentelle. Dette er et udviklingstræk, der metodologisk ligger i forlængelse af udviklingen indenfor den positivistiske naturvidenskab. Samuelsons teori om afslørede præferencer er et eksempel på den instrumentalistiske metode. I teorien om afslørede præferencer, der agerer det 'meningsfulde' teorem i Samuelsons rene teori om forbrugeradfærd, anses mennesker ikke nødvendigvis for økonomiske mennesker eller som nyttemaksimerende, men de opfører sig *som om* de var, hvad der end ligger til grund for deres handlemønster. Hvis det derfor kan vises empirisk, at menneskers *afslørede* præferencer – via deres markedsadfærd - stemmer overens med *rational choice* modellen, så betragtes denne adfærdsmodel som verificeret ifølge metodologien om indirekte verifikation. Verifikationen er indirekte, da de grundlæggende antagelser ikke testes direkte, og disse antagelser/aksiomer kan derfor betragtes som instrumentelle i stedet for naturalistiske. Påstanden er ikke, at folk udviser rational adfærd, men at deres faktiske adfærd – hvordan den så end reelt er konstitueret – fremstår på en måde, der legitimerer, at man benytter antagelsen instrumentelt, når man i den videnskabelige økonomi skal påvise empiriske sammenhænge og forudsige økonomiske kvantiteters udvikling.

Grundlaget for metodologien om indirekte verifikation finder vi i Friedman's essay *The methodology of Positive Economics*, som Hausman kalder "the most influential work on economic methodology of this century" (Hausman, 1994, side 180). I dette essay argumenterer Friedman (1994 [1953]) for - hvad angår teorien om profitmaksimering - at forretningsmanden,

> "do not actually and literally solve the simultaneous equations in terms of which the mathematical economist finds it convenient to express the hypothesis, […] the businessman may well say that he prices at average cost, with of course some minor deviations when the market makes it necessary. The one statement is as helpful as the other and neither is a relevant test of the associated hypothesis" (*ibid*, side 193).

For Friedman handler det ikke om, hvorvidt hypotesen stemmer overens med virkeligheden eller ej, men om hvorvidt den har *forudsigelseskraft* eller ej. Dette er klart formuleret af Machlup (1994 [1956]):

> "If the fundamental postulate (e.g. that firms prefer more profit to less profit at equal risk) is combined with assumptions about economic institutions and conditions ([…]) and with certain assumptions about certain substantive changes ([…]); and we deduce from this conjunktion of assumptions certain concequences ([…]); and if these deduced concequences are found to be in relatively good correspondence with observed events ([…]) subsequent to actual changes of the kind in question ([…]); then the theory is regarded as verified, and the fundamental postulate is regarded as verified with it" (*ibid*, side 169).

Metodologien om indirekte verifikation er, som det ses ovenfor, lige så løs og udflydende som de foregående empiriske 'forpligtelser' i den neoklassiske økonomi. Hvor bombastisk retorikken end er. Når man snakker om "relatively good correspondence with observed events", så åbner man en ladeport, der er stor nok til, at man aldrig får problemer med bevægelsesfriheden. Rent faktisk er denne metodologi med til at indkapsle deduktivismen og basale antagelser i den neoklassiske økonomi yderligere, ved at flytte fokuspunktet et andet og mere sikkert sted hen. Det er denne mekanisme jeg tror ligger til grund for, at metodologien er blevet omfavnet af neoklassiske økonomer og fortsat har meget stor indflydelse på den moderne neoklassiske økonomi. Metodologien er ikke overbevisende, og argumenterne bag er svage, men den er apologetisk i den epistemologiske sfære: den beskytter den neoklassiske økonomi mod udefrakommende kritik og medvirker til at få den moderne økonomi til at fremstå som videnskabelig og objektiv. Betegnende nok ved at videnskabelighed og objektivitet tilpasses den økonomiske teori og udvider rummet herfor – selvom det på overfladen ser ud som om, at kravene skærpes og metodologien er uafhængig af økonomisynet.

For det første får metodologien (kritiske) realistiske kritikker af grundlaget for neoklassisk økonomi til at prelle af. Friedman er yderst opmærksom på dette forhold, når han påpeger at Veblen's (1990 []1919]) kritik af *homo oeconomicus* "is largely besides the point" (Friedman, 1994 [1953], side 199). Dette betyder, at teorien om det økonomiske menneske ikke kun er immun overfor de kritikker, som Pareto tog sig af, men også mod hårdnakkede påstande fra realister og (kritiske) naturalister om, at mennesker ikke (altid og alle steder) handler hedonistisk og økonomisk rationelt. Med metodologien om indirekte verifikation i hånden kan den moderne økonom kræve, at hvis han skal tage kritik af hans antagelser og fremgangsmåde alvorligt, så skal kritikken være ledsaget af en teori, der er bedre til at forudsige kvantitative økonomiske størrelser, som eksempelvis forbrugernes reaktion overfor prisændringer, den økonomiske vækst eller renteudviklingen. Således er bevisbyrden vendt, og den moderne økonom har (gen)vundet magten til at definere, hvilken slagmark det metodologiske slag skal udkæmpes på. Og når kvantitativ forudsigelseskraft er målestokken for metodologisk forrang, så er jorden gødet for reproduktion af *status quo*, for kritiske økonomer er stort set lige så dårlige som mainstream-økonomer til at forudsige kvantitative størrelser, da dette grundlæggende er umuliggjort, idet verden er modsætningsfuld, kompleks og åben - og derfor *uforudsigelig*. Derfor kan din forudsigelse være lige så god eller dårlig som min, og vi kan ligeså godt holde fast i de antagelser og den teoretiske fremgangsmåde, vi kender. Metodologien om indirekte verifikation er en tom metodologi, der tjener til at understøtte den neoklassiske økonomi. Dels gennem at styrke den til enhver tid gældende *status quo* og dels ved at være meget kompatibel med lige netop den neoklassiske økonomi.

Denne kompatibilitet kommer til udtryk gennem det fælles fokus på matematik, kvantiteter og empirisk realisme såvel som på deduktivismen, det økonomiske menneske, den uforpligtende empirisme og forståelsen af videnskab som essentielt *forudsigelse* – ikke *forklaring*. Alt dette hviler på det modsigelsesfyldte videnskabsteoretiske grundlag for den neoklassiske økonomi, som Nobelpristageren Friedman villigt reproducerer og binder tættere sammen. Til grund for Friedman's videnskabssyn ligger således en benhård skelnen mellem er og bør, samt en reformuleret naturalisme:

> "Positive economics is in principle independent of any ethical position or normative judgements. As [John Neville] Keynes says, it dealt with 'what is', not with 'what ought to be'. Its task is to provide a system of generalizations that can be used to make correct predictions about the concequences of any change in circumstances. Its performance is to be

> judged by the precision, scope and conformity with experience of the predictions in the field. In short, positive economics is, or can be, an 'objective' science, in precisely the same sense as any of the physical sciences" (*ibid*, side 181)

Vi har tidligere set på, hvordan den påstået objektive/positive neoklassiske økonomi fungerer i praksis, men det er værd at se lidt nærmere på, om Friedman – der om nogen spiller højt spil vedrørende objektivisme og naturalisme - kan holde sig på dydens smalle sti, eller om også hans økonomiske teori, i praksis, er en normativ teori under et tyndt lag retorisk fernis.

I *The Methodology of Positive Economics* forsvarer han som beskrevet validiteten af profitmaksimering som en instrumentel antagelse om virksomhedsadfærd i en objektiv økonomisk teori, men i det notoriske essay *The Social Responsibility of Business is to Increase Its Profits* (Friedman, 1970) argumenterer Friedman for, at virksomheder *bør* maksimere deres profit, idet dette efter Friedmans mening er i alles interesse – specielt de fattiges. Dette argument bygger vel at mærke på den såkaldte positive økonomi (dvs. neoklassiske økonomi), som han forsvarer på et metodologisk grundlag i sit videnskabsteoretiske essay. For Friedman er profitmaksimering altså både et *er* og et *bør*, og den *fælles referenceramme* for denne politisk-videnskabelige påstand er den neoklassiske økonomi. På dette grundlag er det min opfattelse, at Friedman, der er alment kendt for sine hyperliberalistiske sympatier, har en – erkendt eller uerkendt - politisk dagsorden, *også* når han helt afstår fra politisk retorik og tilsyneladende sobert og neutralt argumenterer for videnskabeligheden af den neoklassiske økonomi. Hans videnskabsteoretiske argumentation for metodologien om indirekte verifikation og den hertil knyttede rene objektivitet er således – i det mindste delvist – et *cover up* for hans politiske motiver. Konsekvensen af udbredelsen af denne metodologi er nemlig, at 'venstreorienterede' kritikere af den neoklassiske økonomi er blevet yderligere marginaliseret, og at den liberalistiske neoklassiske ortodoksi har befæstet sin position.

Metodologien om indirekte verifikation er dog et mere gennemtrængende symptom på epistemologisk afsondring og hertil hørende objektløshed i den moderne neoklassiske økonomi. Når forpligtelsen over for empirisk verifikation (eller manglende falsifikation) reelt er uforpligtende, idet rammerne herfor er så vide, at man kan slippe afsted med næsten hvad som helst, og den eksterne virkelighed kun konfronteres indirekte gennem abstrakte kvantiteter som priser, vækst, betalingsbalance, renter m.m., så er den moderne økonomiske teori basalt set uafhængig af virkelighedens kapitalisme. På den ene side kan den eksterne virkelighed derfor ikke være

rettesnoren for praksis i den transitive dimension, og på den anden side kan man ikke ramme den moderne økonomiske teori med kritik om, at den ikke stemmer overens med virkeligheden. Kritik i retning af manglende empirinærhed og uoverensstemmelse med virkeligheden preller af, da den økonomiske teori reelt handler om noget andet; om at jonglere rundt med basiselementerne i den neoklassiske økonomi og at udvikle og forfine den som epistemologi. Den moderne økonomiske teori er på trods af tilsyneladende åbenhed og refleksion blevet til en afsondret og utilnærmelig epistemologi. Indenfor rammerne udforskes et fastlagt program, der rummer et omfattende system af samrefererende normative, metodologiske og teoretiske påstande, og rammerne bliver kun udfordret, når legitimiteten eller validiteten skal styrkes, kritik skal affejes eller systemet skal overskride endnu en grænse.

Betragtet som en epistemologi er den moderne økonomi derfor selvopretholdende og tillukket - med en indre nødvendighed. Dette forhold kommer også til udtryk ved, at forbindelsen til grundlaget for den neoklassiske økonomiforståelse er gået tabt, idet den metodologiske grundargumentation og - refleksion, samt relationen til andre økonomisyn er blevet udvisket. Dette karakteristika er både årsag og virkning, når vi anskuer den moderne økonomiske teori i et dynamisk perspektiv. Friedmans metodologiske overvejelser er et resultat af den moderne økonomis manglende videnskabsteoretiske dannelse, men samtidig er denne mangel på metodologisk refleksion i den moderne økonomi en væsentlig årsag til, at sådanne metodologiske innovationer bliver accepteret og videreført. Friedmans og andres immanente metodologiske omdannelser af den neoklassiske økonomi bliver ikke primært indoptaget på grund af argumenternes styrke, validiteten eller konsistensen af den resulterende metodologi. Det springende punkt er, hvorvidt argumentationen er intuitivt appellerende og giver mening i relation til – eller indskærper – den ortodokse økonomiopfattelse.

Metodologi, matematikken og den videre diskursive tillukning

Paretos påstand om, at ”[d]isputes about the ’method’ in political economy are useless” (Pareto, 1971, side 18) har vist sig – i et overraskende omfang - at rumme kimen til den moderne økonomi. Vi har set, hvordan de tidlige økonomer (inklusiv Pareto) beskæftigede sig med metodologiske spørgsmål som en naturlig del af deres engagement i den politiske økonomi. De fremstillede eksplicit grundlaget for den neoklassiske økonomi, argumenterede for det og kritiserede andre traditioner i den politiske økonomi. Sådan er det ikke i dag. I takt med at den neoklassiske økonomi

har sat sig tungt på den økonomiske mainstream-teori, er metodologisk grundlagsrefleksion og – argumentation gledet ud af det neoklassiske standardpensum. Økonomiske lærebøger og den økonomiske forskning (dvs. både *the higher* og *the lower economics*) omhandler ikke mere videnskabsteoretiske grundproblemer, og man får det indtryk, at disse betragtes som løst én gang for alle. Ingham (1996, side 258) mener således, at allerede ”Robbins’ essay *The Nature and Significance of Economic Science* (1935) was a signal from the dominant orthodoxy that the fundamentals of economic science did not require any further serious reflection” og citerer Robbins for at mene, at ”how economics should be persued … may be regarded as settled as between resonable people”. Samtidig behandles andre tilgange til politisk økonomi useriøst og overfladisk. Hvis de overhovedet kommer til orde sker det gennem en sløret og forvrænget stemme og på et sprog, der er tilpasset det neoklassiske økonomisyn. Den politiske økonomi ses altså tendentielt gennem en snæver og eksklusiv optik, der ikke har sig selv som genstand, men heller ikke nogen genstand ud over sig selv, hvilket samlet set indebærer, at hovednormen er blind reproduktion og ekspansion.

Det er i den forbindelse nødvendigt at skelne mellem videnskabsteori/metodologi og metode. Refleksioner over (grænserne for) metodologisk individualisme, karakteren af de sociale relationer, forskelle/ligheder mellem natur- og samfundsvidenskab (dvs. muligheden af og grænserne for naturalismen), anvendeligheden af matematik i samfundsvidenskaben, hvorvidt samfundsvidenskaben kan underopdeles på et ontologisk grundlag m.m. er *videnskabsteoretiske/metodologiske*. Refleksioner over forskellige ligevægtsbegreber, nyttebegreber, modelopstillinger og matematiske formuleringer er *metodiske* og er som sådanne ladet med uudforskede – og mere dybtgående - videnskabsteoretiske/metodologiske forudsætninger. Den videnskabsteoretiske dimension er evaporeret i hovedsporet af den moderne økonomiske ortodoksi, og den metodiske dimension har i stedet udfyldt tomrummet. Selvom den neoklassiske økonomi er forsvarligt indhegnet af de basale antagelser (fx metodologisk individualisme og kvantitativ empirisk realisme), så giver de vedvarende metodiske overvejelser indtrykket af, at den økonomiske teori stadig er levende, refleksiv og åben. Hvor vedvarende videnskabsteoretisk refleksion og kritik er nødvendig, for at en teori er fundamentalt omskabelsesdygtig, så er metodisk refleksion nødvendig for, at et teoretisk perspektiv kan udfolde sig ’frit’ indenfor de rammer, som de basale dogmer aftegner. Metodisk tænkning muliggør tillige ekspansion. En teori med

videnskabelige prætentioner, der er helt ufleksibel og uden rammer for forandring og nyskabelser er ikke appellerende og har svære retfærdiggørelsesproblemer.

Hvor de tidlige neoklassiske økonomer tog udgangspunkt i metodologien eller flettede metodologiske refleksioner ind i fremstillingen, så *antager* forfatterne til de moderne økonomiske lærebøger og forskningsartikler implicit eller eksplicit, at 'ren' økonomi er den rette og eneste måde, hvorpå man kan håndtere den politiske økonomi. En af grundene hertil er, at den økonomiske teori er blevet segmenteret og underopdelt i en række felter, der ikke refererer direkte til hinanden, men kun hænger sammen gennem den underliggende neoklassiske metodologi. Man kan altså konstatere, at der er sket lige netop det, som fx Jevons ønskede: de neoklassiske grundprincipper flyder tungt gennem hele den økonomiske teori, men samtidig er der en række særskilte økonomiske fagfelter, der koncentrerer sig om afgrænsede økonomiske problemstillinger, som fx industriøkonomi, miljøøkonomi og informationsøkonomi. Som et resultat heraf er metodologi blevet afsondret og svæver nu i luften et sted mellem de forskellige økonomiske underdiscipliner, der interesserer sig for hver deres felter, og de samlede fremstillinger, der ikke har rum for metodologi. Men metodologien er ikke helt forsvundet. Den har fået tildelt sit eget isolerede fagfelt, hvor videnskabsteoretisk orienterede 'økonomer' kan opdyrke deres nytteløse foretagende på behagelig afstand af den rene økonomiske praksis. Den akademiske arbejdsdeling, som den økonomiske teori har været udsat for, og som et lag dybere hviler på adskillelsen mellem mentalt og fysisk arbejde, er problematisk i sig selv (hvem tager sig af brudfladerne, de fælles anliggender og helheden?), men den *outsourcing*, der er sket af den videnskabsteoretiske refleksion, påkalder sig særlig opmærksomhed i denne forbindelse, idet grundlagsrefleksion er *nødvendig* (men ikke tilstrækkelig) for, at denne problemstilling overhovedet kan formuleres og sættes til diskussion.

En anden grund, til at metodologien ikke mere har en fast plads i de økonomiske standardfremstillinger, er, at det ikke mere er (strategisk) nødvendigt. Når vi står i en situation, hvor den neoklassiske økonomi er godt og grundigt placeret som *den* moderne økonomiske teori og stort set alle akademiske økonomer abonnerer på den neoklassiske grundforståelse, så er der ingen grund til at diskutere de økonomiske grundlagsproblemer og argumentere for den neoklassiske økonomiopfattelse. Når enigheden og opbakningen allerede er til stede, er det faktisk, udover at være unødvendigt, strategisk klogt *ikke* at udlægge grundlaget og argumentere for det, idet fremstilling og argumentation kan (og til en vis grad insisterer på at) blive mødt med kritik og

modargumenter. Hvorfor tematisere det selvindlysende fælles grundlag og argumentere for en sag som stort set alle tilslutter sig og derved potentielt invitere til (selv-)kritik og skadende refleksion? Når metodologien tabuiseres, så udfolder den kreative fornyelseskraft sig i stedet - for så vidt som den lader sig inddæmme heraf - i den metodiske dimension.

De tidlige økonomer måtte kæmpe sig op ad bakken i modvind og indrettede sig herefter, mens de moderne økonomer, set i forhold hertil, *cruiser* ned ad bakken i medvind. Det har naturligvis betydning for fremstillingsform, strategi og selvforståelse. Den afgørende forskel, der er mellem de tidlige og de moderne økonomer på dette punkt, kommer klart til udtryk ved, at reel åbenhed, grundlagsrefleksion og -kritik stort set er fraværende i hovedstrømmen i dag, mens Jevons, der havde autoriteterne imod sig, tordner mod ”The Noxious Influence of Authority” (Jevons, 1970 [1871], side 260) ved at understrege, at ”[i]n matters of philosophy and science authority has ever been the great opponent of truth” (*ibid*) og ikke holder sig tilbage for at fastslå, at

> ”[i]n the republic of the sciences sedition and even anarchy are beneficial in the long run to the greatest happiness of the greatest number” (*ibid*).

Anarkistiske tendenser og tilskyndelse til oprør? Ikke i den moderne økonomiske teori! For så vidt er Jevons tro mod sit syn på kapitalismen, når han ønsker, at markedet for ideer skal modsvare den uregulerede kapitalistiske økonomi. De moderne økonomer, der stiltiende anerkender den udglattende og borgerligt sindede Marshalls kritik af den oprørske og uregerlige Jevons, indstifter og reproducerer i stedet en tenderende monopolsituation i den politiske økonomi, der modsvarer magtkoncentrationen i den *virkelige* kapitalisme. Som de i øvrigt er blinde overfor.

Grundlagskritik er ikke velkommen, og refleksion tilskyndes ikke. Det er *the lower economics*, der er mest modtagelig for påvirkninger udefra, men det er *the higher economics*, der giver status i økonomkredse. Økonomiundervisningen peger fra starten – på trods af den indladende retorik om eklekticisme, bredde og værdipluralisme - i retning af *the higher economics*, og eksempelvis Hahn råder eksplicit unge økonomer til at ”avoid discussions of ’mathematics in economics’ like the plaque” (citeret fra Lawson, 1997, side 12) og at ”give no thought at all to methodology” (*ibid*). Disse anbefalinger spejler sig i det økonomiske pensum på langt de fleste universiteter, handelshøjskoler m.m. og i den redaktionelle linie på stort set alle de prestigefulde internationale tidsskrifter om økonomi. Hvad grundene end er til, at grundlagsrefleksionen er forsvundet fra

dagsordenen i de toneangivende kvarterer af den moderne økonomiske teori, og der er utvivlsomt flere end dem, jeg har nævnt, så er resultatet det samme. Økonomisk teori er blevet endnu mere rigid og utilnærmelig, og økonomer mangler de kompetencer og ressourcer, der er nødvendige for at kunne formulere og stille spørgsmål til den økonomiske metodologi, som de praktiserer. De mangler nøglen til deres egen diskursive praksis.

Det er nærliggende at sammenkæde metodologiens hendøen med den eksponentielle vækst i omfanget af den matematiske tænkemåde og fremstillingsform. De tidlige økonomer havde – som vi har set - store forventninger til den matematiske metode i den neoklassiske økonomi, men manglede selv den matematiske uddannelse og de redskaber, der skulle til, for at den matematiske økonomi for alvor kunne lette fra jorden. I dag er det stort set umuligt at blive økonom eller praktisere økonomi, uden at den rene og anvendte matematik (og statistik) trænger sig på overalt og konsekvent udvider sit råderum. I et sådant miljø er det naturligt – og vel uundgåeligt, når matematikken ikke kan problematiseres på grund af manglende metodologisk refleksion – at det ender med, at forholdet mellem økonomi og matematik bliver vendt på hovedet sådan at matematikken indtager førersædet. Teknologien i den neoklassiske økonomiske vidensproduktionsmåde er overgået fra at være et middel til at være et mål i sig selv. Lige siden den marginalistiske 'revolution' har økonomer på den ene side lovprist matematikken og dens uanede muligheder indenfor økonomisk teori, men på den anden side understreget, at det er økonomien og ikke matematikken, der har førsteprioritet. Dette et en af de grundlæggende modsætningsforhold i den matematisk-økonomiske teori. Med tiden er balancen tippet over, uden at seriøs modvægt har været mulig indenfor metodologiens rammer. Når matematikken indtager en særstatus, samt på mange måder er bindeledet mellem grundbestanddelene i den neoklassiske økonomi, og der ikke *eksplicit* (kan) sættes grænser herfor, så er det kun et spørgsmål om tid, før matematikken overgår fra at være et redskab til at være en selvbevægelig taktstok. Når Samuelson fremhæver, at matematik er et sprog og konsekvent mistænkeliggør den ikke-matematiske økonomi (dvs. økonomi på andre sprog), så har det ringe effekt, at han samtidig understreger, at interessen for økonomi kommer før interessen for matematik. Samuelsons reservation er ikke-matematisk og bedømt i forhold til det samlede indtryk af hans argumentation, retorik og fremstillingsmåde, så lader den sig let skyde ned af det tunge matematiske skyts.

Den moderne økonomiske teori er uforståelig for den, der ikke behersker det matematiske sprog. I *the lower economics* formuleres den økonomiske teori stadig hovedsageligt ikke-matematisk, men denne øvelse ses af toneangivende økonomer som en pædagogisk opgave, der ligger udenfor den decideret videnskabelige sfære. Den videnskabelige økonomi *er* matematisk. Udover at være lavt rangerende, er de ikke-matematiske økonomiske fremstillinger præget af den patroniserende kultur, der hersker i økonomkredse omkring 'verbaløkonomi' og 'litterær økonomi'. De retoriske anstrengelser, som de tidlige økonomer gjorde sig for at legitimere den matematiske økonomi og miskreditere ikke-matematisk økonomi, har båret frugt og bliver i dag vanemæssigt reproduceret i økonomiske tekster og undervisningslokaler. Så vidt som det er nødvendigt. Matematificeringen taler sit eget tydelige sprog, og negative modbilleder danner sig delvist, uden at de behøver at være italesat. Den neoklassiske metodologi og matematikkens grænseløse anvendelighed som den økonomiske videnskabeligheds essens er en så fasttømret del af identitetsdannelsen, at samtidens økonomer tendentielt anskuer den neoklassiske økonomi som et spørgsmål om professionel og sågar personlig integritet. De neoklassiske grundteser udgør metafysikken i den moderne økonomiske teori og som sådan forbliver denne forståelsesramme uudfordret af de sande troende, mens spørgsmålstegn og kritik frembringer følelsesmæssig respons og konsekvent magtanvendelse mere end fornuftsbaseret argumentation og åbenhed overfor at indgå i en ligeværdig dialog med 'ikke-økonomer'. Økonomi bliver eksklusivt identificeret med den neoklassiske økonomiforståelse og mangler notorisk et (forpligtende) *eksternt* genstandsfelt. Den fossiliserede økonomiske teori råder egensindigt over den transitive dimension, og den intransitive dimension er blevet tildækket. Den diskursive cirkel er sluttet. Økonomi er en metode, og denne metode er økonomi. Der er intet alternativ og ingen interventionsmuligheder. Med andre ord, økonomi er økonomi er økonomi …

Den moderne økonomiske teori og de institutionelle forhold

Ovenfor har jeg fokuseret på den neoklassiske økonomiske teori som et diskursivt system og set på de grundforståelser, modsigelser og den systematiske tillukning, der har præget denne økonomiforståelse gennem udviklingen frem til i dag. Selvom jeg har antydet, at den moderne økonomitænkning er indlejret i individuelle og sociale omstændigheder, der hverken kan reduceres til at være 1) omfattet af økonomitænkningen eller 2) en passiv omverden, så har jeg ikke opdyrket dette felt tilstrækkeligt. Den moderne økonomiske teori er *ikke* en frit svævende diskurs, der bliver reproduceret og reguleret i et isoleret diskursivt univers. I senere kapitler vil jeg analysere, hvorledes økonomitænkningen knytter an til kapitalismen og dennes historiske ekspansion gennem

stigende udbredelse af det, jeg vil kalde økonomisk fornuft på forskellige niveauer og felter i samfundet som helhed. Senere i dette kapitel identificerer jeg ligeledes sammenfattende konsekvenserne for den politiske økonomi af centrale socio-økonomiske begivenheder i det 20. århundrede. Men hvad med de mere kontekstuelle institutionelle forhold?

Såvel forskning og undervisning i økonomi, *the higher* og *the lower economics* har sit rodnet på universiteter og andre forsknings- og undervisningsinstitutioner. Hvis vi ser på de mikrosociale forhold, er disse institutioner det centrale domæne for økonomitænkningen. Derfor er vilkår og strukturer på disse steder afgørende for regulering, (udvidet) reproduktion og eventuel transformation af økonomitænkningen. De tidlige neoklassiske økonomer holdt deres indtog på universiteterne, samtidig med at deres måde at tænke økonomi på vandt udbredelse, og overgangen fra vulgærøkonomisk til neoklassisk ortodoksi afspejler sig nødvendigvis i magtpositioner på universiteterne. De neoklassiske økonomer satte sig på professoraterne eller professorerne skiftede ham og blev til neoklassiske økonomer, hvilket kommer ud på det samme. Marshall's *Principles* – og senere Samuelson's *Economics* eller en tilsvarende lærebog - erstattede Ricardo og Stuart Mill som standardpensum, og som konsekvens heraf var det herefter nogle andre spørgsmål og svar, der kom til at dominere undervisningen og forskningen. Anderledes tænkende politiske økonomer blev marginaliseret, hvis de sad på universitetet i forvejen og ikke kunne udvise omstillingsevne, og ved nyansættelser blev naturligvis de folk ansat, som tænkte på samme måde som de nye magtens mænd. I forhold til de studerende blev en bestemt type adfærd belønnet med ros, høje karakterer, stipendier og mulighed for en fremtidig forskerkarriere. Når først sådan en indavlsmekanisme er initieret, så er den meget vanskelig at bryde. Miljøet spejler sig i sig selv, og selektionsmekanismerne gør, at folk der tænker på en anden måde og har en anden tilgang til den politiske økonomi konsekvent bliver straffet i systemet (negativ motivation) og sideløbende opmuntres til at søge andre græsgange (positiv motivation).

Gennem det 20. århundrede har genspejling på genspejling i et stadig mere snævert og selvtilstrækkeligt, men på samme tid hurtigt ekspanderende miljø ført til, at båndene er strammet til på alle punkter. Men basalt set er det de samme mekanismer der gør sig gældende på stort set alle økonomiske forsknings- og uddannelsesinstitutioner i dag. Mennesker, der har svært ved at indordne sig under den strenge neoklassiske disciplin, tilegne sig den rette dannelse som økonom, eller som har interesser/synspunkter, der ikke lader sig forene hermed, bliver sorteret fra under

studiet – hvis ikke allerede før. De hårdføre bliver skolet i en bestemt måde at tænke økonomi på, socialiseret ind i en subkultur og rangordnet efter deres evne til at reproducere/kreativt videreføre denne helt bestemte måde at bedrive politisk økonomi på. Herefter bliver nogle af dem med de største evner og det bedste held til at begå sig som neoklassiske økonomer - og de bedste kontakter i det eksisterende forskermiljø - ansat som de nye forskere og undervisere på de økonomiske institutter. Deres fremtidsmuligheder, aflønning og status i miljøet afhænger så herefter af deres fortsatte evne til at udvikle den neoklassiske økonomi. Gerne kreativt og nybrydende så længe dette vel at mærke ikke betyder, at de neoklassiske grundprincipper overtrædes.

Virkeligheden er mere kompleks end den skitse, jeg har tegnet ovenfor, men jeg tror ikke desto mindre, at jeg har identificeret de strukturelt mest afgørende mekanismer, hvad angår (udvidet) (re)produktion af den neoklassiske økonomi på universiteter m.m. Det hører dog med til historien, at der er huller i strukturen, og at strukturen ikke er fuldt selvreproducerende eller –regulerende. Til hullerne i strukturen hører de heterodokse (dvs. ikke-neoklassiske) økonomer og deciderede miljøer for heterodoks økonomi, der findes på visse uddannelsesinstitutioner i en ellers deprimerende ensrettet kultur. Dette betyder, at der er alternative forsknings- og undervisningsmiljøer, som delvist på systemets egne præmisser (gode karakterer, opbakning, ansættelser, forskningspenge, tidsskrifter, udgivelser m.m.) modvirker en helt gnidningsfri strukturel orden. Man kan også pege på en række områder/vilkår, der potentielt er destabiliserende for strukturen og indholdet i den universitære økonomiuddannelse og –forskning. Økonomer er mennesker og kan derfor skifte mening som følge af (kollektiv) selvrefleksion eller ydre påvirkninger – hvor meget det end forsøges undertrykt. Systemet afhænger også af en fortsat tilstrømning af studerende, der ikke falder fra og/eller mangler motivation til at medvirke til (udvidet) reproduktion. Samtidig kan bevillingsgivere (hovedsageligt staten og erhvervslivet) yde mere eller mindre kontant påvirkning og derved påvirke forskningen og undervisningen i økonomi.

Hvor strukturelt indlejret den neoklassiske økonomi end er og hvor tungt de neoklassiske økonomer end sidder på den gældende magt, så er den altså ikke udenfor rækkevidde. Historien har ikke nået sit endepunkt – og derfor heller ikke teorihistorien. Den neoklassiske økonomi har været ortodoksien i den politiske økonomi i omkring 100 år og i denne tidsperiode er der sket en vældig koncentration af magt og udfoldelsesmuligheder. Men før den neoklassiske ortodoksi var den klassiske politiske økonomi og senere vulgærøkonomien ortodoksien i den politiske økonomi, så i

et (teori)historisk perspektiv er en økonomisk ortodoksi ikke noget nagelfast og uforanderligt. Selvom den nuværende ortodoksi virker fasttømret og utilnærmelig, så er den det dybest set ikke. Den neoklassiske ortodoksi er tæt pakket med modsætningsforhold, der virker destabiliserende, og man kan spore en række systematiske krisetendenser på trods af den umiddelbare ekspansion. Herudover er der modstand fra heterodokse økonomer og i det hele taget en ekstern virkelighed, der trods store anstrengelser ikke helt kan abstraheres fra. Jeg vil nu se på *diskontinuiteten* i udviklingen af den neoklassiske ortodoksi og skitsere, hvad der er sket med den heterodokse økonomi (og relationen ortodoksi-heterodoksi) gennem det 20. århundrede. Dette leder frem til en afsluttende karakteristik af situationen i den politiske økonomi i dag. Det skal understreges, at denne fremstilling, som i øvrigt i dette kapitel, fokuserer på generelle udviklingstræk i metodologisk og teorihistorisk belysning, hvilket indebærer, at jeg ikke tager udgangspunkt i substantielle teoretiske diskussioner eller brudflader. Jeg tilstræber hovedsageligt en overordnet *relationel* karakteristik af situationen i den politiske økonomi i dag, der kun indebærer en *negativ* definition af samtidens heterodokse økonomi. I de kommende kapitler udbygges og uddybes dette perspektiv væsentligt, idet jeg træder skarpt udenfor den neoklassiske økonomi og vender blikket mod et positivt og opbyggeligt heterodokst alternativ til den neoklassiske økonomi.

Den økonomiske ortodoksi og hinsides

Hvad er der blevet af den klassiske politiske økonomi, vulgærøkonomien og marxismen, og er der kommet nye heterodokse modspil til i det 20. århundrede, selvom de har stået i skyggen af den neoklassiske ortodoksi? Generelt set er den klassiske politiske økonomi og de andre tidlige skoler i den politiske økonomi blevet ryddet godt og grundigt til side, i takt med at den nye neoklassiske ortodoksi er blevet institutionaliseret, samt forædlet og revet løs fra det fælles rodnet i den brede tradition for politisk økonomisk tænkning. Dette betyder ikke, at den neoklassiske ortodoksi nogensinde har været fri for opposition, men at den proces, som har fundet sted i den økonomiske ortodoksi, gradvist har ført til forringede vilkår for klassisk politisk økonomi m.m., og at nye heterodokse modspil har haft meget svært ved at trænge igennem. Rammerne for ortodoksien er løbende blevet indsnævret, og tolerancen overfor andre måder at opfatte den politiske økonomi på har været stærkt aftagende. Denne udvikling er som beskrevet ovenfor delvist sket kontinuert og gennem lange seje træk, men der har også været opbrudsperioder, hvor diskontinuitet og hastige forandringer har været fremherskende. Disse overgangsperioder i det neoklassiske korstog blev ikke forårsaget af pludselig lydhørhed overfor rationelle argumenter eller udbrud af refleksiv selvkritik

eller, for den sags skyld, af social omsorg eller ideologisk tilbagetrækning, men af historiske omstændigheder og krisetilstande i virkelighedens kapitalisme, der var så omfattende, at end ikke den uvirkelige og svært afsondrede neoklassiske økonomi kunne forblive upåvirket og vedblive med at snappe uimponeret efter sin egen hale. Jeg refererer her hovedsageligt til de to store kriser i kapitalismen i det 20. århundrede: den store depression i 30'erne og krisen i 70'erne. Den store depression banede vejen for keynesianismen, og i 70'erne oplevede vi både en neoklassisk modoffensiv og en revitalisering af (kritikken af) den politiske økonomi.

Det ligger udenfor rammerne af denne fremstilling at gennemføre en omfattende analyse af økonomi og samfund i det 20. århundrede. Det er de overordnede hovedlinier, der påkalder sig min interesse her, og jeg vil beskrive bruddene i den neoklassiske ortodoksi gennem historien om keynesianismen, der dels spiller en hovedrolle i begge overgangsperioder og dels med eksemplarisk tydelighed illustrerer, hvordan heterodoks økonomi bliver taklet i den neoklassiske mainstream. Som tidligere nævnt beskriver Keynes i *The General Theory* sin egen teori som et opgør med 'den klassiske økonomi' og retorikken peger tydeligt i retning af, at der er tale om et *radikalt* opgør, selv om han bibeholder 'den klassiske økonomi', som et specialtilfælde af den generelle/generaliserede teori. Kritikken var således immanent, men det udelukker ikke i sig selv, at den tillige var radikal. Hvor radikal og nyskabende var Keynes' teori, og i hvilket omfang blev Keynes taget alvorligt i efterkrigstidens økonomiske ortodoksi?

Ifølge Mattick var Keynes' teori ikke revolutionær, hvis man anskuer den idéhistorisk og således ikke lader sig forblænde af tidens gældende ortodoksi ved at spejle fortiden ukvalificeret heri. Keynes havde et skarpt blik for diskrepansen mellem hans egen politiske økonomi og den herskende ortodoksi, men han var ikke tilstrækkeligt opmærksom på de rødder, som denne tilgang havde i en tidligere ortodoksi. Det var ikke *terra incognito*, der blev betrådt, da Keynes "gjorde de økonomiske totalstørrelser til kategorier i sin analyse" (Mattick, 1973, side 25). Ifølge Mattick er det "mere adækvat at betragte Keynes' 'revolte' delvis som en tilbagevenden til den klassiske teori […], for beskæftigelsen med de økonomiske totalstørrelser går to hundrede år tilbage til Quesnays *Tableau économique*, til Ricardo og Marx" (*ibid*). Robinson følger samme spor. Efter hendes mening var Keynes på linie med klassikerne på afgørende punkter. For det første ved at genindføre den reale historiske dimension og det mere konkrete tidsperspektiv, og for det andet ved at genskabe og opruste den moralske dimension som mere og andet end objektificerede værdidomme.

Gennem Keynes ”Economics once more became Political Economy” (Robinson, 1968, side 73). På denne måde vender Robinson sig mod samtidens ortodokse økonomer, der mente, at der ikke var noget nyt under solen i *General Theory*. Efter deres mening var alt væsentligt at finde i Marshalls *Principles*.

Den makroøkonomiske karakter og de metodologiske grundtræk ved Keynes’ teori kan siges at referere bredt tilbage til den politiske økonomi - til tiden før fornavnet gled ud i glemslen. Modsat abonnerer Keynes ikke systematisk på arbejdsværditeorien og opererer ikke med en skelnen mellem produktivt og uproduktivt arbejde og kan derfor ikke stramt rubriceres under samme kategori som de klassiske politiske økonomer. Det er dog ikke min hensigt at kategorisere Keynes præcist. I indeværende sammenhæng er det nok at konstatere, at hans *General Theory* set i sin helhed var inkompatibel med den neoklassiske ortodoksi, idet den søsatte et delvist genoplivningsforsøg på den hensygnende politiske økonomis vegne. Da Keynes’ teori om effektiv efterspørgsel og den tilhørende medicin mod økonomisk depression – og hermed hans samlede perspektiv og vision (se kapitel 8) - derfor blev den højeste mode i 1930’erne under de ekstraordinære omstændigheder i dette tiår, var den skrøbelige balance i det neoklassiske system under akut trussel. En tilbagevenden til den politiske økonomi var overhængende - hvilket ortodokse neoklassiske økonomer forbandt med entydig regression.

Men vanens magt, den strukturelle dominans og interesserne bag den neoklassiske ortodoksi var stærke, og stort set inden *General Theory* overhovedet var udkommet, gik der en tyngende proces i gang, der resulterede i, at Keynes høfligt men bestemt blev ført tilbage i den fold, som han af al magt ønskede at undslippe fra. En af de afgørende brikker i dette spil var Hicks ’anmeldelse’ af *General Theory* (Keen, 2001, side 202 ff.) , der bringer en revideret Keynes på markedet, hvor hans heterodokse åre er effektivt blokeret. Den af Hicks reviderede Keynes tager således ifølge Hicks selv ”a big step back to Marshallian orthodoxy and his theory becomes hard to distinguish from the revised and qualified Marshallian theories" (*ibid*, side 204). Udover Hicks var den allestedsnærværende Samuelson en af hovedkræfterne bag den manøvre, der fra et ortodokst neoklassisk synspunkt absorberede de dele af Keynes’ teori, der uden katastrofale følger kunne integreres i det neoklassiske system (Galbraith, 1975, side 206). Resultatet af anstrengelserne blev neo-Keynesianismen (eller den neoklassiske syntese), som Galbraith karakteriserer på følgende vis:

> ”[S]teps to correct the downward spiral could […] readily be reconciled with the basic principles og the neo-classical system. There was a deficiency in demand; the state offset this deficiency. This, in effect propped up the system. Everything then functioned very much as before but at a higher level of output, income and employment. The marked remained as in the textbooks. The firms remained subordinate to the market, and thus to the individual. The neoclassical ideas escaped fundamental change” (*ibid*).

Fra magtens tinde er strategien klar. Hvis en ydre fjende bliver tilstrækkelig magtfuld til, at den ikke kan ignoreres som en trussel imod den herskende magtbase, så giv indtryk af, at fjenden bliver taget alvorligt som ligeværdig partner, mens der i realiteten gives færrest muligt marginale indrømmelser. Marcuse kaldte i en noget anden, men parallel situation fænomenet for repressiv tolerance og hvor strømliningen af Keynes er et fremtrædende og omfattende eksempel herpå, så vrimler det med lignende – om end mindre gennemtrængende forsøg på at uskadeliggøre heterodokse økonomer ved tilsyneladende at lade dem komme til orde på egne præmisser. I *Foundations* giver Samuelson (side 224) således indtryk af, at Veblen’s teori om *conspicuous consumption* gnidningsløst lader sig forene med Samuelson’s neoklassiske tilgang, og i *Economics* får også Marx (og Smith) denne strategi at mærke, idet Samuelson her anfører, at ”[t]he *economic interpretation of history* is one of Marx’ lasting contributions to Western thought” (side 715) for så hastigt at tilføje, at

> ”[i]n fact, Marx’s approach is hardly foreign to mainstream economics. It generalizes Adam Smith’s analysis of self-interest from the dollar votes of the market place to the ballot votes of elections and the bullet votes of barricades” (*ibid*).

Det er spild af kræfter at gå direkte i rette med Samuelson’s forvanskning af Veblen, Smith og Marx. Derfor vil jeg blot - med henvisning til indholdet i denne afhandling i øvrigt - konstatere, at Smith, Marx og Veblen’s teorier rent faktisk *er* radikalt fremmede for samtidens mainstream økonomi. Det er udtryk for usmagelig disrespekt at tage Smith, Marx og Veblen til indtægt for elementer af den moderne økonomiske ortodoksi.

Det er også værd at huske på, at en af historiens andre velprøvede og succesfulde magtredskaber ligeledes kommer til markant udtryk i forhold til den neoklassiske økonomiske ortodoksis strategi overfor kritik og modstand: del og hersk-strategien er et strålende supplement i forhold til (meta)teorier, der ikke lader sig indoptage eller pacificere. En af grundene, til at den neoklassiske ortodoksi står så stærkt, er, at heterodoksien er splittet op i en række lejre, der er mere optaget af at konfrontere hinanden end at føre fælles sag mod magtcenterets næsten totale dominans. Denne

situation implicerer, at monismen i form af neoklassisk teori kommer til at skygge for pluralismen i form af heterodoksien set som en bred bevægelse, der kan respektere forskelligheder og frugtbar kritik uden at gå i baglås. En pluralistisk og refleksiv heterodoksi er underlagt vanskelige vilkår overfor en monistisk ortodoksi, idet pluralismen og mangfoldigheden uværgerligt kommer til at understøtte tesen om, at der ikke er noget alternativ til ortodoksien, for med alternativ menes i ortodoksien *et* alternativ, ikke en (reel) tilbagevenden til den inklusive og refleksive politiske økonomi.

Men tilbage til Keynes. I den neoklassiske syntese blev Keynes' uortodokse synspunkter og hans slægtskab med den tidligere politiske økonomi undertrykt. Men selvom Keynes blev gjort tilpasningsdygtig til den neoklassiske teori, så blev et markant resultat af hans indflydelse, at *makroøkonomi* blev et selvstændigt felt i den økonomiske teori, der kom til at supplere den strengt neoklassiske *mikroøkonomi*. Betydningen heraf skal ikke undervurderes. I efterkrigstiden var makroøkonomien et sted, hvor folk med politisk økonomiske tilbøjeligheder kunne færdes mere frit og åbent, end det var tilfældet i den neoklassiske ortodoksi *før* makroøkonomien (igen) blev anerkendt som legitimt studieområde. Karakteren af dette miljø kommer til udtryk ved, at der i modsætning til i den rent neoklassiske mikroøkonomi, var forskellige skoler på spil i makroøkonomien, og at der fandt diskussion sted, som ikke kun drejede sig om matematiske/metodiske spidsfindigheder. Dette var forståeligt nok en torn i øjet på de stålsatte neoklassikere, der drømte om den glorværdige fortid med en økonomisk enhedsteori uden nævneværdige dissidenter. De stod derfor på spring for at komme uhindret til fadet igen ved at neutralisere den makroøkonomiske 'fejlslutning'.

Men i mange år sad makroøkonomerne fast i sadlen, idet efterkrigstiden var en uset økonomisk succeshistorie målt efter de standardøkonomiske kriterier. Keynesianismen var i perioden efter 2. verdenskrig medvirkende til, at kapitalismen blev revitaliseret i den velfærdsstatslige form, og partnerskabet blev efterhånden så stærkt, at keynesianismen økonomisk-teoretisk og ideologisk blev identificeret med den fordistiske kapitalisme. Så længe kapitalismen red på en tilsyneladende succesbølge, var keynesianismen derfor urørlig, og de rene økonomer kunne kun trist kigge med fra sidelinien og forlade sig på nemesis. Paradoksalt nok blev de rene økonomer til sidst reddet af kapitalismens iboende krisetendenser, som den keynesianske fordisme kun for en periode havde inddæmmet. Selvom stort set alle undtagen obskure marxistiske sortseere troede det, så voksede

træerne ikke ind i himlen, og i 1970'erne gled kapitalismen ind i endnu en krise med lav vækst, lav legitimitet, arbejdsløshed og velfærdsstatslige finansieringsproblemer, og tilsyneladende gjorde den keynesianske mirakelmedicin kun ondt værre i en situation med økonomisk stagnation og høj inflation. Så på ganske kort tid overgik den neoklassiske syntese fra at være en succeshistorie til at være historie. Fra den ene side blev neo-keynesianismen således presset af den revitaliserede radikale politiske økonomi, der nød godt af tidens radikale strømninger, og i de indre regioner af den neoklassiske ortodoksi stod de rene økonomer parat til at vippe de uønskede makroøkonomer af pinden. I en overgangsperiode var det uklart, hvad udfaldet ville blive i forhold til en ny økonomisk hovedstrøm, men de radikale økonomer tabte pusten ganske betragteligt i 1980'erne, og i løbet af 90'erne hørte man ikke meget fra den kant, med mindre man lyttede yderst opmærksomt. Keynesianismen blev sideløbende i stigende grad anskuet som *altmodisch* og ideologisk betændt, efterhånden som den nyliberalistiske form for kapitalisme vandt indpas i de toneangivende økonomier - jvf. kapitel 9.

Den 'neoklassiske modrevolution' vrider sig stadig gennem den økonomiske ortodoksi. De centrale kendetegn ved denne 'nye' ortodoksi er en tilbagevenden til *laissez faire*-politik og en genopdagelse af grundlaget for den rene økonomiske enhedsteori: (mikro)økonomien. Makroøkonomien er således i dag "almost totally subsumed by microeconomics" (Keen, 2001, side 188), hvilket betyder, at 'makroøkonomien' bygger på metodologisk individualisme, nyttemaksimering, deduktion osv.; altså hele det neoklassiske kernearsenal. Ifølge de toneangivende rene økonomer i dag, hvoraf Friedman er en af de mest markante, skal de uklare og 'holistiske' dele af makroøkonomien ryddes til side for at give plads til et fasttømret mikroøkonomisk grundlag, der i sidste instans naturligvis giver sig til kende som *homo oeconomicus*. Den proces, der finder sted i den økonomiske teori i disse år, modsvarer den tidlige neoklassiske 'revolution' for 100 år tilbage, og de to sidste *fin de siécle*-miljøer minder således umiskendeligt om hinanden. Men i den nære fortid og i dag finder processen sted i et langt mindre omfang, og økonomerne har betydeligt bedre odds. Det store slag blev vundet for lang tid siden og oppositionen er marginaliseret og spredt.

Ifølge Keen (2001) er det seneste stød til Keynes, der reelt får ham til at forsvinde helt, ikke enestående. Den endelige sejr over Keynes er allerede i kimform indeholdt i de tidlige tilpasninger, der ledte til den neoklassiske syntese, og keynesianismens æra må derfor betegnes som en svag periodisk afvigelse fra den kontinuerte bevægelse i den økonomiske ortodoksi, ikke som en

selvstændig ortodoksi i den politiske økonomi. Som et resultat af den trinvise strømlining af Keynes, der effektivt har bortopereret de politisk økonomiske aspekter af keynesianismen, har vi oplevet fremkomsten af en skole, der forsøger at genvurdere og rekonstruere en autentisk keynesianisme på grundlag af nylæsninger af Keynes og andre nøgleteoretikere, der har arbejdet med keynesianske eller ækvivalente teorier uden at være hæmmet af en neoklassisk horisont. Post-keynesianismen ”break away from the mainstream by trying to resume Keynes’s original path” (Cardim de Carvalho, 1992, side 12) og er derfor konciperet som inkompatibel med ortodoksien i økonomi. Den ses som et *modspil* til den neoklassiske teori, der er tæt beslægtet med andre *heterodokse* traditioner, og ikke som et tag-selv-bord af immanente tilføjelser til ortodoksien.

Udover Keynes selv er Robinson og Galbraith betydningsfulde post-keynesianske kerneteoretikere. For Robinson har post-keynesianismen et definitivt indhold, idet ”it applies to an economic theory or method of analysis which takes account of the difference between the future and the past” (1978, side 12) og handler generelt set om at bringe

> ”the insights of Marx, Keynes and Kalecki into coherent form and apply them to the contemporary scene” (*ibid*, side 18).

I et essay om post-keynesiansk økonomi fokuserer Galbraith ligeledes på åbenheden og det oppositionelle indhold og fokuserer på, at post-keynesianere er ”united in dissatisfaction with the present orthodoxy” (1978, side 8) og placerer accepten af ”the decline of the market” centralt i denne oppositionelle bevægelse (*ibid*, side 11). På linie med hans teori om industrisamfundet og det økonomiske plansystem under kapitalismen anfører Galbraith således, at den teoretiske løsning på neo-keynesianismens og fordismens krise ikke er at *udtømme* det makroøkonomiske indhold, men at *generalisere* det. Han er enig med de rene neoklassikere i, at ”[t]he separation in economic instruction and thought between macroeconomics and microeconomics has become a truly unforgiveable source of error”, men mener modsat dem, at det er *mikroøkonomien* (den neoklassiske økonomis adelsmærke), der er på fundamentalt galt spor ved at bygge på en forældet ’ren’ markedstænkning.

Den politiske økonomi i samtiden

Jeg har lagt vægt på at beskrive, hvor samtidens økonomiske ortodoksi har sine rødder og hvorledes den finder sine vækstbetingelser i den tidlige neoklassiske økonomi og at vise, at den økonomiske

ortodoksi nok er blevet omordnet og har undergået forandringer gennem det 20. århundrede, men at det basalt set *stadig* er den (tidlige) neoklassiske teori, der besætter ortodoksien. Men er der virkelig kun tale om svage formforandringer og ikke kategoriale forandringer i det 20. århundredes økonomiske ortodoksi? Nej, mener Fine i sit essay *The New Revolution in Economics* (Fine, 1997). Ifølge Fine

> ”a profound change is under way in orthodox economics – one that in retrospect may appear to be as significant as the one that was substantially completed a century previously. […] Indeed, the current revolution in economic thinking can be understood as reversing the direction that was taken in establishing neoclassical economics although […] it has not involved a simple retracing of the steps to re-establish something akin to a modernday classical political economy” (*ibid*, side 143).

Fine’s argument er i en nøddeskal, at

> ”the marginalist revolution established economics as a discipline by substantially limiting its scope of application. It did so on the basis of a particular methodology and by isolating itself from other social sciences. It retreated into and consolidated […] ’fortress economics’. […] [T]he fortress is now being used as the basis on which to expand the scope of application of the orthodoxy – to occupy the analytical terrain which was previously abandoned to establish the discipline and which has previously been the preserve of other social sciences. […] [T]he current revolution in economics is one in which it is ’colonising’ the other social sciences whether this be by incorporating them into its own fortress or through the analytical influence that it excerts over them” (*ibid*, 143-4).

Den kolonisering, som i følge Fine finder sted i øjeblikket, sker hovedsageligt på to områder. For det første gennem den måde, hvorpå metodologisk individualisme finder stedse tungere og bredere anvendelse indenfor samfundsvidenskaben, og for det andet den måde, hvorpå den samme metodologiske individualisme har udbredt sit råderum ved at blive bragt til anvendelse også i analysen af decideret sociale – dvs. overindividuelle – institutioner og relationer.

Efter min opfattelse har Fine ret i, at vi er vidne til en proces, hvor den neoklassiske økonomi udbreder sit territorium og får stigende (indirekte) indflydelse på andre grene af samfundsvidenskaben. Men jeg er uenig i hans karakteristik af denne situation som en fuldgyldig ny revolution i den økonomiske ortodoksi, der helt vender op og ned på den tidlige neoklassiske økonomi. Den radikale modstilling, som han indstifter i forholdet mellem den tidlige neoklassiske økonomi og den samtidige neoklassiske økonomi, kan jeg ikke genkende. Fine stiller den moderne økonomiske ortodoksi overfor ”Alfred Marshall’s *Principles of Economics*, where the ’political’

was taken out of 'political economy'" (*ibid*, side 144) og fokuserer på den måde, hvorpå de tidlige neoklassiske økonomer fokuserede på at udvikle den økonomiske teori *uafhængigt* af de andre samfundsvidenskaber – som en teori om ren økonomi. Jeg vil ikke gå i rette med Fine omkring rigtigheden af denne karakteristik, men efter min mening overser han en fundamental *dobbelthed* i den tidlige neoklassiske økonomi, når han beskriver den som endimensionalt optaget af afgrænsning og selvstændig konsolidering. Som jeg har været inde på tidligere, hviler den tidlige neoklassiske økonomi på en dobbelthed mellem på den ene side afgrænsning og forædling og på den anden side grænseløshed og universalisme. For ikke at gentage mig selv skal jeg kun supplere min argumentation med yderligere at illustrere, hvorledes de tidlige neoklassiske økonomer, på trods af deres iver efter at rendyrke den politiske økonomi, *netop ikke* satte grænser for den økonomiske teoris anvendelsessfære. Ifølge Marshall,

> "[e]conomics has made greater advances than any other branch of the social sciences, because it is more definite and exact than any other. But every widening of its scope involves some loss of this scientific precision; and the question whether that loss is greater or less than the gain resulting from its greater breadth of outlook, is not to be decided by any hard and fast rule. There is a large debatable ground in which economic considerations are of considerable but not dominant importance; and each economist may resonably decide for himself how far he will extend his labour over that ground. […] but if when straying far into less known and less knowable regions of social study he does his work carefully, and with full consciousness of its limitations, he will have done excellent service" (Marshall, 1936 [1890], side 780).

Dette udsagn rummer kernen i den dobbelthed, der kendetegner den tidlige neoklassiske økonomi på dette felt. Økonomiens videnskabelighed og succes bliver identificeret med afgrænsning og eksakthed. Samtidig bliver der presset med fuld kraft mod grænserne for økonomien og den eneste dæmning, der står tilbage, er *den enkeltes* samvittighed og bevidsthed om den rene økonomis begrænsninger. Eftersom Marshall ikke siger noget som helst om, hvori disse begrænsninger består og ikke udtaler sig om, hvad der er decideret ikke-økonomisk, så er disse reservationer poröse i en sådan grad, at den økonomiske teori reelt står uden grænser. Den enkeltes samvittighed er et ringe værn mod hele den tyngende autoritet i den monolitiske økonomiske teoribygning. Marshall åbner altså i praksis op for grænseløs ekspansion af den økonomiske teori gennem kolonisering af andre felter i samfundsvidenskaben.

Det samme gælder i varierende omfang de andre tidlige neoklassiske økonomer. Med sædvanlig ærlighed og bramfrihed erklærer Jevons, at "the first principles of political economy are so widely true and applicable that they may be considered universally true as regards human nature" (Jevons,

1965 [1909], side 197). Jevons afgrænser her ikke den rene økonomi i forhold til andre socialvidenskaber, men støber snarere fundamentet til den måde, hvorpå de moderne økonomer bringer *rational choice* og det økonomiske menneske til stort set ubegrænset anvendelse i den 'sociale' verden. Den samme tendens kommer til udtryk hos Edgeworth, der tilslutter sig overgangen fra politisk økonomi til økonomi, men samtidig slår fast, at hans økonomiske teori, hvad angår "the *connotation* (and some of the reasoning) extends beyond the usual denotation; to the political struggle for power, as well as to the commercial struggle for wealth" (Edgeworth, 1932, side 16). Vi har også set, at Samuelson, der kan siges at mediere mellem den tidlige neoklassiske økonomi og den tendens, som Fine hæfter sig ved i forhold til den moderne økonomiske ortodoksi, presser mod de selvkonstituerede grænser for økonomien både i *the higher* og *the lower economics*, bl.a. når han i sit pinlige forsøg på at omklamre Marx får gjort sig til talsmand for noget, der ligner Beckers eksplicit uafgrænsede tilgang til det økonomiske menneske.

Det træk ved samtidens økonomiske ortodoksi, som Fine hæfter sig ved, markerer altså *ikke* en ny revolution i det mainstream-økonomiske teoriunivers. Ikke blot var dobbeltheden mellem afgrænsning og grænseløshed *til stede* i den tidlige økonomi. Den har hele tiden stået *centralt* som et af de modsætningsforhold, der *karakteriserer* den neoklassiske økonomi. Udviklingen af ortodoksien har på dette felt, som i forhold til de øvrige modsætningsforhold, været karakteriseret af, at udgangspunktet i den tidlige neoklassiske økonomi og refleksionen er gået tabt, sådan at argumenter, reservationer og forbehold er blevet visket ud, til fordel for en hård og firkantet økonomisk teori, hvor modsætningsforholdene er skærpet og vanemæssigt bliver reproduceret i en ekspanderende teorisfære. Et andet eksempel på dette fænomen er modsætningsforholdet mellem er og bør, som på den ene side skarpt indstiftes og på den anden side helt forsvinder, idet deskriptive og normative elementer i den neoklassiske økonomi er sammenfiltrede – umulige at skille ad. Et tredie er den måde, hvorpå matematikken konsekvent fremhæves som et *redskab* for den økonomiske videnskab, mens det reelt forholder sig sådan, at matematikken *behersker dagsordenen* i den økonomiske teori. Et fjerde er rationalismens og deduktivismens stort set enerådende dominans på et vidensfelt, der hævder at være empiristisk funderet. Modsætningsforholdene er ikke nye, men deres hårdhedsgrad, og den måde hvorpå de med automatisk selvfølgelighed opfattes som naturlige og ikke kan problematiseres, er. Dette forhold er dog efter min mening ikke tilstrækkeligt grundlag for at placere den moderne økonomiske ortodoksi i en kategori for sig, som Fine ligger op til, idet man således tilsidesætter de markante strukturelle udviklingslinier i den neoklassiske

økonomi op gennem det 20. århundrede. Men grænser og demarkationer (eller manglen på samme) er ikke endelige, og det kan meget vel vise sig, at den økonomiske ortodoksi udvikler sig på en måde, der nødvendiggør nye kategoriseringer, ligesom det i mine øjne i stigende grad med tiden er blevet sandsynliggjort, at den neoklassiske teori ikke blot kan betragtes som en afart af vulgærøkonomien, men må studeres som et selvstændigt normativt (meta)teorikompleks.

Gennem det 20. århundrede har vi, hvad hovedstrømmen angår, hovedsageligt oplevet, at den neoklassiske økonomi har udfoldet sin indre modsætningsfulde dynamik. Det giver ikke mening at tale om et kategorialt brud på disciplinen, selvom der har fundet nyorientering og omdannelse sted. Samlet må det konkluderes, at der er sket en rendyrkning med tenderende tillukning til følge, og at implosionen samtidig er blevet ledsaget af en eksplosionslignende ekspansion, der viser sig som koloniseringstendenser i forhold til andre grene af samfundsvidenskaben. Forædling og selvomslutning er sket på flere måder. For det første er den rationelle enhed og konsekvens, der reelt er til stede mellem centrale dele af metodologien, blevet vævet tættere sammen – eksempelvis ved, at den aksiomatiske deduktionisme, den metodologiske individualisme, hedonismen, værdi- og nytteteorien og den matematiske analysemetode og fremstillingsform m.m. er rykket endnu tættere sammen i den moderne udformning af det økonomiske menneske og ligevægtsteorierne. For det andet er de eksplicitte bånd til den tidlige neoklassiske økonomi blevet kappet, idet den teorihistoriske og metodologiske dimension er gledet ud af det centrale økonomipensum - og grundlagsrefleksion er ikke mere en grundbestanddel af den neoklassiske økonomi. For det tredie har matematificeringen og den manglende vilje til at leve op til mere og mere udvandede empiristiske idealer ført til en tilstand, hvor de epistemologiske egenværdier dækker over en tilstand af omfattende objektløshed. Den moderne økonomiske ortodoksi er blevet ulæselig på sine egne præmisser – er en fossiliseret udgave af den tidlige neoklassiske økonomi.

Selvom det er en fejltagelse at lave en skarp grænsedragning mellem den tidlige og den moderne neoklassiske økonomi, så er det værd at understrege, at det vi i særlig grad har oplevet er, at den *økonomistiske* tendens i den tidlige neoklassiske økonomi er blevet adelsmærket for den moderne neoklassiske økonomi. En økonomistisk teori er en teori 1) der opdyrker en snæver og fasttømret – essentialistisk - økonomiopfattelse, 2) der ikke kan sætte grænser for sig selv eller se udover sig selv og 3) hvor den transitive dimension koloniserer den intransitive dimension, således at (meta)teorien ikke lader sig dirigere af den intransitive dimension, men omvendt presser sig selv

ned over den omkringliggende virkelighed. En økonomistisk teori afdækker ikke (midlertidigt og fejlbarligt) den 'økonomiske' virkelighed, men økonomigør modsat virkeligheden med udgangspunkt i en reduktionistisk konstruktion af 'det økonomiske', der tillægges universel gyldighed.

Denne udvikling har medført en radikal polarisering i den politiske økonomi, idet den heterodokse økonomi i dag står skarpt overfor den ortodokse økonomi, hvilket udviklingen i keynesianismen illustrerer. Den politiske økonomi er i dag kendetegnet ved en økonomistisk ortodoksi og en bred heterodoksi, der omfatter resterne (og reartikuleringerne) af den præ-neoklassiske (kritik af den) politiske økonomi og tillige alle de alternative økonomiopfattelser, der har manifesteret sig sideløbende med den neoklassiske ortodoksi, såsom institutionalismen og post-keynesianismen. Den afgørende demarkationslinie i denne situation må trækkes mellem ortodoksien og heterodoksien. Karakteren af ortodoksien betyder, at den politiske økonomi er dybt og uoverstigeligt splittet[3]. På den ene side af den afgrundsdybe kløft har vi den økonomistiske ortodoksi, og på den anden side har vi heterodoksien, der må defineres negativt som ortodoksiens genuine omverden på det politisk økonomiske felt. Heterodoksien omfatter derfor *alt andet end* den økonomistiske ortodoksi: økonomisyn, der *falder udenfor* ortodoksien. Tidligere var den politiske økonomi sammenfiltret på kryds og tværs af fælles indsigter, medieringer, immanente kritikker og referencer, og gennemskåret af konflikter, uenigheder og eksterne/ikonoklastiske kritikker. Denne situation gælder i dag kun for heterodoksien. Ortodoksien er diskursivt fastlåst og selvroterende, men samtidig vital og ekspanderende, dvs. *imperialistisk*.

I denne situation er det efter min mening overhængende vigtigt, at der sker en revitalisering og styrkelse af den heterodokse økonomi, og for at det er muligt, må der blandt andet formuleres systematisk forklarende kritik af den moderne neoklassiske økonomisme, der suppleres med (praktiserede) konstruktive alternativer til, hvordan man kan opnå indsigt i og forandre økonomi og samfund progressivt. Men hvordan? I næste kapitel udbygges indfaldsvinklen til samtidens heterodokse og ortodokse økonomi, idet jeg - i forlængelse af argumenter og analyser hidtil - tematiserer, hvordan man som kritisk realist kan forholde sig til, kritisere og overskride den moderne økonomiske ortodoksi. Kan man sige noget systematisk om, hvordan kritiske realister forholder sig til politisk økonomi? Hvis min udlægning af den økonomiske teorihistorie, de skiftende relationer mellem ortodoksi og heterodoksi, og den samtidige situation i den politiske

økonomi er korrekt, hvilke konsekvenser har det så for et engagement i kritisk realisme og (kritikken af) politisk økonomi i dag?

---

[1] I den 15. udgave af *Economics*, som jeg refererer til, er Samuelson sekunderet af Nordhaus. Der er dog ingen tvivl om, at det stadig er Samuelson, som er hovedmanden bag værket. Dette bliver slået fast i et forord af mesteren selv. Jeg vil derfor tilskrive Samuelson ordene, selvom Nordhaus også har haft en finger med i spillet.

[2] Et eksempel på et aksiom er, at hvis man stærkt foretrækker A fremfor B og ligeledes B fremfor C, så foretrækker man også stærkt A fremfor C. Se i øvrigt Heap et al. (1994) for nærmere forklaring og en detaljeret fremstilling.

[3] Se Tabb's (1999, kap. 1) redegørelse for *the two cultures in economics* og Monahan (2003).

5. Kritisk realisme i politisk økonomi

Den dominerende økonomitænkning har været utvetydigt fejlrettet siden den klassiske politiske økonomis velmagtsdage[1]. Vulgariseringen af den klassiske politiske økonomi i den post-ricardianske politiske økonomi fortsatte ufortrødent på trods af Marx's progressive intervention, og op mod det 20. århundrede samlede kræfterne sig om den neoklassiske økonomi, der siden, som modsætningsfuld tænkemåde, har defineret og skærpet den økonomisk-teoretiske dagsorden og ikke mindst udvidet sit råderum i tænkningen og samfundet i øvrigt. Den moderne neoklassiske økonomi er en monolitisk størrelse, der udmærker sig ved gennemgribende og uartikulerbar inkonsistens, håbløs filosofi, en fastfrosset økonomiforståelse, samt manglende evne og vilje til at *begribe* virkeligheden, men modsat ubegrænset evne og vilje til at *forme* virkeligheden ud fra en række værdidomme og ideologiske forestillinger. Forud for og sideløbende med forfaldet i den ortodokse økonomi finder vi til gengæld en række lyspunkter i det, der i dag samlet må betegnes den heterodokse økonomi. Denne står placeret skarpt *udenfor* den ortodokse økonomi. Fra de klassiske politiske økonomer over Thoreau, Marx, Veblen, Polanyi, Fromm, Galbraith, Heilbroner og Gorz – samt en hel del andre, hvoraf mange ikke har aftegnet sig ligeså klart i den offentlige bevidsthed – bundfælder der sig en frugtbar og levende erkendelsestradition, der fortjener langt større og mere oprigtig opmærksomhed, end det er tilfældet i samtidens 'triste videnskab'.

I denne afhandling ønsker jeg at bidrage til den heterodokse økonomi på grundlag af en samlet forståelse af Marx' politiske økonomi, ortodoks økonomi i dag, samtidens situation i den politiske økonomi, samt centrale strukturer, relationer og mekanismer i det samfund vi lever i i dag – den nyliberalistiske kapitalisme. Det første skridt videre i denne proces er at knytte an til de indledende betragtninger for fortsat at benytte kritisk realisme som indfaldsvinkel og perspektiv. Nu med et mere klart sigte og i lyset af de argumenter og (meta)teoristrukturer, som er resulteret af den kritiske metodologiske/teorihistoriske beskrivelse i de tre foregående kapitler. Det er åbenlyst, at der er en skærende kontrast mellem de indledende refleksioner over grundlaget for denne afhandling og de forstenede positioner, der markerer den moderne økonomiske ortodoksi. Formålet med dette kapitel er således at undersøge, hvordan man som kritisk realist kan forholde sig til *kritik* af den moderne økonomiopfattelse, samt bidrage konstruktivt til styrkelse og videreudvikling af den heterodokse økonomi.

Spændingsfelter i kritisk realisme

Der er et grundlæggende spændingsfelt i kritisk realisme, som umiddelbart maner til forsigtighed, når man ønsker at intervenere på det videnskabelige niveau. Dette spændingsfelt relaterer sig til et kerneforhold i kritisk realisme som forskningsprogram: Filosofiens status og rammerne for kritisk realisme. På den ene side er kritisk realisme et emancipatorisk projekt, der indplacerer sig bredt i traditionen for kritisk teori og inkorporerer alle former for menneskelig praksis – hovedsageligt filosofi, videnskab og politik – og filosofien tilskrives en helt afgørende rolle i dette projekt. I denne nøglerolle skygger filosofien for andre praksisformer, der nok opfattes som *nødvendige* for frigørelse, men samtidig som *sekundære*. På den anden side har kritisk realistisk filosofi en meget ydmyg rolle som korrektiv til især videnskabelig praksis – som refleksiv metarefleksion, der kan supplere, understøtte og kritisere forskellige videnskabelige tilgange og eventuelt medvirke til en rekonstruktion af den toneangivende videnskabelige praksis[2]. I denne form er kritisk realisme et demarkeret filosofisk/videnskabsteoretisk projekt, der eksplicit afviser at beskæftige sig med videnskabeligt-teoretiske og politiske problemstillinger. Nok bliver positivismen og andre filosofiske tilgange indædt kritiseret, men dette sker på et højt abstraktionsniveau og det indskærpes, at filosofien ikke i sig selv kan lovgive for videnskaben. Således efterlader kritisk realisme i sidste instans videnskabspersonen i en situation, hvor det er op til ham eller hende selv at navigere i et ubegrænset rum af valg og muligheder. Der er altså en omfattende mængde videnskabelige praksisformer, som kritisk realisme ikke kan skelne imellem. Det videnskabelige praksisfelt kan inddæmmes negativt men ikke bestemmes positivt.

Grundet dette spændingsfelt er det på ingen måde uproblematisk at praktisere politisk økonomi fra et kritisk realistisk standpunkt. Det er nødvendigt med umiddelbar refleksion for at afsøge og retfærdiggøre et begyndelsespunkt og en forskningsstrategi. Udover dette basale spændingsfelt, der trænger sig på for kritiske realister, hvad enten man er politisk økonom eller ej, så er der to forskelligrettede perspektiver indenfor kritisk realisme i politisk økonomi. Det ene perspektiv er hovedsageligt inspireret af Roy Bhaskars *ouvre*, og det andet perspektiv retter sig primært mod Tony Lawsons bidrag til kritisk realisme. Hvor Bhaskar retter sig mod den modne Marx's kritik af den politiske økonomi og klassiske marxistiske temaer, så indtager Lawson et bredt heterodokst økonomisk standpunkt og konfronterer eksplicit og omfattende den moderne økonomiske ortodoksi. Imellem disse to perspektiver er der et yderligere markant spændingsforhold.

Det skal pointeres, at det ikke er overraskende, at der eksisterer spændingsforhold i kritisk realisme. Idet kritisk realisme som forskningsprogram er dialektisk og refleksivt er spændinger, modsætningsforhold, immanent kritik, foreløbige synteser og medieringer ikke kun tolererbare, men livsbekræftende. Der er en hel række uafklarede punkter og spændinger i kritisk realisme, men de er kun konstruktive og fremadrettede i det omfang, de er erkendte, samt genstand for refleksion og forsøg på transcendens. Efter min mening er de to ovennævnte spændinger uopdyrkede og asymmetriske, hvilket betyder, at de er potentielt regressive og kan medføre, at dualisme og tenderende reduktionisme sniger sig ind af bagdøren. Min hensigt er derfor at bidrage til kritisk realisme i politisk økonomi gennem immanent kritik ved at kaste lys over to hidtil mindre oplyste felter og gennem et forsøg på efterfølgende mediering og syntesedannelse.

Jeg vil først argumentere for, at Bhaskars og Lawsons skoledannende fremstillinger af kritisk realisme har givet anledning til to distinkte dagsordener i den transitive dimension, som det er nødvendigt at skelne imellem. Herefter vil jeg kritisk konfrontere det basale spændingsfelt omkring filosofiens status og rammerne for kritisk realisme og i lyset heraf undersøge frugtbare træk og begrænsninger ved de to perspektiver indenfor kritiske realisme i den politiske økonomi. På dette grundlag vil jeg endelig argumentere for, at en kritisk-konstruktiv mediering mellem centrale og tilsyneladende modstridende aspekter af de to perspektiver er både mulig og progressiv, og yderligere forfægte det synspunkt, at neo-marxistisk politisk økonomi kan karakteriseres som en kritisk syntese af og for kritisk realisme i politisk økonomi.

Kritisk realisme i politisk økonomi

Når emnet er politisk økonomi, så er det påfaldende, at Bhaskars kimgivende fremstilling af kritisk realisme grundlæggende er marxistisk. Marx og mere generelt den filosofiske marxisme er på ingen måde det eneste sted, Bhaskar henter inspiration, og han er ikke en dogmatisk marxist, men hoveddele af hans arbejde kredser omkring marxistiske temaer og en marxistisk grundforståelse, der oprinder fra den modne Marx's kritik af den politiske økonomi. I *Philosophy and the Idea of Freedom* formulerer Bhaskar kort og klart relationen mellem kritisk realisme og Marx:

> "In the first place radical social change presupposes depth realism; Marx's work at its best illustrates critical realism; and critical realism is the absent methodological fulcrum of Marx's work [(…)]. Secondly, the transitive dimension in critical realism is congruent with a Marxist theory of society and is influenced by it. Thirdly, critical realism employs many Marxian analogues in the analysis and critique of positivism and idealist epistemologies generally –

> e.g. the fetishism of the fact form intrinsic to normal science – but the validity of the concept in the new domain is logically independent of its validity in the source domain from which it was drawn [(…)]. Finally, there is an elective affinity between critical realism and historical materialism, in that *inter alia* critical realism is a heterocosmic instance of the emancipatory transformation socialism inspires to achieve. […] But it [critical realism] is also opposed to dogmatic fundamentalism [(…)].” (Bhaskar, 1991, side 143-4)

Dette standpunkt opsummerer en betydelig mængde dybtgående vurderinger og venligtsindede kritikker af Marx og marxismen på kryds og tværs gennem Bhaskars værker[3]. Dette markante dyrkningsområde er tydeligt i eksempelvis *Reclaiming Reality* (1989) og *The Possibility of Naturalism* (1998 [1979]), hvor Bhaskar fx relaterer til det marxistiske ideologibegreb og indstifter en demarkationslinie mellem marxistisk og ikke-marxistisk filosofi. Affiniteten mellem kritisk (videnskabelig) realisme og marxisme er også blevet understreget af Jessop (1990B, 2002A) i hans kritiske metodologiske bidrag til den reguleringsteoretiske tilgang til kritikken af den politiske økonomi, af Collier i eksempelvis hans fortolkning og fremstilling af Bhaskars tidlige filosofi (1994), af Creaven i *Marxism and Realism* (2000) og senest af en hel række forfattere i antologien *Critical Realism and Marxism* (Brown et al. (eds.), 2002A). Sidstnævnte omhandler spørgsmålet: ”is there a relation between critical realism and Marxism, and if so, what is the nature of this relation?” og sigter mod at ”encourage others to engage in this project” (Brown et al., 2002C, side xii), hvilket ligger i direkte forlængelse af Bhaskars foreløbige pejlemærke. I forhold til politisk økonomi relaterer Bhaskar og ligesindede kritiske realister sig således specifikt (kun) til Marx og den *eksplosive* spænding mellem Marx og den klassiske politiske økonomi - og følger herefter i sporet af den *eksterne* Marx. De afkobler sig fra hovedsporet i den politiske økonomi i dette punkt.

Men det gælder ikke alle kritiske realister. Indenfor de senere år er et andet forskningsprogram indenfor kritisk realisme blevet formuleret og udviklet under overskriften *critical realism in economics*. Dette forskningsprogram involverer mange forskere og har været i sin vorden gennem de sidste to dekader, men det bliver oftest associeret med hovedværket *economics & reality* (Lawson, 1997) og den lidt senere antologi *critical realism in economics: Development and debate* (Fleetwood (ed.), 1999A). Fleetwood betegner den sidstnævnte antologi som ”obviously a supplement to Lawson’s book” (Fleetwood, 1999B, side xiii) og bidragene af Lawson og Fleetwood heri er stærkt præget af en selvbevidst følelse af kollektiv identitet, der er et markant karaktertræk ved ”an autonomous programme and contribution in its own right” (Fleetwood, 1999C, side 128).

Lawson og Fleetwoods (1997, 1999A, 1999B, 1999C)[4] arbejde er indlejret i den samtidige situation i den politiske økonomi. For det første kæder de kritisk realisme i økonomi sammen med en hel gruppe økonomer, der må betegnes som heterodokse økonomer i dag, selvom nogle har været ortodokse før i tiden, og andre tidligere har været tættere på ortodoksien. Lawson nævner ”Keynes, Hayek, Marx, Dobb, Veblen, Marshall, Smith, Shackle, Menger, Boulding, and Kaldor” (Lawson, 1997, side xiii) og påpeger, at

> ”it is their writings that provided much of the background material for the central argument set out below [in *economics & reality*]. In fact, they contribute rather more than that. In one form or another, they already express many of the fundamental tenets of the basic thesis” (*ibid*).

Fleetwood knytter an til ”Keynes, Hayek, Veblen[, Marx] and others” (Fleetwood, 1999C, side 131) og understreger at

> ”the project of critical realism in economics […] links up with the work of the many heterodox economists also concerned to underlabour for a more relevant alternative. Indeed it may be best to view critical realism in economics not so much as an addition to the alternative perspectives, but as an aspect of all of them” (*ibid*, side 131-2)[5].

For det andet situerer Lawson og Fleetwood kritisk realisme i økonomi som kritisk engageret i den gældende økonomiske ortodoksi. ”[T]he structure and content” i Lawsons *economics & reality* er således ”shaped by the situation in economics” (Lawson, 1997, side xvi). Kritisk realisme i økonomi er optaget af at beskrive og forklare den herskende ortodoksi i økonomisk teori og retter sig mod at formulere en ikonoklastisk kritik af denne skole i den politiske økonomi. På denne måde er *economics & reality* ”about economics, its current state and real possibilities and limits” og ”was written with the economics community in mind” (*ibid*, side xvii). Samlet set er Lawson derfor dybt involveret i den økonomiske ortodoksi, idet han bruger stor energi på at afdække inkonsistens, begrænsninger og muligheder for omskabelse, og tillige idet han indgår i dialog med åbensindede ortodokse økonomer.

For at opsummere kort, så finder jeg det nødvendigt at skelne mellem to perspektiver indenfor kritisk realisme, der relaterer sig forskelligt til ortodoks og heterodoks økonomi. De to perspektiver er naturligvis fælles om en række af de standpunkter og spændinger, der karakteriserer kritisk realisme som forskningsprogram, men afviger væsentligt fra hinanden, hvad angår politisk

økonomisk tilhørsforhold, strategi og retningsangivelse. Bhaskar og ligesindede relaterer sig specifikt og stort set entydigt til Marx's eksterne kritik af den klassiske politiske økonomi og har derfor tæt på intet at sige om andre hovedfigurer og traditioner i den heterodokse økonomi, samt samtidens økonomiske ortodoksi. Lawson og ligesindede har et bredt heterodokst udsyn, er engageret i en grundig og dybtgående kritik af den gældende økonomiske ortodoksi og sigter mod radikal immanent rekonstruktion. Som politisk økonom bliver man derfor stillet overfor en uomgængelig korsvej, når man søger vejledning i den kritiske realisme. Men som nævnt ovenfor er det todimensionale billede ikke helt dækkende, idet der er et mere basalt spændingsforhold i kritisk realisme, der angår begge perspektiver. Hvis vi forbliver i det figurative sprog, så er der et ufremkommeligt terræn med lav sigtbarhed, der skal forceres, før den nævnte korsvej overhovedet toner frem i horisonten.

Status og rammer for filosofien i kritisk realisme

Indenfor kritisk realisme er det et rodfæstet standpunkt, at filosofi og videnskab er to forskellige domæner, og at der ikke er en én-til-én korrespondance mellem dem. En bestemt filosofi implicerer altså ikke en bestemt videnskabelig praksis, og en bestemt videnskabelig praksis implicerer ikke en bestemt filosofi. Der er en vis grad af uafhængighed. Men der er ikke vandtætte skot mellem domænerne, sådan at eksempelvis et filosofisk ståsted kan legitimere/diskreditere *alle* former for mulig videnskabelig praksis. Set fra den anden side er en given videnskabelig praksis ikke nødvendigvis i overensstemmelse med fx kritisk realisme. Forsøg på at finde årsagssammenhænge på det empiriske niveau gennem eksempelvis statistiske metoder er ikke en praksisform, der går godt i spænd med kritisk realisme – for nu at formulere det på en pæn måde. Så om end der er relationer mellem filosofi og videnskab, så er det filosofiens uafhængighed og renhed, der oftest ligger Bhaskar og Lawson på sinde. Bhaskar følger således i sit tidlige socialvidenskabelige hovedværk Kant og indstifter en "non-reductionist distinction between philosophy and science" (Bhaskar, 1998 [1979], side 4) og argumenterer for, at filosofien må "avoid any commitment to the content of specific theories" (*ibid*, side 5). Ligeledes argumenterer Lawson for, at filosofi "cannot do the job of science" (Lawson, 1997, side 60) og fremhæver, "that there can be no question of proposing *the* critical realist substantive account of anything" (*ibid*, side 326)[6]. Men denne grundforståelse bliver omdannet til et mørklagt spændingsforhold, idet hverken Bhaskar og Lawson i realiteten kan holde sig indenfor det selvdefinerede manøvrerum. Begge *har* rent faktisk teoretiske forpligtelser, og de bevæger sig samtidig langt ind på videnskabens territorium *som filosoffer*.

Der kan ikke herske tvivl om, at Bhaskars arbejde, om end det hovedsageligt er filosofisk og meget abstrakt, reflekterer den tætte tilknytning til Marx og i marxismen i et omfang og med en konsekvens, der rækker lang ud over det filosofiske felt. Citatet ovenfor om relationen mellem Marx og kritisk realisme udsender nogle ganske andre signaler, end når Bhaskar optræder som tenderende filosofisk purist. Men den omfattende arv fra marxismen kommer til udtryk mange steder i hans forfatterskab. I *The Possibility of Naturalism* hævder han således, at ”if Marxism without detailed social scientific and historical work is empty, then such work without Marxism (or some such theory) is blind” (1998 [1979], side 44)[7] og argumenterer for, at ”Marx’s analysis in Capital illustrates the substantive use of a transcendental procedure” (*ibid*, side 51). Bhaskar bruger også helt centrale elementer af det videnskabelige indhold i *Kapitalen* - såsom varefetichisme, lønformen og ideologikritik – som eksemplariske eksempler på kritisk realistisk (naturalistisk) praksis. Og som marxist integrerer Bhaskar også politiske problemstillinger og tilkendegivelser i sit arbejde. Det er velkendt, at han sympatiserer med socialismen og blot titlen på essayet *Critical Realism, Social Relations and Arguing for Socialism* (Bhaskar, 1989) viser med al tydelighed, at Bhaskars filosofi hverken er politisk eller videnskabeligt uskyldig.

På samme måde indeholder Lawsons *economics & reality* væsentlige ansatser til et videnskabeligt tilhørsforhold, der ligger på linie med hans brede heterodokse indfaldsvinkel. Lawson trækker gennemgående på en række heterodokse traditioner i den politiske økonomi. Han er sympatisk indstillet overfor Marx’sk og marxistisk metodologi, når han eksempelvis diskuterer abstraktion, men dialektik går han i en stor bue udenom, og ideologi(kritik) bliver håndfast afvist og mistænkeliggjort (Lawson, 1997, side 284; 1999B, side 242). Når Lawson refererer til politisk økonomisk teori, så nævner han dem, der blev produceret af Hayek, Smith, Keynes og Marx i forbifarten og argumenterer for, at ”much that is produced in contemporary institutionalist, post-Keynesian, Austrian and Marxist traditions is broadly consistent with this [critical realist] approach” (Lawson, 1997, side 247). Men han går videre end til denne noget udflydende tillidserklæring, idet han ender op med at skærpe sit fokus betragteligt ved at fremdrage ”the path-dependency approach”, som han betragter som værende ”the one that most straightforwardly overlaps with my own at the level of suggesting how social science might actually proceed” (*ibid*, side 248).

Der er altså to forskellige perspektiver på politisk økonomi indenfor kritisk realisme, der oprinder af det nyskabende arbejde hos to forskellige centrale figurer. Men der er et grundlæggende spændingsforhold, der er fælles for Bhaskar og Lawson og derfor også for både den marxistiske strømning og den brede heterodokse strømning i kritisk realisme. Det fælles spændingsfelt angår filosofiens status og rammerne for kritisk realisme. På den ene side bliver filosofi og videnskab skarpt adskilt, og kritisk realisme bliver bestemt placeret indenfor den filosofiske sfære, men på den anden side bliver skellet filosofi/videnskab klart overtrådt, og kritisk realisme ses som langt mere vidtrækkende og gennemtrængende end en demarkeret filosofi[8].

Politisk økonomi hinsides filosofi

I den resterende del af dette kapitel går jeg immanent kritisk til værks ved at konfrontere de to spændingsfelter indenfor kritisk realisme (i politisk økonomi), som jeg har udlagt og fremhævet ovenfor. Først vil jeg diskutere status og rammer for filosofien og herefter vil jeg undersøge frugtbare træk og begrænsninger ved den marxistiske og den brede heterodokse strømning i kritisk realisme. Dette sker i lyset af mit syn på Marx, marxismen, neoklassisk økonomi, heterodoks økonomi og samtidens situation i den politiske økonomi – som jeg har udlagt i de foregående kapitler.

Lad mig først understrege, at jeg ikke ønsker at forfægte et anti-filosofisk synspunkt. Jeg ligger helt på linie med kritisk realisme i synspunktet om, at valget ikke står mellem filosofi og ikke-filosofi, men mellem god og dårlig filosofi. Alle videnskabelige traditioner abonnerer på en filosofi, hvad enten det erklæres åbent eller forsøges tildækket, og der er ingen videnskabelig praksis, der er fri for mere eller mindre fordækt filosofisk prægning og indflydelse. Heilbroner udtrykker dette standpunkt yderst klart i sin helt generelle form, når han påpeger at

> ”all views of the world express philosophical premises, tacitly if not explicitly, and it is often at this half-exposed level that their ultimate strengths or their weaknesses are located” (Heilbroner, 1981, side 29).

Når filosofien således ikke er til at komme udenom og ofte spiller en hovedrolle, selvom det kan være bag kulisserne, så må man erkende, at det gælder om at få den frem på scenen, diskutere den, reflektere over den – om at tilføre den liv, kraft og omdannelsespotentiale. Den moderne neoklassiske økonomi er et skræmmeeksempel på, hvor grelle konsekvenserne bliver af at aflåse

den metodologiske dimension: en tilknappet og narcissistisk praksisform, der nødvendigvis har - og altid vil have - mottoet: 'mere af det samme, mere af det samme'. Det kan *aldrig* retfærdigøres at afskære den filosofiske refleksion, idet der ikke findes en endelig og formulerbar filosofi, der én gang for alle sprænger banken. Hverken på det filosofiske, videnskabelige eller politiske område af tilværelsen findes der en endelig sandhed, som blot venter på at blive afdækket. Hvor høje de menneskelige erkendelsesambitioner end er, så vil der i sidste ende altid være tale om, at der er noget der undslipper os i vores bestræbelser på at gribe verden. Dette gælder, hvad enten vores interessefelt er filosofi, videnskab eller politik – eller noget helt fjerde. Jeg har tidligere – udfra kritisk realisme - argumenteret for, at denne form for relativisme ikke nødvendigvis får alle erkendelsesprætentioner til at klaske sammen og alle synspunkter til at være lige gode, så jeg vil ikke her uddybe dialektikken mellem vidensdannelse og erkendelsesproces, men blot tilføje, at den også gælder filosofien. Hvorfra videnskaben ikke kan løsrive sig fuldt og helt.

Det er derfor vigtigt at betone nødvendigheden af eksplicit filosofisk refleksion og at pege på konsekvenserne af filosofiske og ontologiske standpunkter. Hvad angår den politiske økonomi i dag kan det ikke siges højt nok, og kritisk realisme er af vital betydning i den sammenhæng, men hvis synspunktet får lov til at stå alene, så bliver resultatet en tilsvarende skævvridning med modsat fortegn. Der er således en strukturel tendens indenfor kritisk realisme til, at refleksionen bliver omsluttet af en filosofisk spændetrøje og således i praksis bliver fanget ind af filosofisk reduktionisme. Dette skyldes det grundlæggende spændingsfelt i kritisk realisme angående filosofiens status og rammer. Forestillingen om kritisk realisme som et afgrænset filosofisk projekt uden forpligtelser og referencer herudover gør refleksion og analyser på lavere abstraktionsniveauer irrelevante og ikke mindst mistænkelige i sammenhængen, da det fremstår som en sammenblanding af ting, der burde holdes hver for sig. Så når kritiske realister bevæger sig udenfor filosofien og ind på videnskabens og/eller politikkens domæne, er der oftest tale om, at *grænserne for filosofien udstrækkes*, og at abstrakt filosofisk fornuft derfor kommer til at dominere områder, hvor refleksion og praksis ikke hovedsageligt burde være af filosofisk karakter. Endepunktet på denne glidebane er filosofisk reduktionisme. Bhaskars ikke-reduktionistiske skel mellem filosofi og videnskab har en uheldig slagside og truer samlet set med at forfalde til reduktionisme.

Filosofi har altid – hvis vi ser bort fra den moderne økonomiske ortodoksi – været en integreret del af den politiske økonomi og er gennem historien i særlig grad blevet kultiveret af heterodokse

økonomer på grund af den oplagt subversive prægning af den slags arbejde. Virkeligheden bliver dog forvrænget til ukendelighed, hvis ikke det i samme bevægelse slås fast, at Smith, Marx, Veblen, Keynes og de andre store politiske økonomer, som kritiske realister tilskriver deres nøgleerkendelser, primært var/er videnskabsfolk, *ikke* filosoffer. Politisk økonomi var og er hovedsageligt et videnskabeligt, dvs. teoretisk og empirisk felt – ikke et filosofisk.

Marx er eksempelvis kendt for at være meget kortfattet og fragmentarisk omkring det filosofiske grundlag for sin modne kritik af den politiske økonomi. Han går direkte til sagen i *Kapitalen* ved at slå fast, at

> ”[i] de samfund hvor den kapitalistiske produktionsmåde hersker, viser rigdommen sig som en ’uhyre vareophobning’, og den enkelte vare som dens elementarform. Vor undersøgelse begynder derfor med en analyse af varen.” (Marx, 1970, 1. bog side 128).

Den efterfølgende vareanalyse er lige så kendt for at være dunkel, hyperabstrakt og svært tilgængelig[9], men den er teoretisk (ikke filosofisk) orienteret, geo-historisk specifik og har en klar konkret-empirisk referenceramme. Når man læser *Kapitalen*, så kan man nok ikke undgå at danne sig et indtryk af Marx’s underliggende (videnskabs)filosofi, men fra Marx’s egen hånd er der ikke meget at gå efter på dette som nævnt stort set uudforskede plan, så den hovedsageligt filosofisk interesserede Marx-læser må være indstillet på at gennemføre en kreativ rekonstruktionsproces på et tyndt grundlag. Spredt ud over *Kapitalens* – og de andre sene værkers - tusindvis af sider er en række filosofiske antydninger og ansatser, som man især er opmærksom på, hvis man – som eksempelvis Althusser og Bhaskar - læser bogen som filosof, men mest af alt rummer *Kapitalen* en sofistikeret, detaljerig og opbyggelig (kritisk) politisk økonomisk teori om kapital(ismen), der er spækket med konkret-empiriske referencer og suppleres af deciderede empiriske undersøgelser på afgørende punkter[10]. Det siger sig selv, at hvis man tager de få og spredte filosofiske bemærkninger hos Marx og lægger dem under mikroskopet, mens resten af teksten negligeres, så sker der en afgørende proportionsforvrængning. Der sker yderligere en forskydning, hvis man tillægger videnskabsteorien og metodologien større betydning end teorihistorien. Lige netop teorihistorien spillede en afgørende rolle for Marx i kritikken af den politiske økonomi, hvilket jo i særlig grad kommer til udtryk i *Teorier om merværdien*, idet begrebet politisk økonomi både refererer til en videnskabelig tradition og til dens genstandsfelt. Når Marx kritiserer politisk økonomi som diskurs *og* objekt, samt undersøger relationen herimellem, så forekommer det mig naturligt, at det er

(teori)historien som han fokuserer på – selvom kritikken naturligvis ikke er uden filosofisk tyngde og specificitet – jvf. kapitel 2 ovenfor.

Det er ikke kun Marx, der sætter filosoffernes kreative evner på en hård prøve. Thorstein Veblen, der (i modsætning til Marx) oplevede Marx udefra og så, hvordan også vulgærøkonomien faldt sammen i hovedstrømmen, var i flere artikler[11] meget optaget af at analysere, kritisere og polemisere mod den fremvoksende nye ortodoksi, at komme til større klarhed over sit forhold til Marx og den marxistiske tradition, samt at opdyrke grundlæggende videnskabsteoretiske og teorihistoriske spørgsmål, men uden *teoretisk-empiriske* hovedværker som *Den arbejdsfrie klasse* (1972 [1899]) og *The Theory of Business Enterprise* (1978 [1904]), ville han afgjort ikke indtage den helt fremtrædende position indenfor den heterodokse økonomi, som han retfærdigvis gør. Også eksempelvis Keynes har skrevet meget andet end *The General Theory of Employment, Interest and Money*, men ville forfatterskabet ikke mangle sin tyngde og sit omdrejningspunkt uden lige netop denne teoritunge bog? Det er i øvrigt – så vidt jeg ved - betegnende for alle de store politiske økonomer, at der *ikke* skelnes skarpt mellem filosofi og videnskab. De færdes typisk på en felt, der *ikke* er hæmmet af rigid akademisk arbejdsdeling – hverken i forhold til filosofi/videnskab eller underopdeling af det socialvidenskabelige område i eksempelvis hovedområderne politologi/sociologi/økonomi.

På dette grundlag er det min opfattelse, at kritiske realister i vidt omfang fejlrepræsenterer og amputerer de store politiske økonomer (og herigennem den politiske økonomi), idet de 1) skelner for skarpt mellem filosofi og videnskab (eller abstraktionsniveauer) og 2) fokuserer stort set entydigt på den filosofiske dimension af den politiske økonomi. Modsat politiske økonomer tilbyder kritiske realister ikke en sofistikeret teoretisk platform, der (foreløbigt) beskriver og forklarer socio-økonomiske fænomener, og empiriske spørgsmål er næsten helt udenfor rækkevidde. Denne efterrationaliserende dekontekstualisering af den filosofiske dimension hos heterodokse økonomer har alvorlige konsekvenser for kritisk realisme i politisk økonomi.

En oplagt konsekvens er, at når man isolerer filosofien hos forskere, der primært er politiske økonomer, så vil man uværgerligt få et forrykket syn på deres bidrag, hvilket så igen betyder, at man kan se fællestræk eller forskelle mellem politiske økonomer, der virker ubetydelige eller helt ude af proportioner, når man – mere legitimt - går helhedsorienteret til værks eller fokuserer på

deres bidrag til den politiske økonomi. I yderpunkterne er både Bhaskars eksklusive fokus på den eksterne Marx, og Lawson og Fleetwoods brede pensel på det heterodokse felt eksempler på dette fænomen. Hvad det sidstnævnte angår, så forekommer det mig at være et eksempel på den spekulative fejlslutning, når Marx og Hayek uden betænkeligheder placeres i samme kategori. På det politisk økonomiske felt er der milevid forskel mellem Marx og Hayek, selvom man kan iagttage nogle abstrakt-filosofiske fællestræk. Dette ser jeg nærmere på, når jeg om et øjeblik konfronterer spændingsfeltet mellem det marxistiske og den brede heterodokse perspektiv indenfor kritisk realisme. Her handler det om den fælles arv i kraft af et tendentielt grundtræk ved den kritiske realisme generelt.

Det kritisk realistiske argument omkring nødvendigheden af filosofi i den videnskabelige praksis er reversibelt. Ligesom det i videnskaben ikke er et spørgsmål om filosofi eller ikke filosofi, så er det ikke i filosofien et spørgsmål om videnskab eller ikke videnskab. Der findes ikke ren(dyrket) filosofi – selv abstrakt fornuft vil altid være ladet med genuint videnskabeligt materiale og knyttet til en konkret praksis, og videnskab, der udspringer af snæver filosofisk refleksion, har lige så gode muligheder for at kuldsejle som filosofi, der udspringer af snæver videnskabelig refleksion. Det er ikke mindre problematisk (tendentielt) at udtømme den videnskabelige dimension, end det er at udtømme den filosofiske dimension[12]. Jeg har beskrevet, hvordan filosofien indenfor kritisk realisme udvider sit territorium og udtaler sig med autoritet på også det videnskabelige område. Det eksplicitte og smalle fokus på filosofiske overvejelser, samt tilsidesættelsen af det genuint teoretisk-empiriske felt fører til en situation, hvor grovkornet og transhistorisk – filosofisk informeret – politisk økonomi kommer til at skygge for sofistikeret teoretisk og empirisk informeret politisk økonomi. Der er mange eksempler herpå hos Bhaskar og Lawson. Jeg har tidligere nævnt, hvorledes teorien om varefetichisme sniger sig ind i Bhaskars fremstilling, men det skal tilføjes, at dette teorielement hos Bhaskar helt mangler den empirisk-teoretiske underbygning, som det har hos Marx (vareanalysen, bytte- og brugsværdi m.m.), samt den geo-historiske afgrænsning som Marx som nævnt indskærper i form af en bestemt samfundsformation. Noget lignende gør sig gældende for *The Transformational Model of Social Activity* (TMSA) (Bhaskar, 1998 [1979], side 31-7), der er Bhaskars måde at håndtere aktør/struktur-dialektikken på. I denne model får vi beskrevet relationen mellem individ og samfund på et filosofisk grundlag, hvilket betyder, at den får en *a priorisk* prægning. Bhaskar understreger indledningsvis, at TMSA m.m. ikke er ”substantive sociology and psycology, but formal and a priori conditions for them” (*ibid*, side 22), men når han

samtidig *afskærmer* sig fra det videnskabelige felt og *relativerer* det, så kommer de abstrakte, ahistoriske og universalistiske fragmenter, såsom TMSA tendentielt til at stå uudfordrede som surrogatvidenskab.

Hos såvel Bhaskar som Lawson sker der således en *abstraktgørelse* af virkeligheden og den politiske økonomi. Lawsons *økonomi & virkelighed* handler således slet ikke om den *konkrete* virkelighed, som vi møder som mennesker i socio-økonomiske relationer. Denne dimension af virkeligheden vinder kun indpas gennem abstrakte ontologiske kategorier om det empiriske og det faktiske. Vi får således en masse at vide om den abstrakte konstitution af det sociale, men ikke spor (systematisk) at vide om arbejdsforhold, penge, forbrug, produktion, handel, arbejdsløshed, værdi osv. Kritisk realisme er en filosofi, så når andre virkelighedsområder og praksisformer behandles, så finder der først en oversættelse sted, sådan at grænserne for filosofien ikke umiddelbart overskrides. Det oplever jeg som dybt problematisk - og som i uoverensstemmelse med kritisk realisme i øvrigt.

Den sociale verden består af åbne systemer, og filosofi er ikke uafhængig af videnskabelig praksis og politisk tilhørsforhold. Grænserne for filosofien er slørede, og selv ræsonnementer på et højt abstraktionsniveau er indlejret i teoretiske meningssystemer og konkrete omstændigheder. Forskningen i kritisk realisme ville eksempelvis være umulig uden mennesker i konkrete situationer (som på universitetet, foran computeren eller med en bog i lænestolen), og selv dedikerede filosoffer er afhængige af at kunne orientere sig i verden – af et (proto-)videnskabeligt orienteringssystem. Abstraktgørelsen af virkeligheden og den tenderende tillukning af den filosofiske refleksion bryder afgørende med dialektikken mellem det abstrakte og det konkrete, der er helt central for den sene Marx, og den tenderende hypostasering af filosofien fører til en situation, hvor den foreløbige karakter af abstraktioner og demarkationer ikke understreges i tilstrækkelig grad, idet de ikke-filosofiske interventionsmuligheder strukturelt nedtones og vanskeliggøres.

Mit synspunkt er derfor, at såvel den (tenderende) videnskabelige som den filosofiske reduktionisme må afvises for at give plads til en dialektisk forståelse af relationen mellem filosofi og videnskab. Et dialektisk syn på dette problemfelt grunder i en erkendelse af, at både reduktionisme, dualisme og forskelsløs holisme er uholdbare positioner i en kompleks og modsigelsesfuld, men struktureret verden. Denne form for dialektik er et adelsmærke for kritisk

realisme på en række områder, men er efter min mening ikke i tilstrækkeligt omfang indtænkt på området filosofi/videnskab, eller, den bryder sammen i praksis, om end den eksisterer (som mulighed) i teorien. Dialektikken kommer eksempelvis til udtryk i den måde, hvorpå aktør/struktur, er/bør, den transitive dimension/den intransitive dimension, og absolutisme/relativisme håndteres indenfor kritisk realisme. I forhold til aktør/struktur-problematikken (TMSA) afvises både reduktionisme i form af metodologisk individualisme og strukturalisme, dualisme i form af forestillingen om relationen mellem aktør og struktur som enten/eller og mekanisk, samt den forskelsløse holisme[13], idet både aktør og struktur opretholdes som *selvstændige niveauer*, sideløbende med at gensidigheden og interaktionen indskærpes. I forhold til er/bør-problematikken afvises reduktionisme både i form af scientismen (kendsgerningsfetichismen) og politisk reduktionisme[14], dualisme i form af forestillingen om, at er og bør er to gensidigt uafhængige felter og den konturløse holisme i form af forestillingen om, at vi ikke kan skelne mellem er og bør, og at alt derfor er et forskelsløst morads af både er og bør.

Efter min mening vil det være en progressiv udvikling, hvis denne dialektik også (i praksis) kom til at omfatte filosofi/videnskab (politisk økonomi). Det ville bidrage til den udviklingsmæssige konsistens af kritisk realisme og bryde den onde cirkel, der hæmmer kritisk realisme på dette felt. Dialektikken manifesterer sig på dette felt som et behov for ikke kun at afvise den filosofiske og den videnskabelige reduktionisme, men også dualismen i form af et skarpt skel mellem filosofi og videnskab, samt forskelsløsheden i form af sammenfald. Der er altså behov for at nedrive den skranke, som kritiske realister opstiller for siden at skubbe foran sig og erstatte den med en blid grænsedragning, der hidrører fra processuel refleksion på begge samvarierende delfelter. På denne måde opdyrkes både filosofi og politisk økonomi *på egne præmisser*, ligesom den gensidige vekselvirkning indtager en hovedrolle. Således betones ikke kun *skellet* mellem filosofi og politisk økonomi, men også *båndene* herimellem, hvilket kun kan ske ved, at det genuint politisk økonomiske felt gives selvstændig vægt. At den teoretisk-empiriske og værdibaserede politiske økonomi får lov til at stå på egne ben i fremstillingen og ikke kun taleret gennem filosofisk formidling.

Men dette argument kan ikke stå alene. Det umiddelbart følgende spørgsmål må være: hvilken *slags* politisk økonomi, idet det i sig selv ikke bringer den kritisk realistisk inspirerede politiske økonom særlig langt at få at vide, at han/hun bør overskride den tenderende dualisme/filosofiske

reduktionisme i kritisk realisme. Jeg vil derfor nu vende mig mod dette spørgsmål ved kritisk at undersøge kvaliteterne og begrænsningerne ved henholdsvis den marxistiske strømning og den brede heterodokse strømning i kritisk realisme, hvad angår det (latente) politisk økonomiske tilhørsforhold.

Skellet marxisme/ikke-marxisme og den samtidige politiske økonomi

Først og fremmest er det vigtigt at fremhæve, at der er et dybt skel i den økonomiske heterodoksi mellem marxistisk og ikke-marxistisk politisk økonomi. Dette skel er ikke det eneste, men det er det mest fundamentale og vidtgående. Som jeg har argumenteret for i kapitel 2, skal marxistisk politisk økonomi ses som en helhed, og som sådan indeholder den ikonoklastiske metodologiske, teoretiske og politiske elementer, der markerer den som en distinkt tradition og udskiller en ræsonnementsmåde, der divergerer substantielt fra andre ræsonnementsmåder i den heterodokse økonomi. Metateorier og teorier, der understøtter udtrykkeligt marxistiske forestillinger, kan derfor ikke reduceres til, men er heller ikke uafhængige af, andre former for heterodoks økonomi. Det er derfor problematisk at fremstille heterodoks økonomi som en ubrudt kategori, der går på tværs af skellet marxisme/ikke-marxisme. På dette punkt er der grund til at følge Bhaskar, når han klart knytter kritisk realisme til den marxistiske tradition. På samme måde er der gode grunde til at følge i sporet af den eksterne Marx for således at koble sig af hovedsporet i den politiske økonomi. Den økonomiske mainstream-teorihistorie har på ingen måde været opløftende siden den klassiske politiske økonomis guldalder, og det er derfor frugtbart og fremadrettet at genfortælle (genopdage) og videreudvikle kritikken af den politiske økonomi.

Marx's kritik af den politiske økonomi indstiftede skellet marxisme/ikke-marxisme som det mest gennemgribende i den politiske økonomi. Dette skel eksisterer stadig og er på nogle områder blevet dybere gennem forædling og negative kontrasteringer, men i dag sameksisterer det med et nyt skarpt skel i den politiske økonomi: skellet mellem ortodoks og heterodoks økonomi. Betydningen af dette skel kan i særlig grad henføres til konfigurationen af den samtidige ortodokse økonomi. Den heterodokse økonomi er systematisk blevet eksproprieret og ekskluderet fra den økonomiske mainstream, sideløbende med at den ortodokse økonomi gradvist er blevet forædlet, tilknappet og har fået udvidet sit råderum siden de tidlige neoklassiske økonomer. Konsekvensen heraf er, at en afgrund har åbenbaret sig i den moderne politiske økonomi. På den ene side af afgrunden står den ortodokse økonomi, dvs. den moderne neoklassiske økonomi, og på den anden side står den

heterodokse økonomi, der bredt set rummer *alt andet end* den moderne neoklassiske økonomi, dvs. politisk økonomiske skoler, metodologier, visioner og teorier, der ikke er kompatible med den hårde kerne i den moderne neoklassiske økonomi. Relationen mellem ortodoksien og heterodoksien var tidligere i teorihistorien kendetegnet ved immanent og ikonoklastisk kritik, syntesedannelser, krydsreferencer og en fælles identitet på trods af forskelligheder, men i dag er denne relation eroderet og de relationelle træk kun tilstede *internt* i den heterodokse økonomi mellem de forskellige traditioner på dette brede felt. Den ortodokse økonomi står (selv)isoleret og fremmedgjort tilbage, dvs. uden reelle og ligeværdige omverdensrelationer og ude af stand til at omskabe sig selv fundamentalt. Båndene mellem den ortodokse og den heterodokse økonomi er blevet kappet, og idet Marx's kritik af den politiske økonomi ikke kun er ekstern, men også immanent, så er skellet marxisme/ikke-marxisme i dag af sekundær betydning i den politiske økonomi. Afgrunden mellem ortodoks og heterodoks økonomi står i forreste række.

Tilsidesættelsen af den metateoretiske refleksion, matematikkens og deduktivismens stigende dominans og det uafrysteligt nære forhold til det økonomiske menneske i den gældende økonomiske ortodoksi markerer en grundfæstet uvilje til og – på grund af den eroderede fælles referenceramme - manglende mulighed for, at ortodokse økonomer kan engagere sig i kritisk refleksion og kommunikere konstruktivt og ligeværdigt med heterodokse økonomer. Når dette kombineres med en karakteristik af den moderne økonomiske ortodoksi som helt gennemgående (videnskabs)teoretisk inkonsistent, systematisk virkelighedsfjern og stærkt ideologiserende, så er det nærliggende at konkludere, at heterodokse økonomer slet ikke behøver at beskæftige sig med den moderne neoklassiske økonomi. Når den moderne økonomiske ortodoksi er blevet helt afsondret og ikke indeholder en omfattende og patenteret esoterisk kerne, der påkalder sig indgående kritisk rekonstruktion (som det var tilfældet med den klassiske politiske økonomi), hvorfor så overhovedet vende blikket mod den moderne neoklassiske økonomi? Er det ikke tilstrækkeligt at have den heterodokse økonomi som horisont?

Efter min mening er det dog for forhastet *helt* at vende den moderne økonomiske ortodoksi ryggen, som Bhaskar og hans ligesindede i kritisk realisme gør. Jeg vil i den forbindelse skelne mellem tre kritik- og interventionsmuligheder. For det første den tilgang, der som Marx i forhold til den klassiske politiske økonomi betragter den moderne ortodoksi som filosofisk/videnskabeligt potent og derfor som *uomgængelig* i forhold til et kritisk engagement i den politiske økonomi. For det

andet en tilgang, der ikke har illusioner omkring den filosofisk/videnskabelige værdi af den moderne økonomiske ortodoksi, men som af *andre filosofisk/videnskabelige grunde* anser en analyse og kritik heraf som nødvendig, og for det tredje en tilgang, der - evt. i kombination med en eller begge af de to ovenstående tilgange – ser et engagement i den moderne økonomiske ortodoksi som *strategisk* nødvendigt, hvis der skal ske en progressiv omdannelse af den toneangivende politisk økonomiske praksis.

Den første tilgang er den, som Lawson følger. Han opdaterer Marx's ikonoklastiske kritik af den klassiske politiske økonomi ved at konfrontere den gældende økonomiske ortodoksi på samme måde. Dette projekt mener jeg er problematisk, idet den moderne ortodoksi adskiller sig fra den klassiske politiske økonomi ved ikke at indeholde en unik progressiv filosofisk/videnskabelig kerne. Den moderne *heterodokse* økonomi er et tilstrækkeligt grundlag for en filosofisk/videnskabelig intervention med et positivt sigte. Marx's kritikform er utidssvarende i forhold til den økonomiske ortodoksi. Grundet konstitutionen af den politiske økonomi i dag er en kritik af ortodoksien *enten* intern *eller* ekstern. En intern kritik udfolder sig *indenfor* de skranker, der omkranser ortodoksien, mens en ekstern kritik står skarpt *udenfor* disse skranker. Det ikonoklastiske kritikgreb forudsætter, at man kan gribe fat om ortodoksien og styrte den omkuld i samme bevægelse. Dette forudsætter, at ortodoksien er refleksiv, åben og omstillingsparat – hvilket den moderne økonomiske ortodoksi *ikke* er. I realiteten er Lawson's kritik derfor ekstern, selvom han relaterer sig indgående til den moderne neoklassiske økonomi. Kritikken er både metodologisk tung og udpræget 'verbaløkonomisk', hvilket med det samme diskvalificerer den som en intern kritik, og på dette grundlag preller kritikken helt og holdent af på neoklassiske økonomer. Den er uforståelig – ikke-økonomisk.

Efter min mening er det dog på trods heraf nødvendigt at konfrontere den moderne neoklassiske økonomi som led i en opbyggelig politisk økonomi. Ikke for at invitere til dialog og med et forfængeligt håb om lydhørhed. Der er andre filosofisk/videnskabelige grunde til at formulere en radikal ekstern kritik. Det er således ikke Lawson's *kritiske bestræbelse*, jeg vender mig mod, men hans *kritikform*. Idet nutidens økonomiske ortodoksi hverken er synonym med vulgærøkonomi eller kan reduceres til filosofisk positivisme, er det nødvendigt at konfrontere den moderne neoklassiske økonomi som en *selvstændig* teoridannelse og som et strukturelt socio-økonomisk fænomen. Paradoksalt nok forudsætter denne erkendelse i sig selv, at man underkaster den moderne

økonomiske ortodoksi seriøse studier. Yderligere, selvom 1) den positive teoretiske og filosofiske værdi af den neoklassiske økonomi er usammenligneligt mindre end det progressive potentiale i den heterodokse økonomi og 2) en heterodoks kritik nødvendigvis vil være ekstern og derfor i en vis forstand fejlrettet, idet objektet for kritik er udenfor rækkevidde - hvilket taler imod et kritisk engagement i den moderne økonomiske teori - så er den moderne økonomiske ortodoksi som *tænkemåde* og *praksisform* i den politiske økonomi et for signifikant og fremtrædende fænomen til, at man kan tillade sig helt at henlægge det i mørke. Den moderne økonomiske ortodoksi yder afgørende indflydelse på menneske-, samfunds- og videnskabssynet for tusinder og atter tusinder af økonomer, hvoraf et stærkt stigende antal sidder på indflydelsesrige poster i den videnskabelige, politiske og økonomiske magtstruktur. Ligeledes er andre videnskabsområder som sociologien og statsteorien under stigende indflydelse af måden at se verden på i den moderne neoklassiske økonomi, og ikke mindst indgår den moderne ortodokse økonomi som et hovedelement i den hegemoniske nyliberalistiske ideologi i samtidens kapitalisme – for herigennem at præge tænkning og samfund(sudvikling) på helt afgørende områder. Således mener Bourdieu, at

> ”den økonomiske ortodoksi uden tvivl i dag udgør en af de mest magtfulde sociale diskurser i forhold til den sociale verden” (Bourdieu, 2002, side 39).

Af disse grunde er det påtrængende, at den anatomiske struktur og de ideologiske funktioner, der knytter sig til den gældende økonomiske ortodoksi, bliver dybtgående analyseret og radikalt kritiseret i en bred socio-økonomisk kontekst. Den moderne økonomiske ortodoksi er *samlet set* mere vidtrækkende og betydningsfuld end positivismen og hermeneutikken, der ellers trænger sig på som toneangivende tankeformer i en filosofisk kontekst, og den påkalder sig derfor en ekstern forklarende kritik som led i en overordnet politisk økonomisk forståelseshorisont.

Hvad det strategiske sigte angår, så tror jeg som nævnt ikke, at det er anstrengelserne værd at forsøge at indgå i dialog med moderne neoklassiske økonomer med det formål at få dem til at ændre opfattelse og dermed (måske) praksis. I stedet for forgæves at forsøge at råbe stålsatte neoklassiske økonomer op for kun at ramme den afkoblede metodologiske afdeling af den ortodokse økonomi tror jeg, at der for heterodokse økonomer er større potentiale i at 1) styrke og opbygge den heterodokse økonomi (inkl. den praksisrettede del) og båndene mellem heterodokse økonomer[15] og 2) rette blikket mod de *kommende* generationer af politiske økonomer, der endnu ikke (i samme

omfang som deres ældre kolleger) er blevet gjort til tandhjul i det ortodokse økonomi-teoretiske maskineri[16].

Den heterodokse økonomi og relationen mellem marxisme og ikke-marxisme

Hvor den moderne økonomiske ortodoksi altså er uopretteligt fastlåst og kun indirekte påkalder sig kritisk opmærksomhed, så er den heterodokse økonomi på den anden side gennemskåret på kryds og tværs af synteseforsøg, medieringer og fælles filosofiske, videnskabelige og politiske indsigter. Dette bliver til fulde reflekteret i Lawson's arbejde. Lawson er yderst følsom overfor den afgrund, der adskiller ortodoksien og heterodoksien og er stort set ufølsom overfor forskelle og grænser indenfor den heterodokse økonomi. Således lokaliserer og udvikler han den tværgående kritisk realistiske forståelseshorisont blandt heterodokse økonomer, der kan bidrage konstruktivt og udviklingsmæssigt til yderligere udryddelse af 2. ordens stridspunkter i den politiske økonomi i dag. Men omvendt undervurderer han de reelle forskelle indenfor den heterodokse økonomi. Skellet mellem marxisme/ikke-marxisme og en række disputter mellem Marx og Smith, Marshall og Marx, Veblen og Marx, marxister og østrigere, post-keynesianere og neo-ricardianere osv. baserer sig på *virkelige* meningsforskelle, hvad angår metateori, teori og politik – samt relationerne herimellem. Herudover fremvoksede de positioner, som de stridende parter støtter sig til, under bestemte geo-historiske og relationelle omstændigheder, som må ekspliciteres, hvis man skal undgå overfladisk eklekticisme. Politisk økonomiske teoridannelser er i større eller mindre omfang et produkt af den tid, de blev til i, og den transitive dimension som de relaterede sig til. Der er væsentlige forskelle på både *objektet* (den intransitive dimension) og den *videnskabelige diskurs* (den transitive dimension) i tid og rum. Marx's studier af den tidlige kapitalisme i 1860'ernes England kan ikke uden videre sammenstilles med eksempelvis Veblens studier af forbrugsaristokratiet i århundredeskiftets USA, der igen ikke uden nærmere eftertanke bør kædes sammen med eksempelvis Galbraiths kritiske analyser af efterkrigstidens bredt velstandsbugnende og koldkrigshærgede USA. Udover at objekterne for deres undersøgelser er (relativt) forskellige, adskiller disse tre tidsperioder sig også væsentligt, hvad angår den økonomiske ortodoksi, den økonomiske heterodoksi og relationen herimellem, hvilket sætter tydelige forskelligartede præg på henholdsvis Marx, Veblen og Galbraiths kritikform og konstruktive bidrag. Marx skriver i en periode, hvor den klassiske politiske økonomi er blevet overrendt af vulgærøkonomien i den politisk økonomiske hovedstrøm og forsøger at genindsætte den klassiske politiske økonomi som højdepunktet i den politiske økonomi. Veblen udvikler sit forfatterskab i de år, hvor den neoklassiske økonomi i stigende grad satte sig på

dagsordenen i den ortodokse økonomi, og Galbraith var på samme måde meget præget af opgøret med den tidlige neoklassiske ortodoksi, dannelsen af den neoklassiske syntese i efterkrigstiden og revitaliseringen af den (radikale) politiske økonomi i 1970'erne.

Men om end også geo-historiske forskelle bør medregnes og i visse tilfælde understreges, så mener jeg ikke, at der er tilstrækkeligt grundlag for at sprænge den heterodokse økonomi i stumper og stykker ved at isolere en række inkommensurable felter, hvad angår objekt, videnskabelig diskurs eller relationen objekt/diskurs. Det er *ikke* mit indtryk, at forskelle og stridspunkter indenfor samtidens heterodokse økonomi er klokkeklare og utilgængelige, og at en mere vidtgående fælles forståelses- og erkendelseshorisont er umulig på grund af uoverstigelige barrierer. Tværtimod er det overordnet set min klare opfattelse, at en indgående og systematisk, kritisk og opbyggelig relation mellem marxistisk og ikke-marxistisk politisk økonomi, der er kritisk informeret af kritisk realisme, vil gavne begge traditioner og endda muligvis kan føre til en dyb fælles forståelse og en konstruktiv indstilling til forskelligheder[17].

Marx og den marxistiske/kritisk teoretiske tradition er uomgængelige som udgangspunkt og referenceramme i kritisk realistisk politisk økonomi, men marxismen er ikke tilstrækkelig og ufejlbarlig og bør derfor ikke overlades til sig selv som et skarpt demarkeret projekt. Der er en rodfæstet tendens indenfor marxismen i retning af sekterianisme og vagtsomhed overfor udenforstående, og vi har også oplevet, hvordan den spekulative drejning let kan omdannes til en ufrugtbar skepsis overfor konkret-teoretisk og empirisk arbejde. Marxismen og den kritiske teori er tendentielt præget af store socio-økonomiske og kulturteoretiske armbevægelser, men berøringsangst overfor analytisk tyngde, samt detaljerede og empirinære studier. Sådanne tendenser kan modvirkes, ved at der etableres et indgående og systematisk venligtsindet forhold mellem den marxistiske og den ikke-marxistiske politiske økonomi – eller mere præcist: ved at dette forhold indskærpes og konsekvent opdyrkes. Marxismen vil efter min mening blive styrket af at rette sig mod ikke-marxistiske heterodokse økonomer, på samme måde som Marx selv spillede op imod de klassiske politiske økonomer. Marx var *nødt til* at arbejde sig *gennem* den klassiske politiske økonomi for at nå frem til sin egen (kritik af den) politiske økonomi, og uden dette ville Marx's sene teori derfor ikke blot have manglet en væsentlig dimension, men være *umulig* i den form, som den rent faktisk antager. Og idet den ikke-marxistiske heterodokse økonomi i varierende grad indeholder fortsættelsen og reartikuleringen af det projekt, som de klassiske politiske økonomer

grundlagde, så kan marxismen ikke løsrive sig fra denne tradition uden at svigte sit eget projekt. Marx og senere marxister har ikke absorberet de positive aspekter af denne objektrettede, vedvarende og dynamiske tradition én gang for alle. Den indgående og systematiske relation og den kritiske, men venligtsindede indstilling til den frugtbare filosofisk-videnskabelige tradition i den 'borgerlige' politiske økonomi bør ikke begraves sammen med Marx, hvis man skal undgå en fattig og endimensional marxisme.

Men i forsøget på at knytte stærke bånd mellem marxismen og den ikke-marxistiske politiske økonomi kan man ikke læne sig opad en *allerede eksisterende* omfattende fælles horisont i den transitive dimension, og man kan ikke indstifte den ved at skabe en kunstig konstruktion, der baserer sig på en fiktivt rendyrket *filosofisk* dimension af den heterodokse økonomi. Den indgående og systematiske relation og den heraf følgende (delvise og udviklingsmæssige) fælles forståelseshorisont skal *(med)skabes* og vedvarende opdyrkes, og for at dette skal kunne ske, må både fællestræk og tværgående erkendelser, men også reelle forskelle, uenigheder og kritikpotentialer ekspliciteres og undersøges i dybden i en oplyst rationel diskurs. Denne diskurs skal være ontologisk informeret og objektrettet, også på det konkrete plan, og derfor knytte an til teoretisk-empiriske undersøgelser.

Så vidt har jeg argumenteret for, at både den marxistiske og den brede heterodokse strømning indenfor kritisk realisme i politisk økonomi har kvaliteter og begrænsninger. Samtidig har jeg – ved at diskutere dem i lyset af samtidens situation i den politiske økonomi – anskueliggjort, at en kritisk-konstruktiv og udviklingsmæssig syntese mellem centrale aspekter af de to perspektiver er både realisabel og frugtbar. Dette afgørende argument vil jeg nu gå i dybden med og udvikle mere systematisk.

En dialektisk rekonstruktion af kritisk realisme i politisk økonomi

De centrale kvaliteter og begrænsninger ved de to hovedperspektiver i kritisk realisme kan belyses ved at kontrastere dem. På positivsiden betoner Bhaskar og den marxistiske strømning det tætte og uomgængelige bånd mellem kritisk realisme og marxisme og sætter vægt bag skellet mellem marxisme og ikke-marxisme. Omvendt betoner Lawson og den heterodokse strømning det brede og

tværgående fællesskab mellem heterodokse økonomer og er engageret i samtidens politiske økonomi. I lyset heraf er den marxistiske strømning begrænset af det eksklusive fokus på den eksterne Marx og en skarpt demarkeret marxisme, samt manglende interesse for at konfrontere den ortodokse økonomi efter Marx. På den anden side er den heterodokse strømning begrænset af manglende interesse (og mulighed) for at skelne klart mellem heterodokse økonomer (særligt marxister og ikke-marxister) og af, at den moderne ortodoksi tilkastes stort set al opmærksomheden på bekostning af ekstern udbygning og udvikling af den heterodokse økonomi. Konsekvensen af det sidstnævnte er, at tesen om, at der ikke er nogen alternativer til den moderne ortodoksi, bliver understøttet mod hensigten. Jeg kan ikke se nogen grund til, at kvaliteterne ved de to perspektiver ikke kan kombineres og sammentænkes, samtidig med at begrænsningerne afparreres i en kritisk syntese, der frembringer de sammenføjede progressive træk uden at reproducere begrænsningerne. Som jeg har artikuleret det ovenfor, virker det faktisk som om *sammenføjning af kvaliteterne og tilsidesættelse af begrænsningerne er knyttet sammen som aspekter af den samme kritiske syntese indenfor kritisk realisme i politisk økonomi*. Dette skal belyses og præciseres yderligere ved at skelne mellem forskellige former for marxisme.

Klassiske marxister indstifter en skarp skillelinie mellem marxister og ikke-marxister, følger i sporet af den eksterne Marx og opdyrker det marxistiske teorikompleks uden at interessere sig synderligt for andre heterodokse økonomer eller den samtidige situation i den politiske økonomi. Denne form for marxisme har jeg allerede givet flere eksempler på. *Post-marxismen* kan karakteriseres som tom eller amorf marxisme, hvor skillelinien mellem marxisme og ikke-marxisme enten er helt fraværende eller så dybt sløret, at enhver meningsfuld og (foreløbigt) afgrænsende definition af marxismen forsvinder i den blå luft. På det metodologiske felt bliver det post-marxistiske standpunkt klart illustreret af Barrow, der argumenterer for, at ”there is no such thing as a Marxist methodology” idet

> ”the methodological debates which continue to divide Marxists into competing camps are not substantially different from the methodological debates in mainstream social science” (Barrow, 1993, side 11).

På grund af den udflydende karakter, og herunder den manglende evne til at bestemme marxismen positivt og relationelt findes der mange former for post-marxisme hvoraf nogle er meget indbyrdes forskelligartede. Som eksempler kan jeg nævne den analytiske marxisme og den radikale diskursteori.

Den analytiske marxisme er marxismens svar på den neoklassiske syntese i efterkrigstiden. Her er det ikke Keynes, men Marx, der fordrejes til ukendelighed for at tilfredsstille de (meta)teoretisk-analytiske prætentioner i den moderne neoklassiske økonomi. Dette sker bl.a. ved, at 'Marx' gøres tilpasningdygtig til metodologisk individualisme og det økonomiske menneskes gøren og laden i eksempelvis spilteoretiske situationer. Analytisk marxisme kaldes derfor også ofte for *rational choice* marxisme og/eller neoklassisk marxisme. Elster (1989) argumenterer eksempelvis for, at "game theory is invaluable to any analysis of the historical process that centres on exploitation, struggle, alliances, and revolution" (side 48) og insisterer på, at metodologisk individualisme kan udgøre et mikrofundament for marxistisk socialvidenskab – som i den neoklassiske økonomi. Ligeledes en anden fremtrædende analytisk marxist, Van Parijs, der i *Marxism Recycled* (1993) klart formulerer denne traditions tilgang til marxismen. Den overbevisning, der gennemtrænger hans essays i *Marxism Recycled*, er, at

> "the right attitude towards such bulky artefacts as the Marxist tradition is not one of dutiful conservation, but of ruthless recycling. There is nothing wrong, therefore, in chopping up unwieldy chunks, in disregarding stultifying mental pollutants, in using the latest intellectual technology to reshape – sometimes beyond recognition – dislocated parts, or in letting the rest rot in oblivion (Van Parijs, 1993, side 1).

Den hensynsløse genbrug af marxismen, som Van Parijs advokerer for,

> "has nothing do with the reconstruction, let alone the rehabilitation, of an authentic Marxism […]. It is rather a by-product of an attempt to do for our times – *multis mutandis mutatis* – what someone like Karl Marx (or, for that matter, John Stuart Mill) tried to do for his. For this purpose Marxism is just one source of inspiration, one compartment in the tool box – just as French socialist thought or classical economics was for Marx's own purposes. And there is no reason to believe that the outcome will be recognizably Marxist" (*ibid*).

Denne fremgangsmåde overskrider grænserne for, hvad der med rimelighed kan kaldes marxisme og bygger på en misforståelse af Marx's projekt. Betoningen af det betimelige i at benytte de seneste intellektuelle værktøjer (læs: moderne neoklassisk økonomi) er i modstrid med Marx's kontante afvisning af vulgærøkonomien. Det er også forfladigende at påstå, at den klassiske politiske økonomi blot var et rum i værktøjskassen for Marx, og det er højst besynderligt at Marx og Stuart Mill skødesløst bliver sideordnet, når man samtidig er konfronteret med Marx's skarpe eksterne kritik af Stuart Mill.

Udtryk som ’uigenkendelig marxisme’ og ’hinsides genkendelig marxisme’ rummer ganske godt modsigelsen i det post-marxistiske projekt, som blandt andet Van Parijs forfølger. Hvis marxismen ikke er genkendelig, så kan enten alt eller intet betegnes som marxisme – marxismen er uden grænser og opløser derfor sig selv som kategori. Hvis noget bør kaldes marxisme, må det lige præcis være *genkendeligt marxistisk*. Hvis det er ugenkendelig/hinsides genkendelig marxisme, så er det netop *ikke* marxisme, jvf. nedenfor. På det substantielle plan kommer Van Parijs’ post-marxistiske synspunkt ganske klart til udtryk ved, at han argumenterer målrettet for, at marxistisk økonomi bør have et mikrofundament og er overbevist om, at ”only rationalistic microfoundations will be found suitable for a Marxist theory of capitalist (and socialist) economies” (*ibid*, side 81). Van Parijs har med sin eklektiske og ’dialektiske’ indfaldsvinkel svært ved at skelne mellem neoklassisk økonomi og marxisme og konkluderer sammentænkende, at ”Marxist economics can only be sound if it accepts to be ’neoclassical’” (*ibid*). Udover at man ikke kan rendyrke Marx’s ’økonomi’ uden at forråde hans transvidenskabelige kritik af den politiske økonomi, så er det helt generelt set meningsløst, at forsøge at syntetisere to genuint antagonistiske forskningsprogrammer[18]. Vareanalysen som spilteoretisk model? Det konkrete arbejde udført af det økonomiske menneske? Nej, vel.

Den radikale diskursteori ved eksempelvis Laclau og Mouffe knytter omfattende an til den klassiske marxisme men gør det fra en frit svævende platform, der konsekvent undviger at blive associeret med en indholdsbestemt og (foreløbigt) afgrænset form for marxisme, samt knytte an til en ekstra-diskursiv virkelighed. Resultatet er en desintegreret og plastisk filosofi, der lige så vel kan være marxistisk som ikke-marxistisk eller decideret anti-marxistisk[19].

Neo-marxister fortolker (implicit eller eksplicit) kritikken af den politiske økonomi som *både* immanent *og* ekstern, altså ikonoklastisk, hvilket betyder, at skellet mellem marxismen og ikke-marxismen er svagere aftegnet og under legitimt pres udefra – uden at være fraværende eller ubestemt - idet andre former for heterodoks økonomi bliver kritisk konfronteret (med evt. (selv)omskabelse til følge) i et samtidigt perspektiv - ikke generelt ekskluderet og/eller tilbageført. Det neo-marxistiske udgangspunkt kommer til udtryk hos eksempelvis Offe, der ønsker at lære fra ”both the Marxist tradition and traditions that include Weberians, Durkheimians and others” og er overbevist om, at

> ”there is no single paradigm within the contemporary social sciences that is suffiently developed and coherent and therefore able to dispense with other paradigms” (Offe, 1993 [1984], side 253)

Offe beskriver generelt sig selv som ”greatly indepted to classical Marxism” men understreger straks herefter nødvendigheden af at ”challenge anybody’s right to monopolise the definitions of Marxism and its limits” (*ibid*, side 254). Offe balancerer med dette udsagn tydeligvis mellem den klassiske marxisme og post-marxismen og hælder måske mest mod post-marxismen. I sin videnskabelige praksis demonstrerer han en tæt immanent tilknytning til marxismen og den kritiske teori men førsøger også at indarbejde ikke-marxistiske teoritræk såsom Luhmann’s systemteori og påpeger i denne forbindelse, at hans arbejde bygger på den antagelse, at ”several of [Luhmann’s] insights can be very fruitfully connected with Marxism” (*ibid*, side 257-8)[20].

På samme felt finder vi Heilbroner, der i udgangspunktet vender sig mod traditionen for at afkræve et knivskarpt svar på, om man enten er *for* eller *imod* marxismen - hvilket jo klassiske marxister gør, men post-marxister affejer eller bagatelliserer - og betegner sin egen tilknytning til marxismen som *både* for og *imod* - og derfor befinder sig ”beyond […] total embrace or rejection” (Heilbroner, 1981, side 26). Ifølge Heilbroner bør vi tage udgangspunkt i Marx

> ”not because he is infallible, but because he is inescapeable. Everyone who wishes to persue the kind of investigation that Marx opened up, finds Marx there ahead of him, and must thereafter agree with or confute, expand or discard, explain or explain away the ideas that are his legacy” (*ibid*, side 15).

Heilbroners nødvendige engagement i Marx og marxismen er således åbent og udadvendt, men han afgrænser sig klart fra den position, jeg kalder post-marxismen, idet han afviser at vi må opgive at identificere marxismen positivt. Han mener således, at

> ”there *is* a recognizable identity to Marxist thought – or more accurately to the thought inspired by Marx’s writings to which we give the portmanteau description of ’Marxism.’ This identity comes from a common set of premises that can be discovered in all such writing, no matter how strict or iconoclastic the viewpoints to which the writer subscribes or how inconsistent such views may be with one another. To put it differently, I believe that a set of premises exists that *defines* Marxist thought, so that any analysis that contains these premises can be properly classified as ’Marxist’ even if the writer does not identify it as such himself” (*ibid*, side 20).

Heilbroner indstifter altså et skel mellem marxisme og ikke-marxisme, men placerer sig selv på begge sider heraf, hvilket kun er muligt, hvis skillelinien udover at være identificerbar også er tilgængelig og regulerbar.

I samme spændingsfelt finder vi Wright Mills. I *The Marxists* hylder han Marx ved at påpege, at ”Karl Marx was *the* social and political thinker of the nineteenth century. Within the classic tradition of sociology[21], he provided us with the most basic single framework for political and cultural reflection” (Mills, 1971 [1962], side 37) og slår efterfølgende fast, at socialvidenskaben også i dag må udvikle sig *gennem* marxismen, forstået som en sammenhængende og selvstændig teoritradition, men ikke lade sig hæmme af stramme tøjler:

> ”[Marx] did not solve all our problems; many of them he did not even know about. Yet to study his work today and then come back to our own concerns is to increase our chances of confronting them with useful ideas and solutions. Certainly to master the body of Marx’s work, explicitly accepting or rejecting or modifying what we find in it, is to experience in our own intellectual development the central themes of social and political thinking developed in the last hundred years” (*ibid*).

Så hvor Wright Mills indskriver sig i den marxistiske tradition, så understreger han sideløbende behovet for at være på vagt overfor vulgarisering af marxismen, samt tendenser mod dogmatisme og tillukning og betegner sit eget standpunkt som åbent, hvad angår fortolkninger og brugen af marxismen. Han indskærper tillige nødvendigheden af at være kritisk og at konfrontere marxismen udefra og opsummerer sin kritiske marxistiske bestræbelse som: ”be a plain and live critic of plain and live marxism” (*ibid*, side 103).

Det jeg kalder neo-marxismen medierer således mellem den klassiske marxisme og post-marxismen ved at afspænde skellet mellem marxisme og ikke-marxisme og gøre det til genstand for refleksion og omdannelse uden at afmontere det. Bhaskar og den marxistiske strømning i kritisk realisme er med udgangspunkt i disse begreber klassisk marxistisk, mens Lawson og den brede heterodokse strømning må karakteriseres som post-marxistisk, idet der ikke skelnes mellem Marx og eksempelvis Hayek eller Keynes. Neo-marxistisk politisk økonomi kan således på grundlag af argumentationen ovenfor karakteriseres som et kritisk medierende og udviklingsmæssigt konsistent standpunkt for kritisk realisme i politisk økonomi[22]. Neo-marxismen er marxistisk, men ikke eksklusivt marxistisk, idet dette forskningsprogram er refleksivt og åbent i forhold til den ikke-marxistiske heterodokse økonomi, og er knyttet til samtidens situation i den politiske økonomi uden

at være ensidigt optaget af at konfrontere den gældende økonomiske ortodoksi. Neo-marxismen er tillige filosofisk interesseret og engageret i relationen filosofi/politisk økonomi, men ikke (tenderende) filosofisk reduktionistisk - er hovedsageligt optaget af at opdyrke den politiske økonomi. Heilbroner er også eksemplarisk på dette punkt, når han påpeger, at

> ”Marxism […] reflects a particular philosophical stance. But the persuit of philosophy was never a central task for Marx or most of his followers. The focal problem has always been the analysis of capitalism, the social order that presented Marx with an endlessly fascinating enigma that demanded understanding” (Heilbroner, 1980, side 61).

Det er således min opfattelse, at udfordringen for kritiske realister i politisk økonomi er 1) at bevæge sig konsekvent hinsides den klassiske marxisme uden at bortradere skellet mellem marxisme og ikke-marxisme, 2) at relatere sig til og være engageret i samtidens situation i den politiske økonomi uden at blive opslugt af ende- og nytteløse diskussioner omkring naturen af, grænserne for og muligheden af en eventuel radikal immanent transformation af den gældende økonomiske ortodoksi og 3) at bevæge sig hinsides skellet mellem filosofi og politisk økonomi for hovedsageligt at engagere sig i teoretisk-empiriske analyser og tilhørende social kritik, uden at den kritiske ontologisk og metodologisk refleksive dimension efterlades gold og livløs.

Når jeg taler om en udfordring og ikke en løsning eller en programerklæring, så skyldes det, at jeg ikke ønsker at understøtte en forestilling om politisk økonomi som firkantet og uproblematisk, og derfor som reducerbar til en lineær retningsangivelse. I så fald ville jeg også forbryde mig mod stort set alle grundprincipper i den kritiske realisme. Formålet med at udvikle den kritiske realisme er ikke at sætte en stopper for refleksion og kritik, men at bidrage til at dette kan ske på et mere oplyst og adækvat grundlag, og neo-marxistisk politisk økonomi er pr. definition ikke en krystalfast og evig størrelse. Den er grundlæggende dialektisk ved at være en foreløbig syntese mellem den klassiske marxisme og post-marxismen, og den indeholder en *række* forskellige projekter, samt *kan* indeholde meget mere, end det er tilfældet i dag. Men neo-marxismen er heller ikke radikalt åben, dvs. uden markante standpunkter og grænsedragninger, for i så fald ville det ikke være neo-marxisme, men post-marxisme. Hvis vi betragter neo-marxistisk politisk økonomi som et forskningsprogram peger det i en retning, der afviger markant fra både den marxistiske og den brede heterodokse strømning i kritisk realisme, selvom hverken den kritiske realisme generelt eller det ene eller det andet perspektiv efter min mening overskrides. Neo-marxismen etablerer en foreløbigt demarkeret, men refleksiv indfaldsvinkel og som sådan forsynes den kritisk realistiske

politiske økonom med en uundværlig reduktion af den overvældende kompleksitet, der omgiver den videnskabelige praksis. Dette er nødvendigt for at undgå handlingslammelse, defaitisme, og for at den kritiske realisme kan modvirke tenderende filosofisk reduktionisme, samt tilbyde et konstruktivt alternativ til den herskende ortodokse økonomi. I samme bevægelse understreger det neo-marxistiske standpunkt vigtigheden af individuel tænkning, stillingtagen og handling, samt nødvendiggør forsigtig balancegang, midlertidige standpunkter og fortsat kritisk refleksion i en åben proces, der i sidste instans kan sprænge perspektivet. Det kan således aldrig være hensigten med kritiske realisme i politisk økonomi at etablere en ny monolit i stedet for den moderne neoklassiske økonomi. Hensigten må være at medvirke til at skabe et åbent og ligeværdigt diskussionsmiljø i den heterodokse økonomi, der fordrer tilbundsgående kritikvillighed og refleksion, men ikke taber jordforbindelsen i form af konkret og forpligtende politisk økonomisk praksis eller forfalder til den form for relativisme, der betragter alle perspektiver som ligeværdige og fordømmer forsøg på udvikling af fornuft og viden som erkendelsesteoretisk blasfemi. Kritisk realisme (i politisk økonomi) bør byde *kvalificeret* epistemisk pluralisme velkommen, men afvise det forfald, der sker, når dette standpunkt slår over i *ukvalificeret* epistemisk pluralisme eller bedømmelsesmæssig relativisme[23].

Mellemspil

Jeg vil nu kort opsummere indholdet og argumenterne i dette kapitel og knytte an til de efterfølgende. Situationen i samtidens politiske økonomi er karakteriseret ved en afgrundsdyb kløft mellem den ortodokse og den heterodokse økonomi. Den ortodokse økonomi er et rendyrket, skarpt afgrænset og endimensionalt forskningsprogram, der lukker sig om sig selv og ser fjendtligt på omverdenen, mens den skridt for skridt forsøges behersket. Den heterodokse økonomi inkorporerer en mangfoldighed af uortodokse projekter, der deler en fælles rammeforståelse og er knyttet sammen gennem en række knudepunkter og fællestræk, men som også er gennemskåret af afgørende meningsforskelle, hvad angår metodologiske, teoretisk-empiriske og politiske spørgsmål. Jeg har identificeret den mest fundamentale og vidtrækkende skillelinie i den heterodokse økonomi – og derfor anden ordens skillelinie i den politiske økonomi generelt – som værende grænsen mellem marxistisk og ikke-marxistisk politisk økonomi.

Idet hensigten har været at afklare, hvordan man som kritisk realist kan intervenere i den politiske økonomi i dag, har jeg analyseret den kritiske realisme med henblik på særligt at udkrystallisere

synet på videnskabelig praksis i den politiske økonomi. Dette indebar en skelnen mellem to forskellige perspektiver, der deler en kritisk realistisk grundholdning, men relaterer sig mærkbart forskelligt til ortodoks og heterodoks økonomi. Den kritisk realistiske grundholdning indebærer i sig selv, at kritisk realistisk politisk økonomi som selvstændig praksisform er i fare for at blive udtømt, idet der er en stærk tendens til filosofisk reduktionisme med imperialistiske træk til følge. Denne svaghed ved kritisk realisme er beslægtet med den ekspansive reduktionisme, der kendetegner den neoklassiske økonomi, men kritisk realisme adskiller sig herfra ved ikke at være gennemgribende fejlrettet, samt at være refleksiv og omskabelsesdygtig – nødvendigvis bevægelig. Der kan etableres en delvis analogi mellem forsøget på at rendyrke økonomien og forsøget på at rendyrke filosofien. Den tenderende filosofiske reduktionisme i kritisk realisme kan kun modvirkes ved, at ikke kun skellet mellem filosofi og videnskab, men også den gensidige afhængighed og vekselvirkningen herimellem eksplicit opdyrkes, hvilket fordrer en forpligtende og konkret videnskabelig praksis som del af helheden. Dette dialektiske synspunkt er på linie med den kritiske realisme på andre helt afgørende punkter, samt efterlever den generelle kritik af dualisme, reduktionisme og udflydende holisme, og bidrager således efter min mening til den kritiske realismes udviklingsmæssige konsistens og sammenhængskraft.

Hvad de to forskellige perspektiver på kritisk realisme i politisk økonomi angår, så skelnede jeg mellem en marxistisk strømning, der følger i sporet af Bhaskars kritiske realisme og en bred heterodoks strømning, der følger i sporet af Lawsons kritiske realisme. Den marxistiske strømning relaterer sig dybtgående til den sene Marx's kritik af den politiske økonomi og følger herefter den eksterne Marx på en rejse, der stort set entydigt bevæger sig væk fra hovedsporet i den politiske økonomi siden da. I modsætning hertil er den brede heterodokse strømning rodfæstet i samtidens situation i den politiske økonomi. Således er denne strømning dybtgående engageret i en tilsyneladende radikal immanent kritik af den gældende økonomiske ortodoksi og er informeret af et heterodokst standpunkt, der går på tværs af skillelinierne i den heterodokse økonomi. Ved at diskutere og kontrastere de to perspektiver for kritisk realisme i politisk økonomi har jeg efterfølgende argumenteret for, at en kritisk-konstruktiv og udviklingsmæssig forsoning i den kritiske realistiske politiske økonomi er både mulig og frugtbar, og har identificeret neo-marxistisk politisk økonomi som en foreløbig mediering i form af en kritisk syntese. Hovedargumentet i denne forbindelse er, at ved at kultivere og udvikle neo-marxistisk politisk økonomi kan kritisk realisme i politisk økonomi bidrage yderligere til at understøtte 1) en mere dybtgående fælles

forståelseshorisont i den heterodokse økonomi uden at bortradere skellet mellem marxisme og ikke-marxisme og 2) en radikal transformation af den (videnskabs)teoretiske produktionsmåde i hovedsporet af den politiske økonomi.

Disse argumenter og synspunkter ligger til grund for den resterende del af afhandlingen, ligesom de foregående kapitler har været informeret heraf. Jeg vil derfor nu konsekvent bevæge mig ind på det politisk økonomiske felt, mens jeg hidtil hovedsageligt har været optaget af metateoretiske problemstillinger omkring teorihistorie, videnskabsteori, metodologi og den abstrakte relation mellem den videnskabelige diskurs og objektet. Men selvom jeg således nu igangsætter en overordnet bevægelse fra det abstrakte til det konkrete, så vender jeg ikke med det samme ryggen til den moderne økonomiske ortodoksi. Jeg har ovenfor argumenteret for det almene standpunkt, som jeg nu vil praktisere, men begrundelsen herfor må ses i lyset af den kontekst, som jeg har valgt for denne afhandling. Idet mit problemfelt er økonomi, økonomisk fornuft og nyliberalismen, samt ikke mindst relationerne herimellem, er det nødvendigt at gribe kritisk fat i den moderne økonomiske ortodoksi igen – men denne gang med et eksternt målrettet og konkret sigte, nemlig med den hensigt tematisk at bane vejen for den *substantielle* kritiske analyse af økonomisk fornuft, kapitalismen og nyliberalismen.

---

[1] Dette kapitel er en oversat og viderebearbejdet version af Nielsen (2002B).

[2] På engelsk, der er hovedsproget i kritisk realisme, er der to centrale begreber i denne forbindelse. Kritisk realisme kan *underlabour* for videnskaben og agere *midwife* for en (radikal) reorientering af den videnskabelige praksis.

[3] Det skal understreges, at når jeg bruger betegnelsen kritisk realisme i forbindelse med Bhaskar, så refererer jeg til hans tidlige arbejde og ikke de senere reorienteringer i form af dialektisk kritisk realisme og transcendental dialektisk kritisk realisme.

[4] For ikke at skabe unødig forvirring, skal det nævnes, at Fleetwood for meget nyligt har skiftet hest og nu identificerer sig med og forsker indenfor den marxistiske strømning i kritisk realisme, se Brown et al. (2002A, 2002B, 2002C) og Fleetwood (2002).

[5] Sayer - en anden prominent kritisk realist - tilslutter sig også den brede heterodokse tilgang til politisk økonomi, når han eksempelvis argumenterer for, at "[a]lthough there are many affinities between critical realism and Marxism, the former does not entail the latter" (Sayer, 2000, side 8n). Se også diskussionen i kapitel 6.

[6] Se også Lawson (1999A, side 14-5).

[7] Den indskudte parentes åbner en dør på klem, men væggene og de bærende konstruktioner består.

[8] I helt samme spor argumenterer Fleetwood på den ene side for, at "[c]ritical realism is located at the level of philosophy and, unlike Marxism, it does not try to span three levels[: philosophical, theoretical and practical]" (Brown et al., 2002B, side 2) og på den anden side indleder han – sammen med sine medredaktører – antologien med at påpege,

at kritisk realisme og marxisme er "two bodies of thought that, ultimately, see their role as making a small contribution towards eliminating the barbarism of contemporary capitalism" (Brown et al., 2002C, side xiii).

[9] Heilbroner (1988, side 121n) mener, at de første sider i Kapitalen, der indeholder vareanalysen, er "among the most demanding in social science".

[10] Dette gælder i særlig grad 1. bog af *Kapitalen*, der var det eneste større værk, som den modne Marx selv færdiggjorde og fik udgivet. Som mange andre forfattere af den slags litteratur placerede han den systematisk empiriske del sidst i arbejds- og skriveprocessen, for så vidt muligt at være *up to date*.

[11] Samlet i Veblen (1990 [1919]).

[12] Tendensen mod filosofisk reduktionisme indenfor kritisk realisme reproducerer således (om end med modsat fortegn) den ufrugtbare arbejdsdeling mellem metateoretikere og teoretikere, der er en af grundene til (reproduktion af) den triste og livløse tilstand i samtidens økonomiske ortodoksi.

[13] Dette kunne eksempelvis være en teori om interpersonelle relationer, der udtømmer såvel det individuelle som det sociale ved kun at se på relationen herimellem.

[14] Som i eksempelvis den radikale konstruktivisme/diskursteori, hvor alt er (inter)subjektivt, og der derfor ikke er rum for tilstedeværelsen af en objektrelateret videnskab.

[15] Den heterodokse økonomi står i øjeblikket svagt og splittet overfor den monolitiske ortodoksi, der smykker sig med at der *ikke er noget alternativ*. Derfor er både udvikling og styrkelse af alternativer, samt en fælles (i det mindste *negativ*) heterodoks orientering påtrængende.

[16] På det uddannelsesmæssige område, der er afgørende for (den udvidede) reproduktion af den moderne økonomiske ortodoksi, er den neoklassiske økonomi ironisk nok i øjeblikket presset på grund af det tætte tilhørsforhold til naturvidenskaben. I hele den vestlige verden oplever naturvidenskaben legitimitetstab med tilhørende rekrutteringskrise og det smitter af på økonomiuddannelserne. Det har altså vist sig, at det ikke var uden problemer at knytte den økonomiske teori så tæt til naturvidenskaben. Dette giver i sig selv rum for progressiv omskabelse af økonomiuddannelserne.

[17] Ligesom den økonomiske ortodoksi i øjeblikket er hæmmet af sin tætte relation til de hårde naturvidenskaber, så er konfigurationen af ortodoksien ironisk nok med til fremme tættere relationer mellem heterodokse økonomer på tværs af skel, der ellers tidligere, så sent som i 1980'erne, fremstod som afgrundsdybe. Som en uintenderet konsekvens af den stigende magtfuldkommenhed og arrogance, som neoklassiske økonomer turer frem med, er heterodokse økonomer blevet skubbet sammen, hvilket betyder at de i stigende grad 1) identificerer sig *positivt* med heterodoks økonomi bredt set og ikke blot med fx marxismen, post-keynesianismen eller den institutionelle økonomi og 2) deler en *negativ* strategisk målsætning, idet opgøret med ortodoksien ses som en fælles sag. Dette betyder, at de interne forskelle i den heterodokse økonomi i mange situationer ses som sekundære i forhold til afgrunden mellem ortodoksien og heterodoksien. Heraf følger det ikke, at skillelinier og konfliktpunkter i den heterodokse økonomi fordamper som dug for solen, men situationen indebærer, at forsøg på at konfigurere en mere omfattende fælles horisont blandt heterodokse økonomer er understøttet af en faktisk tendens.

[18] Selv Dunleavy and O'Leary (1987), der ellers maler med en bred pensel, mener at der må være grænser, idet de med henvisning til den analytiske marxisme lakonisk påpeger, at "some contemporary Marxists ([…]) argue that there is no Marxist method and that 'dialectics' is the yoga of Marxism. They contend that whatever is valuable in Marxist ideas must be evaluated by the methodological standards of contemporary social science (which they take to be rational choice, methodological individualism, and game theory). Little remains of 'Marxism' after these canons are applied." (side 270n).

[19] Jameson påpeger med Marx i hånden, at "the conceptual framework of discourse analysis – although allowing us conveniently, in a postmodern age, to practice ideological analysis without calling it that – is no more satisfactory than the reveries of the Proudhonists: autonomizing the dimension of the /concept/ and calling it 'discourse' suggests that this dimension is potentially unrelated to reality and can be left to float off on its own, to found its own subdiscipline and develop its own specialists" (1999 [1990], side 264). Se ligeledes Jameson (1996). Jessop (1990A, side 288 ff.)

karakteriserer som led i en omfattende (neo-marxistisk/kritisk realistisk) kritik af den radikale diskursteori dens ontologiske standpunkt som *tom realisme*. Efter min mening kan man udstrække denne karakteristik til at omfatte forholdet til marxismen bredt set som *tom marxisme*. Se også Currys (2002) diskussion af marxisme, kritisk realisme og Laclaus diskursteori, hvor han forsøger at bygge bro.

[20] Se på dette punkt også Jessop (2002B, side 1), der ”is inspired by Marx’s predisciplinary critique of political economy but draws, in a postdisciplinary manner, on a wide range of scolarship and research by social scientists”. Jessop nævner bl.a., at han ”perhaps surprisingly to many readers, [have] learnt much from the late Niklas Luhmann about the role of systems theory in social analysis. Luhmann would have profoundly disapproved of the use to which I have put his ideas – especially my attempt to synthesize his autopoetic systems theory with Marxism, which he claimed was a premodern theory that was quite inappropiate for the analysis of contemporary societies. One aim of this work is to refute that claim” (*ibid*, side 8).

[21] Wright Mills er sociolog og relaterer sig således til det, han kalder sociologi. Men han har et *bredt* sociologibegreb og understreger, at hans præference herfor delvist skyldes hans specifikke faglige dannelse (Wright Mills, 1967 [1959], side 18-19n). I Wright Mills’ sociologiforståelse indgår folk som Marx og Veblen på helt fremtrædende pladser. Det sker ofte, at de, som jeg kalder politiske økonomer/heterodokse økonomer, også kaldes sociologer, økonomer, samfundsteoretikere, filosoffer og meget andet, hvilket jo ikke mindst illustrerer deres brede udsyn og tværgående interesser. Også Bhaskar bruger oftest betegnelsen sociologi i stedet for (politisk) økonomi. Jeg ser ikke noget behov for at skelne skarpt mellem sociologi og politisk økonomi, idet jeg ikke ser disse traditioner som væsensforskellige, hvad angår de folk og det felt, som jeg refererer til. Der er naturligvis gradsforskelle mellem den interesse, som mere økonomiske fænomener tilkastes som led i en socialvidenskabelig kontekst, men ideelt set bør dette afhænge af objekt og erkendelsesinteresse – ikke en strid om fagfelter og rigide undersøgelsesdomæner. Se endvidere diskussionen omkring sociologi og økonomi i kapitel 6.

[22] Det er kritisk medierende, idet 1) de progressive aspekter af både den marxistiske og den brede heterodokse strømning er kritisk inkorporeret, uden at hverken det ene eller det andet perspektiv grundlæggende overskrides eller favoriseres og 2) tendensen mod filosofisk reduktionisme i kritisk realisme er gjort til genstand for immanent kritik. Det er *udviklingsmæssigt* konsistent ved at være dialektisk og refleksivt.

[23] Med udgangspunkt i situationen i politisk økonomi i dag kan kvalificeret epistemisk pluralisme beskrives som det standpunkt, der har den heterodokse økonomi som positiv erkendelseshorisont. Ukvalificeret epistemisk pluralisme indbefatter tillige den ortodokse økonomi, og bedømmelsesmæssig relativisme undergraver enhver mulighed for at skelne rationelt og sagsorienteret mellem erkendelsesværdien af forskellige politisk økonomiske perspektiver.

6. Det (økonomi)ske menneske

Der er behov for præcision omkring, hvad moderne neoklassisk økonomi er, hvilke grundlæggende kendetegn den har, hvordan disse samvirker og afmærker den økonomiske tænkemåde, og hvilken rolle denne tænkemåde spiller i og for den eksterne sociale virkelighed. Manglende skarphed og uenighed heromkring er udbredt i den heterodokse økonomi. For det første er der mange heterodokse økonomer, der af forskellige grunde afviser behovet for dybtgående analyse af denne tænkemåde, og selv hvis dette behov erkendes, og der handles derefter, er der eksempelvis mange forskellige opfattelser af, hvilke ideologiske funktioner den moderne økonomiske teori varetager, om den kan karakteriseres udtømmende på det videnskabsfilosofiske område, og om den overhovedet afspejler den kapitalistiske virkelighed eller er ren fiktion. Manglende klarhed og konsekvens på disse og andre relaterede punkter svækker den kritiske bestræbelse og muligheden for at intervenere konstruktivt i forhold til at indkredse og formulere en forklarende kritik af denne tænkemåde i og for det kapitalistiske samfund. Hensigten med dette kapitel er således at argumentere for et klart aftegnet standpunkt på dette analysefelt, der så herefter bliver lagt til grund for det efterfølgende teoretisk-analytiske og kritiske perspektiv. Set i relation til afhandlingens overordnede problemfelt er det afgørende analytiske spørgsmål derfor: hvad er økonomi?

Omdrejningspunktet er et perspektiv, der indplacerer *det økonomiske menneske* som det unikke kerneelement i den neoklassiske økonomiopfattelse. Efter udfoldelsen af dette perspektiv vil jeg kort forholde mig kritisk til en række andre typiske opfattelser af neoklassisk økonomi i den moderne heterodokse økonomi og tilhørende kritiktilgange. I dialog med disse opfattelser og på grundlag af teorien om økonomi som det økonomiske menneske vil jeg herefter udvikle konturerne til et omfattende standpunkt for en (radikal ekstern) forklarende kritik af moderne økonomisk teori som led i det kapitalistiske samfund og særligt etablere begrebet *økonomisk fornuft* som centralt herfor. Dette peger frem imod den kritiske analyse af økonomisk fornuft, kapitalismen og nyliberalismen i de tre efterfølgende kapitler, og binder yderligere disse kapitler sammen med de foregående som del af en helhedsorienteret kritik af økonomisk teori og praksis.

Neoklassisk økonomisk teori som det økonomiske menneske

I den teorihistorisk orienterede beskrivelse af den tidlige og den moderne økonomiske teori ovenfor blev den (moderne) neoklassiske økonomi beskrevet som en tænkemåde fuld af tildækkede

modsætningsforhold, paradokser og problematiske dobbeltheder, men også som et tæt sammenvævet system af knudepunkter og forbindelseslinier med fælles og selvunderstøttende referencer. Jeg har også understreget, at om end den neoklassiske økonomi har rødder i den klassiske politiske økonomi og i særlig grad vulgærøkonomien, så besidder denne tænkemåde en særegen systematik, fokuseringskraft og retningsangivelse, der nødvendiggør, at vi behandler den som en selvstændig skole i den politiske økonomi. Gennem udviklingen fra den tidlige økonomi til den moderne økonomi er de definerende særtræk blevet skærpet, hvilket den potente *økonomistiske* tendens i den moderne økonomi vidner om. Jeg har også løbende beskrevet og henvist til, at det økonomiske menneske er det punkt i den neoklassiske økonomi, der adskiller og definerer den som en sammenhængende tænkemåde i den politiske økonomi. Men da perspektivet i kapitel 3 og 4 ovenfor var metateoretisk - med særlig vægt på videnskabsteoretiske og teorihistoriske sammenhænge - og ikke teoretisk-analytisk, så blev denne anskuelsesmåde ikke konsekvent fremstillet eller tilstrækkeligt uddybet. Dette antydede, men underteoretiserede perspektiv ønsker jeg nu at knytte an til og præcisere i forlængelse af diskussionen omkring kritisk realisme i politisk økonomi, idet denne grundfigur har betydelige konsekvenser for forståelsen af økonomitænkningen og derfor den konstruktive teoretiske kritik af økonomi og samfund.

Den moderne neoklassiske økonomi er en tung og sammenknyttet *weltanschaung*, der omfatter skarpt markerede synspunkter i forhold til metateori, teori og praksis, der systematisk er knyttet til værdidomme og ideologiske forestillinger. Den moderne økonomi er et tankesystem af klassisk tilsnit, der rummer en sammenhængende verden, hvor spørgsmål formuleres, og svar gives på en måde, der giver mening i forhold til helheden, og som mennesker, grupper og samfund kan spejle sig i og rette sig mod. Den moderne økonomiopfattelse er ikke blot et metateoretisk perspektiv og en videnskabelig praksisform. Begge dele er systematisk indvævet i en besnærende helhedsopfattelse, der også rummer en menneskeopfattelse, et samfundssyn og en etik. Alle dele af tænkemåden refererer til hinanden og er således forbundet i et samlet system, der ikke kan reduceres til adskilte enkeltdele eller subsystemer, uden at livsnerven går tabt. Helheden er meget mere end summen af enkeltdelene. Dette betyder dog ikke, at systemets helhedskarakter er udenfor analytisk rækkevidde. Efter min mening afspejler både momenter, sammenføjninger og helhedskarakter sig i en grundmodel, der både omfattende men også snævert set udgør det springende punkt: det økonomiske menneske. Kernen i den neoklassiske økonomi er *homo oeconomicus* - på såvel det eksoteriske som det esoteriske plan. Nedenfor argumenterer jeg for og

uddyber dette standpunkt ved først at se på, hvorledes det metateoretiske, teoretiske og værdimæssige/ideologiske perspektiv i den moderne økonomi afspejler sig i det økonomiske menneske for så efterfølgende at se på, hvordan også det symbolske indhold og det økonomiske tankesystems helhedskarakter kan aflæses som udtryk for dette varemærke.

Det metateoretiske perspektiv

I praksis skelnes der ikke klart mellem delperspektiver og abstraktionsnivauer indenfor den moderne økonomitænkning, og det er således kun for at systematisere fremstillingen, at jeg udgrænser eksempelvis det metateoretiske perspektiv og aftegner en demarkationslinie mellem metateori og teori. Hvad det metateoretiske perspektiv angår, vil jeg beskæftige mig med ontologi, epistemologi, metodologi og teorihistorie. Både under dette punkt og i kapitlet i øvrigt er fremstillingen kortfattet og fokuseret på at fremargumentere den teoretisk-analytiske anskuelsesmåde, som jeg abonnerer på, idet jeg henviser til de foregående kapitler for en mere bredt udfoldet, omfattende og nuanceret fremstilling.

Den kvantitative empiriske realisme står centralt placeret som ontologisk grundopfattelse i den neoklassiske økonomi. Denne forestilling om, at det eneste der eksisterer, er empiriske kendsgerninger der antager kvantitativ form, og den tilhørende naivt objektivistiske opfattelse af relationen mellem videnskabelig diskurs og objekt, er aflejret i det økonomiske menneske. I det økonomiske menneskes livsverden, der reelt set er en systemverden, er alt gennemsigtigt og gennemskueligt. Der er ikke noget ontologisk dybdeniveau, og der er ingen kræfter udenfor umiddelbar rækkevidde, der virker bag om ryggen på det afklarede og autonome økonomiske menneske. Der er heller ikke nogle systematiske fejlkilder eller forhold, der nødvendiggør refleksion eller kontemplation. Verdens kendsgerninger træder umiddelbart frem for det blotte øje, og adgangen hertil er således problemfri, selvom *relationerne* herimellem påkræver selvstændig aktivitet/introspektion. For det økonomiske menneske består omverdenen kun af kvantitative empiriske objekter, og den subjektive verden er fastlåst til denne objektverden uden selvstændig eksistens eller genuin uafhængig skabelseskraft. Det økonomiske menneskes bevidsthedsliv er uomgængeligt spændt fast til objekter i omverdenen. Med denne universelt tilknappede og flade ontologiske opfattelse er også den epistemologiske dominans slået fast. Den instrumentelle fremtoning, som det økonomiske menneske fra tid til anden antager eller hævdes at antage, knytter an hertil, og manglen på metateoretisk fordybelse og refleksion falder til hvile i det økonomiske

menneskes aksiomatisk-deduktive anatomi og stålsatte overfladebevidsthed, som så igen reflekterer den konstant rastløse fremdrift og det økonomiske verdensbilledes utilgængelighed.

Det universalistiske perspektiv og essentialismen i den neoklassiske økonomi kan ligeledes genfindes i det økonomiske menneske, idet denne *figur* nødvendigvis stiller sig til rådighed uafhængigt af tid og sted. Det behøver heller ikke yderligere forklaring at slå fast, at metodologiske kernepunkter som metodologisk individualisme og atomisme gnidningsløst går op i en højere enhed sammen med såvel den neoklassiske økonomiske metateori og det økonomiske menneske som klangbund herfor. Ligeledes er det ahistoriske udsyn et karakterdannende træk ved det historieløse økonomiske menneske og kommer bredt til udtryk gennem historieforagten i den neoklassiske økonomi og den måde, hvorpå blikket er fast fremadrettet. Videnskab handler således om forudsigelse, ikke om forklaring, idet enhver forestilling om forklaring rummer en mistænkelig historisk dimension. Som nævnt ligger også den aksiomatiske deduktivisme som konstruktivt metodologisk grundprincip begravet i det økonomiske menneskes indre væsen, idet end ikke denne i øvrigt tilbedte og fredede hedonistiske lykkejæger har kunnet undslå sig for at gennemgå en mikroskopisk kirurgisk undersøgelse med det resultat, at det nu fremstår nøgent og teknokratisk, som en deduktivt udledt præferencerelation, der hviler på et præcist aftegnet aksiomatisk grundlag.

Hvis vi ser på den teorihistoriske dimension, kan vi endvidere konstatere, at den neoklassiske økonomis forhistorie, historie og position i dag lader sig kort genfortælle gennem historien om det økonomiske menneske. Det økonomiske menneske udspringer af Robinson Crusoe, og relationen herimellem set i forhold til henholdsvis neoklassisk økonomi, vulgærøkonomi og klassisk politisk økonomi giver et rammende billede af fællestræk og afgørende forskelligheder mellem disse skoledannelser i den politiske økonomi. Marx's kritik af Robinson Crusoe skaber endvidere forbindelse til Marx's kritik af den politiske økonomi, der som bekendt adskiller sig radikalt fra den stort set samtidige neoklassiske kritik af traditionen i den politiske økonomi. Det økonomiske menneske og dekonstruktionen af Robinson Crusoe repræsenterer således to radikalt forskellige kritiktraditioner i anden halvdel af attenhundredetallet. Det økonomiske menneske i den tidlige form var samlingspunktet for neoklassikernes konstruktive kritik af den politiske økonomi, og efter at den neoklassiske økonomi efter begyndelsesvanskeligheder faldt tilrette i den mindre kontroversielle form som Pareto støbte, havde det økonomiske menneske opnået en fuldt udviklet skikkelse, der agerer dannelsesideal for den senere udvikling i neoklassisk økonomi og således

basalt set harmonerer med det økonomiske menneske i samtidens afpresning. Men også under denne stabiliserede karaktermaske afspejler omdannelserne i den nu ortodokse økonomi sig i forholdene omkring og i det økonomiske menneske. Den strenge aksiomatisk deduktive disciplin fører som nævnt til en reformulering af det økonomiske menneske, og matematificeringen kommer til udtryk ved tolkningen af det økonomiske menneske som slet og ret en nyttefunktion. Den neoklassiske syntese i efterkrigstiden kan også aflæses gennem det økonomiske menneske, idet denne reorientering kan ses som en genuin inddæmmelse af det domæne, som det økonomiske menneske herskede over. Dette skete ved, at makroøkonomien i denne periode indtog en plads ved siden af mikroøkonomien. Mikroøkonomien er det økonomiske menneskes manøvrerum, og makroøkonomien er *netop* kendetegnet ved at befinde sig hinsides det økonomiske menneske. Dette udviklingstræk i den ortodokse økonomi bliver senere i alt væsentligt tilbageført som resultat af den neoklassiske 'modrevolution', der tog sin begyndelse i 1970'erne. Denne regression kan sammenfattes som en kritik af makroøkonomien som værende andet og mere end et harmonisk konglomerat af økonomiske mennesker med det formål at indsætte den økonomiske *agent* som den ortodokse økonomis eneherskende majestæt - man aner her de skjulte hensigter og de konspiratoriske dybdelag i det økonomiske menneskes fortsatte erobringstogt.

Nyskabelser indenfor de seneste års økonomiske ortodoksi såsom spilteori og principal-agent teori er ligeledes kendetegnet ved, at det økonomiske menneskes råderum er blevet substantielt udvidet til bl.a. at kunne rumme strategiske situationer og autoritetsrelationer. Ikke mindst spiller det økonomiske menneske en hovedrolle i tidens økonomistiske og imperialistiske tendens i den ortodokse økonomi. Økonomismen udfolder sig ved, at et forædlet og tilpasningsdygtigt økonomisk menneske koloniserer andre (meta)teoretiske traditioner i samfundsvidenskaben, og derved at den moderne neoklassiske økonomi presser sig på som enerådende forståelseshorisont på det samfundsvidenskabelige felt. Den neoklassiske økonomis fremtid afhænger blandt andet af, hvor succesfuldt dette ultimative projekt bliver.

Man kan således aflæse brydninger, omskiftelser og udviklingstendenser i den neoklassiske økonomi ved at studere det økonomiske menneskes nærmiljø. Men dette forudsætter, at man anskuer det økonomiske menneske fra et perspektiv, der ligger *skarpt udenfor* rammerne af denne skikkelses *egen* forståelseshorisont. Set sterilt i forhold til sig selv har det økonomiske menneske ingen oprindelse, ingen identitet, ingen udviklingshistorie og ingen deciderede omverdensrelationer.

Det samme gør sig gældende generelt i neoklassisk økonomis selvforståelse. Den moderne økonomiske ortodoksi er selvberoende og følger sin helt egen bane i et lufttomt rum. Teorihistoriske, såvel som bredt metateoretiske referencer er interne og udenfor står kun et territorium, der kan og skal beherskes gennem det økonomiske menneskes tvangsbevægelser.

Det økonomiske menneske i teoretisk iklædning

På det teoretiske felt optræder det økonomiske menneske mere umiddelbart genkendeligt. Det teoretiske univers i den moderne ortodokse økonomi er forførende enkelt, stereotypt og kan uden vanskeligheder reproduceres. Såfremt der måtte være problemer med reproduktionen er disse af teknisk art: for svag computerkraft, manglende matematiske færdigheder eller tvivlsomme *ad hoc* tilpasninger. Stillet overfor et spørgsmål eller et problem opstiller den neoklassiske økonom uden tøven en matematisk model, der efter strenge forskrifter bør kunne reduceres til enkelte økonomiske agenters adfærd, hvad enten der her er tale om individer, 'virksomheder' eller 'samfund'[1]. Der kan være uenighed om, hvorvidt en bestemt problemstilling bedre repræsenteres ved en spilteoretisk end en traditionel (ikke-strategisk) model, om der er taget højde for transaktionsomkostninger, hvilken matematisk fremtoning agenterne skal have, eller hvilke startværdier de 'makroøkonomiske' modeller skal fodres med m.m., ligesom det naturligvis også kan diskuteres præcist, hvilket ligevægtsbegreb, der er det mest rammende i en bestemt situation, men ud over teknisk-instrumentelle problemstillinger af denne art er perspektivet klart og entydigt. Det teoretiske univers er befolket af økonomiske mennesker, og teoribestræbelsen er ført til ende, når man har lagt en beroligende ligevægtstilstand ned over det matematiske system.

Her træder det økonomiske menneske altså helt åbent frem som kernepunktet i det økonomiske teoriunivers. Men også på det esoteriske plan kan vi identificere en påfaldende samhørighed mellem den neoklassiske økonomi som teoretisk anskuelsesform og det økonomiske menneskes indre regioner. Den principielt set altomsluttende matematiske metode og fremstillingsform afspejler sig med al tydelighed i det økonomiske menneske, der som teoretisk standardelement antager formen *max* $u(\underline{x})$ *u. h. t.* $\underline{x}\underline{p}=b^2$. *Under denne instrumentelle fremtoning ligger hele den økonomiske tænkemåde begravet*. Jeg har allerede været inde på det metateoretiske perspektiv. Hvad det teoretiske perspektiv angår, så rummer det økonomiske menneskes selvskabte miniunivers selve livsnerven i det økonomiske teorisyn: værditeorien og ligevægtsperspektivet. Opfattelsen af værdi som (marginal)nytte og knaphed er indskrevet med store typer i det økonomiske menneskes hjerte.

Løsningen på det matematiske maksimumproblem er det punkt, hvor marginalnyttevektoren er lig med prisvektoren, således at den subjektive værdibestemmelse finder udtryk i prissystemet. Dette punkt er på samme tid et ligevægtspunkt, hvor nyttehungeren og de modstridende kræfter i form af uendelige behov for *forskellige* varetyper falder til ro, og det økonomiske menneske er optændt af ren lykkeføelse. Den grundlæggende motivation er universel knaphed (nyttefunktionen har et ubegrænset udfaldsdomæne), og de begrænsede ressourcer (i form af et 'budget' eller en 'indkomst') tilsikrer, at denne motivation er både *midlertidigt annulleret* i form af løsningen på økonomiens problem og *allestedsnærværende* som drivkraft udover ligevægtsøjeblikket.

I denne sammenhæng er det illuminerende at dissekere det økonomiske menneske for at se hvilke identitetsskabende karaktertræk, der åbenbarer sig. Man må efter min mening skelne mellem tre selvstændige karaktertræk. Det ene er *knaphed/umættelighed*, som jeg allerede har omtalt. Det andet er *mål-middelrationalitet*. Målet er nytte og midlerne er varer, og alle kombinationer af varer har en entydig nytteværdi. Det tredie er *kalkulerbarhed*, idet alt kan gøres op i talværdier og derfor måles og beregnes på samme skala. Der eksisterer eksempelvis ikke kvalitativt forskellige nytteoplevelser eller friktion mellem lykkeføelsen og vareverdenen. Disse karaktertræk er meningsbærende for såvel det økonomiske menneske som den neoklassiske økonomi. Hvert af dem er karakterdannende forstået på den måde, at de er *nødvendige* (men ikke tilstrækkelige), for at både det økonomiske menneske og den neoklassisk økonomiske tænkemåde bibeholder deres specifikke identitet og sammenhængskraft.

Normativitet og ideologi

Jeg har i kapitel 3 beskrevet, hvordan den neoklassiske økonomi fra starten blev iscenesat som *ren* videnskab i modsætning til den politiske økonomi, hvor den økonomiske videnskab efter økonomernes mening var i dårligt selskab med værdidomme, normative forstillinger og samfundsmæssige visioner. I realiteten er den neoklassiske økonomi en videnskabeliggjort ideologi. Dette skyldes basalt set, at der er tale om en gennemgribende ideologisering, *alene* idet den normative dimension bliver fastlåst, dogmatisk og mystificerende, da den hævdes ikke at eksistere og derfor hverken kan tematiseres, problematiseres eller omskabes. Forestillingen om ren videnskab er autoritær, ideologisk og lammende.

Før jeg går i dybden med de substantielle, ideologiske forestillinger, som den moderne ortodokse økonomi opdyrker og kultiverer, er det nødvendigt med en begrebsafklaring. Alle økonomiske tankesystemer indeholder en mere eller mindre ekspliciteret *vision* og *ideologi* (Heilbroner, 1988, *passim*). Denne dimension af al socialvidenskabelig praksis bliver også ofte - men ikke altid - underspillet eller affejet i den *heterodokse* økonomi, der ligesom andre socialvidenskaber lider under positivismens tunge og massive indflydelse – er/bør-dualismen. Markante undtagelser er Myrdal, Schumpeter og Heilbroner. Ifølge Heilbroner har der ingen økonom været, der var ”more aware of the presence and importance of Vision than Joseph Schumpeter” (*ibid*, side 165). Schumpeter gør således i sin *History of Economic Analysis* opmærksom på, at bag enhver videnskabelig analyse ligger uomgængeligt en vision, en før-videnskabelig forestilling om, hvordan virkeligheden (samfund, mennesker) hænger sammen, og hvad der er af fundamental betydning. En vision rummer også vores forforståelse omkring, hvordan tingene *bør* hænge sammen. En vision er ifølge Schumpeter ”ideological almost by definition” (citeret fra *ibid*, side 166), og det opreklamerede videnskabelige klarsyn er derfor uomgængeligt hæmmet af ideologiske forestillinger. Men på trods heraf mener Schumpeter, at vi kan blive klogere på verden omkring os gennem den videnskabelige metode, som vi benytter i det analytiske arbejde. Således redder Schumpeter straks sig selv og sine kolleger i det videnskabelige miljø fra at være uadskillelige fra præster, politikere og menigmand gennem at henvise til den videnskabelige analysemetode som garant for den neutralt sagsorienterede optik. Heilbroner, der ellers har stor respekt for Schumpeter på dette felt, opfatter denne heroiske redningsmanøvre som problematisk og taler for, at

> ”moral and political judgements permeate and precede economic analysis more completely and indissollubly than Schumpeter himself thought” (*ibid*, side 180).

Vi forfladiger den helt gennemtrængende og dybtgående måde, hvorpå vision og ideologi yder indflydelse på og former vores analytiske arbejde, når vi omgår kompleksiteten ved at kanonisere den videnskabelige analysemetode.

Men Heilbroner undgår på den anden side behændigt den modsatte grøft, som mange ellers falder i, på dette og mange andre områder; nemlig at undvige én form for ensidighed ved at tilskrive sig en anden. Således fører en erkendelse af vanskelighederne forbundet ved objektiv indsigt ofte med håndfast logisk sikkerhed til erkendelsesteoretisk defaitisme – altså en påstand om, at videnskabelig erkendelse(sopbygning) er umulig, idet vi er ubehjælpeligt indfanget af vores subjektive og

intersubjektive værdier, forforståelser, italesættelser og forestillinger – i diskurser. Heilbroner afviser både den naive objektivisme og den ikke mindre naive (inter)subjektivisme. Der er ingen almengyldig flugtmulighed fra visioner og ideologiers subtile påvirkning, så

> ”we must learn to live with them – not by abandoning all hope of examining society in a dispassionate and penetrative manner, or by resigning ourselves to becoming mere lackeys of interests and slaves of unexamined promptings, but by taking measure of these hidden forces as best we can” (*ibid*, side 186).

Dette fremgangsmåde fører Heilbroner til en skelnen mellem vision og ideologi. Vision er vores mere eller mindre u- eller underbevidste, præanalytiske forestillinger om eksempelvis den menneskelige natur, samfundet, historien og fremskridt - der som nævnt ikke kan overskrides. Ideologi er (systematisk) fejlrepræsentation eller manipulation af virkeligheden. Ideologi kan enten være åbenbar og overlagt, som det ifølge Heilbroner eksempelvis er tilfældet med Milton og Rose Friedmans forsvar for kapitalismen og Lucas’ - nobelpristager i økonomi og en af tidens bannerførere for streng neoklassisk disciplin og ’ren økonomi’ – forsvar for *laissez faire*-doktrinen. Ideologi kan dog også være subtil og uigennemskuelig, hvilket kun bidrager til dens fortryllende tiltrækningskraft. I denne kategori placerer Heilbroner neoklassisk økonomi.

Visioner er forskellige fra ideologier på mindst to områder. Visioner ligger modsat ideologier udenfor det område, hvor viden (foreløbigt) kan be- eller afkræfte dem og det skyldes i følge Heilbroner, at den menneskelige psyke er fuld af uforenelige modsætninger - som kommer til udtryk i tolkningen af de visionære aspekter af vores vidensprodukter. Visioner indeholder heller aldrig logiske modsigelser, idet de er konciperet på et for højt abstraktionsniveau til at kunne implicere inkonsistens. Det fremgår heraf, at vi positivt kan imødegå ideologi (men ikke vision) med viden(skab), herunder immanent, ikonoklastisk og/eller ekstern *opbyggelig kritik*. Til grund for disse tanker ligger efter min opfattelse en dialektisk opfattelse af tænkningen og verden.

Samlet set er der ifølge Heilbroner ”ample room for economic analysis, indispensable for unraveling the movements of a capitalist system” (*ibid*, side 198), og han ønsker således ikke at underminere forestillingen om indsigt i den socio-økonomiske virkelighed, men at gøre os opmærksomme på ideologi og vision bag økonomiens slør. Udgangsbønnen er i overensstemmelse hermed, at

> ”[i]f ideology is to be criticized, vision is to be celebrated. Values comes first in our search for meaning in history and society. Too often a vehicle for mystification, economics can best become an instrument for enlightenment if we see it as the means by which we strive to make a workable science out of morality” (*ibid*, side 199).

Heilbroners overvejelser og begreber er efter min mening frugtbare, og de ligger oplagt i forlængelse af perspektivet i kritisk realisme (i politisk økonomi) – se kapitel 1 og 5. Man omgår ikke kendsgerning/værdi-problematikken ved at tilskrive sig selv fuld videnskabelighed og omvendt sine (meta)teoretiske modstandere skumle hensigter og skjulte dagsordener. Men heller ikke ved at man overspiller sin rolle ved at fremlægge sin vision, ideologi og sit erkendelsesperspektiv for sig selv og andre *in extenso*, for udlæggelsen bliver *aldrig* komplet og objektiv, idet vores selverkendelse er mindst ligeså fejlbehæftet som vores omverdenserkendelse. Bhaskar afviser således standpunktet omkring (fuld) åbenhed omkring normativ *bias* – som Myrdal er en af de fremtrædende fortalere for - ved at argumentere for, at denne bodsøvelse enten er unødvendig eller værdiløs (Bhaskar, 1998 [1979], side 56-7). Den er *unødvendig*, hvis forskeren rent faktisk opnår objektiv selverkendelse, for så kan han/hun også undvige de subjektive fejlkilder i sit primære erkendelsesprojekt – altså bedrive objektiv videnskab. Den er *værdiløs*, hvis forskeren ikke er (fuldt) bevidst omkring sin reelle vision og sine ideologiske forestillinger, for så er udlæggelsen naturligvis kun en yderligere omvej, der ikke nødvendigvis er oplysende. Generelt set kan vi aldrig vide om en selvfremstilling/-iscenesættelse er vejledende eller vildledende. Det er dog ikke min hensigt at genoptage den endeløse videnskabsteoretiske diskussion på dette område, som nok aldrig vil blive helt tilfredsstillende forløst, men blot at understrege, at når jeg kritiserer den neoklassiske økonomi for at være gennemstrømmet af ideologi, så hæver jeg ikke mig selv op på en uopnåelig videnskabelig piedestal, hvorfra jeg kun kan se omgivelserne gennem en patroniserende optik. På den anden side vil jeg dog heller ikke udmatte og potentielt forvirre læseren yderligere med en omfattende introspektiv analyse af mine egne værdier og vision, der prætenderer at være tilnærmelsesvis udførlig. Jeg vil dog henvise til kapitel 8, hvor den værdimæssige kerne i afhandlingen bliver fremdraget, kontrasteret og diskuteret.

Den neoklassiske økonomi er altså i udgangspunktet ideologisk, idet den etablerer et privilegeret domæne af ren videnskabelighed til sig selv og således kaster alle andre skoler i den politiske økonomi i skærsilden som uvidenskabelige. Denne mystificerende selvfremstilling modsvarer den måde, hvorpå det økonomiske menneske fremstilles som fuldt videnskabeligt specificeret i sin kølige matematiske fremtoning og som tom for vision og ideologi på grund af den aksiomatisk-

deduktive gennemlysnings fuldstændighed. Rent faktisk bader det økonomiske menneske sig lystigt i værdier og ideologi, idet de centrale normative og ideologiske former i den neoklassiske økonomi spejler sig i det økonomiske menneskes grundstruktur.

Den neoklassiske økonomi giver et firkantet og fortegnet billede af virkeligheden og knytter an til nogle sort-hvide billeder af det gode liv, progressiv adfærd og interaktion og det gode samfund. Denne endimensionale skinverden består af en række positive forestillinger og nogle skarpt kontrasterende negative modbilleder, der effektfuldt bliver manet frem som skrækscenarier på basis af det økonomiske verdensbillede. Det økonomiske menneske færdes ikke blot hjemmevant i vareverdenen som den naturlige og eneste mulige verden, men er også entydigt positivt stemt overfor denne helt og aldeles objektgjorte omverden i form af fremmedbestemte ting, der som det eneste får lykkebarometeret til at slå positivt ud. Jo flere varer jo bedre, er det økonomiske menneskes mantra, og en ekspanderende vareverden er således grundlaget for lykke og progression. Dette kommer til udtryk i den totaliserende økonomiske vækstideologi, der sætter udvikling lig med økonomisk udvikling og sætter dette mål op for alle samfund/organiseringer/individer til alle tider. På alle niveauer i den sociale verden er tingslig velstand rettesnoren for det gode liv, og den neoklassiske økonomi må således karakteriseres som videnskabeliggjort varefetichisme. Modbilledet er her fattigdom, armod eller blot tilbagestående. Der er intet alternativ. Udover individer består den økonomiske fantasiverden af virksomheder og stater. Relationen mellem individer og virksomheder bliver reguleret af den menneskekærlige konkurrence, der som enhver god tjener fuldt og helt opfylder herrens – hvilket er summen af økonomistiske atomers – behov uden selv at stille krav, yde påvirkning eller overhovedet lade sig mærke med. Markedet sørger således for, at interaktionen mellem individer og virksomheder foregår gnidningsfrit og til det enkelte økonomiske menneskes tilfredsstillelse. Heraf udspringer markedsideologien og ideologien om forbrugersuverænitet. Markedsideologien hævder, at markedet (indtil andet er bevist) er den reguleringsmekanisme, der bedst muliggør menneskers selvrealisering som varekonsumenter på grundlag af deres helt egne præferencer. Markedet er således det felt, hvor det økonomiske menneske emanciperes. Ideologien om forbrugersuverænitet hævder tilsvarende, at markedet som magtfri institution tilsikrer, at det entydigt er vareforbrugernes og ikke vareproducenternes målsætninger, der bliver indfriet i den altomsluttende generelle ligevægtstilstand.

Hvor markedet, virksomheder, konkurrence m.v. således anses for progressive institutioner, så gør noget helt andet sig gældende for staten. Det politiske system og statens institutioner betragtes med slet skjult foragt, idet den sande demokratiform er det frie marked. Modsat markedet, der understøtter det økonomiske menneskes udfoldelsesmuligheder, så griber politiske institutioner forstyrrende ind i den storslåede naturidyl ved at forvrænge prissignalerne, undertrykke den selvbestemte livsudfoldelse og hæmme markedskræfternes frie spil. Denne sort-hvide grundmodel for sociale reguleringsmekanismer bliver fra tid til anden blødt en smule op, idet slanger i paradiset i form af eksempelvis markedsfejl ikke helt kan affejes, men grundlæggende er standpunktet, at staten skal inddæmmes mest muligt, hvis ikke en overvældende bevisbyrde i den rette økonomiske ånd taler for noget andet. Ligeledes må det noget stiliserede billede, jeg i øvrigt optegner her, modificeres svagt for at ramme virkelighedens neoklassiske økonomi, men grundbilledet, mener jeg, er en korrekt gengivelse af de strukturelt indlejrede værdier og ideologiske former, der kendetegner den helt igennem normative neoklassiske økonomi. Reproduktion af den neoklassiske økonomi viderebringer således denne bestemte ideologisering af virkeligheden i større eller mindre grad, hvad enten det er intentionelt eller ej.

Ligesom der ikke er noget alternativ til modstillingen rig (lykkelig)/fattig (ulykkelig), så rækker forestillingsevnen ikke længere end til at rumme to sociale organiseringsformer: markedet og staten, samt den hybrid, der fremkommer, når de to institutioner samvirker: den blandede økonomi. Der er intet alternativ. Det, der finder sted, er altså en normativt ladet voldelig reduktion og instrumentalisering af mennesker, samfund, sociale relationer m.m., idet mulighedsrummet for menneskers individuelle handlemuligheder og sociale interaktionsformer låses fast, og de få tilbageværende valgmuligheder påklistres et endimensionalt varemærke. Den ideologisering af virkeligheden og forherligelse/dæmonisering af bestemte institutionelle mønstre, der finder sted i den neoklassiske økonomi virker stort set entydigt *for* den kapitalistiske samfundsform, og de institutioner og handlemønstre, der tilsyneladende understøtter regulering og udvidet reproduktion af denne sociale formation – selvom begrebet kapitalisme begraves under eufemismen markedsøkonomi. Dette sker både *positivt*, idet *vare*produktionen og -konsumptionen anses som livets mål og mening, og idet virksomheder, profit, konkurrence og kapitalismens cirkulationsproces (markedet/prissystemet) m.m. knytter an til skarpt positive forestillinger. Det sker endvidere *negativt*, idet alternativer til kapitalismen fremstilles i negative og fordømmende vendinger, idet mulighedsrummet herfor ensrettes og udtømmes, og idet kapitalisme*kritikken*

umuliggøres i den neoklassiske økonomi. Den måde, som den neoklassiske økonomiske tænkemåde er skruet sammen på, forhindrer effektivt at 1) kapitalismekritik, såsom kritik af udbytning, ulighed, magtfordrejning, kommercialisering, tingsliggørelse, abstraktgørelse, instrumentalisering m.m., kan komme til orde og 2) at man som led i den politiske økonomi kan tænke i reelle og mulige alternativer til kapitalismen såvel på det konkrete som det abstrakte plan.

Men også mere konkrete værdier og ideologier i den neoklassiske økonomi kan føres tilbage til den måde, hvorpå det økonomiske menneske optræder og realiserer sig selv. Cost-benefitanalysen er således en universaliserbar handleprocedure, der modsvarer den, der finder sted hos det økonomiske menneske. Det, der ikke i forvejen er varer, vareliggøres og vareverdenen afsøges herefter for at finde det udfald, der betyder størst mulig nytte, eller som det ofte formuleres: man handler således, at man 'får mest muligt for pengene', hvad der end måtte stå på dagsordenen. Spørgsmålet om at få mest muligt for pengene er netop det økonomiske menneskes problem i en nøddeskal. Samme oprindelse har effektivitetsfordringen, der jo tilsiger, at det altid gælder om at få mest muligt ud af mindst muligt, hvilket lige præcis er den tilgang til verden, som det økonomiske menneske kender som sin instrumentelle optimeringsprocedure, der tilpasser midler (varer) til målsætningen (nytte) på en sådan måde, at der ikke er nogen ekstra gevinst at hente bagefter (optimalitet og ligevægt).

De normative og ideologiske forestillinger, som jeg her har beskrevet meget kort, skal jeg i de kommende kapitler uddybe væsentligt og *kritisere* på grundlag af en neo-marxistisk forståelse af økonomisk fornuft, kapitalismen og nyliberalismen.

Symbolik og helhedskarakter

På såvel det metateoretiske og det teoretiske område, samt hvad angår normative forstillinger og ideologiske former i såvel abstrakte som mere konkrete sammenhænge, er det økonomiske menneske i bred forstand det samlende kernepunkt i den moderne økonomiske økonomiopfattelse, hvorom centrale forståelsesformer og praksisanvisninger drejer sig. Det er derfor ikke nogen overraskelse, at også den symbolske karakter af den moderne økonomiopfattelse og dennes helhedskarakter som livsanskuelse afspejler sig i det økonomiske menneskes karaktertype.

Som det økonomiske menneske er den moderne økonomiopfattelse monolitisk, utilnærmelig og autoritær. Forsvarsværkerne er sammensvejsede og pansrede, og økonomerne tillægger deres

verdenssyn en uafviselig autoritet. Det økonomiske menneske symboliserer også, hvorledes den livløse og rationelle matematiske fremtrædelsesform i den moderne økonomi dækker over store passioner. Det økonomiske menneskes tingslige fremtoning som en nyttefunktion dækker over selve livets kilde i form af lystoplevelser, og som symbol for den moderne økonomiopfattelse dækker det økonomiske menneske over en værdi- og meningsmættet verdensanskuelse, der principielt set finder udfoldelse på alle livets områder, ligesom når det økonomiske menneske gennem den moderne *rational choice* teori hævdes at gøre sig gældende på alle praksisfelter. Vi kan således skelne mellem et eksoterisk og et esoterisk niveau af den moderne økonomiopfattelse, som den kommer til udtryk i det økonomiske menneske. På overfladen er det økonomiske menneske en ren og blottet nyttefunktion, men under denne forførende fremtrædelsesform finder vi kerneelementerne og de dybtliggende anskuelsesformer i den økonomiske verdensanskuelse indlejret i et systematisk netværk af selvrefererende påstande og tildækkede modsætningsforhold. Økonomiens janusansigt afspejler sig i det økonomiske menneske gennem den måde, hvorpå denne figur på den ene side danner grundlag for et eksklusivt foretagende i de højere regioner af den neoklassiske økonomi, hvor det er matematikken, deduktivisme og rationalistiske konstruktioner, der sætter dagsordenen, mens det økonomiske menneske på den anden side er en bredt udlagt mennesketype, som virker genkendelig og appellerende.

Det økonomiske menneskes esoteriske stilling som udtryk for grundtræk, modsætningsforhold og systematik i den økonomiske livsanskuelse lader sig ikke fremstille indenfor rammerne af den udtryksform, som dikteres på det eksoteriske niveau heraf, men efter min mening træder relationen mellem det esoteriske og det eksoteriske plan og det økonomiske menneskes reelle dybdekarakter som omdrejningspunkt for den moderne økonomiopfattelse ikke desto mindre uformidlet frem i *the lower economics* gennem den måde, hvorpå økonomi aftegnes og defineres af økonomerne selv og gennem den fremherskende placering, som det økonomiske menneske har i økonomernes selvopfattelse. Overgangen fra politisk økonomi til 'ren' økonomi aftegnede sig i den måde, hvorpå feltet blev defineret og opfattet. I sit hovedværk skriver Jevons således, at

> "[t]he problem of economics may, as it seems to me, be stated thus: *Given, a certain population, with various needs and powers of production, in possession of certain lands and other sources of material: required, the mode of employing their labour which will maximize the utility of the produce*" (Jevons, 1970 [1871], side 254).

Hvad angår den nævnte overgang fra en tradition til en anden, er det afgørende, at hvor politisk økonomi blev opfattet som et substantielt anliggende, der omhandlede et objekt i form af socio-økonomiske strukturer og relationer i virkeligheden, så opfattes økonomi som et formelt-teknisk anliggende, der grundlæggende er af moralsk karakter: at maksimere nytten på det forehavende grundlag efter utilitaristisk forbillede. Der er ikke sket meget med definitionen af økonomi siden Jevons. I sit markante essay *The nature and significance of economic science* anfører Robbins (1994 [1935]) således, at

> ”[t]he economist studies the disposal of scarce means. He is interested in the way different degrees of scarcity of different goods give rise to different ratios of valuation between them, and he is interested in the way in which changes in the conditions of scarcity, whether coming from changes in ends or changes in means – from the demand side or the supply side - affect these ratios. Economics is the science which studies human behaviour as a relationship between ends and means which have alternative uses” (side 85).

Ligeledes lander Samuelson på følgende essentielle definition i *Economics*:

> ”Economics is the study of how societies use scarce ressources to produce valuable commodities and distribute them among different people” (Samuelson & Nordhaus, 1995 [1948], side 4).

Om end formuleringerne varierer fra økonom til økonom - det er trods alt ikke maskiner, vi har med at gøre - så er det centrale indhold fra Jevons over Robbins til Samuelson, at økonomi essentielt omhandler knaphed og nytte, rationalitet og effektivitet. Økonomiens problem – idet økonomi er en moralsk-teknisk problemstilling - er derfor, hvordan knappe ressourcer skal allokeres og anvendes for at få det bedst mulige resultat. Dette problem er en komplet gengivelse af det økonomiske menneskes problem, og der er således på dette punkt overensstemmelse mellem økonomernes selvdefinerede domæne og det domæne, som det økonomiske menneske udfolder sig på. Økonomi som det økonomiske menneske lader sig også ane i den måde, hvorpå økonomerne klynger sig til det økonomiske menneske som økonomiens grundelement og omdrejningspunkt – indfaldsvinkel og sidste tilflugtssted. Samuelson påpeger således i overensstemmelse med virkeligheden, at

> ”many critics of the orthodox traditions have identified the whole body of economic theory with the belief in [the] abstraction *homo economicus*. In fact, many economists, well within the academic fold, would separate economics from sociology upon the basis of rational or

> irrational behaviour, where these terms are defined in the penumbra of utility theory" (Samuelson, 1971 [1947], side 90).

Samuelson er på overfladen i *Foundations* - som beskrevet i kapitel 4 - optaget af, at tilføre den neoklassiske økonomi håndfast empirisk mening og at verificere/falsificere grundlæggende teoremer. I denne forbindelse går han skarpt op imod traditionen *før* Samuelson i neoklassisk økonomi, der baserede sig på den fejlforestilling, at økonomiske lovmæssigheder, der er deduceret udfra *a prioriske* antagelser, indeholder validitet og værdi uafhængigt af empirisk menneskelig adfærd.

Således får han i *Foundations* tilsyneladende reduceret *homo economicus* til at være to 'empirisk meningsfulde teoremer'. I relation hertil får han ironisk nok formuleret en ganske rammende karakteristik af den irrationelle og dybtliggende måde, hvorpå neoklassiske økonomers tilknytning til det økonomiske menneske transcenderer empiriske anliggender. Han understreger således igen, at det økonomiske menneske står helt centralt i økonomisk teori, men tilføjer så: "I wonder how much economic theory would be changed if either of" de to 'empiriske forudsætninger' for det økonomiske menneske "were found to be untrue. I suspect, very little" (*ibid*, side 117). Samuelson forstår dog ikke, at han selv reproducerer og *skærper* indkapslingen af det økonomiske menneske som økonomiens stort set utilgængelige eksplosionspunkt, idet også hans egne tilsyneladende empiriske forpligtelser forsvinder i den blå luft uden at efterlade sig mærkbare spor. Tilbage står det økonomiske menneske – tilført ny livskraft.

Betragtet i sin helhed på det esoteriske niveau er den moderne økonomiopfattelse således en samlet *weltanschaung*, der kombinerer (meta)teori, værdidomme, vision og ideologiske forestillinger med konsekvente modbilleder og antipatier i et meningsmættet og symbolladet univers, der i sidste instans omfatter alle livets områder, idet det ikke kan afgrænses i forhold til en genuin omverden. Den meningsbærende kerne i denne besnærende simple og enstrengede livsanskuelse er indlejret i det økonomiske menneske, som jeg har fremstillet det ovenfor. Den moderne neoklassiske økonomiopfattelse er et filter, der bliver lagt ned over verden; en systematisk måde at konstruere verden på, der ikke kan se udover sig selv og ikke forholde sig refleksivt til sig selv, hvilket medfører, at økonomitænkningen er en doktrinær tænkemåde, der påtvinger sig selv rollen som universel autoritet. Indenfor den økonomiske tænkemåde giver nogle påstande mening og fremstår som sund fornuft, mens påstande fra konflikterende tænkemåder, andre meningsregimer eller på

grundlag af radikalt anderledes fornuftsformer enten skarpt kan afvises med henvisning til en veletableret forståelseshorisont eller simpelthen ikke giver mening og derfor ikke kan håndteres – hvilket resulterer i skepsis, mistænkeliggørelse, eksklusion og i sidste instans: ekspropriation. Når den økonomiske tænkemåde ekspanderer og en del af omverdenen bliver omsluttet heraf, så bliver en mere omfattende del af den kollektive livsanskuelse kodet i forhold til de karaktertræk, der markerer denne måde at møde verden på. Hvordan dette sker mere konkret og i specifikke geo-historiske kontekster, vil det føre for vidt at komme ind på her. Dette tematiseres og eksemplificeres i kapitel 9, hvad angår nyliberalismen, hvor økonomitænkningen spiller en afgørende rolle som legitimerings- og reguleringsform. På nuværende tidspunkt er hensigten at etablere en mere abstrakt og generel forståelse af den moderne økonomiopfattelse som *ikke blot en metateori, et teoretisk perspektiv eller en økonomisk ideologi, men som en generel, systematisk kodet og uafgrænset tænkemåde, der har økonomi-teoretiske rødder, men langt bredere betydning som en socialt indlejret diskurs, der i dag tenderer mod at blive hegemonisk.*

Argumentet i dette kapitel hidtil kan deles op i to. For det første har jeg argumenteret for, at den moderne økonomiopfattelse må opfattes som en helhed, der omfatter samstemte opfattelser på det metateoretiske, det teoretisk-videnskabelige og det normativt-ideologiske område, der i kraft af generaliserbarheden og grænseløsheden potentielt omslutter alle livsområder og praksisformer – som vi fx ser det i den økonomistiske imperialisme på tænkningens område. De modsætningsforhold og paradokser, der finder karakterdannende udtryk på det esoteriske niveau, bliver udvisket på det eksoteriske niveau gennem forestillingen om den magiske ligevægtsmekanisme, der omslutter og udligner alle forskelle og konflikter via en guddommeligt vis omfavnelse. Den generelle ligevægtsteori er det eksoteriske udtryk for denne esoteriske grundforestilling i det økonomiske univers. For det andet har jeg argumenteret for, at grundelementerne og helhedskarakteren af denne økonomiske tænkemåde kommer til specifikt udtryk i det økonomiske menneske. Således opfatter jeg det økonomiske menneske som *en rationel abstraktion for, hvad den moderne økonomiske tænkemåde er*. Idet det er en abstraktion, er der ikke fuld overensstemmelse mellem det økonomiske menneske og den økonomiske tænkemåde, ligesom det konkrete plan ikke udtømmes af eller kan reduceres til denne abstrakte analyse, men min påstand er, at det økonomiske menneske på det esoteriske plan af den økonomiske tænkemåde danner grundlag for modsætningsforhold, strukturelle former og tendenser i den økonomis(tis)ke tænkemåde. Disse argumenter har stor betydning for udformningen af økonomikritikken i, og peger

i en væsentligt anden retning end, toneangivende opfattelser af den moderne økonomiske ortodoksi i den heterodokse økonomi. Jeg kan altså med disse argumenter *in mente* skærpe og uddybe perspektivet på den adækvate kritikform i forhold til den moderne økonomiske ortodoksi i dag som led i en kritisk analyse af kapitalismen, og positionere denne i forhold til alternative tilgange på et mindre abstrakt og alment plan.

Økonomiopfattelse og økonomikritik

Politiske økonomer blandt kritiske realister er på grund af deres selvpålagte disciplin afskåret fra at anskue den moderne økonomiske ortodoksi som en helhedsorienteret tænkemåde. Adgangen til analyse og kritik af den neoklassiske økonomi sker herigennem, enten ved at den videnskabsteoretiske/metateoretiske dimension heraf rendyrkes og gives et klart udtryk som deduktivisme, eller ved at den neoklassiske økonomi associeres med positivismen. Der er efter min mening ikke tvivl om, at deduktivismen eller den aksiomatisk-deduktive metode og de tilhørende metateoretiske standpunkter spiller en afgørende rolle i den måde, som verden konfronteres på i den moderne neoklassiske økonomi – hvilket jeg også har givet udtryk for ovenfor. Ligeledes er den moderne neoklassiske økonomi stærkt påvirket af positivismen – blandt andet i form af metodologisk individualisme og empirisk realisme - og i det hele taget naturalismen og det naturvidenskabelige verdensbillede via eksempelvis objektivismen, atomismen og ligevægtsforestillingen. Min indvending mod disse beslægtede opfattelser er således ikke, at de er forkerte, men at de er for snævert retningsbestemmende. Den neoklassiske økonomi har en markant metateoretisk dimension, men denne indgår i et samlet hele, og rendyrkning af særtræk på dette område undviger derfor helhedskarakteren og de kategoriserende træk, som ikke kan betegnes som metateoretiske. Perspektiverne kan således fx ikke rumme de teoritræk, værdidomme og ideologiske former, der i samklang med det metateoretiske perspektiv danner den helhed, der kommer til udtryk i det økonomiske menneske. Det økonomiske menneske rummer både deduktivisme og klare positivistiske elementer, men kan på grund af sin helhedskarakter og de øvrige centrale karaktertræk ikke reduceres hertil, uden at billedet tilsløres og forrykkes. Også indenfor det metateoretiske felt afskærmes en væsentlig underdimension, idet den teorihistoriske fremstilling og analyse stort set er fraværende. Enten opfattes den moderne økonomiske ortodoksi som en generisk form uden teorihistoriske forbindelseslinier, dvs. som dekoblet deduktivisme eller positivisme, eller også associeres den noget upræcist med enten vulgærøkonomien eller den marginalistiske revolution. Den teorihistoriske dimension er efter min mening uomgængelig, hvis

man tilstræber en dybtgående indsigt i den moderne neoklassiske økonomi. Den teorihistoriske udvikling og herunder udviklingen fra den tidlige til den moderne neoklassiske økonomi har en afgørende betydning for konstitutionen af - og de strukturelle udviklingstendenser i - samtidens ortodokse økonomi. Metateori uden teorihistorie bliver historieløs på en måde, der modsvarer ahistorisk samfundsteori.

Konsekvensen af at trække et forædlet og tenderende historieløst metateoretisk perspektiv ned over den moderne økonomiske ortodoksi bliver, at kritik er et metateoretisk ærinde. Den måde, vi konfronterer elementer af omverdenen på, afhænger af vores syn på deres konstitution. En teoridannelse, der betragtes som grundlæggende videnskabsteoretisk funderet, konfronteres ikke som et teorikompleks, et værdisystem eller på grundlag af en helhedsopfattelse. Herved bliver kritikken efter min mening for fattig og kan ende op med at være virkningsløs. Hvis vi et øjeblik ser bort fra, at den metateoretiske dimension af den moderne neoklassiske økonomi er utilgængelig og betragtes som ligegyldig og mindreværdig for den største gruppe af ortodokse økonomer, så er det under alle omstændigheder behæftet med store problemer at køre det tunge metateoretiske skyts i stilling mod en verdensanskuelse, der henter væsentlige dele af sin livskraft på områder, hvor metateorien konsekvent skyder ved siden af. En metateoretisk kritik af moderne neoklassisk økonomi vil - for så vidt som den overhovedet bliver forstået og taget alvorligt – altid være hæmmet af det begrænsede domæne, som diskussionen føres på. Det samme gælder i øvrigt kritikker på det særskilt teoretiske område, der intervenerer i den moderne neoklassiske økonomi eller *rational choice* teorien ved at fokusere snævert på, hvordan virkeligheden repræsenteres teoretisk. Beskrivelse, idealtypificering og kritik af den moderne økonomiske ortodoksi kan ikke afgrænses til kun at omfatte *et* af de felter, som den udfolder sig på og henter næring i, uden at der sker en systematisk undvigelse af de andre – ligeså betydningsfulde - felter og det samspil, der danner sig i helhedskarakteren. Denne form for kritik rammer ikke plet og kan for let afpareres. Af denne grund vil sådanne projekter ikke være frugtbare i sig selv, om end de naturligvis kan skærpe indsigten på delfelter og bidrage til en samlet kritisk forståelseshorisont. Den opbyggelige filosofiske kritik af den moderne ortodokse økonomi og mere bredt positivismen (og hermeneutikken) i kritisk realisme, samt den (videnskabs)teoretiske kritik af *rational choice* teorien er vigtig og nødvendig - men ikke tilstrækkelig.

Fælles for en række perspektiver på neoklassisk økonomi, der inkluderer de ovennævnte, er, at den ortodokse økonomi anskues som et selvomsluttende system af diskursiv karakter, der eksisterer stort set løsrevet fra den socio-økonomiske virkelighed i øvrigt. Eller sagt på en anden måde: den økonomiske ortodoksi anskues som en systematisk tænkemåde, men denne tænkemåde indplaceres ikke i en omfattende socio-økonomisk kontekst. Der er således en stærk tendens til, at denne tænkemåde betragtes som en slags fiktion, der fungerer helt på egne præmisser og ikke hverken repræsenterer, afspejler eller indgår i den omkringliggende, socio-økonomiske virkelighed – som et tenderende lukket system i tænkningens verden, der tilsyneladende er selvregulerende og -reproducerende. Den toneangivende økonomiske diskurs betragtes løsrevet fra objektet, og relationen mellem denne diskurs og objektet tematiseres ikke (systematisk). Langt de fleste fremstillinger og kritikker af neoklassisk økonomi er på denne måde hæmmet af, at de retter sig ensidigt mod denne tænkemåde som et diskursivt domæne. Så vidt som objektet analyseres systematisk, sker det fra en position strengt udenfor den neoklassiske økonomi, hvilket (implicit) indebærer, at den neoklassiske økonomi intet har at gøre med virkeligheden. Det gennemgående indtryk af dette kritikfelt er, at alle dimensioner af *relationen* mellem virkelighedens kapitalisme og den økonomiske ortodoksi er strukturelt underrepræsenteret, idet analyser af neoklassisk økonomi sker løsrevet fra analyser af kapitalismen og omvendt. Mit indtryk er derfor oftest, at der ikke er nogen (direkte) sammenhæng herimellem: Den moderne neoklassiske økonomi og den moderne kapitalisme er stort set adskilte verdener, og de ortodokse økonomer lever i en mystisk fantasiverden - som ikke desto mindre griber om sig. Den måde, hvorpå neoklassisk økonomi knyttes teoretisk til det kapitalistiske samfund (der efter min opfattelse er det primære objekt for den politiske økonomi[3]), er hovedsageligt indirekte gennem ideologikritikken, der især er fremherskende blandt klassisk orienterede marxister.

Ideologikritikken refererer til Marx's kritik af den politiske økonomi, hvor den klassiske politiske økonomi og vulgærøkonomien ikke kun opfattes som (meta)teoretiske systemer, der skal vurderes i forhold til deres evne til at tjene som redskaber til at opbygge viden om kapitalismen, men også som tænkemåder, der er positivt og negativt medkonstituerende for den specifikke sociale orden, de repræsenterer (videnskabeligt). Når der eksempelvis i den klassiske politiske økonomi sker en systematisk forvrængning af den sociale virkelighed, så er det dårlig filosofi og videnskab, men når denne teoritradition tillige konsekvent idylliserer kapitalismen og normativt understøtter de bærende konstruktioner i denne sociale orden, så er der tillige tale om, at den klassiske politiske økonomi er

medansvarlig for reproduktionen af kapitalismen. Den politiske økonomi opfattes derfor delvist som en kapitalistisk ideologi. Den tankefigur, at den politiske økonomi som værdi- og meningssystem må ses som en medskabende del af det kapitalistiske samfund (og omvendt), har efterfølgende vundet indpas i marxismen, og det er således normalbilledet, at også den senere økonomiske ortodoksi indplaceres i samme forståelseshorisont og rubriceres under overskriften kapitalistisk ideologi. Men kritikken af den *moderne* økonomiske ortodoksi som ideologi mangler den skarphed og dybde, som gjorde sig gældende hos Marx. Hovedparten af samtidens marxister interesserer sig som tidligere nævnt ikke stort for det 20. århundredes ortodokse økonomi. I *sin* ideologikritik af den klassiske politiske økonomi tilkendte Marx den videnskabelig karakter – dvs. mente, at den delvist afspejlede den reelle virkelighed - og analyserede dybtgående kritisk forholdet mellem den klassiske politiske økonomi (videnskabelig diskurs), kapitalismen (objekt) og substansen i den politisk økonomiske ideologi som led i relationen herimellem. Disse elementer mangler i samtidens ideologikritik. Det indgående kendskab til den moderne økonomiske ortodoksi og den dybtborende analyse af relationen til kapitalismen må man lede forgæves efter, og karakteren (eller formen) af den ideologi, som den økonomiske ortodoksi hævdes at være, forbliver løs og upræcis. Den økonomiske ortodoksi knyttes således til kapitalismen gennem en noget svævende ideologisk funktion i forhold hertil, men bortset herfra knyttes der ikke nogle stærke bånd mellem neoklassisk økonomi og kapitalismen. Der er en tendens til, at opfattelsen er, at sideløbende med overgangen fra politisk økonomi til ren økonomi og den fortsatte rendyrkning heraf er der sket en forædling og rendyrkning af den kapitalistiske *ideologi* herunder, således at denne nu også eksisterer i sit eget parallelunivers – afskåret fra den virkelige kapitalisme bortset fra de stivnede ideologiske former.

Dette synspunkt bliver i rendyrket form forfægtet af Amin i *Spectres of Capitalism* (1998A). Tonen slås an i indledningen, hvor 'neoklassisk' økonomi – dvs. 'ren økonomi' - beskrives som en "scientific nullity […] which claims for itself the title 'neoclassical', even though it stands at the opposite pole from the method of classical economics" og som borgerlig ideologi, hvis funktion det er

> "to legitimize capitalist society through declaring it definitively unsurpassable, the End of History" (*ibid*, side 9).

Denne karakteristik bliver senere fulgt op af en mere omfattende gennemgang og kritik af 'ren økonomi', der omtales stærkt retorisk som paravidenskab og som rendyrket ideologi:

> ”a tool in the hands of the dominant capitalists, a screen behind which they can hide their actual objectives” (*ibid*, side 140).

Udover at ’ren økonomi’ oppebærer denne ideologiske funktion i forhold til kapitalismen generelt, refererer Amin også forklaringsmæssigt til strukturerne på universiteterne og mener, at ’ren økonomi’ indenfor den herskende klasse er

> ”flattering to the natural inclinations of engineers and technocrats who believe, usually sincerely, that their power is unlimited and that it is their decisions which produce social reality” (*ibid*, side 141).

Afslutningsvis drager han en efter egen mening uomgængelig sammenligning mellem ’ren økonomi’ på den ene side og magi og heksekunst på den anden side, og Friedman udnævnes til overtroldmand i kulten af ’rene’ økonomer. Ifølge Amin, ”[t]here is more to be learned about actual society and its economic structure in the shabbiest versions of functionalist sociology or of vulgar Marxism than in the whole inventory of models on the shelves of pure economics” (*ibid*, side 142) og samlet set,

> ”[t]he discourse of pure economics has no real aim other than to legitimize the unrestricted predations of capital” (*ibid*, side 143).

Amin lægger ikke fingrene imellem og iscenesætter - tydeligvis med stort velbehag - et storslået drama med entydigt definerede skurke og helte[4]. Ikke desto mindre mener jeg, at hans synspunkt i en noget mere afdæmpet form – men ikke væsentligt forskelligt herfra – giver et godt billede af mange klassisk orienterede marxisters syn på moderne ren økonomi[5]. Efter min mening er der et gran af sandhed i dette synspunkt, men det er samtidig for letkøbt og ensidigt. Amin er selv noget af en troldmand, når han reducerer neoklassisk økonomi til at være ren hokus pokus og ideologi, bortset fra en skødesløs henvisning til universitetssystemet og en grovkornet psykologiserende forklaringsmodel. Henvisningerne til den neoklassiske økonomis ideologiske funktion(er) er efter min opfattelse for løse og uldne – og alt for abstrakte og fragmentariske til at kunne tjene til at være en noget nær fyldestgørende redegørelse for denne tradition i den politiske økonomi. Synspunktet minder om en besværgelse og efterlader et afgrundsdybt forklaringsproblem, der oprinder fra den reduktionistiske karakteristik af den neoklassiske økonomi og den manglende interesse for at

opmønstre andet end rygmarvsreaktioner. Er de nævnte ideologiske funktioner de eneste? Hvor er de forankret? Hvordan sker reproduktionen af den rene økonomi udover gennem mystisk ideologisk påvirkning? Hvordan lykkedes det neoklassiske økonomer at genvinde terræn i 1970'erne? Hvordan kan det være, at også eksempelvis sociologer og statsteoretikere begynder at omfavne *rational choice* modellen?

Det er vigtigt at afvise lette svar og afværgende manøvrer i forbindelse med spørgsmål af denne art. Den neoklassiske økonomi og i forlængelse heraf *rational choice* teorien er for betydningsfulde sociale fænomener og tænkemåder med for udbredt dominans til, at man blot kan vifte dem til side som absurd teater for tingsliggjorte aktører med klingende falsk bevidsthed. Hvis vi vil tage Marx alvorligt på dette punkt, må vi være mere seriøse og nuancerede – ikke blot eftersnakke hans skematiske ideologikritik af vulgærøkonomien.

Den neoklassiske økonomi eksisterer ikke under en glaskuppel, der kun gennemstråles af blændende ideologiserende lys. Denne tænkemåde er en stadigt mere omfattende og integreret del af samfundet og dette kan efter min mening kun være tilfældet, hvis den på den ene eller anden måde afspejler væsentlige virkelighedstræk og udviklingstendenser i det kapitalistiske samfund – og indgår i et samspil hermed, der overskrider funktionen som abstrakt ideologi. Hvis den neoklassiske økonomi var ren ideologi og på alle væsentlige punkter på kant med virkeligheden, ville den sociale regulering og den konsekvent udvidede reproduktion heraf ikke være mulig. Det er i øvrigt også kun meget ringe og derfor uvirksomme ideologier, der helt kan tillade sig at se bort fra virkeligheden og den måde, den fremtræder for folk på. En god og virksom ideologi som den neoklassiske økonomi ligger lige præcis så tæt på (træk af) virkeligheden, at den ikke helt kan afvises som et *fata morgana*. Det følger af dette standpunkt, at den neoklassiske økonomi på trods af den svære mystiske skal må indeholde en rationel kerne af realitetssans, der ikke blot kan affejes og negligeres af heterodokse økonomer. En kritik af den neoklassiske økonomi må derfor være en dybtgående og nuanceret *forklarende* kritik, der medreflekterer de socio-økonomiske vilkår for initiering, vedligeholdelse og udbredelse af denne måde at tænke politisk økonomi på.

I *Radical Political Eonomy – A Critique* (1995) slår Sayer ind på en kurs, der bryder afgørende med økonomikritikkens tendenser til ensidighed, grovkornet ideologisering og fokusering på neoklassisk

økonomi som frit svævende diskurs, men opnår ikke desto mindre at amputere sit projekt for konstruktiv økonomikritik. Sayer vender sig i denne bog mod

> ”Polanyi’s distinction between substantive and formal approaches, the former focusing on the shape and functioning of economies, the latter on economizing or choice” (Sayer, 1995, side 213).

Den dikotomi, som han tilskriver Polanyi, er som nævnt yderst rodfæstet i den moderne politiske økonomi, hvor der skelnes skarpt mellem oprigtige forsøg på omverdenserkendelse og substantiel indsigt i den *heterodokse* økonomi og det formalistisk selvrefererende og verdensfjerne tidsfordriv omkring rendyrkelse af den rationelle handleform i den *neoklassiske* økonomi. Resultatet af denne dikotomi er, at man kan reducere neoklassisk økonomi til at være en fejlrettet diskurs uden konstruktiv interesse for den substantielle heterodokse økonomi. I modsætning hertil argumenterer Sayer for, at ”even if one’s interests are substantive, economizing cannot be neglected” (*ibid*) og opnår således at nedbryde den ufrugtbare afsondring af erkendelsespotentialet i den neoklassiske økonomi. I dette forsøg på at rekonstruere den radikale politiske økonomi ved at åbne døren på klem overfor *rational choice* traditionen er Sayer meget påpasselig med ikke at blive associeret med den analytiske marxisme, der omvendt er karakteriseret ved, at *rational choice* helt *invaderer* feltet for omverdenserkendelse og argumenterer for en tredie vej, der ikke er neoklassisk økonomi eller neoklassisk marxisme men på den anden side slår fast, at

> ”radical political economy cannot afford to exclude the formal considerations if it is to understand substantive economies” (*ibid*, side 219).

Jeg er helt enig med Sayer i det overordnede synspunkt, at økonomisering og *rational choice* er så væsentlige elementer i den socio-økonomiske virkelighed, at de ikke bør lægges til side i den heterodokse økonomi, men efter min mening gør Sayer alt for store indrømmelser overfor den neoklassiske økonomi i form af det økonomiske menneske i teoretisk iklædning. Dette sker først og fremmest, idet han gør økonomiseringsproblematikken ahistorisk og universel. Ifølge Sayer,

> ”[e]ach kind of society has its own way of meeting its needs and, whether their members realize it or not, a way of dealing with this transhistorical problem of economizing” (*ibid*, side 220).

Dette betragter jeg som en fetichering af økonomien, der på helt samme problematiske måde som den neoklassiske økonomi universaliserer økonomiens problem og undviger at sætte grænser herfor. Som jeg vil argumentere for nedenfor, er der en intim sammenhæng mellem netop *kapitalismens* sociale relationer og institutioner, samt reguleringen af denne sociale orden, og den virkelighed og forestilling, at økonomien er livets uundgåelige mål og mening - verdens omdrejningspunkt. Denne historisering er nødvendig. Sayer sammenblander også økonomisering som kendsgerning og som værdi. Man kan ikke skelne fuldstændigt imellem effektivitet som kendsgerning og værdi, men der er forskel på *kritisk* at analysere økonomisering som en eksisterende social praksisform og – som Sayer – at sammenkæde denne analyse med et grundlæggende positivt syn på økonomiseringsinstitutionen. Dette ukritiske syn er efter min mening ensidigt præget af den ideologiske dimension af den ortodokse økonomi. Man skal heller ikke være blind for, at selvom økonomisering m.m. er helt centralt i den neoklassiske økonomi, så står dette normativt-teoretiske element ikke alene og isoleret. Det indgår i en symbiose med det økonomiske menneskes andre karaktertræk, der indbefatter eksempelvis den kvantitative empiriske realisme og kan ikke anskues uafhængigt heraf. Sayers syn på den neoklassiske økonomi er således for snævert og ender med at være for ukritisk i forhold til neoklassisk økonomi og generelt set for eklektisk og bredt favnende i sin tilgang til den politiske økonomi, om end jeg mener, at han på det helt afgørende punkt omkring den umiskendelige realisme af *aspekter* af den neoklassiske økonomi rammer plet og åbner op for en substantiel analyse af neoklassisk økonomi og kapitalismen. Dette ligger i øvrigt i forlængelse af det kritisk realistiske standpunkt, som Sayer generelt gør sig til talsmand for, men det gælder ikke alle kritiske realister. Paradoksalt nok betyder den tenderende filosofiske reduktionisme hos andre toneangivende kritiske realister, at denne indsigt ikke kan formuleres som led i økonomikritikken. På trods af den skarpe kritik af den diskursive fejlslutning, der hævder, at væren kan beskrives udtømmende som diskurser, kan eksempelvis Lawson (1997) således ikke undgå at fremstille den neoklassiske økonomi som netop essentielt en diskurs, der ikke har nogen (konkret) relation til den ekstra-diskursive, socio-økonomiske virkelighed.

Kritiske sociologer

Temaet omkring virkeligheden og *rational choice* teori, samt kritikform i forhold hertil udspiller sig dog også i en nyere antologi, der knytter an til diskussionerne om kritisk realisme i den videnskabelige praksis: *Rational Choice Theory – Resisting Colonization* (Archer and Tritter (eds.), 2000A). Denne antologi, som er skrevet af en gruppe sociologer, retter sig bevidst mod de

koloniseringstendenser, der gør sig gældende indenfor socialvidenskaben i dag. Hensigten med antologien er således at inddæmme den neoklassiske tænkemåde ved hovedsageligt at give teoretisk-konstruktive modspil til den måde, hvorpå det økonomiske menneske i form af *rational choice* teorien trænger sig på langt udenfor de neoklassiske økonomers rækker. Også her analyseres *homo oeconomicus* i en social kontekst og ikke blot som et (meta)teoretisk og/eller ideologisk misfoster. Men set i forhold til Sayer er tonen betydeligt mere skarp og afparerende. Indledningsvis knyttes *rational choice* teorien således både deskriptivt og kritisk distanceret til generelle træk ved samtidens virkelighed. ”Only insofar as global forces for disenchantment are massing can this theory take such giant imperialistic steps forward” (Archer and Tritter, 2000B, side 1), hævdes det, hvorefter årsag og virkning i denne forbindelse undersøges nærmere. Er der tale om, at verden udvikler sig uafhængigt på en måde, der gør *rational choice* teori bedre til at indfange virkeligheden, eller er der snarere tale om, at den voksende indflydelse som dette teorikompleks udøver over internationale økonomiske og finansielle institutioner, såsom OECD, Verdensbanken og IMF, medfører, at mere omfattende dele af verden bliver skabt i denne tænkemådes billede? ’Både og’ lyder det generelle svar, hvorefter *rational choice* teorien bliver kædet mere præcist sammen med nyliberalismen – som tænkemåde og samfundsprojekt:

> ”[t]he complexity of society and the global system leads us to seek a theoretical framework that can make the world comprehensible. Neoliberalism and RTC [rational choice theory] presents themselves as such a framework” (*ibid*, side 16).

På dette punkt fokuseres der tillige på det forhold, at tiltrækningskraften ved *rational choice* teorien baserer sig på den instrumentelle og tekniske fremtoning – ikke ideologien og det totaliserende verdenssyn. *Rational choice* teorien er instrumentel fornuft i en forførende forklædning, der yder stadig større indflydelse ”through serving the seemingly neutral interests of technical control” (*ibid*, side 3). Hvad dette overordnede perspektiv angår, formuleres der også en skitse til kritik af den måde, hvorpå *rational choice* teori

> ”has increasingly come to influence thinking in academia, public policy and business” (*ibid*, side 13).

Denne kritik er hovedsagelig en videnskabelig kritik af formen: *rational choice* teori giver et for endimensionalt billede af virkeligheden, men der gives også en ansats til en normativ Frankfurterskole- og Bourdieu-inspireret kritik af denne instrumentelle måde at tænke på og det

individualiserede og instrumentelle samfund, som den reflekterer[6]. Ifølge redaktørerne bevirker *Rational choice* teorien og nyliberalismen i uskøn forening, at den forretningsmæssige orientering og formålsrationaliteten udfolder sig alt for frit, og at individuelle og målelige faktorer helt skygger over forhold, der ikke kan måles og individualiseres - hvilket svækker eller destruerer værdirationaliteten, kollektive referencer, kultur og solidaritet.

Desværre bliver temaet omkring *rational choice* og den eksterne virkelighed kun sporadisk behandlet. Indledningen af redaktørerne trækker hovedlinierne op i forhold til denne afgørende problematik, men selve hovedartiklerne i antologien er for specialiserede og tenderende præget af en lodret afvisende grundforståelse til, at temaet får lov til at folde sig ud og blive præciseret. Dette skyldes nok dels bogens tema omkring kritik, modstand og alternativer, og tendensen til ikke at ville give 'fjenden' for mange indrømmelser. Archers (2000) kritik af *homo economicus* er et godt eksempel herpå. Archers interventionsfelt er det teoretisk-videnskabelige (hvordan teoretiserer vi over den måde, mennesker handler på i virkeligheden?) og hun lægger ud med at sammenkæde *rational choice* teorien og den teoretiske dimension af det økonomiske menneske i form af mål-middelrationalitet og de aksiomatiske krav, som præferencestrukturen skal overholde. Først beskriver Archer, hvorledes det økonomiske menneske er et *produkt* af udviklingen af *rational choice* teori og ikke en *præmis* for denne teori. I denne teorihistorie kommer hun omkring eksempelvis Samuelson og Elster, og viser hvorledes det økonomiske menneske efterhånden er blevet tæmmet og affortryllet og ender med kronen på værket: Becker, der er en af de mest efterspurgte som *prügelknabe* blandt økonomikritikere, idet han åbent siger de ting, andre økonomer kun tør tænke og lufte for ligesindede, og ikke lader sig hæmme af imaginære grænser for den neoklassiske økonomi.

Herefter formulerer Archer en sociologisk kritik af *rational choice* teorien, der fokuserer på betydningen af overindividuelle faktorer og sætter det 'sociale' atom ind i en nødvendig kontekst, og træder herefter helt udenfor det økonomiske menneske som (delvist) teorielement ved at vende sig mod forsøg på at mægle mellem den økonomiske og den sociologiske menneskeopfattelse. Artiklen slutter af med en skitse til en konstruktiv teoretisk menneskeopfattelse i form af *Homo sentiens*, der

> ”is a character who is capable of making moral commitments and who has a reason for keeping them which derives from his envolvement in society (which thus means more to him than a public means to his private ends)” (Archer, 2000, side 53).

Homo sentiens kædes således sammen med moralske overvejelser, værdirationalitet og livsverdenen. Denne karaktertype beskrives som ”central to any acceptable model of human agency” (*ibid*, side 37) og agerer det positive modbillede til det økonomiske menneske. Det er således i denne forbindelse uklart, i hvilket omfang og på hvilke områder det økonomiske menneske refererer til aspekter af virkeligheden. Det økonomiske menneske ryger helt ud i kulden.

Archers kritik af det økonomiske menneske og teorihistorien bag er skarp og velkomponeret, og hendes argumentation er overbevisende. Jeg betvivler heller ikke, at hendes *Homo sentiens* er en væsentlig teoretisk tilføjelse til de to kernepunkter for overleverede teoretiske menneskeopfattelser. Men det er ærgerligt og symptomatisk, at hun ikke holder fast i temaet omkring det økonomiske menneske og virkeligheden, der i forlængelse af antologiens indledning fortjener en ligeså skarp kritisk analyse. Det er også problematisk, at Archer accepterer forestillingen om, at det økonomiske menneske hovedsageligt folder sig ud på det (meta)teoretiske plan – for herved at overse de normative og ideologiske karaktertræk. Når hun således beskriver den kumulative udvikling af det økonomiske menneske som udtryk for, at passioner og følelser trin for trin er blevet uddrevet, for at de instrumentelt-tekniske elementer står alene, så har hun kun delvist ret. Det er kun på overfladen det, der fx sker i overgangen fra Jevons til Samuelson over Pareto, idet den højstemte retorik nedtones, og det økonomiske menneske kommer til at fremstå som nøgen instrumentel rationalitet. Under overfladen hænger den økonomistiske utilitarisme ved hele vejen igennem – hvilket kommer til udtryk i eksempelvis velfærdsøkonomien og *the lower economics*, der er en *integreret* del af den neoklassiske økonomi. Det er korrekt, at den instrumentelle og positivistiske fremtoning har en stor umiddelbar appel, men uden himmelstræbende (dog ofte tildækkede) passioner (den underliggende normative dimension) i form af fx ’varefetichismen’, markedsideologien og rationalitetsvisionen ville det økonomiske menneske helt mangle den magiske tiltrækningskraft overfor det sociologiske og ’det følende’ menneske. Det er *netop* kombinationen af (meta)videnskabelig og teknokratisk fremtoning, samt umiddelbart undertrykt men alligevel altgennemtrængende underliggende følelsesfuldhed, ideologi og vision, der *samlet* ligger til grund for den forføreriske kraft, som det økonomiske menneske, og derfor *rational choice* teorien besidder. Dette forhold reflekterer mere bredt set den systematisk modsætningsfulde neoklassiske økonomi og finder analoge udtryk i

dobbeltheden omkring eksempelvis rationalisme/empirisme og (manglende) grænser for økonomien - som er omfattende beskrevet i kapitel 3 og 4.

Det førstnævnte kritikpunkt bliver samlet taget op i en konklusion på antologiens indhold (Beckford, 2000). Her opsummer Beckford kritikken af *rational choice* teorien, ved at påpege, at

> ”[n]obody denies that calculation of means-end rationality runs through many spheres of life and social situations. Nobody claims that sociologists should abandon the examination of instrumental rationality. But a theoretical approach that reduces social complexity and richness to a single dimension, even for analytical purposes, is an unproductive distortion of reality” (Beckford, 2000, side 223).

Beckford er grundlæggende enig i kritikken af *rational choice* teorien for at være flad og endimensional, ahistorisk, universalistisk, naivt objektivistisk m.m., men ønsker alligevel at supplere antologiens hovedartikler ved at tilføje

> ”some countervailing considerations that go some way towards preserving a place, albeit a limited one, for RCT-related ideas in the repertoire of workable theoretical perspectives” (*ibid*, side 228-9).

Grunden hertil er, at han er overbevist om, at

> ”social and cultural life in advanced industrial societies has evolved in a symbiotic relation with prevailing social science theories because they have all been influenced and shaped by the forces that gave rise to forms of modernity, including its ambiguities and contradictions. For example, the pressure to adopt rational means of controlling and mastering the natural environment, the social world and individual minds is not simply a ideological reflex; it is also a real aspect of human experience of modernity” (*ibid*, side 229).

Det træder klart frem, at Beckford her læner sig tungt op ad den kritiske teori og revitaliserer Frankfurterskolens analyse og kritik af udbredelsen af den instrumentelle fornuft som led i den socio-kulturelle udvikling. I traditionen fra Horkheimer & Adorno over Fromm og Marcuse til eksempelvis Habermas og Touraine er vi ifølge Beckford blevet bestyrket i troen på, at

> ”the impact of instrumental rationality is too immidiate and powerful to be ignored by good social science” (*ibid*).

Ifølge Beckford reflekterer *rational choice* teorien således et helt afgørende aspekt af virkeligheden og i modsætning til mindre hårdkogte tilgange,

> ”[o]ne of the virtues of RCT is […] that it sensitizes social scientists to the importance of the competition for advantage that functions in spheres of life customarily considered to lie in the realm of non-instrumental values” (*ibid*, side 231).

Konklusionen er, at der

> ”is indeed an eclective affinity between RTC and modernity. They partly define each other. But this does not prevent us from using insights from the former to explain aspects of the latter” (*ibid*).

Desværre er det således kun i indledningen og i konklusionen, at den kritiske analyse af det økonomiske menneske i det moderne samfund vinder indpas, og ansatserne til analyseelementer mangler skarphed og dybde, om end de overordnet set er velorkestrerede og frugtbare. Det progressive indhold kommer til udtryk ved sammenkædningen af det økonomiske menneske, instrumentel fornuft, forretningsmæssig orientering, affortryllelse og nyliberalismen i et kritisk perspektiv, der omfatter såvel (meta)teoretisk diskurs og den virkelighed, der refereres til, mens udgangsreplikken, der påpeger en eklektisk affinitet mellem *rational choice* teorien og moderniteten, er betegnende for antologiprojektets begrænsninger. Hvorfor eklektisk? Hvad, mere præcist, er relationen mellem det økonomiske menneske, instrumentel fornuft og moderniteten? Hvor går grænserne for affiniteten? Mit hovedindtryk er derfor, at dette analytisk-teoretiske perspektiv er væsentligt og opbyggeligt, men for uopdyrket, løst og ufokuseret. Herudover mener jeg, at der er en mere generel problemstilling omkring denne form for kritik af økonomisk teori og det økonomiske menneske, som er værd at uddybe i indeværende sammenhæng.

Sociologi og (heterodoks/ortodoks) økonomi

Antologiens forfattere er alle sociologer, og bogen er et selvbevidst forsøg på immanent kritik af *rational choice* teorien med henblik på at inddæmme koloniseringstendenser på det *sociologiske* vidensfelt. Antologien forholder sig ikke konsekvent til økonomisk teori og politisk økonomi, om end det naturligvis fremgår, at *rational choice* teorien oprinder (og ekspanderer) herfra og ikke fra sociologien. Således udsiger undertitlen klart det centrale tematiske ærinde: at der finder en kolonisering sted *udefra*, som der skal mobiliseres modstand imod. Denne udefrakommende

påvirkning lokaliseres som nævnt hovedsageligt på det økonomiske felt i form af den moderne ortodokse økonomi. Men interventionen sker altså *ikke* på det (politisk) økonomiske, men bevidst på det sociologiske felt. På denne måde etableres en skarp diskursiv skillelinie mellem vidensfelterne økonomi og sociologi, med den konsekvens at sociologerne må holde sig til deres eget felt – ikke udfordre økonomerne på deres egen banehalvdel. Det er koloniseringen på det sociologiske felt, der kritiseres og udfordres, ikke *ophavet* i den (politisk) økonomiske teori. Man får derfor det indtryk, at økonomi er økonomernes egen sag, og at sociologerne er tilfredse, blot *rational choice* teoretikerne holder sig til deres egen boldgade. Denne tilgang er uheldig og problematisk.

For det første forbliver økonomitænkningens tenderende monopolstatus på det politisk økonomiske felt på denne måde uudfordret. Gennem teorihistorien er der sket en akademisk arbejdsdeling, der bevirker, at sociologien i vidt omfang har bevæget sig væk fra økonomisk ladede kategorier og systematiske forsøg på at indfange de mere økonomisk orienterede aspekter af virkeligheden. Hvis man derfor tager udgangspunkt i den moderne sociologi, så afskærer man sig tendentielt fra den indsigt, som den *heterodokse* økonomi bibeholder og udvikler. Skellet mellem ortodoks økonomi og heterodoks økonomi er reelt det afgørende i socialvidenskaben i dag, mens skellet mellem heterodoks økonomi og sociologi efter min mening ikke skal overbetones. Så når mange sociologer i dag i stedet skelner mellem økonomi og sociologi og derfor overlader det økonomiske felt til de ortodokse økonomer, så negligeres de diskursive bånd til heterodokse økonomer og de økonomisk orienterede aspekter af virkeligheden. Den generelle tendens blandt sociologer til at afskære den økonomiske sfære af tilværelsen kommer blandt andet til udtryk i den nævnte antologi ved, at kernebegreber som modernitet, højmodernitet og industrisamfund kommer til at skygge helt for begrebet kapitalisme. Nu er det ikke min hensigt at kanonisere kapitalismebegrebet, men når eksempelvis Archer (2000, side 43) knytter det økonomiske menneske sammen med *moderniteten* og *modernitetens menneske*, så går hun efter min mening i en for stor bue udenom den politiske økonomi. Økonomien og det økonomiske menneske lader sig bedre indfange af politisk økonomiske teorier om kapitalismen end sociologiske teorier om moderniteten:

> ”Selvom kapitalismebegrebet er fortærsket og ikke altid har haft en glorværdig historie, er der grund til at holde fast i det og udvikle det kritisk – i det mindste indtil et bedre alternativ udkrystalliserer sig” (Bryde Hansen et al., 2002, side 15).

Modernitetsbegrebet kan (og bør) *supplere* kapitalismebegrebet, men ikke *erstatte* det, idet de økonomisk orienterede aspekter af virkeligheden traditionelt underspilles i teorier om moderniteten.

I forhold til den afslutningsvise henvisning i antologien til den kritiske teori er det også værd at huske, at denne erkendelsestradition har tætte bånd til den (marxistiske) politiske økonomi. Rent faktisk balancerer den kritiske teori, når den er bedst – se kapitel 7 og 8 - nuanceret mellem politisk økonomi og sociologi/socialpsykologi i forsøget på kritisk og tværgående samfundsvidenskabelig indsigt. Dette betones af hovedeksponenten for den kritiske teori i dag, Honneth, der tror, at ”det i de sidste 50 år har været en af de store deficitter i den kritiske teori om det moderne, at den har taget for lidt hensyn til økonomiske struktur- og formforandringer” (Brunner, 1999, side 189). Honneth efterlyser genoprettelse af en tæt forbindelse mellem sociologi og (heterodoks) økonomi og understreger, at årsagen til de kappede bånd i dag ikke kun er en stigende specialisering i mainstream-økonomien men også i sociologien:

> ”sociologien har […] i de sidste to, tre årtier haft at gøre med godt organiserede, tætte samarbejder med fx kulturteorien eller psykologien, men en sådan interdisciplinær udveksling finder næsten ikke sted mellem sociologien og økonomien. Disse forbindelser – jo i princippet mellem gamle naboskaber – er revet fra hinanden, stærkere end det var tilfældet i 60’erne” (*ibid*, side 190).

Afvisningen af den ortodokse økonomi bør altså ikke, som der er en tendens til i dag, føre til en afvisning over en bred kam af stort set alt, hvad der har med politisk økonomi at gøre. Om end sociologien er et usammenligneligt bedre udgangspunkt end den ortodokse økonomi, så er sociologer omvendt for bonerte, når den heterodokse økonomi og de økonomiske aspekter af virkeligheden knyttes tættere sammen med den ortodokse økonomi end med en delvist fælles socio-økonomisk forståelseshorisont og virkelighedsopfattelse.

Det er i denne forbindelse også et oplagt problem ved den sociologiske indfaldsvinkel, at *rational choice* teorien kun problematiseres for så vidt, som den overskrider den økonomiske og betræder den sociologiske arena. Det er et sympatisk projekt at inddæmme, kritisere og yde modstand mod *rational choice* teorien og den virkelighed, den indgår i, men projektet bliver meget mere virkningsfuldt, hvis det økonomiske menneske konfronteres der, hvor det er undfanget, trives bedst, skaber sin selvtillid og har størst indflydelse: i den politiske økonomi. Hvis der ikke bliver taget fat om *roden* af det økonomiske menneske, så forbliver den økonomiske tænkemådes monolitiske

status grundlæggende uudfordret. Modstandskampen kan således presse fjenden mod grænsen, men kun til det punkt, hvor modstanderens suverænitet over eget territorium anerkendes. Efter min mening handler det ikke hovedsageligt om at skabe og udvide frizoner udenfor monolitten, men om at yde kvalificeret modstand mod *centeret* for monolitten. *Rational choice* teoriens - dvs. den neoklassiske økonomis – tendenser til økonomisme og kolonisering af andre områder af tænkningen og verden er ikke hovedproblemet. Det er den neoklassiske økonomi og de(t) økonomiske samfund *i sig selv*.

Udover at en helt afvisende holdning til den politiske økonomi bredt set fører til, at den frugtbare og konstruktive heterodokse økonomi ryger ud med badevandet, så mener jeg også, at det er problematisk, at dette ikke- eller decideret anti-økonomiske standpunkt afskærer sig fra at medtænke den neoklassiske økonomi som diskursiv tradition og den måde, hvorpå denne afspejler og indgår i den socio-økonomiske virkelighed. På denne måde er antologien *Rational Choice Theory – Resisting Colonization* afskåret fra at komme i dybden med relationen mellem moderne økonomisk teori og den moderne kapitalisme, hvilket viser sig i den noget løse og upræcise måde, hvorpå eksempelvis det økonomiske menneske kritisk kobles sammen med nyliberalismen. På bl.a. dette punkt er det min opfattelse, at en neo-marxistisk politisk økonomisk analyse, der knytter eksternt kritisk an til ortodoks økonomi og ikke har berøringsangst overfor politisk økonomiske begreber og anskuelsesmåder, kan bidrage med en skarphed og præcision, som det 'rent' sociologiske perspektiv ikke kan rumme.

Lad mig dog kort opsummere indholdet i dette kapitel hidtil, før jeg udvikler den teoretisk-analytiske dimension af dette perspektiv yderligere. Den moderne neoklassiske økonomi har aftegnet sig som et verdensbillede, der som helhed og i delelementer kommer til udtryk i varemærket: *Det økonomiske menneske*. Det tæt sammenknyttede økonomis(tis)ke verdensbillede rummer (meta)teoretiske, etiske og ideologiske, samt symbolmættede elementer, der i fælles modsætningsfuld forening - i sidste instans - kan bringes til anvendelse på alle livets områder. Eftersom økonomitænkningen ikke kan tænke sine egne grænser eller håndtere en genuin omverden, så er det i yderområderne, at dagsordenen bliver sat, og denne tænkemådes indhold defineres. Becker er ikke en rabiat og provokerende tænker, men et konsekvent udtryk for økonomitænkningens iboende karakter. *Rational choice* teoretikerne bryder ikke grænser, når de bevæger sig udenfor økonomiens traditionelle arbejdsfelt, for der er ingen grænser at bryde og

ingen tradition at forholde sig til. I lyset heraf er det for endimensionalt at opfatte økonomitænkningen som et (meta)teoretisk system - og kritik formuleret på basis af denne forståelse er derfor fejlrettet og tendentielt virkningsløs. Dette er tilfældet, selvom vi forestillede os, at moderne ortodokse økonomer rent faktisk var modtagelige for grundlagskritisk, (meta)teoretisk refleksion og kritik, hvad de bredt set ikke er. Økonomitænkningen må konfronteres, som *det den er*; en helhedsorienteret tænkemåde, der omfatter ikke kun (meta)teori, men også værdier, ideologi, symbolik og en besnærende helhedskarakter, der på trods af åbenlyse modsætningsforhold og inkonsistens fremtræder appellerende og tillokkende.

En konsekvens af dette standpunkt er også, at den moderne økonomiske teori ikke kan reduceres til at være en afkoblet ideologi, der blot (eller hovedsageligt) (re)producerer en systematisk fordrejet virkelighedsopfattelse, der positivt og negativt understøtter det kapitalistiske samfunds institutioner og sociale former. Den moderne neoklassiske økonomi *er* kapitalistisk ideologi, men er *mere* end det. Det ideologikritiske standpunkt i sin reduktionistiske form indsnævrer og afsporer på den ene side perspektivet til at udgøre (meta)teoretiske perspektiver, men bidrager også med en frugtbar dimension, idet økonomitænkningen tematiseres *i relation til samfundet*. (Meta)teoretiske perspektiver har en stærk tendens til at opfatte den moderne neoklassiske økonomi som en stort set frit svævende diskurs, der ikke er knyttet til samfundet i bred forstand – forstået som socio-økonomiske strukturer, sociale relationer og udviklingstendenser. Dette gælder også toneangivende kritiske realister, selvom dette perspektiv står i modsætning til deres skarpe kritik af den radikaliserede diskursteori.

Men det gælder ikke alle kritiske realister. Vi har set, hvorledes en række kritiske realister i deres videnskabelige praksis overskrider skellet mellem filosofi og videnskab, men også skellet mellem diskurs og virkelighed ved at tematisere tænkningen *i samfundet* som led i en *forklarende* kritik. Denne fremgangsmåde refererer tilbage til Marx's kritik af den politiske økonomi og harmonerer godt med en kritisk realistisk grundforståelse. Jeg har dog også påpeget nogle problematiske sider af de faktiske forsøg på konstruktiv økonomikritik hos Sayer og i kredsen af sociologer bag modstanden mod *rational choice* teoriens koloniseringstendens. Sayer identificerer for snævert økonomitænkningen med økonomisering og overtager i samme bevægelse centrale dele af den økonomiske ideologi i form af økonomisering som positiv værdi og manglende mulighed for at sætte grænser herfor. Sociologerne med Archer i spidsen tematiserer på en meget frugtbar kritisk

facon den måde, hvorpå *rational choice* teorien i form af det økonomiske menneske hænger afgørende sammen med reelle tendenser i samfundsudviklingen og sammenkæder i den forbindelse økonomien og nyliberalismen, men er hæmmet af en for indædt modstand mod *rational choice* tænkningen, der manifesterer sig som *underteoretisering* af dennes rødder i den socio-økonomiske virkelighed. Perspektivet er således for uudbygget, mangler analytisk skarphed og konsekvent dybde. Det selvbevidst sociologiske perspektiv er også problematisk, idet den politiske økonomi tendentielt afvises over en bred kam og da berøringsangsten overfor økonomisk ladede begreber og anskuelsesmåder griber forstyrrende ind.

Sammenfattende vil jeg derfor advokere for et neo-marxistisk politisk økonomisk perspektiv, der omfatter økonomitænkningens vekselvirkning med samfundet i en helhedsorienteret forståelseshorisont, der inkluderer en alternativ praksis i form af en (meta)teoretisk-analytisk og etisk dimension. Heraf har jeg hidtil fokuseret på den metateoretiske dimension og vil således nu lægge metateorien til side for konsekvent at opdyrke den teoretisk-analytiske og værdimæssige dimension heraf i form af en forklarende kritik af den neoklassiske økonomi i og for det kapitalistiske samfund.

Mod en forklarende kritik af økonomi i og for det kapitalistiske samfund

Der er mange grunde til, at den neoklassiske økonomi vandt indpas i den akademiske verden mod slutningen af 1800-tallet, endte med at blive den nye økonomiske ortodoksi i det 20. århundrede og i perioden fra 1970'erne har styrket sit greb om den politiske økonomi, samt yder stadig større indflydelse på andre samfundsvidenskaber gennem *rational choice* teorien. Nogle af årsagerne relaterer sig tæt til det kapitalistiske samfund og dets udvikling, mens andre oprinder fra livssfærer, der må anskues relativt autonomt i forhold hertil. Jeg har allerede kort redegjort for den måde, hvorpå de institutionelle forhold og magtstrukturerne på universiteter er konserverende, når først en ortodoksi er kørt i stilling. Karrierevejen, ansættelsesprocedurer og forskningsledelsen tilsikrer, at det er de magtbærende individer og grupperinger, der sætter dagsordenen for forskningsproduktionen, og i forhold til de økonomistuderende er det de øverste magtlag, der står for socialiseringen: pensumudvikling, motivation, kulturel overlevering, disciplinering og det primære kursusudbud. Som økonomistuderende og aspirerende forsker lærer man hurtigt, hvad der giver gevinst i form af høje karakterer og andre former for anerkendelse, og hvis man vil gøre karriere som universitetsøkonom, er der ingen tvivl om, hvad der er den korteste og mest farbare

vej. Som økonomisk studerende og forsker er man del af en økonomkultur og oppebærer en økonomidentitet, der både indadtil og i forhold til omverdenen virker strukturerende for udfoldelsesmulighederne og karakter-, eksamens- og publiceringsdisciplin samt korttidsansættelser stresser folk, samt indskærper nødvendigheden af at følge trop. Strukturelt set er straffen for at afvige fra hovedsporet hård: lave karakterer eller i sidste instans dumpekarakterer, social udstødning/ensomhed, usikre fremtidsudsigter eller i sidste instans fyring/manglende genansættelse.

Mekanismer af denne art er velkendte i videnskabssociologien - og de tager til i styrke, alt efter hvor autoritær, tilknappet og disciplineret den akademiske ortodoksi er. I forhold til regulering og udvidet reproduktion af den neoklassiske økonomi som tænkemåde spiller disse institutionelle forhold, samt individuelle tilskyndelsesmønstre, en væsentlig rolle og er bredt set blevet styrket gennem udviklingen – særligt i perioden efter 1970'erne. Men omvendt kan denne model ikke medvirke til forklaring af *indstiftelsen* af den neoklassiske økonomi som økonomisk ortodoksi. Den neoklassiske økonomi startede som heterodoks økonomi og var i udgangspunktet *hæmmet* af den institutionelle rigiditet, magtstrukturerne og belønningsmekanismerne på universiteterne. Det er værd at huske på, at den neoklassiske/matematiske økonomi i lang tid levede en skyggetilværelse i den politiske økonomi og havde svært ved at slå igennem på grund af en anden retning i hovedsporet. Dog var disciplinen og retningssansen i hovedsporet dengang ikke tilnærmelsesvist så stram, som de er i dag, idet både den klassiske politiske økonomi og vulgærøkonomien var betydeligt mere åbne og inklusive end den neoklassiske økonomi. Ydermere var perioden fra midten af 1800-tallet hen imod slutningen præget af *opløsningen* af den klassiske politiske økonomi, og vulgærøkonomien var for løs og svævende til for alvor at kunne aspirere til at være en grundfæstet ny ortodoksi. I et teorihistorisk perspektiv er det derfor måske mere korrekt at referere til vulgærøkonomien som en krise-, brydnings- og overgangsperiode mellem to ortodoksier i den politiske økonomi. I et vist omfang kan man derfor sige, at den neoklassiske økonomi kom til at udfylde et tomrum, der kun ventede på at få et nyt indhold. Den politiske økonomi var desorienteret og rådvild, og hvad man end mener om den tidlige neoklassiske økonomi, så må man indrømme, at den var skræddersyet til endegyldigt at støde den klassiske politiske økonomi af pinden og agere samlingspunkt for en ny økonomisk ortodoksi.

Systematikken, sammenhængskraften og et tillokkende nyt (meta)teoretisk univers, der brød meningsfuldt og konstruktivt med kernepunkterne i den klassiske politiske økonomi, har stor

betydning i den forbindelse. Det samme har de klare og utvetydige referencer til positivt ladede og dybt (videnskabs)kulturelt forankrede tankeformer såsom utilitarismen, den rene naturvidenskab, positivismen og matematikken. Ligeledes er den neoklassiske økonomi besnærende enkel og umiddelbart anvendelig, samt har altid svar på rede hånd - på en måde der appellerer til en reduktionistisk og instrumentel tænkemåde og til en teknokratisk forståelseshorisont.

Samtidig med at den neoklassiske økonomi således gled påfaldende let og ubesværet ind i dominerende tankeformer og tilbød sig som en oplagt kandidat til en ny økonomisk ortodoksi, så lå denne tænkemåde også, positivt såvel som negativt, på linie med de herskende interesser på det økonomiske og det politiske felt. Den neoklassiske økonomi affejede den ricardianske socialisme og Stuart Mills ansatser til udpræget social(is)t(isk) sindelag, samt holdt (implicit) Marx og andre radikale politiske økonomer helt udenfor det gode selskab. Som om dette ikke var nok, kastede den neoklassiske økonomi tillige et systematisk forherligende slør ned over kapitalismen og placerede sig pænt og villigt i forlængelse af den liberalistiske, politiske tradition. Dette forklaringselement skal ikke overdrives, men heller ikke underkendes. Ideologisk påvirkning sker både abstrakt og strukturelt, samt konkret og individuelt. Hvad det sidstnævnte perspektiv angår, så er der ikke noget mystisk i, at økonomiske og politiske aktører udøver magt og yder indflydelse, sådan at deres interesser bliver varetaget bedst muligt. Det hører i øvrigt med til historien på dette punkt, at datidens universitetsfolk var mænd fra det bedre borgerskab, der havde en påtrængende selvinteresse i at udbrede en tænkemåde, der ikke var i konflikt med deres tilsikrede privilegier i den herskende sociale orden. Det er påfaldende, at den neoklassiske økonomi, der ellers altid har et skarpt øje for (selv)interessevaretagelse helt negligerer, hvordan dette manifesterer sig i den videnskabelige verden. I den økonomiske teorisfære hersker altruismen og objektivismen tilsyneladende uindskrænket – uden forklaring og tilknytning til verden i øvrigt.

I tråd med ovenstående forklaringselementer anfører Aglietta i *A Theory of Capitalist Regulation*, at ”[t]here is indeed something fascinating about the monumental edifice constructed by the neo-classical theorists of a century ago” (Aglietta, 2000 [1976], side 9-10) og forklarer efterfølgende, at den attraktionsevne, som den neoklassiske økonomi ”can still exercise today is a function of its totalizing and totalitarian character” (*ibid*, side 10). Den neoklassiske teori

> ”is totalizing inasmuch as it is entirely geared to the elaboration of a single concept of *general equilibrium*. It is totalitarian because it reduces and excludes from its ambit economic

> phenomena identified from observation of real practices as 'imperfections', rather than dialectically transforming its concepts by incorporating a more concrete content into them. […] Conventional economic science presents itself as a set of coherent precepts which can be neither extended or diminished; hence the inflexibility of doctrine that generally characterizes the high priests of equilibrium theory" (*ibid*).

Aglietta uddyber efterfølgende dette perspektiv ved at påpege, at

> "[i]f this theory has exercised such a dictatorship over economic thought, it is because it supplies a reassuring vision of society and a justification for the profession of the economist" (*ibid*).

Alle de nævnte forhold – og utvivlsomt andre - har betydning for den neoklassiske økonomis vej ind i hovedsporet og de skiftende konjunkturer her indenfor frem til i dag. Men mit hovedsigte er her at lægge grunden til en forklarende kritik af den neoklassiske økonomi i og for det kapitalistiske samfund, der refererer til makro-strukturelle politisk økonomiske forhold - og overskrider det snævre ideologikritiske perspektiv. Hvad er relationen mellem den neoklassiske økonomi og virkelighedens kapitalistiske samfund? Tilstedeværelsen af denne relation og dens tyngde er afgørende for, at den neoklassiske økonomi kan hævde, opretholde og styrke sin legitimitet som en videnskabelig diskurs, og for at individuelle og kollektive aktører i et kapitalistisk samfund, på trods af åbenbare anomalier, kan se sig selv og omverdenen meningsfuldt afspejlet i det tolknings- og værdiunivers, der udspænder sig i denne måde at tænke og se verden på. Jeg betragter således eksistensen af denne *substantielle* relation som en nødvendig, men ikke tilstrækkelig betingelse for, at den neoklassiske økonomi kan vinde fodfæste, trives og ekspandere i et kapitalistisk samfund.

For det første er det vigtigt at holde fast i, at den neoklassiske økonomi har tenderende monopol på en hel række begreber, som afspejler objektive kerneforhold ved den kapitalistiske socio-økonomi. Markedet, konkurrence, kapital, varer, penge, økonomisk vækst m.m. er reelt eksisterende sociale hovedformer i det kapitalistiske samfund, og ved konsekvent at knytte an hertil refererer den neoklassiske økonomi uomstødeligt til virkeligheden og menneskers erfaringshorisont som (kollektive) aktører i denne socio-økonomiske orden. Hvad angår det univers, som disse begreber er indspundet i i den neoklassiske økonomi, så må vi skelne mellem det eksoteriske og det esoteriske plan. På det eksoteriske plan knytter den neoklassiske økonomi an til afgørende fremtrædelses- og fetichformer under kapitalismen. Den økonomiske essentialisme, historieløsheden, atomismen, den kvantitative empiriske realisme og prissystemets status kan således anskues som elementer af den

måde, hvorpå vareverdenen under kapitalismen umiddelbart kommer til udtryk, men som ikke er i overensstemmelse med de virkelige dybtliggende sammenhænge. Den vigtige økonomistiske tendens i den neoklassiske økonomi refererer i denne forbindelse både til det eksoteriske plan, idet den kapitalistiske økonomi fremstår som uomgængeligt ekspanderende og til det eksoteriske plan, idet den kapitalistiske økonomi rent faktisk nødvendigvis *er* ekspansiv – men naturligvis ikke uomgængelig.

På samme måde kan kernesammenhængene i den neoklassiske økonomi på det eksoteriske plan af den kapitalistiske virkelighed genfindes som aspekter af reelle tendenser under denne samfundsform. Historieløsheden afspejler den måde, hvorpå historien under kapitalismen viger for den evige nutid og for forsøg på at foregribe og indkalkulere fremtiden i et perspektiv, der er tenderende partikulært, lineært og selvrefererende. Atomismen giver eksempelvis på samme måde et delvist rammende billede af mennesket i konkurrencekamp på markedet, hvilket kun virker mere appellerende og meningsfuldt i takt med, at de atomiserende markedsrelationer konsekvent udbredes gennem kapitalismens udvikling. Ligeledes må det konstateres, at den kvantitative empiriske realisme, matematikken og særinteressen for prissystemet rent faktisk umiddelbart giver mening, idet kapitalismens udvikling viser sig som et ekspanderende prissystem og derfor som stadig mere påtrængende ophobning af tilværelsens kvantitative aspekter på det empiriske plan. Som Collier kort formulerer det:

> ”Of course, the tendency towards quantitative calculation in economics is not just a philosophical error, it is deeply rooted in the market economy” (Collier, 1994, side 253).

Alt dette kommer til udtryk i det økonomiske menneske, hvor også andre eksoteriske og esoteriske tendenser i kapitalismen folder sig ud. Det er oplagt, at individualiseringstendensen i kapitalistiske samfund går fint i spænd med det økonomiske menneske, og at forbrugseksplosionen for brede lag af befolkningerne i disse samfund, der tog sin begyndelse i efterkrigstiden, harmonerer godt med denne menneskeopfattelse. Samtidig giver den varerelaterede nytteforestilling mening for mennesker, der oplever, at de får en bedre og mere behagelig tilværelse gennem et stigende vareforbrug og for folk, der misundeligt ser på naboens altid stigende og uopnåelige materielle velstand. Vareophobningen og den tendentielle tilintetgørelse af alternative praksisformer får også vareverdenen til at fremstå som aktørernes givne handlerum og den fremherskende praksis som

håndtering og manipulering af prissystemet. Håndgribeligheden af vareobjekter i omverdenen trænger sig ind på og koloniserer de uhåndgribelige, (inter)subjektive og paradoksale aspekter af tilværelsen. I den politiske forbruger som forestilling og handleform er fx den politiske økonomi vendt på hovedet som økonomistisk politik. Begrebet politisk handleform får her et feticheret udtryk, idet indkøbskurven opfattes som politikkens arnested.

Alt i alt er der tilstrækkeligt materiale i den neoklassiske økonomi, der knytter an til virkelighedens kapitalisme, til at denne tænkemåde kan legitimeres som en videnskabelig diskurs. Ligeledes er der et så væsentligt sammenfald mellem det økonomiske menneske og det kapitalistiske menneske, at det økonomiske menneske ikke kan afvises helt som en værdiløs fiktion. Det økonomiske menneske, med alt hvad det indebærer i form af en helhedsorienteret *weltanschaung*, giver mening for individuelle såvel som kollektive aktører i det kapitalistiske samfund, idet de kan spejle sig selv, deres værdier og adfærd, og den spontane kapitalistiske verden heri. Det økonomiske menneske er tillige forførende, idet det på en let tilgængelig, skematisk facon appellerer til positive forestillinger omkring selvdannelse, frihed og retfærdighed og således byder sig til som en stor fortælling om harmoni, lykke og evige fremskridt. Set i sammenhæng med de før skitserede forklaringselementer er der endda tale om, at den udvidede reproduktion af kapitalistiske relationer og fremtrædelsesformer giver næring til underbygning og yderligere udbredelse af denne tænkemåde, sådan at *kapitalismens udvikling tendentielt medvirker til, at den neoklassiske økonomi får større gennemslagskraft*. Denne forklaringsmodel er efter min mening også afgørende i relation til den neoklassiske økonomis ekspansion i form af *rational choice* teorien i de seneste år. Efterhånden som kapitalismen udvider sit råderum i form af bl.a. en udbredelse af vareverdenen, vil den neoklassiske økonomi umiddelbart vinde stigende tilslutning som en videnskabelig diskurs, idet dens referencefelt udspændes og styrkes. Dette billede forstærkes af den hegemoniske position, som den neoklassiske økonomi antager på feltet for politisk økonomi, samt dennes ideologiske dimension. Økonomiseringen af tidligere ikke-økonomiske relationer bevirker, at den neoklassiske økonomi giver mening på et mere udbredt domæne af virkeligheden, hvilket afspejler sig i koloniseringstendenser på det socialvidenskabelige felt. *Det økonomiske menneskes erobringstogt samvirker med udviklingen af det kapitalistiske samfund og kan kun forklares, hvis dette vekselvirkningsforhold konsekvent opdyrkes*. Tendensen til, at den neoklassiske økonomi ekspanderer ved konsekvent at overskride de svagt aftegnede grænser der foreløbigt inddæmmer dens råderum, er analog til – og afspejler - den reelle tendens i kapitalismen til at udbrede sig

grænseløst gennem udvidelse af vareverdenen/prissystemet. Becker er således et symbol på samtidens kapitalismes tiltagende og potentielt altomsluttende dominans, hvilket er stærkt medvirkende, til at han har fået omfattende gennemslagskraft. I et ikke-kapitalistisk samfund eller på et tidligere tidspunkt i kapitalismens ekspansionsproces ville Becker ikke være blevet taget alvorligt og vinde genklang i en videnskabelig kontekst.

Sammenfattende mener jeg, at der er en *rationel kerne* i den neoklassiske økonomi. Denne rationelle kerne er i udformningen som det økonomiske menneske indkapslet i en mystisk skal, men neoklassisk økonomi som det økonomiske menneske kan netop gennem sin skarpe og sammenknyttede form skærpe blikket for, hvori den rationelle kerne og den mystiske indpakning præcist består. Ovenfor har jeg beskæftiget mig indgående med mystificerende elementer i økonomitænkningen i form af (meta)teoretiske og ideologiske forvrængninger. Samtidig mener jeg, at den rationelle kerne i den neoklassiske økonomi træder frem som centrale karaktertræk ved det økonomiske menneske. De tre karaktertræk, jeg vil fremhæve som toneangivende i forhold til den reelt eksisterende kapitalisme, er henholdsvis mål-middelrationalitet, kalkulerbarhed og knaphed. Systemisk angiver disse tre institutionelle momenter en modsætningsfuld social form, som jeg vil kalde *økonomisk fornuft*. På baggrund heraf kan en forklarende kritik af neoklassisk økonomi i og for det kapitalistiske samfund reartikuleres som en *forklarende kritik af økonomisk fornuft*. I lyset af fremstillingen ovenfor drejer det sig altså om, at bortoperere økonomisk fornuft fra det økonomiske menneske for så at underkaste den en forklarende kritik i form af en praktiseret neo-marxistisk politisk økonomi[7]. Dette er dagsordenen for de tre følgende kapitler.

I det næste kapitel vil jeg analysere økonomisk fornuft som en modsætningsfuld social form og præcisere, hvorledes de grundlæggende momenter og det systemiske udtryk herfor refererer til basale strukturer og sociale relationer i det kapitalistiske samfund, og hvordan disse bliver reguleret og tendentielt udvidet reproduceret. Det *kritiske* perspektiv bliver herefter taget op, systematiseret og udbygget i kapitel 8 gennem en præcisering og diskussion af centrale elementer til en opbyggelig kritik af økonomisk fornuft. I kapitel 9 bliver fremstillingen mere historisk-konkret, idet jeg bringer den kritisk teoretisk-analytiske forståelseshorisont til anvendelse og udfordrer den i forhold til nyliberalismen, kritik og modstand. Dette perspektiv rummer sidste station på rejsen fra det abstrakte til det konkrete og vil i det afsluttende kapitel blive efterfulgt af endnu et spring ind i det abstrakte. Temaet for det sidste kapitel er en sammenfatning af perspektiv og argumenter i forhold

til det overordnede problemfelt, samt kritisk refleksion over indfaldsvinklen og konsekvenserne heraf.

---

[1] Anførselstegnene henfører til, at overindividuelle fænomener i den neoklassiske økonomi udtømmes for genuint socialt indhold. Enten bliver sociale grupper eller organiseringer som husholdninger, virksomheder eller samfund behandlet som enkeltindivider, eller også sker interaktion gennem enten det selvudslettende marked – der jo kun føjer sammen, men intet tilføjer – eller markedslignende ligevægtsmekanismer.

[2] u(x) er en nyttefunktion, der afhænger positivt af varevektoren x. Denne nyttefunktion skal maksimeres under hensyntagen til, at det samlede varebundts pris (xp) skal være lig med den mængde penge (b), som der rådes over. Nyttefunktionen er her ubestemt, men den skal helt generelt overholde nogle matematiske betingelser såsom at være differentiabel og yderligere i bestemte modelsammenhænge overholde en række tekniske kravspecifikationer.

[3] Ifølge Jameson (1997, side 175) ”Marxism is the science of capitalism, or better still, in order to give depth at once to both terms, it is the science of the inherent contradictions of capitalism” men han understreger samtidig, at ”the ’critique of political economy’ never wished to be a science in the sense in which ’political economy’ was itself conceived, let alone academic forms of ’economics’. That is, as ’critique’ it isolates the basis of the error it identifies, rejecting a radical discontinuity between theory and practice, facts and values” (*ibid*, side 182-3n).

[4] Efter ydmygelsen af de rene økonomer træder de marxistiske politiske økonomer triumferende ind på scenen for at blive kanoniseret og tiljublet - og tæppet går ned.

[5] Se også Dowd (2000, side 81 ff.) der behandler neoklassisk økonomi under overskrifter som “ECONOMISTS IN WONDERLAND” og “recipes for absurdities”.

[6] Disse kritikformer behandles udførligt i kapitel 8 og kapitel 9.

[7] Denne kritikform er efter min mening analog til Marx’s kritik af den klassiske politiske økonomi på to områder. Den knytter an til den neoklassiske økonomi som videnskabelig diskurs i og for det kapitalistiske samfund, og den refererer direkte til kerneelementer i den neoklassiske økonomi, såsom værditeori og ontologisk grundsyn. Den afgørende forskel, der skyldes forskellen mellem den klassiske politiske økonomi og den neoklassiske økonomi, er, at kritikken ikke er ikonoklastisk, men radikalt ekstern.

7. Økonomisk fornuft

I *Critique of Economic Reason* leverer Gorz (1989) en original og indsigtsfuld neo-marxistisk analyse og kritik af økonomisk fornuft. Gorz lægger sig ubesværet i forlængelse af Marx på afgørende punkter, men bryder med den klassiske marxisme[1], idet han klart overskrider klassiske marxisters skepsis overfor udenforstående og bonerthed, hvad angår grænserne for marxismen. Den tætte relation til Frankfurterskolen vidner herom og kommer markant til udtryk ved, at Gorz' hovedbegreb økonomisk fornuft spejler sig i denne skoles helt centrale begreb om instrumentel fornuft. For at være mere præcis, så er det overvejende 1. generation af Frankfurterskolen, som Gorz (delvist uudtalt) knytter positivt an til, mens 2. generation[2] repræsenteret ved den altoverskyggende protagonist Habermas bliver underkastet en helt anden dybdekritisk behandling[3]. Gorz adskiller sig dog fra toneangivende skikkelser i Frankfurterskolen ved at være konsekvent optaget af politisk økonomiske problemstillinger. Hvor kritikken af den politiske økonomi i den kritiske teori ofte undergår en formforvandling og hovedsageligt manifesterer sig som bredspektret og abstraktgjort kultur- eller civilisationskritik, så bibeholder Gorz den politiske økonomi som sit forankringspunkt. Hans fokus på *økonomisk* fornuft/rationalitet[4] markerer således *også* afstand og partikularitet i forhold til det mere formløse og ubestemte perspektiv i dele af den fremherskende kritiske teori.

Gorz' politisk økonomiske perspektiv er helt tydeligt på det indholdsmæssige plan, når han tillægger arbejdsbegrebet hovedvægt og – hvad der er mere relevant i indeværende forbindelse[5] – fremhæver samfundets kapitalistiske karakter igennem sammenkædningen af økonomisk fornuft og den kapitalistiske samfundsform, og har karakteristikken af de distinkt socio-økonomiske aspekter af tilværelsen, grænserne herfor og de sfærer og livsforhold, der ligger *hinsides* den økonomiske fornuft som hovedinteresse. Det er i samklang hermed, at kritikken af økonomisk fornuft formuleres som en analytisk baseret, men værdimæssigt informeret kritik af denne fornuftsforms (tiltagende) dominans i det kapitalistiske samfund. Dette peger i retning af en forståelse af frigørelse som genetablering og udvidelse af rummet for *ikke-økonomisk* udfoldelse og udvikling i overflodssamfundet. I dette kapitel indkredser jeg økonomisk fornuft og kapitalismen, mens jeg i næste kapitel formulerer en radikal kritik.

Gorz' grundlæggende interesse på det analytiske domæne består i at forstå og forklare økonomisk fornuft. Han betegner i den forbindelse sin erkendelsesinteresse som

> "to understand what economic rationality consists of, and what is the internal, driving force behind the imperialism which it manifests in relation to other forms of rationality. Why did the 'colonisation of the lifeworld' not encounter stronger resistance sooner? Why has 'the model of capitalist modernization' been able to gain a foothold and develop 'the irresistible dynamic of economic and administrative subsystems'? What is there in economic rationality which has allowed it to gain ground in the lives of individuals, to the detriment of spontaneous relationships of solidarity" (*ibid*, 1989, side 108).

Den efterfølgende analyse af økonomisk fornuft som en måde at tænke og handle på situeres først og fremmest historisk, idet der skelnes mellem før-kapitalistiske og kapitalistiske samfund, og tillægges analytisk tyngde, idet der sker en forankring i bestemte forhold ved det kapitalistiske samfund:

> "It would be vain to seek to distinguish capitalist rationality from economic rationality […]. Economic rationality could never, in fact, express itself fully before the advent of capitalism […]. *Capitalism has been the expression of economic rationality finally set free of all restraint*" (*ibid*, 1989, side 121-2).

Udover at økonomisk fornuft således forankres (geo-)historisk, så uddyber Gorz relationen mellem økonomisk fornuft og kapitalismen ved også at etablere en *dynamisk* forbindelseslinie, idet

> "*the central problem of capitalist society, and the central issue in its political conflicts, has been, since the beginning, that of the limits inside which economic rationality is to operate*" (*ibid*, side 127).

Økonomisk fornuft er således ikke blot knyttet til kapitalismen. Økonomisk fornuft er *kernen* af kapitalismen, idet den både afmærker denne samfundsform i forhold til andre samfundsformer og aftegner sig som central i forhold til kapitalismens konfliktfyldte udvikling.

Indenfor rammerne heraf underkaster Gorz den økonomiske fornuft en dybdegående undersøgelse. Udgangspunktet for karakteristikken af økonomisk fornuft er, at

> "[e]conomic rationalization begins with counting and calculation. So long as they are not subjected to it, human activities are free from economic rationality: they are at one with the time, movement and rhythm of life" (*ibid*, side 109).

I og med at verden bringes på talform, og menneskelige aktiviteter sættes i forhold til behandling og beregning af talstørrelser, der er ”insensitive to the natural rhythms of life” (*ibid*), sker der en abstraktgørelse og kvantificering af tilværelsen, der markerer et afgørende brud med omfattende før-kapitalistiske livsformer, hvor konkrete og kvalitative aspekter havde hovedvægten i (også) det økonomiske liv. Gorz betegner det at tælle og regne som ”the quintessential form of reifying rationalization” (Gorz, 1989, 109). De forudsætninger, som må være opfyldt, for at den økonomiske rationalitet kan trænge igennem er for det første, at arbejdskraften må være en vare, og produktionen rettet mod vareudveksling og for det andet, at udvekslingen finder sted på et marked,

> ”where unconnected producers find themselves in competition facing similarly unconnected consumers” (*ibid*, side 111).

I tilknytning til markedet er det nødvendigt, at (oplevede) behov er ubegrænsede, hvis den økonomiske rationalitet skal folde sig helt ud. Hvis behov er begrænsede, er der også en grænse for den økonomiske fornuft, idet der således eksisterer et niveau, over hvilket det ikke giver mening at tælle tid og penge, at forøge produktiviteten, at rationalisere arbejdsprocesser m.m. Gorz associerer således kapitalismen med en overgang fra en socio-økonomisk tilstand, hvor *nok er nok* og behov og arbejdsindsats i samme bevægelse indrettes i forhold hertil til en tilstand, hvor *mere altid er bedre* og behov, samt arbejde bliver afkoblet eksistentielt-kulturelle overvejelser for i stedet at blive et anliggende for økonomisk rationalitet. Når velstand måles i penge, er der ingen grænse for velstanden og forretningsmanden kan håndtere begreberne ’mere’ og ’mindre’, men er fremmedgjort over for begrebet ’nok’. Den økonomiske fornuft kan ikke håndtere absolutter, kun relative størrelser - absolutter og grænser ligger udenfor den økonomiske fornufts rækkevidde. I denne forbindelse er det interessant at huske på, at nytteteorien og derfor det økonomiske menneske i den neoklassiske økonomi gradvist er blevet revet løs af netop absolutter og grænser (for vækst). Den moderne nytteteori tager således principielt afstand fra nytte som en absolut skala og afviser eksempelvis påstanden om faldende grænsenytte. Begge disse forestillinger var afgørende for den tidlige neoklassiske økonomi, men som vi har set uforenelige med den økonomiske fornuft – og kapitalismen.

Gorz understreger også, at økonomisk fornuft ikke har et *bestemt* mål for øje: ”Its object is […] the maximization of the type of efficiency that it knows how to measure arithmetically”, selvom ”the main indicator of this efficiency is the rate of profit” (*ibid*, side 114). Udover som

kapitalakkumulation finder den økonomiske fornuft også udtryk på det individuelle plan i forbindelse med lønarbejde og vareforbrug. På disse områder er det de samme mekanismer, der trænger igennem:

> ”A growing number of wage earners must work and earn *beyond their felt needs*, so that a growing proportion of income may be spent on consumption determined by no need. For it is such optional, superfluous consumption, which can be directed, shaped, manipulated according to the ’needs’ of capital more than to individuals’ needs. *It is to the extent that consumption frees itself from felt needs and exceeds them that it can serve production, that is, serve the ’needs’ of capital* ” (*ibid*, side 119).

Samlet set er dette, ifølge Gorz, ”the secret of the ’irresistible dynamic’ with which the ’economic subsystem’ extends its grasp” (*ibid*). Den måde, hvorpå økonomisk fornuft kommer til udtryk som vækst på forskellige samvirkende niveauer i form af (makro)økonomisk vækst og kapitalakkumulation, samt som lønindkomst- og vareforbrugsvækst, bevirker, at kapitalismen som overordnet system udviser ligevægtstræk på det politisk økonomiske felt og understøtter den udvidede reproduktion af økonomisk fornuft som tænke- og handlemåde. Gorz mener, at dette

> ”can be clearly felt in the way the word ’growth’ is pronounced: it is loaded with value judgement, designated the best and highest of all goals. The content is totally immaterial, only the rate matters, which, in turn, can reflect either an acceleration or a slowing-down of growth, an advance or a retreat in the order of the Good” (*ibid*, side 120-1).

Gorz’ analyse af hvad økonomisk fornuft er, og hvorledes den knytter sig til det kapitalistiske samfund og dettes ekspansion, er efter min mening grundlæggende korrekt. Særligt Gorz’ betoning af, at økonomisk fornuft ikke blot er et *aspekt* af kapitalismen som en måde at *tænke* og *(meta)teoretisere* på, men at den såvel er en *handleform* og står helt *centralt* for kapitalismen, er afgørende for forståelsen af kapitalismen og den økonomiske teori i forhold hertil. Jeg mener dog samtidig, at Gorz’ analyse kan suppleres og strammes op på væsentlige punkter. Analysen, som jeg kort har opsummeret ovenfor, er overordnet set for rodet og upræcis – hvilket svækker forklaringspotentialet og den kritiske ambition. De forskellige niveauer, hvorpå den økonomiske fornuft manifesterer sig, bliver eksempelvis for ureflekteret sideordnet, og der skelnes ikke klart mellem de forskellige *momenter* af økonomisk fornuft og økonomisk fornuft som *systemisk form*. Et resultat heraf er, at der er en tendens til, at økonomisk fornuft bliver subjektgjort og at ligevægtsegenskaberne overvurderes, samt at *økonomiens paradoks ikke kan identificeres klart som*

iboende modsætning. Jeg mener også, at økonomisk fornuft mere skarpt og konsekvent kan kædes sammen med basale institutioner og sociale relationer under kapitalismen, og at man bør skelne teoretisk mellem regulering og (udvidet) reproduktion af økonomisk fornuft. I det efterfølgende vil jeg således præcisere, systematisere og videreudvikle Gorz' teoretiske perspektiv på økonomisk fornuft og kapitalismen.

Jeg vil først analysere de tre momenter af økonomisk fornuft: Mål-middelrationalitet, kalkulerbarhed og knaphed hver for sig i lyset af grundtræk ved den kapitalistiske samfundsmodel og så undersøge økonomisk fornuft som systemisk form. Denne analyse refererer til det *esoteriske* niveau af kapitalismen og er således nødvendigvis abstrakt. Herefter vil jeg undersøge, hvorledes økonomisk fornuft i mere eller mindre rendyrket form kommer til *faktisk* udtryk på forskellige niveauer og i forskellige sfærer i det kapitalistiske samfund, og bliver reguleret, samt tendentielt udvidet reproduceret i takt med kapitalismens dynamiske fremdrift. Det skal understreges, at jeg i indeværende kapitel forholder mig særligt til systemiske strukturer, relationer og modsætninger i forhold til kapitalismen som en generel samfundsmæssig model. Således forsøger jeg at identificere de særlige momenter, institutioner og dynamikker, der kendetegner kapitalismen som socialt system under og på tværs af de mange geo-historiske variationer og særtræk.

Idet der er tale om grundlæggende begrebsmæssig præcisering og basalt teoriarbejde, vil jeg argumentere grundigt i forhold til, og gå i dybden med udlægningen og diskussionen af, de elementer og sammenhænge, der er afgørende for identifikation, afklaring og kontrastering af en teoretisk-analytisk forståelse af økonomisk fornuft og kapitalismen. Dette lægger jeg så til grund for kritikken af økonomisk fornuft i næste kapitel og den historisk-konkrete analyse og kritik af nyliberalismen i kapitel 9. Disse to kapitler ligger i forlængelse af analysen her, men supplerer også perspektivet og bidrager til en mere omfattende og nuanceret analytisk-kritisk horisont. Den indeværende analyse er indgående beslægtet med andre neo-marxistiske analyser af kapitalismen, men adskiller sig også markant på afgørende punkter, der har stor teoretisk betydning for analysen og kritikken af kapitalismen og nyliberalismen. Som eksempel kan jeg nævne den fremtrædende rolle, som økonomiens paradoks har i indeværende fremstilling, og den måde hvorpå denne modsigelse udledes af økonomisk fornuft og tillægges primat i forhold til kapitalismens konstitution, dobbelte dynamik og patologi. Analysens grundkerne ligger i detaljen og i de konsekvenser, der drages heraf.

Momenter af den økonomiske fornuft

Den økonomiske fornuft hviler entydigt og uomstødeligt på en bestemt *rationalitetsform*: Mål-middelrationaliteten. Konstruktionen og den reduktion af verden, der finder sted, når man anlægger den mål-middelrationelle optik, er en nødvendig forudsætning for, at økonomisk fornuft kan eksistere som distinkt og sammenhængende tankeform, og mål-middelrationalitetens forankring i kapitalismens institutioner og sociale relationer udgør et grundvilkår for den økonomiske fornufts særegne tilknytning til den kapitalistiske samfundsform. Positivt kan mål-middelrationaliteten beskrives som en rationalitetsform, der som adgang til verden har det perspektiv, at der er én unik målsætning for enhver aktivitet, og her udenfor en omverden kun bestående af midler til opnåelse af dette mål, der alle er relateret til målsætningen på en entydig måde. Imperativet bliver derfor at vælge den aktivitet i form af et middel, eller en af de aktiviteter i form af kombinationer af midler, der resulterer i, at målsætningen bliver opfyldt. Mål-middelrationaliteten omhandler derfor *konsekvenser* af handlinger og hviler på en grundforståelse om, at verden kan beskrives (udtømmende) ved årsag-virkningsforhold. Mål-middelrationaliteten er altså kun optaget af *resultatet* i forhold til målsætningen og midlerne har ikke selvstændig værdi som (del)målsætninger, idet dette medfører, at hele den 'rationelle' skematik bryder sammen – enten gennem uendelig regres eller ved at flere gensidigt uafhængige målsætninger undergraver entydigheden. Mål-middelrationaliteten bliver ofte, ikke mindst i *rational choice* teorien, enten eksplicit eller implicit betragtet som rationalitet som sådan – altså som definitionen på, hvad rationalitet er[6]. Alt andet, forstår man, er derfor irrationelt. Men det er ikke tilfældet. Indenfor samfundsteorien arbejder man med flere former for rationalitet (Andersen, 1988). Et klassisk eksempel på en anden rationalitetsform er Webers værdirationalitet[7] - et mere nutidigt er Habermas' (1984, 1992) kommunikative rationalitet. Ingen af disse alternative rationalitetsformer kan subsumeres under mål-middelrationaliteten, uden at selve den meningsbærende kerne i dem går tabt. Værdirationaliteten er eksempelvis optaget af handlingers egenværdi og begrundelse, ikke deres konsekvenser. Ligeledes er kommunikativ rationalitet proces- frem for resultatorienteret. Grundtrækkene ved forskellige rationalitetsformer knytter sig tæt til fremtrædende moralfilosofiske standpunkter. Forskellen mellem mål-middelrationalitet og værdirationalitet manifesterer sig fx på det moralfilosofiske område som forskellen og disputten mellem utilitarismen og den deontologiske etik, mens den kommunikative rationalitet indebærer en procedurel moralsk forpligtelse, der helt basalt afviger fra utilitarismens substantielle morallære. Overvejelser af denne art, der naturligvis

negativt afgrænser mål-middelrationaliteten og den økonomiske fornuft, samt kan underbygge en kritik heraf, vender jeg senere tilbage til. Men det skal understreges, at alene den naturlige måde, hvorpå rationalitet og etik går hånd i hånd, undergraver enhver forestilling om, at rationalitet er et neutralt og objektivt redskab, der kan legitimeres som uafhængigt af socio-kulturel oprindelse og anvendelse.

Grundlaget for mål-middelrationalitetens dominans og udbredelse i det kapitalistiske samfund er den sociale relation mellem kapital og arbejdskraft. I og med at denne sociale relation indstiftes og opretholdes, er det politisk økonomiske grundlag for mål-middelrationaliteten til stede, idet kapitalrelationen netop indeholder den voldelige opsplitning, men også den uoverstigelige afhængighed, som mål-middelrationaliteten hviler på. Den sociale relation mellem kapital og arbejdskraft betyder først og fremmest, at kapital og lønarbejde bliver selvstændige socio-økonomiske kategorier, men samtidig at disse to adskilte sociale entiteter bliver uløseligt bundet fast til hinanden. Således muliggøres kapitalens og lønarbejdets væsensforskellige perspektiver, og de knyttes sammen i en systemisk konflikt. Fra kapitalens synspunkt er den unikke målsætning kapitalakkumulation gennem profit, og midlet er udnyttelse af arbejdskraft. Når først denne tvedeling og retningsangivelse er fastlagt, er der kun et kort stykke vej til, at også resten af kapitalens omverden udsondres som midler for profitten. Ikke kun arbejdskraften, men også naturen, staten, forbrugerne m.m. får deres fastlagte plads i kapitalens verdensbillede som midler (eller redskaber) for den målsætning, der håndhæves med klinisk nøjagtighed. På den modsatte side af kapitalismens grundlæggende systemligning står arbejdskraften, der er ligeså afhængig af kapitalen, som kapitalen er af den. Årsagen hertil er, at lønindkomst under den kapitalistiske produktionsform er en nødvendig indtægtskilde for arbejderen, der basalt set står uden (varige) besiddelser og uden de produktionsmidler, der ville muliggøre kapitalistisk produktion eller egenproduktion af livsfornødenheder. På denne måde bliver lønarbejde en systemisk nødvendig målsætning for mennesket under kapitalismen og danner således grundlag for mål-middelrationaliteten på det individuelle niveau. Dette betyder samtidig, at mennesket får to forskellige socio-økonomiske roller, der er adskilt fra hinanden og derfor opnår selvstændig gyldighed: producent og forbruger. Rollen som producent af ting, der ikke forbruges af producenterne, men til gengæld giver anledning til lønindkomst, må nødvendigvis suppleres af en forbruger, der konsumerer ting, som er produceret af andre gennem anvendelse af lønindkomsten. Så hvor lønarbejdet dels er en målsætning, så er den resulterende indkomst samtidig et middel for

anskaffelse af varer gennem forbrug. Både lønarbejdet og vareforbruget er altså systemisk afhængige målsætninger - og nødvendige for kapitalismens mennesker i den forstand, at livets opretholdelse kun for udkantsgrupperinger er mulig heruden.

Alt dette forudsætter igen en af kapitalismens hæderkronede institutioner: den private ejendomsret. På den ene side forudsætter kapitalrelationen, at produktionsmidlerne er privatejede, dvs. løsrevet fra kollektive anliggender. På den anden side forudsætter kapitalrelationen, at arbejdskraften er privatejet, dvs. underlagt den enkelte lønarbejders individuelle ejerskab. Det er også oplagt, at uden privat ejendomsret ville vareforbruget blive frarøvet sin mening som socio-økonomisk hovedkategori. Vareforbruget forudsætter for det første, at lønindkomsten tilfalder individet og for det andet, at den indkøbte vare først tilhører producenten eller distributøren og herefter endeligt den forbruger, der ligger pengene på disken. Hvis vi forestiller os en situation, hvor den endelige forbruger *ikke* har ejendomsretten til sin vare i en i øvrigt kapitalistisk økonomi, så står det klart, at hele systematikken bryder sammen, og kapitalrelationen derfor heller ikke vil stå tilbage.

Denne udkrystallisering af strukturelt og relationelt betingede socio-økonomiske rollemodeller for mål-middelrationaliteten danner referenceramme for udfoldelsen af den økonomiske fornuft under kapitalismen. *På den ene side er mål-middelrationaliteten som social institution knyttet til kerneforhold ved den kapitalistiske samfundsmodel, og på den anden side sker der herunder en udsondring i form af substantielle målsætninger som omdrejningspunkt for den økonomiske identitet og aktivitet.* Disse strukturelle handleformer er ikke afhængige af, at den sociale relation mellem kapital og arbejdskraft opretholder en skarp opdeling af det kapitalistiske samfund i klasser. Det afgørende er, at der sker en *substantiel* opdeling - ikke nødvendigvis en *klassemæssig* opdeling – i målsætninger/interesser, der manifesterer sig som strukturelt indlejrede handleformer. Det samme individ kan derfor meget vel opretholde både en socio-økonomisk identitet som kapitalist og lønarbejder[8] - hvilket jo er tilfældet for hovedparten af befolkningen i de højt udviklede kapitalistiske samfund - når dette blot *ikke* indebærer, at der sker en sammenblanding af konflikterende målsætninger på forskellige niveauer. Abstraktgørelsen af de interpersonelle relationer medvirker her til, at det umiddelbart konflikterende forhold af systemisk karakter mellem kapital og arbejde, der tidligere i historien var klart aftegnet og dannede grundlag for konfrontationer og modstandskampe, nu delvist er tilsløret og individbaseret. Denne nedtoning af kapitalismens basale interessekonflikt betyder dog ikke umiddelbart, at de socio-økonomiske

rollemodeller har mistet betydning som omdrejningspunkt for substantielle handleformer. Kapitalen i pensionskasser opfører sig eksempelvis ikke mindre som kapital, fordi det er lønarbejderes penge, der er i spil. Den private aktiespekulant, der jonglerer rundt med opsparingen, er afhængig af lønarbejdet som primær indtægtskilde og vil i den forbindelse utvivlsomt modsætte sig forringelse af sine arbejdsvilkår eller fyring, selvom dette vil være til gavn for profitraten og forretningsklimaet, d.v.s for kursen på hans aktier. Hvis vi inddrager forbrugeren i dette billede, så er udfoldelsen af mål-middelrationaliteten på dette felt sjældent hæmmet af, at samme forbruger normalt tillige er lønarbejder og sikkert også kapitalist – om ikke andet så på grund af lønkontoen i banken. Mål-middelrationaliteten stiller sig i sig selv i vejen for helhedstænkning og erkendelse af modsætningsforhold. Den reducerer kompleksitet og skærer verden ud i firkanter på en måde, der ikke indenfor rammerne kan stilles grundlagskritiske spørgsmål til. Skarpe linier og markante tilhørsforhold kan forsvinde og socio-økonomiske identiteter blive komplicerede, men dette indebærer ikke nødvendigvis, at socio-økonomiske roller i form af mål-middelrationalitet i forskellige substantielle iklædninger mister deres strukturelle prægnans og frigør sig fra deres konflikterende relationelle ophav.

Mål-middelrationaliteten er i udgangspunktet kvalitativ. Det er en adgang til verden og til at katalogisere og håndtere kompleksitet, der er som skabt til at agere teknokratisk styringsredskab og levere belønning og anerkendelse som resultat af tillukning og klarhed, når en målsætning er opnået tilfredsstillende. På grund af den måde, hvorpå mål-middelrationaliteten går naturligt i spænd med kvantitative målsætninger og kalkulerbare forhold og i praksis gerne er uløseligt forbundet hermed, identificeres mål-middelrationaliteten ofte med den særlige kvantitative udgave heraf, der forudsætter kalkulerbarhed. I modsætning til denne tendens vil jeg fastholde, at mål-middelrationaliteten som tankefigur og handleform må ses delvist uafhængigt af denne kvantitative udgave. Det er oplagt, at mål-middelrationaliteten har et massivt *kvalitativt* indhold. Identificering af en unik målsætning og derved deklassificering af omverdenen til midler, samt eksempelvis forestillingen om konsekvenser og resultat som de afgørende faktorer, kan ikke reduceres til kvantiteter eller kvantitative procedurer. Men herudover mener jeg heller ikke, at mål-middelrationaliteten betragtet som instrument kan sammenfattes som en beregningsprocedure. Mål-middelrationaliteten som institution stikker langt dybere og rækker videre, end det er tilfældet med den særlige variant heraf, der er kendetegnet ved at kunne formuleres som en matematisk problemstilling. Denne rationalitetsform har social og kulturel betydning på en række områder, der

(endnu) ikke eller kun delvist fremstår kvantitativt og virker ofte som en heuristik – dvs. som en mere eller mindre ubevidst og kvalitativ måde at orientere sig i verden på. I forhold til *økonomisk* fornuft er kalkulation en helt afgørende faktor, men kalkulation bør efter min opfattelse behandles som et moment for sig og ikke som en underafdeling af mål-middelrationaliteten. I lyset af kapitalismens sociale institutioner bliver dette standpunkt styrket af, at kalkulerbarheden og det kvantitative udsyn knytter an til nogle andre – om end ikke helt uafhængige - grundtræk ved denne samfundsmodel end mål-middelrationaliteten.

Kalkulerbarhed er en samlende betegnelse for det forhold, at der konsekvent refereres til kvantiteter. Fromm omtaler i *Det sunde samfund* "tænkningen i abstraktioner og kvantiteter" som "et af kapitalismens fundamentale økonomiske træk" (Fromm, 1982A [1953], side 84). Udbredelsen af dette økonomiske træk betyder, at

> "[i] nutidens vesterlandske kultur har [polariteten mellem det abstrakte og det konkrete] veget pladsen for en næsten total indstilling på tings og menneskers abstrakte egenskaber, medens man undlader at befatte sig med deres konkrete og særprægede væsen. I stedet for at danne abstrakte begreber hvor det er nødvendigt og nyttigt, gør vi alting, os selv indbefattet, til abstraktioner; den konkrete virkelighed hos mennesker og ting, hvortil vi kan knytte os med vores egen personlige virkelighed, erstattes af abstraktioner, af spøgelser, som indebærer forskellige kvantiteter, men ikke forskellige kvaliteter" (*ibid*, side 86).

Denne tænkemåde og dens brede kulturelle betydning har sit økonomiske udspring i den kapitalistiske produktionsmåde. I et kapitalistisk samfund produceres der varer, der gennem mediet penge udveksles på et marked. Vi ved fra Marx's vareanalyse, at en vare både har en bytte- og en brugsværdiside. Bytteværdisiden relaterer sig til varen i forhold til andre varer og er derfor abstrakt bestemt som en kvantitativ markør: et prismærke. Brugsværdisiden relaterer sig til varen i forhold til mennesker og er derfor konkret forankret i en kvalitativ kontekst. En appelsin er både en abstrakt rund orange ting, der ligger i supermarkedet med et stort prisskilt foran, der sætter den i præcis kvantitativ relation til andre appelsiner, æbler, mælk, rengøringsmiddel, kassedamer og økonomiprofessorer - og en konkret materiel entitet, der giver anledning til en kvalitativ smagsoplevelse i en bestemt kontekst, der ikke er komplet reproducerbar. En appelsin kan eksempelvis både skrælles og spises rå eller indgå i finere fransk madlavning. I begge tilfælde er prisen den samme. En vare er derfor både almengjort og særpræget, og den er nødvendigvis begge dele. Den rene vareverden i form af bytteværdirelationer er ikke selvopretholdende. Varer kan ikke

producere sig selv, bringe sig selv på markedet og konsumere sig selv. Til det kræves levende mennesker, så vareverdenen er uløseligt knyttet til konkrete kontekster i den menneskelige verden.

Men i det kapitalistiske samfund er mennesker også varer. Vi sælger os selv på arbejdsmarkedet og får en pris på linie med en pakke vaskepulver, og når vi gør det, er det de abstrakte og kvantitative sider af os selv, vi falbyder. Arbejdsgiveren interesserer sig for, om en lønarbejder kan passe sit job, være effektiv og bidrage til virksomhedens overskud, ikke for hendes konkrete livssituation og de kvalitative værdier, som giver hendes liv mening og indhold. Hvis hun ikke passer sit job tilfredsstillende og møder op hver dag kl. 7.30, bliver hun i sidste instans fyret, hvad enten hun er et solidarisk menneske, der levende interesserer sig for sine medmennesker, eller en koldt beregnende egoist der kun bruger andre mennesker som midler for sine egne målsætninger. I produktionen af varer må vi således skelne mellem det abstrakte samfundsmæssige arbejde og den konkrete arbejdsproces, hvor 'hele' mennesker indgår i produktive fællesskaber. Mennesker er varer på arbejdsmarkedet og i produktionsprocessen og legemliggør herved varen arbejdskrafts bytteværdi, men er nødvendigvis også konkrete mennesker med kvalitative livsforhold og kulturelle forståelseshorisonter m.m. I vareforbrugsprocessen er der også en væsensforskel mellem menneskers livssfære som abstrakt-kvantitativ og konkret-kvalitativ. Forbrugsprocessen er en abstrakt aktivitet, hvor mennesket står overfor sit eget kvantitative produkt i form af en kalkulerbar vareverden, men også en konkret aktivitet, hvor varen afklæder sig sin bytteværdi og manifesterer sig som ikke-reducerbar brugsværdi.

Det kapitalistiske samfund er et vareproducerende samfund, hvor der sker en opsplitning i to væsensforskellige livssfærer, der gensidigt forudsætter og er vævet ind i hinanden - og derfor ikke kan betragtes uafhængigt af hinanden. På den ene side har vi en tingslig kalkulerbar sfære, hvor alting kan måles i forhold til hinanden som abstrakte kvantiteter, og på den anden side en spraglet og mangfoldig sfære, hvor mennesker lever, arbejder og elsker i konkrete livssammenhænge, der enten er unikke eller kun lader sig sammenføje kvalitativt. Denne væsensbestemmelse af det kapitalistiske samfund hænger tæt sammen med det dynamiske perspektiv på kapitalismens udviklingstendens. Kapitalismens dynamik tager således form gennem ekspansion af den kvantitativt-abstrakte dimension af tilværelsen, der implicerer en kolonisering af kvalitativt-konkrete livssammenhænge. Det er bytteværdibetragtninger, der danner grundlag for indtjening af profit med heraf følgende kapitalakkumulation, og dette fører så en ekspanderende vareverden med

sig, der i stadig stigende grad presser sig ind mellem mennesker og sætter dagsordenen for livsudfoldelsen. Vækst i vareproduktionen fører til en tiltagende tingsliggørelse af mennesker og menneskelige relationer. Dette viser sig ikke mindst som pengelig- og markedsgørelse for ”penge er jo netop den form, hvori forskellen mellem varerne som brugsværdier er udslettet” (Marx, 1979, 3. bog side 580), og markedet er den sociale institution, hvorunder bytteværdier indgår i fælles relation i form af et entydigt system af varepriser. Prissystemet er markedsøkonomiens grundtræk, idet en

> ”[m]arket economy implies a self-regulating system of markets; in sligthly more technical terms, it is an economy directed by market prices and nothing but market prices” (Polanyi, 1957 [1944], side 43).

Kvantificeringen og abstraktgørelsen af samfundet under kapitalismen er derfor tiltagende med prissystemets omfang, ligesom dybden af den abstrakt-kvantitative livssfæres dominans viser sig gennem prissystemets institutionelle betydning. Herom var Veblen ikke i tvivl. For små 100 år siden skrev han således, at

> ”[t]he current economic situation is a price system. Economic institutions in the modern civilized scheme of life are (prevailingly) institutions of the price system. The accountancy to which all phenomena of modern economic life are amenable is an accountancy in terms of price; and by the current convention there is no other recognized sceme of accountancy, no other rating, either in law or in fact, to which the facts of modern life is held amenable. Indeed, so great and pervading a force has this habit (institution) of pecuniary accountancy become that it extends, often as a matter of course, to many facts which properly have no pecuniary bearing and pecuniary magnitude, as, *e.g.*, works of art, science, scholarship, and religion. More or less freely and fully, the price system dominates the current commonsense in its application and rating of these non-pecuniary ramifications of modern culture” (Veblen, 1990 [1909], side 245).

Hvem tør i forlængelse heraf hævde, at prissystemet gennem det 20. århundrede har indskrænket sit råderum, og at der er blevet sat mere håndfaste grænser for den måde, hvorpå denne institution yder dominerende indflydelse på kapitalismens kultur? Prissystemet, der hviler på sammenstilling af varers bytteværdi på markedet, er udvidet i takt med vareproduktionen og danner på denne måde det stadig mere omfattende og påtrængende objektive grundlag for kalkulation i den abstrakt-kvantitative sfære af virkeligheden. På de områder af tilværelsen, hvor priser ikke eksisterer som objektive kvantiteter, kan man tillige være sikker på, at der står en hær af forretningsfolk, økonomer eller andre varefetichister parat til med al mulig vold og magt at presse deres firkantede og

reduktionistiske skematik ned over eksempelvis kunstens og videnskabens verden - og ifølge Veblen,

> ”this in spite of the fact that, on reflection, all men of normal intelligence will freely admit that these matters lie outside the scope of pecuniary valuation” (*ibid*, side 245-6).

Men nu skal jeg ikke foregribe begivenhedernes gang ved at gå over til *kritikken* af den økonomiske fornuft. I forhold til indeværende ambition om at forklare den økonomiske fornuft som led i kapitalismen ved at stille skarpt på kalkulerbarhed som distinkt moment heraf, er det tilstrækkeligt at konstatere, at den abstrakt-kvantitative livssfære har sit klare udspring i den kapitalistiske produktions-, arbejds-, forbrugs- og cirkulationsmåde, og at den tingslige vareverden nødvendigvis ekspanderer i takt med kapitalismens dynamiske udviklingstendens. Prissystemet, der udgør det objektive grundlag for kalkulation, er ligeledes den institution i samfundet, der gennem sin socio-kulturelle forankring tilsikrer, at kalkulerbarhed bliver en dybtliggende samfundsmæssig tilstand og ikke kun en socio-økonomisk nødvendighed.

Jeg har nævnt, at den systemiske dynamik i den kapitalistiske økonomi er givet ved indtjening af profit, der så igen danner grundlag for ny indtjening af profit. Dette sker delvist som spekulation, men også samlet set nødvendigvis som forøgelse af vareproduktionen. Den finansielle økonomi hviler grundlæggende på den reale økonomi, og om end der kan komme en vældig finansiel overbygning på en realøkonomi, kan den finansielle økonomi oplagt ikke eksistere alene. Penge, der tilsyneladende uformidlet bliver til flere penge, bliver på et tidspunkt realiseret, og dette kan ikke lade sig gøre uden en realøkonomi. Realisering af finansiel profit forudsætter derfor en ekspanderende økonomi og/eller en ændret fordeling af den samlede realindkomst. Kapitalen akkumulerer derfor i udgangspunktet ved real reinvestering af profitten og hermed forøgelse af vareproduktionen, selv om enhver kapitalists hedeste drøm er at pengene bliver forrentet så højt som muligt uden risiko og uden at han skal gøre sig besværligheder i form af et realt engagement. Der er ingen grænser herfor, ingen betænkeligheder eller refleksion, og ingen hukommelse. Enhver sum penge, der agerer kapital, har en iboende fremdrift i forhold til at vokse mest muligt og starter hele tiden forfra. Forrentning sidste år slækker ikke på kravene til forrentning i år og selv en kapitalist, hvis kapital er vokset til 100-dobbelt størrelse, har stadig en indbygget hunger efter størst mulig indtjening. Den kapitalistiske økonomi er således strukturelt kendetegnet ved stadig knaphed

på profit – ved uudslukkelig umættelighed. *Den konstituerende og tendentielt universelle form for knaphed i en kapitalistisk økonomi er knaphed på profit*.

Dette betyder naturligvis ikke, at der ikke også kan eksistere andre former for knaphed i en kapitalistisk økonomi – knaphed på lønarbejde er eksempelvis et velkendt fænomen - men knapheden på profit er systemets basale drivkraft og kapitalen den sociale institution, der bevirker en principielt set grænseløs udfoldelseskraft og dynamik. Der kan være grænser for, hvor meget et refleksivt menneske ønsker at lønarbejde og vareforbruge, men den strukturelt og relationelt indlejrede ulvehunger efter profit, når *aldrig* et mætningspunkt i en kapitalistisk økonomi. Det basale problem i en kapitalistisk økonomi er derfor ikke menneskers utilfredsstillede behov for nytte gennem vareforbrug, men omvendt i kapitalakkumulationens navn at tilsikre, at menneskers behov og livsudfoldelse kommer til udtryk som vareudbud og –efterspørgsel, og at der konsekvent er en tilstand af *oplevet* knaphed på varer. Menneskets knaphed på varer er ikke en naturtilstand. Det er naturligvis nødvendigt for opretholdelse af livet, at nogle basale behov tilfredsstilles, men herudover er det en individuel og social problemstilling - ikke et spørgsmål om naturnødvendighed - i hvilket omfang mennesker efterspørger varer/produkter. Det er meningsløst at hævde, at mennesker eksempelvis har et påtrængende naturligt behov for at få opgraderet deres PC med stadig kortere mellemrum og at snakke i mobiltelefon, samt sende SMS-beskeder med driftsikker regelmæssighed. Forskellige mennesker har forskellige behov, der varierer i omfang, og der er yderligere forskel på, i hvilken grad disse behov lader sig udtrykke som vareudbud og -efterspørgsel. Udover den ikke-reducerbare individuelle dimension er der også en betydelig social dimension, idet lønarbejde og vareforbrug ofte knyttes til sociale normer og omgangsformer og således afhænger af kulturelle mønstre i en geo-historisk kontekst.

Omvendt er det en *systemisk nødvendighed* i en kapitalistisk økonomi, at lønarbejde er tilgængelig i rigelige mængder, og at vareforbruget er stigende. Knapheden på profit viser sig på forbrugssiden i en moderne kapitalistisk økonomi som en overflod af varer, og tendensen mod overinvestering og –produktion er allestedsnærværende. Dette indebærer *skabelse* af *oplevet* knaphed på varer som en social tilstand, hvilket sammenhængen mellem reklamemængde og økonomisk velstandsniveau er en rammende indikator på. Jeg vil senere komme ind på regulering af knapheden på forbruget af varer, hvor reklamer og anden holdningspåvirkning spiller en væsentlig rolle, og på reguleringen af udbudet af arbejdskraft, men her vil jeg kun komme med et par yderligere bemærkninger omkring

kapitalisme, økonomisk fornuft og knaphed som social institution. Den kapitalistiske økonomi er en knaphedsøkonomi, og knaphed er en integreret del af økonomisk fornuft. Eftersom kapitalismen er et dynamisk system, der udvikler sig gennem kapitalakkumulation, så giver det ikke mening at forestille sig en kapitalistisk økonomi uden (driften mod) økonomisk vækst:

> ”[A]n economy without growth would be as incompatible with capitalism as a society without serfdom with feudalism. […] Commodification is a necessity for a system that must expand to survive” (Heilbroner, 1995A, side 99-100).

Man kan regulere udbytningen af eksempelvis naturen og arbejdskraften og i det hele taget inddæmme og retningsangive den form, som kapitalakkumulationen tager i bestemte situationer, uden at gå i rette med grundlaget for kapitalismen som en social orden, men knapheden og derfor væksttendensen er livsnerven i kapitalismen og kan derfor ikke afmonteres uden radikale konsekvenser. Hvis der ikke kan tjenes flere penge og produceres nye varer, hvad skal forretningsvirksomhederne så stille op med sig selv? Profit og vækst er deres eksistensgrundlag - økonomisk stagnation og tilbagegang er kapitalens fjendebilleder. Knapheden på profit er altså den konstituerende form for knaphed under kapitalismen, men bredt set er kapitalismen en rastløs og altid lineært fremadstræbende social orden, hvor øjnene konsekvent er rettet mod uopfyldte muligheder og potentialer for økonomisk vækst i *fremtiden*, ikke mod nydelse af frugterne af *hidtidig* udvikling og vækst - og produktion i *nutiden*. Kapitalismen er en altid ufuldendt stræben, hvor nutiden er et tomrum, der spejler sig i den fremtid, der altid er udenfor rækkevidde; hvor dyrkelsen af uopfyldte behov skygger for behovstilfredsstillelse. Det er aldrig godt nok – *bør* altid blive bedre. På den kvantitative livsindstillings lineære målestok er bedre lig med mere, så sammenfattende kan kapitalismens synspunkt beskrives som *mere, altid mere*. Mere profit, mere i løn, mere forbrug, mere økonomisk vækst osv. Eller formuleret gennem den universelle ækvivalent: *flere penge*. Hos Weber bliver pengeakkumulation, dette særegne træk ved kapitalismen, til en helt afgørende faktor i hans indkredsning af kapitalismens ånd: ”[E]rhvervelsen af stadig flere penge, er” ifølge Weber

> ”helt ribbet for enhver tendens til ugenert nydelse og for alle eudaimonistiske, for ikke at tale om hedonistiske synspunkter; den er i så udtalt grad sit eget formål, at den fuldstændig overskrider den enkeltes ’lykke’ eller ’nytte’ og fremtræder som noget ganske irrationelt. Mennesket er bestemt til profitering som livets mål; det er ikke længere det at erhverve, der er et middel for mennesket til tilfredsstillelse af dets materielle livsfornødenheder. Skønt der for

> en nøgtern betragtning simpelthen er tale om meningsløs venden op og ned på, hvad der i vore øjne er et 'naturligt' sagsforhold, så har vi lige så ubetinget her at gøre med et ledemotiv i kapitalismen, hvor fremmed det end måtte forekomme den, der ikke er berørt af den kapitalistiske mentalitet" (Weber, 2000 [1904], side 29-30).

Webers iagttagelse er dybsindig og efter min mening korrekt – men også svævende og psykologiserende. Som det er karakteristisk for Marx, der grundlæggende deler Webers opfattelse af dette træk ved kapitalismen, men har et markant anderledes metodologisk grundsyn, bliver tendensen mod tvangsmæssig pengeakkumulation i hans teori om kapitalismen præcist lokaliseret i en samfundsmæssig dybderelation, der yder fikserende mentalitetspåvirkning. Hos Marx er pengeakkumulationen således knyttet til ligningen P-P', der betegner den rentebærende kapital. I forbindelse med den rentebærende kapital bliver *noget* tilsyneladende skabt af *intet*. Penge bliver tilsyneladende uformidlet til flere penge, der så igen rummer et socialt lovkrav om selvmultiplikation – i en uendelig række. Ifølge Marx er kapitalen som fetich "fuldbyrdet i den rentebærende kapital" (Marx, 1979, 3. Bog side 566). Allerede i kapitalens oprindelige og almene formel P-V-P' bliver kapitalen

> "stærkt mørklagt, bliver en mørkets magt, et mysterium. I den rentebærende kapital er denne *automatiske fetich* fuldendt […] . Den samfundsmæssige relation har nået sin fuldendelse som en tings (penge, vare) relation til sig selv. […] I denne form har kapitalen derfor også sin særlige eksistens for forestillingen. Den er kapitalens *par excellence*" (*ibid*).

Den iboende og universaliserede knaphed på penge er altså et særligt fænomen, der knytter sig til kapital(ism)en, og som gennem sin generelle påvirkningskraft som fetichform ikke lader sig begrænse til kapitalens knaphed på profit (rente). Den neoklassiske økonomi er i sig selv et kerneeksempel på kapitalens fetichkarakter som uendelig pengeakkumulation. I denne økonomiteori bliver et mystificerende træk ved den kapitalistiske samfundsform til et udtryk for menneskets iboende natur. Knaphed, der er et systemisk udtryk for kapitalismen, bliver parkeret i det økonomiske menneske og gjort til et essentielt holdepunkt for den økonomiske teoris ideologiserende praksis.

Økonomisk fornuft som systemisk fornuftsform

Jeg har lagt vægt på at beskrive de forskellige momenter af den økonomiske fornuft hver for sig, for at understrege hvilke særegne træk, der ligger til grund herfor og for at præcisere hvorledes de enkelte momenter knytter sig til sociale relationer og institutioner i kapitalismen. Men selvom det

kan være en god øvelse at pille den økonomiske fornuft fra hinanden på denne måde, så er det også nødvendigt at understrege, at det er gennem kombinationen af disse systemiske momenter i en helhed, at den økonomiske fornuft for alvor markerer sig og trænger igennem som kapitalismens fornuftsform. Jeg vil nu se nærmere på dette aspekt, som allerede er blevet foregrebet mod afslutningen af fremstillingen ovenfor.

Den økonomiske fornuft forudsætter en opsplitning af verden i mål og midler. Om end der i det økonomiske system bundfældes forskellige strukturelt og relationelt betingede målsætninger og klynger af midler, så er økonomisk fornuft som abstrakt fornuftsform ikke knyttet til bestemte substantielle fordringer. Der er således en basal åbenhed i forhold til målsætninger. Der kræves ikke i udgangspunktet bestemte mål, men omvendt kræves det med tvingende nødvendighed, at der kun er én målsætning for hver ny formulering. Ligeledes er midlerne heller ikke specificeret på forhånd, men logikken i mål-middelrationaliteten betyder, at der skal være en entydig korrespondance mellem mål og midler. En bestemt handling i form af et middel eller en kombination af midler skal være repræsenteret ved en konsekvens i forhold til målsætningen. Målet medskaber således midlerne ved at skabe et endimensionalt tværsnit af verden, hvor kun bestemte handleformer viser sig som muligheder. Målet helliger også midlet, idet midler ikke kan have selvstændig værdi – kun overført værdi i forhold til målsætningen. Samlet set giver mål og midler et aflukket univers, der er selvrefererende og ikke-refleksivt, hvad angår perspektiveringen. Allerede når vi begrænser os til mål-middelrationaliteten sker der altså en afgørende tillukning, men også en åbning, der tillader fleksibilitet indenfor systemets rammer. Begge dele er afgørende. Tillukningen reducerer kompleksitet og danner en utvetydig referenceramme, mens fleksibiliteten muliggør principielt ubegrænsede anvendelsesmuligheder. I en anvendelsesorienteret sammenhæng er mål-middelrationaliteten altid substantielt markeret, men som abstrakt rationalitetsform er den løsrevet fra bestemte målsætninger og sammenføjninger mellem mål og midler. På dette niveau, idet mål-middelrationaliteten er en rationalitetsform, der tager patent på forestillingen om rationalitet, gøres rationaliteten altså instrumentel. Rationalitet er et redskab, der bringes til anvendelse til fremme af mål, der kommer udefra. Fastsættelse af mål kan man ikke udtale sig rationelt om – det ligger udenfor fornuftens område. Hvor dette på den ene side kan opleves frisættende, idet fastsættelse af målsætninger så må være et genuint menneskeligt anliggende, så sker der sideløbende en underminering af dette frigørende potentiale. Mål-middelrationaliteten giver ikke nogen anvisninger på, hvorledes målsætninger skal/kan fastsættes, samt tildeler i samme bevægelse dette aspekt

irrationel karakter. I lyset heraf vil der derfor være en tendens til, at denne dimension enten udfases som en eller flere standardtyper, eller at mål-middelrationaliteten legitimerer enhver målsætning på grund af den fornuftsgørelse, der finder sted i processen. Mål-middelrationalitetens instrumentelle karakter i positiv forstand er således delvist illusorisk. Denne fornuftsform *påkræver* og *underlægger* sig en målsætning, den *frisætter* den ikke, og når det første skridt er taget, så er vejen lagt. Instrumentaliseringen er dobbeltsidet.

Når mål-middelrationaliteten i den økonomiske fornuft yderligere underordnes et krav om kalkulerbarhed, er tillukningen og instrumentaliseringen endnu mere omsluttende. Nu er det absolutte krav, at målsætning og midler er kvantitativt specificerbare, og at mål-middelkorrespondancen er kalkulerbar. I denne forbindelse sker der en udsondring af kvalitativt og heuristisk orienterede anvendelser af mål-middelrationaliteten, og proceduren bliver instrumentaliseret, idet matematikken vinder indpas som det naturlige råderum for rationalitetens udfoldelseskraft. Det er først, når kvantificeringen opnår eneherredømme, at *effektivitet* bliver en håndterbar størrelse. Effektivitetsbetragtninger forudsætter målbarhed og når denne målbarhed er til stede, er de naturlige og appellerende. Mål-middelrationalitet i et kvantitativt univers er derfor effektivitetens nådesløse logik. De kvalitative aspekter af mål-middelrationaliteten viger pladsen for en jernhård instrumentel procedure, der konsekvent anviser den handling, der medfører at en målsætning opnås mest effektivt. Målt i penge handler det således om at få mest muligt for pengene eller at nå et bestemt mål med mindst mulige omkostninger. Målt i tid handler det tilsvarende om at få mest muligt ud af tiden eller at udføre en opgave på kortest mulig tid. I effektivitetens tegn står målsætningen, der jo er den basale motiverende kraft, stort set helt i skyggen af den instrumentelle beregningsprocedure. I forhold til mål-middelrationaliteten bliver grænsen mellem mål og midler udflydende, idet den kvalitative dimension heraf forsvinder. Effektivitetsbetragtninger i måleenheden penge er fuldt og helt opgjort i pengestørrelser, og både mål og midler er således forfattet i dette universelle sprog. Lad os tage et simpelt eksempel. En forretningsvirksomhed skal have udført en velspecificeret opgave, som udbydes i licitation. Efter licitationen vælges på grundlag af effektivitetslogikken det billigste tilbud. Midlerne i denne situation er de tilbud, som licitationen fører til, og som er opsummeret i hver sin pengestørrelse. Men hvad er målsætningen? Målsætningen er delvist at få udført en opgave, men det er samtidig *at spare penge*, hvilket vil sige, at målsætning og midler ikke mere kan skelnes kvalitativt fra hinanden. På denne måde fortoner målsætninger sig i horisonten, og perspektivet bliver udflydende. Midlerne bliver målt i forhold til

hinanden og ikke i forhold til en bestemt målsætning. Målsætningen glider let helt ud af billedet og efterlader et genneminstrumentaliseret univers, hvor midler bliver til mål i sig selv. Målsætningen med midlet penge bliver at tjene/spare flest muligt penge. De penge, der tjenes/spares, skal så igen bruges på en effektiv måde. *Effektiviteten bliver mål i sig selv*.

Mål-middelrationaliteten i tilspidset form som effektivitetslogik skærper således instrumentaliseringen på to væsentlige områder. For det første ved at der tendentielt sker en fastholdelse af gældende målsætninger, idet effektivitet er et rent instrumentelt mål. Mål fastfryses og bliver stive prototyper, idet der fokuseres på redskabsanvendelsen. For det andet og endegyldigt ved at redskabet ophører med at være redskab og bliver til et mål, der ikke kan stilles spørgsmålstegn ved. Redskabet tager magten, indsætter sig selv som øverste myndighed og træder den refleksive måldimension under fode. Rationaliteten bliver i effektivitetslogikken til en tvangsform, idet effektivitet bliver *til en værdi i sig selv*. Jeg har konsekvent brugt begrebet effektivitet i forbindelse med denne form for kalkulerbar mål-middelrationalitet, men det skal understreges, at det er den samme ubønhørlige logik, der ligger bag begreber og praksisformer som produktivitet, økonomisering og rationalisering. Produktivitet er en delvist substantieret variant af effektivitet, der i særlig grad knytter sig til samfundets produktionssfære. Begrebet økonomisering refererer til det forhold, at økonomisk fornuft – udover at være forankret i kapitalismen - ligger i direkte forlængelse af økonomitænkningen, mens begrebet rationalisering oplagt spiller på forestillingen om, at denne specielle og højst besynderlige tilgang til verden er indbegrebet af rationel adfærd. På grund af den diskursive, socio-økonomiske og kulturelle tyngde baner disse tænke- og praksisformer stort set vejen for sig selv som uangribelige værdier i en genneminstrumentaliseret verden. Overfladen er blændende, tiden er knap, og de umiddelbare gevinster er målbare og håndgribelige.

Men den systemiske helhed, som sammensmeltningen af mål-middelrationaliteten og kalkulerbarheden danner i effektivitetslogikken, er ikke uproblematisk. Opsplitningen i mål og midler, der er et kernepunkt i mål-middelrationaliteten, bliver undermineret af effektivitetslogikken, der ikke kender til denne forskelsbehandling. Herudover må vi huske på, at *målet* i mål-middelrationaliteten er en *tilstand*, der agerer motiverende faktor; en håndfast belønning, der falder prompte i tilfælde af, at spillereglerne overholdes, og det rette middel danner grundlag for handling. Denne belønning sker enten i form af målopfyldelse – hvilket naturligvis er det tilstræbelsesværdige

– eller i form af bevidstheden om, at man i det mindste har handlet rationelt efter bedste evne. Modsat er der ikke noget (del- eller ende)mål for effektivitetslogikken og derfor ingen tilstande i tiden, hvor den dynamiske stresstendens neutraliseres. Mål-middelrationaliteten påkalder sig godt nok en ny målsætning, når én målsætning er opnået, idet den ikke har noget andet at tilbyde, men denne målsætning skal uden den kvantitative overbygning være kvalitativt anderledes og overgangen indebærer derfor åbenhed og refleksion. Når kalkulerbarheden træder ind på scenen og manifesterer sig som effektivitetsmantraet, er der ingen målsætning der kan opnås og erstattes med en anden, og ingen nødvendig refleksion i overgangsfaserne, kun stadig større effektivitet i et uendeligt kontinuert univers. Mål-middelrationalitetens absolutisme bliver erstattet af en altgennemtrængende relativisme og der er intet mål, der kan opnås tilfredsstillende, for i sidste ende er der ingen mål, kun midler. Der kan godt etableres forbindelse mellem disse to kvalitativt forskellige perspektiver, hvis man eksempelvis opstiller en målsætning om effektiviseringer på 3 %, men i forhold til effektivitetsforestillingen, der jo så sætter dagsordenen, giver det ikke mening at stille sig tilfreds med et bestemt mål effektivitet. Her er effektivitet kun det grundlag, hvorpå større effektivitet naturligt bør følge – der er intet andet muligt mål - og om end man kan skelne mellem større og mindre effektivitet, så er der aldrig noget, der er effektivt *nok*. Effektivitetslogikken har ikke nogen indbygget refleksion eller bremseklods. Tværtimod. Effektivitet fordrer effektivitet i en selvgenererende og grænseløs dynamik. Det element, der her kommer ind i billedet i forhold til mål-middelrationaliteten og kalkulerbarheden, er knaphed - det tredie moment af den økonomiske fornuft.

Når kalkulerbarheden omslutter mål-middelrationaliteten sker der en gennemtrængende relativering og instrumentalisering, og når denne effektivitetslogik så samtidig vinder indpas i et miljø, der er karakteriseret af iboende knaphed, så bliver vækstlogikken selvberoende og grænseløs. Dette er grundkernen i den økonomiske fornuft. I denne instrumentaliserede fremtoning udgør økonomisk fornuft en systemisk form, der inkorporerer de tre grundlæggende momenter i en besnærende logisk helhed. De værdier, som den økonomiske fornuft skaber og opretholder, er kvantitativ vækst og effektivitet, og i samme bevægelse sker der en systematisk tillukning, sådan at disse værdier både er mål og midler, altid er til stede som uafgrænsede fornuftsgjorte tvangsformer og aldrig kan overskrides. På denne måde er den økonomiske fornuft en systemisk teknologi, der manifesterer sig som en konsekvent trædemølle. Men det er ikke en selvkørende evighedsmaskine. Maskinens råvarer er mennesker og kvalitativt-konkrete livsforhold og relationer, og det evigt reproducerbare

produkt er abstrakt-kvantitative relationer, der besidder en selvgenererende og udvidet – genskabende karakter. Den økonomiske fornuft tilbyder vækst og effektivitet gennem ubetvivlelige målbare procedurer, men underminerer så samtidig den målopfyldelse, dette indebærer, ved at gennemtvinge en systemisk fornuft, der for evigt støder målopfyldelse ud i horisonten. Paradoksalt nok får dette blot tiltrækningskraften til at forøges, idet knapheden sætter sig igennem som uomgængeligt livsvilkår. Det oplagte billede i denne sammenhæng er den arketypiske narkoman, for hvem ethvert fix indebærer et krav om et nyt og stærkere fix, og hvis hele liv efterhånden kredser om dette fikspunkt i tilværelsen. Hele verden afspejler i skræmmende enkelhed behovet for et nyt skud – der i et forsvindende øjeblik gør alt lyst for kun at få alt andet til at fremstå uendelig mørkt, og derfor konstituerer meningsløsheden som absurd drivkraft bag en selvforstærkende dynamik, der kun har den totale undergang som endemål.

Systemiske modsætningsforhold

Det er vigtigt i denne forbindelse at understrege, at den økonomiske fornuft på trods af stærk systemisk sammenhængskraft og effektiv mediering ikke er uden modsætningsforhold. Jeg har allerede nævnt modsætningsforholdet mellem mål-middelrationaliteten og kalkulerbarheden, der basalt set er et kvalitativt modsætningsforhold mellem absolutisme og relativisme. Mål-middelrationaliteten påkræver i ren form et entydigt mål med en særegen substans, der adskiller det skarpt fra en omverden af midler. Dette indebærer en absolutisering i form af en (mulig) hændelse i verden, der har en selvstændig og identificerbar karakter. Idealtypen herpå vil være et kvalitativt mål såsom en målsætning om at bo i en bestemt lejlighed, få et bestemt job eller færdiggøre en bestemt uddannelse. Idet denne rationalitetsform undergår en kvantitativ forvandling, og de nævnte målsætninger eksempelvis omdannes til at få en lejlighed til en bestemt pris, et job med en bestemt løn eller færdiggøre en uddannelse med et bestemt karaktergennemsnit, sker der en grundlæggende relativering af målopfyldelsen. Om end man har et mål om at købe en lejlighed til 500.000 kr., så er en lavere *pris* altid bedre. Selvom man har et mål om at få et bestemt job, så er *lønnen* altid for lav, og selvom man kan se, at man er på vej til at færdiggøre en uddannelse og nå et mål med et karaktergennemsnit på 9, hvorfor så ikke stræbe (lidt) højere? Et karaktergennemsnit på 13, der ellers er et absolut mål, er uopnåeligt, så alle reelle målsætninger i forhold til det blændende tal på eksamensbeviset er relative. Den relativering, der uomgængeligt finder sted i forbindelse med kvantificering, står altså i et modsætningsforhold til det absolutte holdepunkt i tilværelsen, der er helt essentiel i forhold til mål-middelrationaliteten. I sidste instans betyder denne indtræden i det

kvantitative univers, at skillelinien mellem mål og midler bortraderes, og der kun er relative afstande tilbage. Kalkulerbarheden og afstandsmål står igen i et modsætningsforhold til knaphedens imperativ. For at knapheden skal være total, og uden dette er der ikke tale om systemisk knaphed, er det nødvendigt, at uendeligheden råder, og i uendeligheden kan man ikke tælle og regne – og afstande giver ingen mening. Det skarpeste modsætningsforhold i økonomisk fornuft som systemisk form er derfor modsætningsforholdet mellem mål-middelrationalitet og knaphed. Mål-middelrationaliteten hviler på absolutisering og grænsedragning, mens knaphed er uforenelig lige netop hermed.

Disse modsætningsforhold giver både anledning til motivation, funktionel systematik og dynamik gennem flydende mediering, men også til grundlæggende meningstab og opløsningstendenser. I abstrakt systemisk forstand i forhold til økonomisk fornuft som helhed medierer kalkulerbarheden mellem mål-middelrationaliteten og knaphed, selv om dette moment isoleret set står i modsætning til de andre to momenter. Kalkulerbarheden står placeret i grænsefladen mellem de to uforenelige universer og indeslutter systemisk de modsatrettede tendenser. Dette sker ved, at kalkulerbarheden bibeholder et element af endelighed i form af talstørrelser og omvendt ligger i forlængelse af uendeligheden, idet talstørrelser er relative og uafgrænsede. I forhold til mål-middelrationaliteten giver kalkulerbarheden anledning til effektivitetslogikken, og set isoleret fra knapheden bibeholder denne systematik mål-middelrationalitetens motivationsevne. I forhold til knapheden giver kalkulerbarheden anledning til vækstimperativet, der set uafhængigt af mål-middelrationaliteten bibringer en uendelig dynamik i tallenes verden. Samlet set kommer dette modsætningsforhold til udtryk i en paradoksal enhed gennem den systematiske meningsløshed, som den økonomiske fornufts karakter af tvangsmæssig trædemølle åbenbarer. Dette systemiske træk undergraver muligheden af formel logisk og social selvreproduktion, og er det punkt, hvori en refleksiv *immanent* kritik af den økonomiske fornuft kan forankres.

Jeg har hidtil beskrevet momenterne af den økonomisk fornuft og henlagt det afgørende forklaringspotentiale i kapitalismens politiske økonomi, for så at undersøge hvorledes økonomisk fornuft som systemisk form aftegner sig abstrakt og idealtypisk. I forbindelse med den idealtypiske analyse af økonomisk fornuft rejser sig spørgsmålet om, hvilke mere konkrete manifestationer den økonomiske fornuft som systemisk form antager i kapitalistiske samfund, og ikke mindst på hvilken måde disse bliver reguleret og tendentielt udvidet reproduceret i socialt relationelle sammenhænge.

Men før jeg vender mig mod disse vigtige spørgsmål, synes jeg, at det er nødvendigt at forblive i den højabstrakte sfære et øjeblik til, for at betragte økonomisk fornuft i forhold til andre markante og beslægtede former for rationalitet. Det er velkendt, at anvendelse af den sammenlignende og kontrasterende metode i begrebsafklaringen kan skærpe blikket og bevirke et mere klart tegnet portræt, end det ellers er muligt. Herudover er det vigtigt konsekvent at afsløre de væsentlige kilder til inspiration, som enhver begrebsfremstilling finder næring i og derfor deler rødder med, samt udfolder sig i dialog med.

Fra instrumentel fornuft til økonomisk fornuft

Ifølge Gorz, økonomisk fornuft/rationalitet ”is a particular form of ’cognitive instrumental’ rationality” (Gorz, 1989, side 107). Kognitiv instrumentel rationalitet er Habermas’ udgave af Horkheimers instrumentelle rationalitet, der igen erstatter Webers formålsrationalitet (*Zweckrationalität*). Slægtskabet og de fælles rødder mellem økonomisk fornuft og kognitiv instrumentel fornuft bliver mere indgående fremstillet som ”a (mathematical) formalization of thinking which, codifying the latter into technical procedures, *insulates it against any possibility of reflective self-examination* and against the certainties of lived experience” (*ibid*, side 124), mens kognitiv instrumentel fornuft beskrives som mere bredt favnende end økonomisk fornuft, idet det forener tekno-videnskabelig, økonomisk og administrativ fornuft i et begreb. I forlængelse af denne karakteristik anfører Gorz også, at hvor instrumentel fornuft er en *tænkemåde*, der ”turns thinking into a technique” (*ibid*, side 123), så er økonomisk fornuft knyttet til en *praksisform*, der gør menneskers *liv* kolde og automatiserede. Den begrebsanalytiske og –historiske dimension er dog ikke fremtrædende hos Gorz, der henlægger disse overvejelser til lakoniske fodnoter og kortfattede indskudte kommentarer. Efter min mening er der meget at vinde ved at være mere dybtgående og præcis på dette punkt, så jeg vil nu kigge nærmere på især begrebet instrumentel fornuft og indplacere begrebet økonomisk fornuft i forhold hertil.

I *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd* er Weber meget optaget af at afdække den særlige form for rationalitet, der gør sig gældende i et kapitalistisk samfund. Centralt herfor står kalkulerbarhed, hvilket træder helt tydeligt frem, når Weber påpeger at kapitalismens

> ”rationalitet […] i dag i det væsentlige [er] betinget af *kalkulerbarheden* af de teknisk afgørende faktorer: grundlagene for eksakt kalkulation. Men det vil i virkeligheden sige, at den er betinget af den vesterlandske videnskabs egenart, især de matematisk og eksperimentelt eksakt og rationelt funderede naturvidenskaber. Udviklingen af disse naturvidenskaber og af

> den teknik, der beror på dem, har nu på sin side modtaget og modtager stadig afgørende impulser fra de kapitalistiske chancer der knytter sig som præmier til deres økonomiske nytteværdi" (Weber, 2000 [1904], side 11).

Men den økonomiske rationalitet er udover den abstrakte kalkulerbarhed, "rationel teknik og rationel ret, […] også afhængig af menneskers evne og disposition for bestemte arter praktisk-rationel *livsførelse*" (*ibid*, side 13). I forbindelse hermed indskærper Weber, at han ved

> "økonomisk rationalisme forstår den øgning af arbejdets produktivitet, som har elimineret produktionsprocessens bundethed til det fysiske menneskes naturlige begrænsninger ved at organisere den udfra *videnskabelige* synspunkter" (*ibid*, side 45).

Udover kalkulerbarheden er der tale om en videnskabeliggørelse af produktionsprocessen, der tilstræber effektivisering af den produktive aktivitet med det formål at opnå økonomisk succes. Dette leder Weber frem til følgende definitoriske karakteristik af

> "en af den kapitalistiske privatøkonomis mest grundlæggende egenskaber, nemlig at den er rationaliseret på basis af streng *kalkulation* og planmæssigt og nøgternt rettet mod den tilstræbte økonomiske succes" (*ibid*, side 46).

Weber definerer altså økonomisk rationalitet, som det jeg ovenfor har beskrevet som mål-middelrationalitet koblet med kalkulerbarhed, hvilket bringer effektivitetslogikken på banen som den toneangivende instrumentelle handleform.

I forordet til *Critique of Instrumental Reason* skriver Horkheimer, at

> "'[r]eason' for a long period meant the activity of understanding and assimilating the eternal ideas which were to function as goals for men. Today, on the contrary, it is not only the business but the essential work of reason to find means for the goals one adopts at any given time. And it is considered superstitious to think that goals once achieved are not in turn to become means to some new goal. […] Reason is considered to come to its own when it rejects any status of the absolute ('reason' in the intensified sense of the word) and accepts itself simply as a tool" (Horkheimer, 1996 [1967], side vii).

Denne form for fornuft bliver kædet sammen med "the instrumentalization of thought" (*ibid*, side viii). I *The End of Reason* får vi følgende beskrivelse af den form for fornuft, der er

> "as indispensable in the modern technique of war as it has always been in the conduct of business. Its features can be summarized as the optimum adaption of means to ends, thinking

> as a energy-conserving process. It is a pragmatic instrument oriented to expediency, cold and sober" (Horkheimer, 1978 [1941], side 28).

Her understreger Horkheimer ligeledes det tætte bånd mellem "reason and efficiency" (*ibid*)[9]. Det er den samme figur, der i den for dette værk så karakteristiske retorik kommer til udtryk i *Oplysningens dialektik*, der jo ofte fremstilles som hovedværket i Frankfurterskolens kritiske teori:

> "Den tekniske proces, som subjektet efter sin fjernelse fra bevidstheden har tingsliggjort sig til, er fri for den mystiske tænknings flertydighed såvel som for enhver betyden overhovedet, da fornuften selv er blevet til et blot og bart hjælpemiddel for det altomfattende økonomiske apparat. Den fungerer som alment redskab, der er velegnet til fremstillingen af alle de andre redskaber, stift formålsrettet, skæbnesvanger for den præcist beregnede håndteren i den materielle produktion, hvis resultat unddrager sig enhver beregning fra menneskets side. Endelig er fornuftens gamle ærgerrighed: at være rent og skært organ for formålene, blevet tilfredsstillet" (Horkheimer & Adorno, 1995 [1947], side 68).

Fornuften afkobles forestillingen om målsætninger og bliver til instrumentel fornuft, der kan bringes til kalkulerbar anvendelse i forhold til ethvert mål og ikke kan stille spørgsmålstegn herved:

> "Den etablerede borgerlige orden [har] funktionaliseret fornuften totalt. Den er blevet til en formålsløs formålsbestemthed, som netop derfor lader sig spænde for alle formål. Den er planen betragtet i sig selv" (*ibid*, side 140).

I den kritiske teori bliver Webers mål-middelrationelle og kalkulerende økonomiske rationalitet således gennem indragelse af distinkte marxske aspekter, såsom forestillingen om tingsliggørelse og det abstrakt-kvantitative domænes dominans under kapitalismen, gjort monumental og afgrundsdyb. Der fokuseres på, at genuine menneskelige forhold og menneskelig refleksion sættes ud af spil, og at fornuften som instrument i sidste instans bemægtiger sig mennesket og gør det til slave for en fremmed magt. Målene glider menneskene af hænde, og de hensættes til at færdes i et umenneskeligt univers af penge, tal og iskold beregning i effektivitetens navn. Kernepunkterne i Webers fremstilling af den økonomiske rationalitet bliver skærpet og tenderende totaliseret, sådan at den instrumentelle side og potentialet for kritik træder nøgent frem uden formildende omstændigheder. Selve den måde, instrumentel fornuft bliver fremstillet på, betyder, at der ikke kan skelnes skarpt mellem beskrivelse, forklaring og kritik. Om end Weber ikke er ukritisk, så er det i den kritiske teori gennem inspirationen fra Marx, at de negative aspekter og den inhumane og undertrykkende karakter af den økonomiske rationalitet folder sig helt ud. Det er oplagt, at den instrumentelle fornuft er tæt forbundet med maskinel og social teknologi. Hos Marcuse er således

”[d]en teknologiske rationalitets totalitære univers […] den hidtil sidste form, som fornuftstanken er indtrådt i” (Marcuse, 1971 [1964], side 137), og der henvises til ”de én-dimensionale tanke- og adfærdsformer, der udvikles, når det teknologiske civilisationsudkast bliver bragt til udfoldelse” (*ibid*, side 143). I forlængelse heraf påpeger Marcuse, at

> ”[t]eknologiens frigørende kraft – tingenes instrumentalisering – bliver til en frihedens lænke: menneskets instrumentalisering” (*ibid*, side 171).

Sammenfattende definerer Ramsay (1996, side 169) instrumentel fornuft som

> ”en fornuft der udelukkende betragter verden som genstand for teknisk manipulation. Det mest effektive middel tages i brug for at opnå et givet mål, mens målet til gengæld ikke bliver genstand for diskussion”.

Her er arven fra Weber i form af mål-middelrationalitet, kalkulerbarhed og (derfor) effektivitet åbenlys. Men arven fra Marx står i skyggen, og den væsentlige radikalisering, der sker af Webers økonomiske rationalitet i hænderne på de kritiske teoretikere, glider derfor i baggrunden. Hvis vi husker på, at instrumentel fornuft i den kritiske teori bliver tillagt omvæltende og gennemtrængende betydning på samfundets esoteriske plan og er omdrejningspunktet for et dystert og dystopisk syn på verden, der ligger langt fra Webers milde empirisme, er denne definition dog meget præcis og oplysende. Begrebet økonomisk fornuft, som jeg har fremstillet det ovenfor, refererer tilbage til Webers begreb om økonomisk rationalitet, men baserer sig hovedsageligt på den omformning og skærpelse heraf, som de mere konsekvent Marx-inspirerede kritiske teoretikere fra Frankfurterskolens 1. generation gjorde sig til talsmænd for, i form af begrebet instrumentel fornuft[10]. Samtidig med at økonomisk fornuft ligger i forlængelse af instrumentel fornuft og den tradition som dette begreb er udviklet i, samt har fælles rødder hermed, kan økonomisk fornuft dog ikke reduceres til at være en særlig udgave - eller henlægges til en undergruppe - af instrumentel fornuft. Det er særligt tre forhold, der gør sig gældende i relation hertil.

I Frankfurterskolens kritiske teori glider tænkning og praksis ind over hinanden og instrumentel fornuft er knyttet til begge sfærer af tilværelsen. I tænkningen er det hovedsageligt i matematikken og den formelle logik, samt i naturvidenskaben, at den instrumentelle fornuft trænger igennem, mens det i praksis er i bureaukratiet, teknokratiet og de kommercielle livsrelationer at

instrumentaliseringen viser sig og vinder udbredelse. Det totaliserende udsyn kommer også til udtryk ved, at den kritiske teori radikalt udvider perspektivet ved at favne ikke blot politisk økonomiske aspekter af tilværelsen, men også mere udflydende kulturelle eller civilisatoriske træk. I relation hertil er *økonomisk* fornuft en praksisform, der er bundet til distinkte socio-økonomiske relationer og strukturer. Herved muliggøres en *skarpere* analyse, der samtidig er bevidst om de *grænser* og *begrænsninger*, der hidrører fra det skærpede perspektiv. Et af problemerne ved den kritiske teori er, at den instrumentelle fornuft antager monolitisk karakter, samtidig med at den ikke synes at være forankret noget bestemt sted – er tenderende altomsluttende og noget nær et uomgængeligt træk ved socialiteten. Dette forhindrer, at de kritiske teoretikere ser hinsides den instrumentelle fornuft, og ikke mindst at kritikken af den instrumentelle fornuft bliver håndter- og konkretiserbar. Marx's dialektiske syn på den historiske udvikling som rummende både regressive og (potentielt) progressive tendenser bliver i den mørklagte og negative kritiske teori til en tenderende endimensional beretning om kulturelt forfald med dommedagsbasuner som underlægningsmusik. Dette gælder i særlig grad Horkheimer og (måske mest af alt) Adorno, mens teoretikere som Fromm og Marcuse nuancerer billedet uden dog at bryde helt med tendensen til totaliserende sortsyn.

Men den mest afgørende forskel mellem instrumentel og økonomisk fornuft er, at økonomisk fornuft inkorporerer et moment og en akse, der helt er fraværende i den instrumentelle fornuft, hvilket har betydelige konsekvenser for de to fornuftsformers samlede udtryk. Instrumentel fornuft bygger på momenterne mål-middelrationalitet og kalkulerbarhed, hvilket fører til den tvangsbaserede effektivitetslogik som fornuftens mål og middel. Men momentet knaphed er fraværende. Både hos Marx og Weber står knaphed som en betydningsfuld drivkraft i kapitalismen, men Marx interesserer sig ikke direkte og konsekvent for økonomisk fornuft som distinkt fornuftsform, og Weber betragter *ikke* dette karaktertræk som en integreret del af den økonomiske fornuftsform. For Marx er knaphed på penge et essentielt træk ved kapitalens stadigt dynamiske udfoldelseskraft, mens Weber ser knapheden på penge som et irrationelt aspekt af den kapitalistiske mentalitet. Den akse, der *ikke* kommer ind i billedet, når knaphed ikke er et integreret moment i den instrumentelle/økonomiske fornuft, er aksen mellem kalkulerbarhed og knaphed, hvilket betyder at *vækstimperativet* glider bort som systemisk tvangsform på linie med effektivitetslogikken. Systemisk set er konsekvensen tillige, at modsætningsforholdet mellem mål-middelrationalitet og knaphed, samt karakteren af kalkulerbarheden som flydende pragmatik (i form af tællelighed) ikke

kan artikuleres. Økonomisk fornuft rummer altså en iboende grænseløs dynamik i tallenes verden og et skarpt (om end systemisk medieret) modsætningsforhold mellem absolut grænsedragning og universel grænseløshed, mens den instrumentelle fornuft basalt set er statisk og endimensional. Disse forskelligartede systemiske aspekter bevirker, at den økonomiske fornuft både er mere selvberoende og –undergravende end den instrumentelle fornuft. På den ene side betyder den grænseløse immanente dynamik, at den økonomiske fornuft endelig kan hvile helt i sig selv som uendeligt selvforstærkende imperativ, men omvendt betyder modsætningsforholdet, at den økonomiske fornufts karakter som paradoksal trædemølle får apatien, meningsløsheden og den *immanente* kritik (dvs. refleksion) til at vokse frem på en måde, som den instrumentelle (!) fornuft ikke giver anledning til. Dette nedbryder i sig selv den monumentale og selvreproducerende karakter, som fornuften antager, når den fremstår instrumentelt. Den økonomiske fornuft er på den ene side instrumentalitet *par excellence*, men påviser på den anden side instrumentalitetens iboende umulighed, da den kun kan genskabe sig selv og ekspandere ved samtidig at skærpe den immanente modsætning.

Økonomisk fornuft adskiller sig altså fra instrumentel fornuft ved at være mere klart afgrænset og lokaliseret, idet der refereres eksplicit til kapitalismens politiske økonomi og fokuseres på økonomisk fornuft som en socio-økonomisk handleform. Der sker tillige et markant brud, idet knaphed indrages som systemisk moment, hvilket får vidtrækkende konsekvenser for økonomisk fornuft som systemisk fornuftsform. Den systematiske indragelse af knaphed retfærdiggør, at denne fornuftsform benævnes *økonomisk* fornuft, idet økonomi, til forskel fra politisk økonomi, netop har knaphed som et universelt kernepunkt. Benævnelsen økonomisk fornuft i forhold til instrumentel fornuft reflekterer også det forhold, at analysen og kritikken heraf tilsigter at bygge bro mellem Frankfurterskolens kritiske teori og den mere økonomisk orienterede del af den neo-marxistiske politiske økonomi.

Den økonomiske fornufts faktiske hovedformer

Den abstrakte og begrebsmæssige analyse af økonomisk fornuft kan naturligvis ikke stå alene. Men idet jeg nu vil gå over til mere konkrete faktiske aspekter af økonomisk fornuft under kapitalismen, er det værd at bemærke, at de abstrakte overvejelser ikke blot skal opfattes som idealtypiske og generiske, men også som udtryk for, at jeg opfatter økonomisk fornuft som *en reelt eksisterende social form på det esoteriske niveau i et kapitalistisk samfund*, der på den ene side er tæt knyttet til

det socio-økonomiske ophav og de manifestationer af den økonomiske fornuft, som vi kan iagttage på det eksoteriske niveau, men som også antager en selvstændig karakter som generaliserbar fornuftsform. På dette niveau er økonomisk fornuft ikke afhængig af bestemte socio-økonomiske strukturer og relationer, og kan ikke reduceres til de udtryk herfor, som vi umiddelbart kan identificere i den sociale virkelighed. Tværtimod aftegner økonomisk fornuft sig på det esoteriske niveau som en afkoblet og tenderende universel fornuftsform, der er grundstrukturerende for vores måde at orientere os i verden på – individuelt, organisatorisk og socialt. Uden denne dimension af økonomisk fornuft kan man ikke forklare den systematik, der gør sig gældende på forskellige livsområder, og som indebærer, at økonomisk fornuft dynamisk set udbreder sig horisontalt og får tilspidset sin vertikale akse. Men omvendt vil jeg understrege, at økonomisk fornuft som systemisk social form ikke skal anskues som en universel og uomgængelig abstrakt dominansform, der udfolder sig uafhængigt af kapitalismens sociale relationer og strukturer, samt de på et bestemt sted og tidspunkt faktisk eksisterende udtryk for økonomisk fornuft.

Økonomisk fornuft er en abstrakt fornuftsform. Momenterne og det systemiske udtryk ligger alle indenfor det abstrakte domæne af tilværelsen. Det betyder, at når økonomisk fornuft bliver bragt til anvendelse og manifesterer sig i den konkrete virkelighed, så kan der aldrig være tale om, at der sker en ren og uformidlet praksis, der lader sig udtømmende beskrive som økonomisk fornuft. Den økonomiske fornuft lader sig ikke uproblematisk konkretisere, og der findes ikke én sammenfattende generisk kvalitativ-konkret modpart, som det eksempelvis er tilfældet i forbindelse med arbejde (abstrakt arbejde/konkret arbejde) og værdi (bytteværdi/brugsværdi). Idet der ikke findes én form for praktisk-konkret fornuft, der kan supplere den abstrakte økonomiske fornuft ved samtidig at agere den konkrete dimension og udslusningskanal for en samlende entitet eller proces, er den økonomiske fornuft på den ene side mere generaliser- og universaliserbar, men også rodløs og problematiserbar. Den ene side af denne problematik betyder, at økonomisk fornuft forefindes i en lang række mere eller mindre rendyrkede former på mange livsområder og på tværs af niveauer, idet det samlede systemiske udtryk kan være mere eller mindre fremherskende, eller en eller flere af momenterne kan tegne billedet i forskellige kombinationer og varierende omfang. Den anden side af denne problematik betyder basalt set, at der ikke er noget givet ved (udvidet) reproduktion af økonomisk fornuft, men også at den sociale reproduktion og mulige udbredelse herved bliver til en hovedproblemstilling. Dette bliver ikke mindre påtrængende af, at økonomisk fornuft *i sig selv* er modsætningsfuld. Jeg vil først undersøge den økonomiske fornufts faktiske *hovedformer* og herefter

tematisere den sociale regulering af (udbredelsen af) økonomisk fornuft i det kapitalistiske samfund.

Det mest rendyrkede og omfattende udtryk for økonomisk fornuft i det kapitalistiske samfund er den sociale praksisform, man normalt kalder kapitalinvestering og -akkumulation. Denne praksis handler om, at penge gives ud med det formål at forøge deres egen værdi, hvilket jo er essensen af det, Marx kalder kapital. Økonomisk fornuft opleves i denne forbindelse som almindelig sund fornuft, som en naturlig handlemåde, der ikke kan være anderledes. Penge skal avle penge, ikke drive den af. Penge, der ikke bliver til flere penge, opleves som om de ikke opfylder deres mission i tilværelsen. Penge, der bliver til færre penge er en total fiasko. Dette har jeg tidligere været inde på, og vil her blot indplacere dette sociale udtryk som den mest fremtrædende systemiske manifestation af økonomisk fornuft i praksis. Den økonomiske fornuft accepteres her bredt og ureflekteret i al sin abstrakte vælde og skygger herved for det ellers yderst mærkværdige fænomen, at noget tilsyneladende skabes af intet. Den abstraktgørelse, der finder sted på den økonomiske fornufts domæne, tildækker det nødvendige konkrete element i transaktionen, hvor *levende* mennesker producerer *faktiske* varer under *konkrete* omstændigheder. Det forhold, at stort set alle mennesker i udviklede kapitalistiske samfund med maskinagtig konsekvens accepterer det naturstridige som et udtryk for sund fornuft, bevidner den økonomiske fornufts dybe prægnans og mytiske karakter under denne samfundsmodel.

Men penge, der som en rendyrket abstraktion bliver til flere penge, er kun det idealiserede udtryk for det mere omfattende fænomen, man kan kalde forretningsvirksomhed. Som Veblen formulerer det:

> ”The all-dominating issue in business is the question of gain and loss. Gain and loss is a question of accounting and the accounts are kept in terms of the money unit […]. For business purposes, and so far as the business man habitually looks into the matter, the last term of all transactions is their outcome in money values. The base line of every enterprise is a line of capitalization in money values. The business man judges of events from the standpoint of ownership, and ownership runs in terms of money. Investments are made for profits, and industrial plants and processes are capitalized on the basis of their profit-yielding capacity. In the accepted scheme of things among business men, profits are included as intrinsic to the conduct of business” (Veblen, 1978 [1904], side 85).

I relation hertil antager økonomisk fornuft en væsentlig konkret-praktisk form, idet den forankres i *den kapitalistiske virksomhedsform*. Denne specielle sociale organiseringsform er således en

konkret-praktisk ramme, indenfor hvilken den økonomiske fornuft manifesterer sig som social-relationel hovedform og agerer derfor samlende basis og forankringspunkt for denne måde at forholde sig til verden på.

I det omfang mennesker ikke arbejder for løn eller forbruger varer, så er de ikke indirekte med til at praktisere den økonomiske fornuft ved at indgå i den sociale skematik, som forretningsvirksomheden lægger ned over verden. Men udover at lønarbejdet og vareforbruget som strukturelle handleformer indgår i praktiseret økonomisk fornuft på virksomhedsniveau, så er disse aktiviteter *i sig selv* faktiske udtryk for økonomisk fornuft. Ifølge Fromm hænger økonomiseringen af arbejde og forbrug nøje sammen med

> ”den kendsgerning, at behovet for byttehandel er blevet en dominerende drivkraft hos det moderne menneske. […] Med stigende arbejdsdeling opstår der øget vareudveksling, men normalt er dette kun et middel til et økonomisk mål. *I kapitalistiske samfund er byttehandelen blevet et mål i sig selv*” (Fromm, 1982A [1953], side 109).

På produktionssiden betyder dette, at arbejdet som *løn*arbejde overgår til at udgøre et mål i sig selv, gennem den måde hvorpå selve transaktionen og bytteforholdet indtræder som social dominansrelation. Den samme figur genfindes på forbrugssiden, hvor

> ”det at købe og forbruge er blevet et tvangsmæssigt og irrationelt mål, fordi det er et mål i sig selv, med ringe relation til nytten eller glæden ved de ting der købes og forbruges. At købe den sidste nye tingest, den nyeste model af hvad som helst på markedet, er alles drøm, i sammenligning med hvilken den virkelige brugsglæde er ganske sekundær” (*ibid*, side 101).

I det omfang lønarbejde og vareforbrug ligger under for økonomisk fornuft er konsekvensen, at knapheden og kalkulerbarheden sætter sig igennem som en grænseløs væksttrang med mål-middelrationaliteten som (den altid midlertidigt) motiverende faktor. Målsætningen vil da være stadigt stigende lønindkomst *og* vareforbrug. På dette niveau viser modsætningsforholdet i den økonomiske fornuft sig derfor med særlig tydelighed og konsekvens. I begge sine primære økonomiske aktiviteter som lønarbejder og vareforbruger er mennesket spændt for en uopnåelig målsætning, der er uden for dets egen umiddelbare indflydelse og kontrol. Denne dobbeltsidede dynamik er en toptunet trædemølle, der får økonomiske agenter til at løbe hurtigere og hurtigere, samtidig med at målet for evigt fortoner sig bag horisonten. I samme tempo manifesterer den

økonomiske fornufts meningsløshed sig omvendt som en iboende drivkraft. Når flere penge og forbrugsgoder for evigt blot påkalder et nyt behov for yderligere økonomisk vækst, hvorfor så overhovedet stræbe efter stigende økonomisk velstand? Når den materielle rigdom bliver mere og mere påtrængende og overvældende, bliver det i stadig stigende omfang et meningsløst sisyfosarbejde at stræbe efter flere penge og flere varer. Hvis man allerede er rig, eller aldrig bliver det, hvorfor så stræbe efter at blive 'rigere'? Når det store flertal af mennesker *alligevel* gør det i et kapitalistisk samfund, hænger det sammen med, at den type økonomisk adfærd, der er paradoksal på individniveau, er nødvendig på systemniveau. Økonomisk fornuft i form af forretningsvirksomhed forudsætter økonomisk fornuft på individniveau, da kapitalakkumulation ikke er mulig, uden at lønarbejde og vareforbrug i fællesskab ligeledes udvider deres råderum. Da mennesker ikke er robotter, pålægger dette forhold kapitalismen et stadig mere påtrængende reguleringsbehov. Hvordan får man mennesker til at lønarbejde og vareforbruge mere og mere på trods af, at det i et rigt samfund grundlæggende er meningsløst, og på trods af de patologiske konsekvenser, det påfører dem, i form af eksempelvis nedslidning, meningstab, fedme, stress og depressioner?

Dette problem er i dynamisk forstand kapitalismens stadig mere påtrængende problem på systemniveau. Problemet bliver mere påtrængende på to måder. For det første er det mere krævende at påtvinge disciplin på disse områder, jo længere vi bevæger os væk fra tilfredsstillelse af naturlige/basale menneskelige behov og i stigende grad er omgivet af uproduktivt og meningsløst lønarbejde og overflødige, ligegyldige varer. For det andet og mere grundlæggende er problemet, at hvis økonomisk fornuft problematiseres som handleform, hvilket der er en forstærkende strukturel tendens til under kapitalismen, så er det ikke blot den *udvidede* reproduktion af kapitalismen, der er truet, det er kapitalismen i sig selv som social orden. Idet økonomisk fornuft identificeres, gøres til genstand for refleksion og begrænses, skabes ikke blot en omverden og et rum *udenfor* økonomisk fornuft, der bryder med dennes universaliseringstendens. Denne åbning undergraver principielt den økonomiske fornufts legitimitet og har derfor tendentielt radikale konsekvenser for kapitalismen som system. Hvis man stiller spørgsmålstegn ved økonomisk fornuft i form af vareforbrugsfeber ved eksempelvis at praktisere selvbegrænsning, så er det selve knapheden som økonomisk norm, der problematiseres, og hermed kapitalismen som socialt system. Det samme gør sig gældende, hvis man inddæmmer lønarbejdet for at opdyrke arbejde uden løn og fri tid, som man selv kan disponere

over. Når fri tid og ulønnet arbejde får større betydning end lønarbejde, så er konsekvensen, at lønarbejdet og derved kapitalismen mister sin magiske status som livets iboende mål og mening.

Pengeakkumulation, forretningsvirksomhed, lønarbejde og vareforbrug udgør et sammenknyttet mikrokosmos, hvor økonomisk fornuft er den dominerende systemiske handleform – en handleform der er nødvendig som underliggende social norm, hvis den kapitalistiske mikroøkonomi skal kunne fungere. I det omfang makroøkonomien knyttes til de kategorier, der oprinder fra udfoldelse af økonomisk fornuft på mikroniveau, vil dette niveau for økonomisk handlen også være et oplagt domæne for økonomisk fornuft. Når makroøkonomisk handlen således drejer sig omkring kvantiteter og støtter sig opad mål-middelrationaliteten og knaphedsforestillingen, vil der være en stærk tendens til, at handlemåden på det makroøkonomiske område indgår i en symbiotisk relation til den mikroøkonomiske aktivitet. Den faktiske form, som den økonomiske fornuft indlejrer sig i på det makroøkonomiske område, er målsætningen om størst mulig samfundsøkonomisk aktivitet og økonomisk vækst. Større BNP alle steder og til alle tider. I stort set alle kredse i de moderne kapitalistiske samfund er der bred enighed om, at økonomisk vækst *må* være det normative grundlag for den makroøkonomiske politik. Kritik af økonomisk vækst og diskussion af mulige alternativer anses for urealistisk, illegitim og mistænkelig. Så vidt den overhovedet undviger selvcensuren og bliver formuleret, kan den med bred opbakning affejes med henvisning til vores alle sammens ønsker om flere penge, større forbrug og mere lønarbejde. Ville det måske ikke være rart med en ny bil lidt oftere eller nogle flere flasker god rødvin? Kan vi ikke alle sammen bruge et vitamintilskud til det stramme økonomiske budget? Er det måske ikke vigtigt, at flere kommer i lønarbejde? Det er næsten umuligt at svare nej på den slags spørgsmål i et samfund der er domineret af økonomisk fornuft. Økonomisk fornuft på makroniveau legitimeres således gennem økonomisk fornuft på andre niveauer, hvorfor det står helt klart, at økonomisk fornuft på forskellige niveauer ikke blot politisk økonomisk indgår i en selvunderstøttende helhed, men også refererer til en fælles normativ grundkerne: At mennesker bliver glade og lykkelige af at drive forretning og lønarbejde, samt at forbruge varer, varer, varer i en uendelig strøm.

Økonomisk fornuft på mikroplan viser sig nødvendigvis som en forøgelse af den økonomiske aktivitet i samfundet og den økonomiske vækstpolitik, der selv er et faktisk udtryk for økonomisk fornuft, understøtter *aktivt* denne tendens for således at supplere og underbygge den delvist ligevægtstenderende, mikroøkonomiske relation mellem forretningsvirksomheder, lønarbejdere og

vareforbrugere. Økonomisk fornuft kommer til faktisk udtryk gennem økonomiske aktiviteter, og udbredelse heraf viser sig som økonomisk vækst. Samlet set udgør de hidtil undersøgte faktiske hovedformer for økonomisk fornuft i instrumentel form et sammenvævet system, hvor økonomisk fornuft på forskellige niveauer (individ, virksomhed, samfund) gensidigt understøtter hinanden og indgår i en fælles sammenhæng, der udviser interne helheds- og ligevægtstræk og tendentielt peger, eller måske snarere *trækker*, i retning af stadig større udbredelse af økonomisk fornuft. Mere profit, større omsætning, mere forretning, mere i løn, større vareforbrug og større BNP. Set fra den økonomiske fornufts synspunkt er denne dynamiske systematik sund, lykkebringende og frigørende.

Den gennemgående økonomiske fornuft i disse handleformer finder et fælles udtryk i cost-benefit-analysen. Cost-benefitanalysen udmærker sig ved ikke at være knyttet til bestemte strukturer eller relationer, sfærer eller niveauer i samfundet – ved at være generaliseret og universaliseret økonomisk fornuft, der kan bringes til anvendelse i en hvilket som helst situation. Cost-benefitanalysen er (i modsætning til den neoklassiske økonomi og *rational choice* (meta)teorien) *handlingsorienteret* i forhold til praktiske kontekster. Mantraet er: mest muligt økonomisk udbytte på kortest mulig tid. Men hvor forretningsvirksomhed, lønarbejde, vareforbrug og økonomisk vækstpolitik forholder sig til det reelt eksisterende prissystem, udvider cost-benefitanalysen grundlaget for den økonomiske fornuft markant ved *kunstigt* at fastsætte priser i tilfælde, hvor de (endnu) ikke eksisterer. Økonomisk fornuft kan kun fungere, når alle de relevante faktorer er kalkulerbare - kan måles på samme skala. En af hovedbeskæftigelserne i cost-benefitanalysen er således at udstrække prissystemet gennem at prisfastsætte de aspekter af tilværelsen, der ikke allerede er vareliggjort under kapitalismen. Hvad er værdien af et menneskeliv? Hvor meget er en vandretur i skoven værd? Hvad er et besøg hos en ven værd? Gennem aktivt at prisfastsætte 'varer', der (endnu) ikke er en del af prissystemet, sprænges grænserne for økonomisk fornuft. Den økonomiske fornuft overskrider radikalt sit grundlag i kapitalismens politiske økonomi. Gennem anvendelse af cost-benefitanalysen kan den økonomiske fornuft udstrækkes til at dække alle livsforhold ved at knytte sig til projekter og 'rationel beslutningstagen' af enhver tænkelig art og i en hvilken som helst kontekst. Hvad enten det drejer sig om at beslutte, hvorvidt man skal bygge en bro eller indføre en bestemt miljøafgift, eller at beslutte om man skal blive gift/skilt, stemme ved et valg eller engagere sig politisk, så har cost-benefitanalysen det økonomisk rationelle svar på rede hånd. Det er derfor i forbindelse med denne handleform, at der bliver bygget bro mellem

økonomisk fornuft og praktisk fornuft som sådan, idet økonomisk fornuft her bryder helt gennemgribende fri af sit ophav uden at gå på kompromis med sit indhold. Der er ingen grænser for kræmmermentaliteten. For individer betyder dette, at den økonomiske rollemodel fra lønarbejdet og vareforbruget lader sig overføre på alle andre livsområder og –projekter, og på statens område at alle politikområder, sektorer, systemer og projekter principielt kan ligge under for økonomisk fornuft i praksis.

Cost-benefitanalysen og den handlenorm, der følger heraf, er et konsekvent og systematisk udtryk for den livsopfattelse og praksisform, som Fromm kalder *den forretningsmæssige orientering*. Vi har set, hvordan arbejde og forbrug ifølge Fromm bliver økonomiseret under kapitalismen, men hvor lønarbejde og vareforbrug er deciderede økonomiske aktiviteter, så mener Fromm, at vi må gå videre og konstatere, at byttehandelen i det kapitalistiske system bliver ”udstrakt til ikke-økonomiske sfærer” (Fromm, 1982A [1953], side 110). Ikke-økonomiske praksisser bliver i forskelligt – og med tiden stigende - omfang præget af de kommercielle overvejelser, der kendetegner den økonomiske fornuft, idet ”vore guder er maskinen og effektivitetsideen” (*ibid*, side 130).

Dette indebærer i sidste instans, at

> ”[h]ele livsprocessen opleves i analogi med en gunstig kapitalinvestering, idet mit hele liv og min personlighed er den kapital der skal investeres” (*ibid*, side 110).

Den forretningsmæssige orientering betyder, at man hele tiden opregner, om handlinger er ’pengene værd’, om ’de kan betale sig’ eller omregnet i tid, om man har brugt sin tid fornuftigt (dvs. effektivt) og har prioriteret rigtigt, sådan at den knappe ressource tid udnyttes så givtigt som muligt. Den konkrete livsførelse skal hele tiden omregnes til at være et middel til et (uopnåeligt) abstrakt-kvantitativt mål og derfor principielt være beregningsdygtigt i forhold til alle andre alternative midler. Hvad kan bedst betale sig, at gå en tur om morgenen, sove lidt længere eller at spise sin morgenmad i fred og ro? Den indstilling til tilværelsen, som den forretningsmæssige orientering støtter sig til, er altså bogholderens, der gør alt op i nydelige kolonner og afstemte regnskaber - og i sidste ende måler alt i forhold til røde eller sorte tal på bundlinien. Den forretningsmæssige orientering er på individniveau knyttet til den forretningsmæssige *karakter*, der indebærer, at

> ”man oplever sig selv som en handelsvare og sin egen værdi ikke som ’brugsværdi’ men som ’markedsværdi’. […] Målet med den forretningsmæssige karakter er fuldstændig tilpasning, for at man kan være attraktiv under alle omstændigheder på personlighedsmarkedet. […] De mennesker, som har en forretningsmæssig karakterstruktur, har intet mål, bortset fra at bevæge sig, at være så effektive som muligt” (Fromm, 1982B, side 135-6).

I forbindelse hermed kan vi ifølge Fromm konstatere, at

> ”[e]t nyt spørgsmål er opstået i nutidsmennesket sind nemlig om ’livet er værd at leve’ og i lighed hermed den følelse, at ens liv kan være en ’fiasko’ eller en ’succes’. Denne idé bygger på forestillingen om livet som en forretning, der bør give udbytte. Fiaskoen er som en forretnings fallit, hvor tab er større end gevinst” (Fromm, 1982A [1953], side 110-11).

Den forretningsmæssige orientering er ikke blot et spørgsmål om alternative konkrete praksisser, der holdes op imod idealet om størst mulig økonomisk gevinst, men i sidste instans den norm, der ligger til grund for afgørelse af det menneskelige eksistensproblem. I dette ekstreme tilfælde overgår den økonomiske fornuft fra at være et tvangsmæssigt beherskelsesinstrument til at være en totaliseret underkastelsesform.

Økonomisk fornuft som social praksis på forskellige niveauer og i forskellige sfærer spiller overordnet sammen med den neoklassiske økonomiske teori og *rational choice* teorien. Sammenhængen består i, at økonomisk fornuft i disse tænkemåder og teoretiske praksisformer er *det centrale handlingsmæssige element*. Den økonomiske fornuft bliver her spundet ind i en (meta)teoretisk misforståelse, der indebærer en *fejlagtig* opfattelse af økonomisk fornuft i den eksterne sociale virkelighed. Dette har jeg beskrevet og argumenteret for ovenfor, men det vil også herefter udgøre et væsentligt tema. Denne irrationelle skal, der har sine egne begrundelser, skal dog ikke forlede os til at overse, at det er i disse tænkemåder med forbundet normativ praksis på det (meta)teoretiske domæne af virkeligheden og i forbindelse med videnskabelige prætentioner, at økonomisk fornuft som social praksis finder sit dominerende faktiske udtryk. Men den måde, som økonomisk fornuft fremstår i *rational choice* teorien er ikke kun et faktisk udtryk herfor, men også det sted, hvor den diskursive/ideologiske regulering af denne handlemåde på lavere abstraktionsniveauer er forankret. Dette er helt tydeligt i forbindelse med cost-benefitanalyser, ’velfærdsøkonomi’, ideologiseringen af den kapitalistiske virksomhedsform, vækst- og effektivitetsfetichering osv. og indebærer, at økonomisk fornuft som social form ikke kun udviser ligevægtstendenser på det sammenføjede mikro- og makroniveau, men også indgår i en helhedsorienteret diskursiv-ekstradiskursiv struktur, der antager overvældende monolitisk karakter.

Den økonomiske fornufts dominans og panser under kapitalismen skal derfor ikke undervurderes, men der er på den anden side heller ikke tale om, at den er utilgængelig og umulig at overskride. Dens opretholdelse og ekspansion kræver i sidste instans, at mennesker handler, interagerer og tænker på en bestemt måde, der *kan* være anderledes og altid delvis *er* det.

Regulering og (udvidet) reproduktion af økonomisk fornuft

Hvorfor handler mennesker økonomisk fornuftigt? Hvorfor bliver de ved med at gøre det, selvom de oplever negative konsekvenser og oprigtigt ønsker at leve og handle på en anden måde? Hvorfor lønarbejder stort set alle og excellerer mange i systematisk organiseret overforbrug? Hvorfor sker social organisering primært som forretningsvirksomheder? Hvorfor er der ikke flere, der stiller spørgsmålstegn ved den økonomiske vækstpolitik eller gør oprør mod 'nødvendighedens politik' på de forskellige sammenknyttede niveauer? Om end jeg ovenfor har antydet kompleksiteten af rimelige svar på spørgsmål af denne art, har jeg lagt hovedvægten på den strukturelle side af tilværelsen, og i samklang med denne indfaldsvinkel fremstillet kapitalismen som et system af strukturer, institutioner og relationer, der finder et samlet udtryk i økonomisk fornuft som dominerende social form og som tendentielt ideologisk fikspunkt for økonomi- og samfundstænkningen. Selvom jeg har understreget modsætningsforhold, antydet omfattende reguleringsbehov og inddraget aktørperspektivet, har jeg hidtil primært set på, hvordan økonomisk fornuft som esoterisk systemisk form er instrumentaliserende og selvtillukkende, udviser selvreguleringsevne ved at rumme en uafgrænset iboende dynamik i form af effektivitetsfordringen og den uendelige væksttrang, og ikke mindst fremstillet, hvorledes faktiske hovedformer for økonomisk fornuft gensidigt understøtter hinanden i en dynamisk ligevægtstendens, der tendentielt bevirker glat udvidet reproduktion.

Set ensidigt fra dette perspektiv fremstår det, som om kapitalismen er en overvældende og utilgængelig monolit, der helt omslutter mennesker og gør dem til viljeløse marionetter, der marcherer i takt med tomme, blanke øjne. Dette er naturligvis ikke en rimelig fremstilling af virkeligheden. Mennesker og andre aktører skal ikke (tendentielt) behandles som sjælløse robotter eller mekaniske systemer, der bevidstløst reproducerer sociale former. Men hvad angår kapitalismen som dynamisk socialt system skal man omvendt ikke underkende strukturelle forholds centralitet.

Selv Weber, som ingen vel vil beskylde for at være strukturalist eller 'kapitallogiker', mener at

> "[n]utidens kapitalistiske økonomi er et uhyre kosmos, som den enkelte fødes ind i, og som fremtræder for ham, i hvertfald som enkeltmenneske, som et stort set uangribeligt bygningsværk, som han må leve i" (Weber, 2000 [1904], side 30).

Det handler således ikke om at *affærdige*, men om at *modificere* og *supplere* det strukturalistiske perspektiv på verden. Hvis man bliver fristet til at bortkaste den strukturelle dimension for i stedet at fæstne blikket ensidigt på enkeltindividers valghandlinger – hvilket er den klassiske modpol - så behøver man forhåbentlig blot at tænke på, hvilke skræmmende konsekvenser metodeindividualismen har i den moderne økonomiske ortodoksi for at komme på bedre og mere konstruktive tanker[11]. Tanker af denne art er heldigvis ikke helt fraværende i samtidens politiske økonomi. Indenfor den neo-marxistiske politiske økonomi rummer reguleringsteorien[12] således et skoledannende og efter min mening godt bud på, hvorledes man opbløder, nuancerer og kvalificerer det strukturelle perspektiv på kapitalismen uden at skylle barnet ud med badevandet, dvs. forsøger at håndtere dialektikken mellem individ og samfund, aktør og struktur.

Ifølge Lipietz formede reguleringstilgangen sig som et forsøg på at reformere den strukturalistiske marxisme, der havde Althusser som hovedeksponent. Reguleringstilgangen overtager reproduktionstankegangen, men bygger samtidig på en kritik af de althusserianske marxister for at fokusere

> "<u>too much</u> on this reproduction that they forgot that [social relations] are contradictory and that they are at any moment subject to criticism. The point is not to be […] astounded by the reproduction of social relations but to be very anxious about why they are <u>not</u> in crises" (Lipietz, 1987, side 6).

Det handler således for Lipietz om at "get rid of the notions of structures without subjects, without contradictions, and without crises" (*ibid*), samt at understrege at historien er åben[13]. Aglietta er ude i samme ærinde i *A Theory of Capitalist Regulation*, men retter også skytset mod det reduktionistiske univers i den neoklassiske økonomi, hvor "regulation is nothing other than the set of overall properties of general equilibrium" (Aglietta, 2000 [1976], side 10). I modsætning hertil anfører Aglietta, at regulering nødvendigvis indebærer reproduktion, idet han afviser, at

> ”what exists does so automatically. […] To speak of reproduction is to show the processes which permit what exists to go on existing” (ibid, side 12).

I den dynamiske kontekst i virkeligheden sker der dog ikke en fuldgyldig reproduktion af strukturelle former, men i samme bevægelse en transformation heraf, og ”*transformation means rupture, qualitative change*” (*ibid*)[14]. Reguleringstilgangen - som i øvrigt Bhaskars TMSA på et højere abstraktionsniveau – betragter på denne måde samfundsmæssig dynamik som både reproduktion og transformation, og begrebet regulering indstiftes og præciseres som rummende den dialektiske enhed mellem modsætningerne.

Jessop påpeger i forlængelse heraf den paradoksale lighed mellem strukturel marxisme og ortodoks økonomi, der består i, at ”both approaches suggest that capitalism somehow reproduces itself automatically, impersonally and immutably” (Jessop, 2001C, side xxvi) og fremhæver denne essentielt statiske udlægning som modbillede til den dynamiske forestilling om regulering, der

> ”highlights the changing economic and extra-economic mechanisms that lead economic agents to act in accordance with changing objective requirements of capitalist accumulation” (*ibid*, side xxvi-ii).

I modsætning til den statiske og ahistoriske reproduktionstankegang insisterer den toneangivende reguleringsskole på ”the provisional, unstable and contradictionary character of capitalism” (*ibid*, side xxviii) og fokuserer – som Lipietz formulerer det – på

> ”the difficulty of solving contradictions between expectations and the projects of agents, and the necessity for society to construct a compromise solving its contradictions for a period of time. ’Regulation’ thus denotes the way a social system reproduces itself despite and through its own contradictions” (Lipietz, 1999, side 461).

Når man – som jeg gør det ovenfor - spørger til regulering af økonomisk fornuft, refererer man altså til en grundforståelse om, at økonomisk fornuft er en problematisk, modsætningsfuld og kriseskabende handleform *blandt andre*, der ikke kan tages for givet og skal indplaceres i en dynamisk geo-historisk kontekst, men ikke desto mindre viser sig som en forbløffende stabil og besynderligt bredt genkendelig social form under kapitalismen. Kort formuleret: Hvilke mekanismer ligger til grund for den (udvidede) sociale reproduktion af økonomisk fornuft, og hvori består instabiliteten, åbningerne og krisetendenserne i den regulering, der løbende finder sted?

Jeg tager den reguleringsteoretiske udfordring op i etaper, idet jeg også stiller mig på sidelinien, hvad angår reguleringsteorien som indholdsbestemt teoretisk rammeforståelse. Jeg plukker således reguleringsbegrebet og den grundlæggende forståelse, der ligger til grund for denne teoriopfattelse ud af den bredere kontekst, det typisk indgår i i de toneangivende fremstillinger af reguleringstilgangen og bringer det således i spil i den kritiske analyse af økonomisk fornuft uden at abonnere på det samlede univers af sammenføjede teorielementer og begrebsdannelser[15]. Jeg knytter igen senere mere overordnet an til reguleringsteorien og dennes begrænsninger, men skal indledningsvis understrege, at jeg i første omgang, i overensstemmelse med temaet for dette kapitel, anskuer reguleringsproblematikken i relation til kapitalismen som et generelt socialt system. Denne problematik ligger et abstraktionsniveau højere end den form for regulering, der angår geo-historiske underformer af det generelle kapitalistiske system, og som normalt er det, der tematiseres i reguleringsteorien. Efter min mening bør man således skelne mellem 1. ordens og 2. ordens regulering og opdyrke begge temaer ligeværdigt i den dynamiske analyse af kapitalismen.

Den reguleringsgrundforståelse, der finder et systematisk udtryk og bliver et centralt omdrejningspunkt i reguleringstilgangen, er oftest til stede som intuitivt og skitsemæssigt, men mere eller mindre underteoretiseret delelement hos de store politiske økonomer. I kapitel 2 har jeg eksempelvis argumenteret for, at reguleringsproblematikken på ingen måde var fremmed for Marx. Weber fortsætter således også, efter at have betegnet kapitalismen som et uhyre kosmos, der er fjernt og uopnåeligt for den enkelte, med at indskærpe en helt central reguleringsmekanisme:

> ”For så vidt den enkelte indgår i markedsmekanismen, påtvinger dette system ham normerne for hans økonomiske handlen. Den fabrikant, der vedvarende handler i modstrid med disse normer, bliver økonomisk lige så ufravigeligt elimineret, som den arbejder, der ikke kan eller vil tilpasse sig dem, bliver sat på gaden som arbejdsløs. Kapitalisme af i dag, som jo har erobret herredømmet i økonomien, opdrætter og skaber ved hjælp af økonomisk *udvælgelse* de økonomiske subjekter – dvs. arbejdsgivere og arbejdere – som den behøver” (Weber, 2000 [1904], side 30-1).

Markedet er den grundlæggende sociale mekanisme, der pålægger økonomiske agenter at handle økonomisk fornuftigt. Dette sker dynamisk og med nådesløs præcision gennem konkurrencen. Hvad angår den kapitalistiske virksomhed, så er det indlysende, at økonomisk ufornuftig handlen i længden fører til, at denne virksomhed bliver udkonkurreret på markedet. Den kapitalistiske virksomhed må nødvendigvis ikke blot tjene penge og akkumulere kapital, men også tjene penge og akkumulere kapital i et tempo og omfang, der i det lange løb mindst ligger på linie med eller endnu

hellere overstiger (mulige) konkurrenter på markedet. Når først markedsinstitutionen er indstiftet, reguleres den økonomiske fornuft på dette niveau med usvigelig sikkerhed, idet enhver forretningsvirksomheds eksistenskamp er en uendelig kappestrid om indtjening og vækst gennem strategiske manøvrer, holdningspåvirkning og effektivisering af produktionen. Set fra lønarbejderens side tegner der sig et analogt billede. Grundlaget for fortsat eksistens er her konkurrencen på arbejdsmarkedet om gode jobs til den størst mulige løn. Eller mere grundlæggende om et job overhovedet. Det kommer til at handle om at få mest muligt ud af sin 'humankapital', som det så smukt hedder, når mennesker reduceres til at være små erhvervsvirksomheder, der kæmper om indtjening på livets marked.

Markedsmekanismen er hovedsageligt disciplinerende på to andre faktiske hovedområder, men sætter sig yderligere igennem som regulerende norm i forhold til den økonomiske fornuft som esoterisk social form. Ligesom konkurrencen mellem erhvervsvirksomheder og lønarbejdere gennemtvinger en bestemt handleform som norm, så bevirker *international* konkurrence, at også lande bliver underlagt den tvangsmæssige konkurrenceskrue. I den kapitalistiske verdensøkonomi er et land altid reelt og påtrængende i fare for, at det mister konkurrenceevne, for så ubønhørligt at glide ned af den allestedsnærværende rangliste over stærke og succesrige økonomier, der udgør rettesnoren for ethvert godt og sundt kapitalistisk samfund. Det handler om at være med i eliten, og da eliten altid farer fremefter med bind for øjnene, så er der ingen tid til refleksion over de finere nuancer af statskundskaben, når spørgsmål omkring økonomisk vækst og konkurrenceevne til stadighed trænger sig på via den endeløse internationale konkurrencekamp.

Hvad angår individet, kan vi også i forbindelse med vareforbruget iagttage en socialt medieret konkurrencekamp. I en udviklet kapitalistisk økonomi er det kun en lille del af vareforbruget, der har en økonomisk funktion som tilfredsstillelse af grundlæggende menneskelige behov. Vi ved fra Veblens banebrydende arbejde, at vareforbrug i et velstillet samfund hovedsageligt antager sociale former. Den funktion, som Veblen hæfter sig ved, er, at forbruget er det moderne udtryk for social status – at mennesker gennem deres forbrug udstiller deres sociale position. Det er altid de mest ekstravagante, der sætter standarden, men

> "For det store flertall af mennesker i et hvilket som helst moderne samfund er det umiddelbare grunnlag for det økonomiske utlegg utover hvad som kræves for fysisk komfort ikke et bevisst forsøg på at eksellere i et kostbart synligt forbruk; det er i større grad et ønske om å leve opp til den konvensjonelle standard for sømmelighed i mengden og kvaliteten av de forbrugte

> varer. Dette ønske styres ikke av en stiv og uforanderlig standard som må efterleves; og som der ikke findes noe incitament til å prøve å overgå. Standarden er fleksibel; og fremfor alt findes der ingen gitt grense for hvor høyt den kan hæves; forudsatt at enhver økning i den pekuniære evne og tilpasningen til den nye og utvidede forbruksskala som enhver slik økning medfører, får tid til at rodfæste sig" (Veblen, 1972 [1899], side 99).

Til grund for de brede massers vareforbrug ligger altså et forsøg på at leve op til den forbrugsstandard, der anses for socialt acceptabel i samfundet, og denne er uden øvre grænse for så vidt der sker en løbende tilpasning til højere forbrugsniveauer. Ud over at forbrugsstandarden er fleksibel og tendentielt uden øvre grænse, så er

> "den forbruksstandard som vanligvis dirigerer våre bestrebelser ikke det gjennemsnittlige, ordinære forbruk som allerede er oppnådd; det er et forbruksideal som ligger litt utenfor vår rekkevidde, eller som vi må anstrenge oss for å nå" (*ibid*, side 100).

På det esoteriske plan er der to forhold, der spiller afgørende ind i relation til markedsmæssig regulering af økonomisk fornuft. Det ene er knyttet til markedsinstitutionen som objektiv referenceramme for *kalkulerbarhed* gennem etablering af et alment prissystem. Markedet afspejler herved på cirkulationssiden det, der på produktionssiden er produktion af *varer*. Denne måde at producere på forankrer en mystisk fetichform, der får ting til at overskygge menneskelige forhold og relationer. Uden denne dimension er det ikke muligt at forklare den fortryllelseskraft, som varer og kvalitative sammenstillinger har over mennesker, for hvem konkrete og kvalitative livsforhold ellers udgør deres spontane adgang til verden. Hvis ikke varer og bytteværdirelationer på et afsondret dybdeniveau spillede mennesker et puds og skabte en vedvarende forblindelse af hypnotisk karakter, ville økonomisk fornuft være så grundlæggende instabil og kriseskabende, at smidig og socialt tilpasningsdygtig (udvidet) reproduktion ville være umuliggjort. Økonomisk fornuft er herigennem materielt forankret i en bestemt måde at producere på og helt afhængig af den fortsatte eksistens af vareproduktionen. Men den dybdemæssige relation til vareproduktionen involverer yderligere den meningsløse motivation, der hersker indenfor den kapitalistiske produktionsmåde. Kapitalens eksistens og *raison d'être*, der er selvværdiøgning i en uendelig spiral, understøtter *mål-middelrationalitet* og *knaphed* som sociale normer, ligesom varefetichismen danner grundlag for kalkulerbarhed og dennes besynderlige, men umiskendelige sociale prægnans. Vi ved fra Marx, at kapitalen i sin mest abstrakte form som penge, der uden besværlige sideveje bliver til flere penge, skaber en fetich på samme måde, som produktionen af varer gør det. I et

kapitalistisk samfund indtager økonomisk fornuft således gennem effektivitetsfordringen og det økonomiske vækstimperativ det sociale herredømme i et omfang, der langt overstiger enhver fornuftsbetragtning og unddrager sig i samme bevægelse refleksion og kritik.

Disse fetichformer, og herigennem den sideløbende fetichering af økonomisk fornuft som en *rationel* handleform uden grænser og hinsides fornuft, er den afgørende måde, hvorpå reguleringen af økonomisk fornuft sker på det esoteriske plan i ethvert kapitalistisk samfund, men denne regulering er ikke total, og den er heller ikke uafhængig af afledte eksoteriske reguleringsformer. Sociale fetichformer kommer til udtryk på det eksoteriske plan som *ideologiske* systemer og forestillinger. Forestillinger om social nødvendighed og mangel på genuine alternativer er hovedudtryk for den undertrykkelse af forestillingsevnen og menneskelige udfoldelsesmuligheder, som feticherede former bevirker. Den gældende sociale orden fremstår massiv og utilnærmelig som en håndgribelig ting, der ligger udenfor menneskers handlerum og bliver omgivet med en aura af søvndyssende uafvendelighed. Det man i dag kalder TINA-tesen[16] eller doxa/enhedstanken er et fremtrædende eksempel på en hegemonisk ideologi, der får det eksisterende sociale system, den globaliserende nyliberalisme, til at fremstå som det eneste mulige og derfor også som den bedste af alle mulige verdener. Det politiske handlerum er begrænset til tekniske justeringer og ikke mindst optimal/effektiv tilpasning til den uundgåelige samfundsudvikling. Som en tilføjelse til denne ideologi kan man fastslå, at økonomisk fornuft, samt de momenter, domæner og reguleringsformer der hører hertil, er en uomgængelig del af tilværelsen, som vi kun kan acceptere som en naturlig dominansform i vores individuelle liv og sociale interaktion. Markedet kan ikke omgås. Knaphed er forankret i menneskets natur. Forretningsvirksomhed er en nødvendighed. Effektivitet er en central værdi. Der er ikke noget galt med profit. Etc. Denne arketypiske ideologisering, som allerede de klassiske politiske økonomer indstiftede i den politisk økonomiske tænkning, er i den stivsindede neoklassiske økonomi og den moderne kapitalistiske ideologi skærpet og indkapslet ved, at økonomisk fornuft ikke blot er et led i naturens orden, men også *den* måde hvorpå vi mennesker med succes finder os til rette i verden, organiserer os, opnår harmoni, realiserer os selv, bliver lykkelige og skaber udvikling. Listen over superlativer og positive konnotationer er omfattende, og litanien ligger lige for hånden.

Den endegyldige konsekvens af denne indstilling, hvor selv betænkeligheder og spage forsøg på kontrastrukturelle grænsedragninger bliver overlistet, ser vi i *rational choice* teorien. Når man fra

enhver økonom med respekt for sig selv får at vide, at økonomisk fornuft er guds gave til mennesket, så ender det med, at man tror på det eller betvivler sin skepsis, selvom det intuitive livsindtryk, erfaringsdannelsen og eventuel kritisk refleksion fortæller en anden historie. Økonomen er jo videnskabsmand, for ikke at tale om *vismand*, så han må jo vide, hvad han taler om. Stillet overfor den økonomistiske videnskabs samlede autoritet og legitimitet, med alt hvad det indebærer af rationalitetsmonopol, veludviklet retorik og imponerende forførelsesevner, kommer indvendinger, kritik og alternativer let til at fremstå famlende, irrationelle og uigennemtænkte. En monolit stråler af majestætisk overlegenhed og kaster lange skygger. Jeg mener ikke, at der kan herske tvivl om, at ideologi udgør en vigtig del af den samlede reguleringsindsats i forhold til økonomisk fornuft, og at disse systematiske ideologiske fejlforestillinger i særlig grad må forbindes med den neoklassiske økonomi og *rational choice* teorien. Kontrafaktisk kan man forestille sig en situation, hvor den politiske økonomi, store dele af socialvidenskaben og den brede offentlige diskurs ikke centrerede sig om afpolitisering og forherligelse af økonomisk fornuft, men om forskellige former for nuanceret fremstilling eller for den sags skyld *kritik* af økonomisk fornuft. Mon ikke dette ville betyde, at reproduktionen af økonomisk fornuft ville blive vanskeliggjort betydeligt? Hvis hele glanspoleringen blev vasket af økonomisk vækst, effektivitet, profit, lønarbejde og vareforbrug m.m., ville det så ikke i det mindste betyde, at utilfredsheden ville stige og moralen falde til under nulpunktet? Ville det ikke potentielt kunne have omfattende sociale konsekvenser, i det omfang folk praktiserede deres kritik og modstand? Da de fleste praksisser støtter sig til bestemte teoretiske/ideologiske forståelser, metaforer og italesættelser, er det diskursive domæne en integreret og vigtig faktor i forhold til regulering og reproduktion af sociale handleformer:

> ”Menneskers meningsdannelser og ideologiske forestillinger, og de hertil knyttede begrundelser for handlinger og livsforløb, er uundgåeligt indspundet i mere eller mindre systematiske måder at anskue naturen, mennesker og samfund på. Dette gør sig i særlig grad gældende i kapitalistiske overflodssamfund, hvor den materielle nøds afskaffelse har banet vejen for et bredbånd af påtrængende diskursive former” (Bryde Hansen et al, 2002, side 11-12).

På dette domæne hersker ikke blot systematiske ideologiske forvrængninger i autoritær videnskabelig fremtrædelsesform, men også stadig mere omfattende kommerciel propaganda, der har til hensigt at opdrage folk til at tro, at lykken venter lige omkring det næste hjørne i vareverdenen. ”Under et system”, mener Huxley, ”der bygger på det frie initiativ, er kommerciel

propaganda ved alle tænkelige midler uundgåelig", idet vi trygt kan regne med "masseproducentens kronisk desperate behov for massekonsumption" (Huxley, 1969, side 52). Regulering af forbrugerismen, der er en forudsætning for overforbruget i den udviklede kapitalisme "kræver indsats af veluddannede sælgere, der er øvede i alle overtalelsens kunster (deriblandt de mere fordækte)" (*ibid*). Som hovedmand bag denne systematiske mentalitetsbearbejdelse står lederen af reklameafdelingen, der ikke handler på grundlag af sandhed og fornuft, men instrumentelt udfra motivanalyser:

> "[D]et er hans opgave at studere menneskelige svagheder og mangler, at undersøge de ubevidste længsler og angstfornemmelser, der virker så bestemmende for så meget af menneskets bevidste tænkning og åbenlyse adfærd. Og han gør ikke dette, som om han var en moralist, der gerne vil gøre menneskeheden bedre, eller en læge, der gerne vil forbedre deres sundhedstilstand, men ganske simpelt for at finde den bedste måde, på hvilken han kan benytte deres uvidenhed og udnytte deres ufornuft til økonomisk fordel for sine arbejdsgivere" (*ibid*).

Funktionen af den kommercielle propaganda, der bliver mere og mere udspekuleret og omfattende, idet kravene til masseforbrug konsekvent vokser, er, at varer overmales med ekstra-økonomiske symboler med det formål at indprente knaphed på varer som basal motivationskraft. Der sker en oversættelse af frygt, behov, ønsker og længsler, sådan at den motivation, der oprinder heri, manifesterer sig som vareefterspørgsel. Med tiden betyder dette at vareverdenen bliver omgivet med så mange symboler og kulturelle koder, at det er denne dimension af varerne, der umiddelbart træder i forgrunden eller i sidste instans antager selvstændig betydning for kun at indskærpe varefetichismen. Varer har historie, udtrykker holdninger, er politiske, giver identitet og skaber tilhørsforhold. Når først de snævert økonomiske aspekter af varerne – deres priser - glider i baggrunden, er vejen potentielt banet for, at forbrugsfeberen for evigt vil være grænseløs og som letformelig ler i hænderne på reklame- og PR-industrien. Dette skal så ses i sammenhæng med de øvrige økonomiske og sociale funktioner af forbruget, som jeg har omtalt ovenfor, men det skal understreges, at kommerciel propaganda er grundpillen i den regulering af det eskalerende masseforbrug, der er helt nødvendig for reproduktionen af økonomisk fornuft.

Men når der her er tale om, at mennesker skal påvirkes til at udvise en bestemt mentalitet, der finder udtryk i en bestemt handleform, er det vigtigt at holde fast i, at kommerciel propaganda på trods af åbenlys succes ikke glider uhindret ned i menneskers ubevidste for så at udøve subtil kontrol over vores adfærd, sådan at vi uden mellemregninger evig og altid står parate til at sluge de nyeste

påfund fra profitsystemets tilsyneladende evighedsmaskine. På dette som på andre områder vil der være tale om, at der ydes modstand og formuleres kritik, samt at der handles på en anden måde, end der tilskyndes til gennem kapitalismens strukturelle og reguleringsmæssige tendenser. Denne dimension nuancerer billedet og får den økonomiske fornuft til at fremstå mindre monolitisk og selvfølgelig, men så længe kritik og modstand har begrænset omfang og ligger udenfor hovedstrømmen i det kapitalistiske samfund, udgør den dog på ingen måde i sig selv en bombe under systemet.

I forbindelse hermed er der to forhold, der skal fremhæves i denne generelle sammenhæng. For det første forudsætter den dynamiske udvikling af kapitalismen, at der sker en *udvidet* reproduktion af økonomisk fornuft. Kapitalismen er et rastløst og ekspansivt system, der altid er rettet mod den fjerne horisont, og stagnation (dvs. almindelig reproduktion) er ikke blot utilstrækkelig, men simpelthen i modstrid med hele den umættelige væksttrang, der præger den økonomiske fornuft. Skrækscenariet er økonomisk tilbagegang, men økonomisk stagnation er stort set lige så uudholdelig en tanke. Således er det dynamiske grundvilkår i det kapitalistiske system *udvidelse* og ikke kun *fastholdelse* af økonomisk fornuft, og dette betyder, at *reguleringsbehovet er stigende i takt med kapitalismens almindelige udvikling*. Da økonomisk fornuft ikke er en naturlig eller uomgængelig handleform, der uden videre kan appelleres til i udvidet omfang, bliver kapitalismens almindelige udvikling derfor i stigende grad vanskeliggjort med tiden, hvilket fordrer en stadig mere omfattende, endimensional og disciplineret reguleringsindsats. Dette forhold bidrager yderligere til vanskelighederne, idet det øger kritikpotentialet og kritikkens validitet, samt den potentielle modstand, mobiliseringen heraf og dennes udfoldelseskraft.

For det andet er der et immanent modsætningsforhold i den økonomiske fornuft. Set i sammenhæng betyder disse to forhold, at der i kapitalismen er en immanent tendens til overskridelse af den økonomiske fornuft, der bliver stadig mere påtrængende, idet denne handlemåde fylder mere og mere i landskabet, og i takt med at reguleringsbestræbelser bliver nødvendige i stærkt stigende omfang. Denne tiltagende tendens til immanent krise i den økonomiske fornuft og kapitalismen kommer til udtryk i økonomiens paradoks, selvom den ikke med nogen sikker konsekvens bliver aktualiseret, da den i den komplekse sociale virkelighed interagerer med en række andre tendenser og strukturelle former.

Økonomiens paradoks

På den ene side lover kapitalismen økonomisk rigdom og leverer varen. Dette betyder, at de udviklede kapitalistiske samfund kan bryste sig af en ufattelig økonomisk rigdom, der gang på gang langt overskrider forestillingsevnen. Set ensidigt i forhold hertil har den økonomiske fornuft udryddet den absolutte fattigdom for store dele af verdens befolkning og skabt grundlaget for, at hele menneskehedens fattigdomsproblemer kan blive løst. Ikke blot er fattigdommen mange steder udryddet, i den vestlige verden lever de fleste en tilværelse i materiel overflod. Anskues økonomiens problem som at udrydde knaphed, så er dette problem løst. Dette er mål-middeldimensionen af økonomisk fornuft, og det udgør den grundlæggende motiverende kraft. Men i forhold til økonomisk fornuft kan mål-middeldimensionen ikke anskues uafhængigt af *momentet* knaphed. I forhold til økonomisk fornuft er knaphed en universel tilstand og ikke en absolut problemstilling, der kan løses én gang for alle. I det omfang knaphedsproblematikken kan løses er det *altid midlertidligt*. Tilfredsstillelse af et konkret behov for eksempelvis en bestemt vare eller et absolut profitmål efterfølges altid under den økonomiske fornufts regime af knaphedens abstrakte genkomst som et eksistentielt grundvilkår. I det omfang den stigende økonomiske velstand reducerer den absolutte knaphed, må denne derfor (gen)skabes og rigdommen relativeres. Uden knaphed som social institution er kapitalismen truet i sin grundvold som socialt system. Knaphedens endeligt er kapitalismens største fjende. Løsningen på økonomiens problem må hele tiden udskydes.

På den anden side underminerer kapitalismen derfor hele tiden grundlaget for den rigdom der skabes, ved at stille ubetingede krav om stadig stigende økonomisk rigdom. Anskuet som regulering bliver den behovs*tilfredsstillelse*, der loves og leveres - som vel er kapitalismens primære legitimeringsinstans - altså ledsaget af behovs*skabelse* og nyformuleret økonomisk rigdoms*trang* i et relativt og uafgrænset univers, der i takt med den stigende økonomiske velstand bliver stadig mere omfattende. Rigdommen må konstrueres som relativ fattigdom og overfloden som stadig knaphed, for at hjulene kan blive ved med at dreje hurtigere. Brugsværdien af de varer, som til stadighed konsumeres, må først indskærpes for så at blive undsagt, idet det hele tiden er den *næste* og *større* forbrugsbølge, der holder systemet gående. Så snart en vare er solgt, er den en hæmsko for ny økonomisk vækst. Den må konstrueres som umoderne eller gammeldags, for at der hele tiden er pres på budgettet, og den næste forbrugshandling blot venter på at blive sluppet løs. Produkterne af vores arbejde er aldrig tilstrækkelige. Vi må til stadighed blive mere effektive og arbejde

størstedelen af dagen for at få penge til en prangende livsstil, der konsekvent bliver undermineret som liggende stadig længere fra det acceptable forbrugsniveau.

Kapitalismen tillader os ikke at nyde frugterne af vores arbejde eller at falde til ro i en tilstand af økonomisk overflod. Der skal kalkuleres og akkumuleres i al evighed, og alle absolutte mål må derfor relativeres. Samtidig er den absolutte rigdomsforestilling drivkraften bag kapitalismens legitimitet, og den bliver til stadighed genskabt som liggende lige rundt om hjørnet. Denne modsætningsfulde dynamik er helt afgørende. Rigdom vil under kapitalismen *altid* være en tilstand udenfor rækkevidde, idet stadig ekspansion er en nødvendig systemisk forudsætning for kapitalismens fortsatte eksistens. Sideløbende med en ufattelig rigdomsforøgelse sker der altså en ufattelig vækst i bestræbelsen på, at vi fortsat skal ønske os mere profit, flere penge, flere varer, mere vækst, større effektivitet. Jo mere ligegyldig den økonomiske fornuft virker, idet rigdommen i overflodssamfundet er absolut og uomgængelig, jo mere vigtigt bliver det at overbevise os om, at det kun er gennem fornyet økonomisk vækst, at rigdom overhovedet er mulig. Heri står modsætningsforholdet helt klart. Hvis vi *allerede er* rige, hvorfor så stræbe efter økonomisk vækst? Hvis vi *aldrig bliver* rige, hvorfor så stræbe efter økonomisk vækst? Det er grundlæggende absurd at udvide økonomiske fornuft i et overflodssamfund, når det er åbenlyst, at større økonomisk rigdom kun får den konsekvens, at større dele af den samlede rigdom bruges på systematisk mentalitetspåvirkning, der har til formål at indskærpe den fortsatte nødvendighed af endnu større rigdom. Hvorfor efterstræbe større effektivitet/vækst, når dette blot efterlader et nyt og mere presserende krav om yderligere effektivitet/vækst? Hvorfor stresse for at nå et mål, når målopnåelse kun baner vejen for en ny stresssituation, der underbygger den tendentielt permanente stresskultur?

I stedet for at skabe rigdom skaber kapitalismen altså samlet set (følt) fattigdom og uendelig stræben efter mere i hjertet af den overflod, der aldrig må opfattes, som det den er. I stedet for at skabe behovstilfredstillelse og ligevægt skaber kapitalismen behov og permanent uligevægt i form af uforløsthed. I stedet for at lade os glæde os over den økonomiske knapheds endeligt, der i stigende grad muliggør menneskelig udfoldelse hinsides tvangsforholdet under den økonomiske fornufts dominans, når propagandaen for den økonomiske fornuft stadig nye højder og skaber utilfredshed, stress, frygt og repression.

Økonomiens paradoks ligger begravet i den økonomiske fornuft som immanent irrationalitet og bliver skærpet af den regulering, der er nødvendig for den udvidede reproduktion. Paradokset skaber på den ene side en overvældende indre dynamik, der manifesterer sig som ubegrænset trinvis vækst i økonomiske kvantiteter, idet enhver velstandsstigning må efterfølges af en ny for ikke at forfalde til fattigdom og tilbagegang, men denne dynamik viser sig også i stigende grad som meningsløs, idet der er tale om en absurd stræben efter krukken med guld ved regnbuens ende. Meningstabet træder kun klarere frem, idet den absolutte rigdom forøges gennem den dynamiske udvikling og idet reguleringen af økonomisk fornuft får en stadig mere skinger tone og presser sig på i et omfang, der i stigende grad får det til at virke indlysende, at kapitalismen reducerer mennesker til at være midler for systemets ekspansion. Kapitalismen er ikke indrettet til at tjene menneskers lykke og tilfredshed, men til at ekspandere blindt på trods heraf. Denne udviklingstendens sker i stigende omfang *på bekostning* af menneskers frigørelse, lykke og tilfredshed, idet vilkåret herfor netop er, at mennesker konstant stræber efter det, de *ikke* har og kan, i stedet for at være glade og tilfredse med det, de rent faktisk har og kan. Samtidig skal det påpeges, at den frigørelse, som den økonomiske overflod muliggør i form af løsrivelse fra 'knaphedens lov' og den økonomiske fornufts overherredømme, forbliver undertrykt under kapitalismen. I stedet oplever vi, at den økonomiske fornuft koloniserer nye områder af tilværelsen og derfor henligger disse til at være driftsvilkår for den tvangsmæssigt absurde dynamik, der på samme tid er den økonomiske fornufts største aktiv og det eksplosionspunkt, i hvilket denne handleform åbenbarer sig som grænseløst nonsens.

Kritik og historisering

Jeg har hidtil betragtet kapitalismen som et dynamisk socialt system, der udviser strukturelle tendenser og hviler på et grundlæggende paradoks. Det perspektiv, jeg har anlagt på kapitalismen, er en forståelse, der indplacerer økonomisk fornuft som den dominerende sociale form under denne samfundsmodel. Jeg har lagt vægt på at vise, hvorledes økonomisk fornuft knytter sig til forskellige basale institutioner, relationer og strukturer under kapitalismen, og således hvordan kapitalismen beskrevet gennem økonomisk fornuft inkorporerer mange af de faktorer, der også indgår i andre marxistisk orienterede tilgange til kapitalismen, såsom ejerskab/ejendomsret, den sociale relation mellem kapital og arbejdskraft, markedet, varer og penge, konkret og abstrakt arbejde m.v. I forlængelse heraf bør det understreges, at der er væsentlige strukturer, tendenser og modsætningsforhold i kapitalismen, som ligger helt udenfor rammerne af en fremstilling gennem

økonomisk fornuft, eller som i forbindelse hermed kun behandles indirekte og utilfredsstillende. Eksempler herpå er spørgsmål omkring monopolisering, den kapitalistiske stat, teknologisk udvikling og økologi. En mere bredspektret analyse af kapitalismen vil indrage disse og mange andre forhold, samt de nye relationer og modsætningsforhold, som det udvidede perspektiv giver anledning til at reflektere over, ligesom analyser med en anden specifik dagsorden vil fokusere på andre specielle træk ved kapitalismen.

Min hensigt er således *ikke* at give en ultimativ og sand fremstilling af kapitalismen, der støder alle andre til side som forældede, forkerte eller fejlrettede, men at opdyrke relationen mellem økonomisk fornuft og kapitalismen som led i det perspektiv og den helhedsforståelse, der kendetegner det indeværende projekt. Perspektivet på kapitalismen kan eksempelvis ikke ses uafhængigt af ønsket om at formulere en forklarende kritik af den moderne økonomiske ortodoksi og heller ikke adskilles fra den overordnede hensigt om at opdyrke neo-marxistisk politisk økonomi, der hviler på kritisk realistisk inspiration og retter sig mod gensidig påvirkning mellem metateori og teori. Der er, som Heilbroner minder os om,

> ”no single correct definition of capitalism, but numbers of possible definitions that are more or less useful for different purposes” (Heilbroner, 1988, side 35).

Men selvom forskellige perspektiver på kapitalismen kan bidrage til at berige en samlet forståelse af dette uhåndgribelige og komplekse sociale system, så er alle definitioner og perspektiver ikke lige gode og væsentlige. Et givet perspektiv må anskueliggøre sin legitimitet og validitet gennem teoretisk praksis, idet det må vurderes, i hvilket omfang det bidrager med fornyet indsigt i den sociale virkelighed og fremstår mere overbevisende og forklaringsdygtigt end andre teoretiske fremstillinger med lignende prætentioner. En sådan vurdering vil aldrig være endegyldig og objektiv. Efter min opfattelse, der støtter sig til Gorz’, giver det mening og er frugtbart at beskrive og forklare kapitalismen som et socialt system, der som artikuleret ovenfor er kendetegnet ved den økonomiske fornufts tiltagende dominans, men jeg er i samme åndedrag opmærksom på de begrænsninger, som dette perspektiv påfører analysen af kapitalismen og er vidende om, at denne fremstilling på ingen måde udtømmer den politiske økonomi. En teori om kapitalismen vil altid være reduktiv og kan ikke henvise til en uformidlet ekstern virkelighed, men må forsøge at hævde sig dialogisk i forhold til andre teorier, og sideløbende være bevidst om sin egen fejlbarlig- og forgængelighed.

Dette problemkompleks kan man påpege og forholde sig aktivt til, men ikke overskride. Det vender jeg tilbage til i kapitel 10. I de to øvrige, resterende kapitler vil jeg supplere og uddybe det kritisk teoretiske perspektiv på økonomisk fornuft og kapitalismen, som jeg har initieret i dette kapitel. Temaet for begge kapitler ligger i systematisk forlængelse af et reguleringsteoretisk perspektiv på kapitalismen. I kapitel 8 vil jeg tematisere økonomikritik forstået som kritik af økonomisk fornuft, og i kapitel 9 vil jeg sænke abstraktionsniveauet signifikant ved at gå fra analysen af kapitalismen som abstrakt-historisk system til at se specifikt på nyliberalismen, som jeg betragter som samtidens toneangivende konkret-historiske udgave af kapitalismen. I forbindelse med nyliberalismen sammenføjer jeg samtidig forklaring og kritik.

I de fleste kritiske fremstillinger af politisk økonomi, om end besynderligt nok kun i svag grad indenfor reguleringsteorien, er der ikke langt fra analysen af kapitalismen til kritikken, og disse to samordnede dimensioner er ofte vævet sammen i sådan grad, at det kan være vanskeligt at skelne mellem dem. Gorz' kritik af økonomisk fornuft er et godt eksempel. I denne fremstilling har jeg valgt at skelne ret skarpt mellem forklaring og kritik i det overordnede kritisk teoretiske perspektiv - ligesom mellem kapitalismen som abstrakt-historisk og konkret-historisk system. Ikke fordi disse dimensioner er uafhængige eller bør stå alene, men for at præcisere det analytiske perspektiv i alle fire dimensioner ved at stille skarpt på først forklaringsdelen og så på kritikdelen i en hovedsageligt abstrakt horisont, for så efterfølgende at syntetisere forklarende kritik i en samtidig historisk-konkret analysehorisont. Denne fremgangsmåde muliggør for det første en mere systematisk og præcis forklaringsmodel såvel som model for kritik uden at bibringe det indtryk, at forklaring og kritik enten er helt sammenfaldende eller hører hjemme i to væsensforskellige galakser. For det andet skærper det forståelsen af kapitalismen som både et abstrakt-historisk og konkret-historisk(e) system(er), uden at det følger (implicit) heraf, at denne samfundsmodel nogensinde kun er *enten* det ene *eller* det andet.

Idet jeg således ikke har ønsket at gøde jorden for forestillingen om en ren og overjordisk videnskabelig analyse, har jeg i analysen af økonomisk fornuft ovenfor bevidst inddraget elementer af en (ikke mindst *immanent*) kritik af økonomisk fornuft og gennem den sproglige form og formidling i det hele taget lagt op til en markant negativ bestemmelse, men kritikken af økonomisk fornuft må på dette sted i teksten betegnes som uartikuleret og underteoretiseret. Da det heller ikke

er min hensigt at påstå, at kapitalismen er en abstrakt-historisk model, der uden nævneværdig friktion kan presses ned over de forskellige konkret-historiske underformer, har jeg tillige lagt op til den senere kritiske analyse af nyliberalismen. Denne historisering *indenfor* kapitalismen er et nødvendigt supplement til den mere abstrakte analyse, som resulterer af, at man er optaget af at indfange kapitalismen som overordnet socialt system, der kun har en *ekstern* historisk dimension i form af begyndelse, udvikling og mulig (tendentiel) afvikling. Begge former for historisering (ligesom i øvrigt kritikdimensionen) afskærmer naturliggørelsen af det sociale og er vigtige som delkomponenter i en helhedsorienteret forståelseshorisont. En for abstrakt fremstilling af kapitalismen er ikke tilstrækkeligt opmærksom på de særlige geo-historiske variationer, der medskaber kapitalismens konstitution og udviklingstendenser, mens en for snæver geo-historisk orienteret fremstilling af kapitalismen af gode grunde ikke kan rumme de træk og tendenser, der kendetegner kapitalismen som et prægnant socialt system, der går på tværs af og stikker dybere end de mere eller mindre konkrete spatio-temporale relationer, kompromiser og manifestationer. Dialektikken mellem det 'universelle' – forstået som noget historisk og socialt konstitueret og ikke som uomgængelig natur - og det partikulære bør være en integreret del af helheden ligesom forklaring og kritik. Heraf er som tidligere bemærket både kritikdelen og det abstrakte perspektiv på kapitalismen strukturelt underdrejet i decideret reguleringsteoretiske fremstillinger, hvilket indhegner det progressive potentiale, der er i en systematisk reguleringsteoretisk drejning af neo-marxismen.

---

[1] "Marxismens begrebsmæssige instrumenter er fortsat uerstattelige, og den der forkaster dem en bloc, handler udfra en holdning, der er lige så infantil som at betragte *Kapitalen* som den åbenbarede sandhed, til trods for at den både er stærkt opsvulmet og ufuldendt" (Gorz, 1981, side 24).

[2] De forskellige generationer af Frankfurterskolen, deres kendetegn og udviklingstrækkene herimellem, behandles af 2. og 3. generations kerneteoretikere i eksempelvis Habermas (1984 [1981], særligt IV.; 1992 [1981], særligt VIII. 3.) og Honneth (1995 [1990]; 1994).

[3] Gorz, 1989, side 73 ff. Gorz understreger dog opsummerende, at "Habermas' analysis […] is obviously superior to previous attempts to interpret and render intelligible the current crises of industrialized societies" (*ibid*, side 108).

[4] Gorz skelner ikke mellem økonomisk fornuft og økonomisk rationalitet.

[5] Jeg vil fremhæve, at jeg ikke tilsigter at præsentere Gorz' forfatterskab på en måde, der yder dette retfærdighed på egne præmisser. Gorz har en omfangsrig og kompleks produktion bag sig. Om end begrebet økonomisk fornuft og de temaer, som jeg her vil behandle, står centralt herfor, så er der væsentlige begreber, problemstillinger, bindeled og konsekvenser i Gorz' projekt, som jeg kun behandler summarisk eller helt udelader, idet mit interessefelt og perspektiv samlet set er et andet end Gorz'.

[6] Begrebet rationalitet har positive konnotationer i den vestlige kulturkreds på grund af den nære tilknytning til det moderne projekt, oplysningstanken og fremskridtsforestillingen. Af denne grund foregår der en kamp om begrebet

rationalitet ligesom eksempelvis om begrebet videnskab, hvor forskellige aktører og grupperinger forsøger at monopolisere diskursen – og derigennem drage fordel af den kulturelle legimitet. I lyset af postmodernismen har forestillingen om rationalitet dog mistet fodfæste som et positivt ladet begreb - er blevet mere tvetydigt og i visse kredse endda ildevarslende. Men på trods af postmodernismen er rationalitetsbegrebet stadig et meget eftertragtet diskursivt domæne.

[7] Weber henholder sig generelt til "mangetydigheden i det kun tilsyneladende entydige begreb 'det rationale'" (Weber, 2000 [1904], side 130)

[8] Jeg vil definere en kapitalist som en person, der giver penge ud med det formål, at de avler så mange penge som muligt. En lønarbejder er en person hvis primære aktive livstid er indrammet af arbejde, der indebærer en lønindkomst.

[9] Se ligeledes Horkheimers karakteristik af subjektiv fornuft i essayet *Means and Ends* (1974 [1947], side 3 ff.), der leder frem til konklusionen, at "[u]ltimately subjective reason proves to be the ability to calculate probabilities and thereby to co-ordinate the right means with a given end" (side 5).

[10] I de senere omdannelser af den kritiske teori i hænderne på Habermas og Honneth mister instrumentel fornuft helt den centrale placering som kernebegreb. I *The Theory of Communicative Action* lægger Habermas bevidst lang afstand til begrebet instrumentel fornuft, idet han i stedet bringer sit eget begreb om *kommunikativ fornuft* i forfront. Han betragter kritikken af instrumentel fornuft som et fejlspor i den kritiske teori og argumenterer for, at "a change in paradigm to the theory of communication makes it possible to return to the undertaking that was *interrupted* with the critique of instrumental reason; and this will permit us to take up once again the sincethen neglected aspects of a critical theory of society" (1984, side 386). Dette indebærer at "[t]he focus of investigation shifts from cognitive-instrumental rationality to communicative rationality" (*ibid*, side 392). I forlængelse af titlen på 2. bind understreger Habermas ligeledes, at hans "thesis concerning the colonization of the lifeworld, for which Weber's theory of societal rationalisation serves as a point of departure, is based on a critique of functionalist reason, which agrees with the critique of instrumental reason only in its intension and in its ironic use of the word reason" (1992, side 391). Honneth vender sig i sin programerklæring for en kritisk teori mod både 1. generations fokus på instrumentel fornuft og Habermas' fokus på kommunikativ fornuft, idet han i stedet fokuserer kritisk på begge disse paradigmers snævre fokus på fornuft. I stedet indsætter Honneth begrebet *anerkendelse* som omdrejningspunkt for en – efter eget udsagn - mere vidtrækkende og progressiv kritisk teori, der især bygger videre på Habermas' kritiske teori: "As soon as the communication paradigm is grasped not in the sense of a conception of rationally reaching understanding, but in the sense of a conception of the conditions of recognition, the critical diagnosis of the times may no longer be pressed into the narrow scheme of rationality" (1994, side 265).

[11] Jvf. Bhaskars *transformational model of social activity* (TMSA), der er en (filosofisk ladet) teori om sammenhængen mellem mennesker og samfund, der efter hans mening "applies to discursive as well as non-discursive practices, to science and politics, as much as to technology and economics" (Bhaskar, 1998 [1979], side 34). Grundkernen er, at samfund og mennesker er to forskellige domæner, der udfolder sig sideløbende som social dynamik på to gensidigt afhængige niveauer. På det samfundsmæssige plan finder der en socialisering af individerne sted, og på det individuelle niveau sker der en reproduktion eller en transformation af det sociale. Bhaskar sammenfatter modellen som følger: "Society, then, provides necessary conditions for intentional actions, and intentional human action is a necessary condition for it. Society is only present in human action, but human action always expresses and utilizes some or other social form. Neither can, however, be identified with, reduced to, explained in terms of or reconstructed from the other" (*ibid*, side 36-7). Modellen adskiller sig fra metodeindividualismen, hvor der er individuelle handlinger, men ingen sociale forudsætninger, fra strukturalismen, hvor der er sociale forudsætninger, men ingen individuelle handlinger og fra intersubjektivismen og relationismen, idet der skelnes skarpt mellem mennesker og samfund, som ikke-reducerbare ontologiske grundsten. Det sidstnævnte betyder, at selvom det er det sammenføjede aktør-strukturperspektiv, der må lægges til grund for analyser af samfundsmæssig dynamik (dvs. historisk udvikling), så skal vi sideløbende bibeholde struktur- og aktørperspektiverne som genuint forskellige og legitime perspektiver.

[12] Reguleringsteorien kaldes også regulerings*tilgangen* idet "there is not exactly a theory of regulation. It is preferable to call it an approach" (Lipietz, 1987, side 4).

[13] Relationen til og kritikken af den strukturalistiske marxisme er uddybet i Lipietz (1993).

[14] En tredie hovedfigur i reguleringstilgangen er Boyer. Se hans – efter min mening grundlæggende enslydende - fremstilling af reguleringstilgangen i Boyer (1990).

[15] Jessop (1990B, 2001A, 2002A) har indgående analyseret relationen mellem reguleringsteori(er), marxisme, heterodoks økonomi og kritisk realisme på et metateoretisk plan og i øvrigt gennem sin teoretiske praksis bidraget markant til en omfattende og konsekvent reguleringsteoretisk analyse af kapitalismens og (herunder) den kapitalistiske stats udvikling.

[16] Efter Margaret Thatchers karakteristik af nyliberalismen: *There Is No Alternative*.

8. Økonomikritik

”Rigdom i overflod kan kun købe overflødige ting. Penge behøves ikke til at købe en eneste af sjælens fornødenheder”, skriver Thoreau i *Walden* (1972 [1854], side 338), der er tankevækkende og velgørende læsning for moderne mennesker, der får den økonomiske fornuft ind med modermælken og er udsat for et vedvarende tæppebombardement af kommerciel propaganda. Ren gift for den økonomiske fornuft – og i dette kapitel er temaet kritik af økonomisk fornuft fra Thoreau til Gorz. Thoreaus økonomikritik er et oplagt begyndelsespunkt, idet han med en subtil dialektisk manøvre vender den økonomiske tankegang på hovedet uden at opløse den helt - og hans projekt virker kun mere relevant og livsbekræftende i lyset af, at hans tids klassiske politiske økonomi og vulgærøkonomi har forvandlet sig til en tilsyneladende rendyrket og svært dogmatisk monolit i form af den moderne neoklassiske økonomi og *rational choice* teorien. Med udgangspunkt i Thoreau og ved efterfølgende at inddrage og diskutere afgørende elementer hos en række andre fremtrædende politiske økonomer gennem tiden vil jeg nærme mig en omfattende radikal kritik af økonomisk fornuft såvel som illustrere, at denne kritik har en bred referenceramme og ofte går på tværs af ellers betydelige skel i den heterodokse økonomi. I lyset af de foregående kapitler er den primære hensigt at argumentere for og skitsere en tentativ normativ *vision* for en neo-marxistisk politisk økonomi, der eksplicit knytter grundlagskritisk an til det ideologiske og normative indhold i den moderne økonomiske ortodoksi gennem kritikken af økonomisk fornuft.

Men før jeg får gjort mig til talsmand for streng disciplin i kritikken af økonomisk fornuft, skal jeg skynde mig at påpege, at denne form for økonomikritik ikke uproblematisk lader sig indkredse og afgrænse. Idet økonomisk fornuft er en kompleks, sammensat og vidtrækkende social form, der aldrig træder frem på det faktiske domæne af tilværelsen, uden at være formidlet af eksterne konkrete omstændigheder, vil det være en fejltagelse at tage ubetinget patent på en helt bestemt måde at føre kritik på. Der er mange aspekter og facetter af den økonomiske fornuft, der indbyder til kritik, ligesom man kan formulere singulær kritik af de forskellige momenter, kombinationer heraf (herunder effektivitetslogikken og vækstimperativet) eller økonomisk fornuft som underliggende systemisk handleform. Ligeledes kan man fokusere på forskellige faktiske hovedformer såsom profitsystemet, forretningsmentaliteten, den makroøkonomiske vækstideologi eller forbrugerismen, rette sig mod bestemte strukturer og relationer, der oppebærer økonomisk fornuft, sætte grænserne forskellige steder og ikke mindst forholde sig til myriader af konkrete

situationer og kontekster, såsom eksempelvis individuelle/kollektive kampe for lavere arbejdstid (i stedet for højere løn), forsøg på at opbygge ikke-forretningsmæssige organiseringer eller konkrete erfaringer med forbrugsmådehold. Man må også skelne mellem teoretisk kritik og praktisk kritik alt efter abstraktionsgraden.

Det er den teoretiske kritik på systemniveau, der hovedsageligt interesserer mig i dette kapitel, hvor hensigten, i forlængelse af det foregående kapitel, på godt og ondt er at udvikle et klart aftegnet kritisk teoretisk perspektiv på økonomisk fornuft. På trods af den praktiske mangfoldighed i kritikken af økonomisk fornuft og de forskelligartede historiske erfaringer hermed vil jeg derfor indskærpe økonomisk fornuft som en velafgrænset, men også selvudleverende teoretisk kategori og systematisk rette blikket mod generiske og kontekstoverskridende træk i kritikken heraf. I den forbindelse fokuserer jeg på *beslægtetheden* mellem forskellige kritikformer og drager *paralleller* mellem dem, ligesom jeg stiller skarpt på *grænserne* for økonomisk fornuft og aktiviteter *hinsides*. I kapitel 9 sammenføjer jeg en mere konkret og praktisk forklarende kritik af nyliberalismen på grundlag af det indeværende og det foregående kapitel.

Klassiske temaer og centrale problemstillinger

Når Thoreau uden blusel skriver om eksempelvis 'sjælens fornødenheder', er der utvivlsomt mange, der vil rynke på næsen, men før man afskriver ham på den konto, er det værd at huske på, at end ikke det matematiske totalapparat helt formår at skjule, at selveste den neoklassiske økonomi og den tilsyneladende neutrale og tekniske *rational choice* teori hviler tungt og uomstødeligt på *netop* den forestilling om nytte og behov, som Thoreau i det indledende citat knytter grundlagskritisk an til – *uden* at skjule sin normative horisont bag en videnskabeliggjort fossil. Thoreau kender sin politiske økonomi, og om end det kun sjældent kommer umiddelbart til udtryk i *Walden*, der ikke er skrevet efter gængse akademiske retningslinier, så læser jeg væsentlige dele af teksten som et indædt opgør med grundprincipperne i samtidens politiske økonomi og kapitalismen. Dette kan efter min mening uden stort besvær oversættes og præciseres til at være en basal kritik af økonomisk fornuft.

For Thoreau er en stram økonomi ikke et vedvarende livsvilkår, der i en uendelig spiral fordrer økonomisk ekspansion, men *en forudsætning for et rigt liv*. Økonomisk knaphed er ikke et uløseligt universelt problem, den kalkulerende livsindstilling ikke en positiv norm og mål-

middelrationaliteten kun et redskab, der skaber rum for sin egen utilstrækkelighed som imperativ for livsudfoldelsen. Effektivitetslogikken kortsluttes og vækstimperativet bliver opløst. Kort sagt, den økonomiske fornuft som ekspanderende handleform stiller sig systematisk i vejen for realiseringen af det gode liv. Penge, arbejde og forbrug er ikke i sig selv livets mål og mening, men mest af alt nødvendige onder, der bør begrænses mest muligt for at skabe plads til det autonome og frie liv *udenfor* økonomiens disciplinerende og undertrykkende herredømme. Dette grundsyn finder udtryk i en rigdomsopfattelse, der er diametralt modsat økonomiens. Hvor rigdom i forhold til den paradoksale økonomiske tænkemåde er flere varer og større økonomisk aktivitet *ad absurdum*, så er rigdom for Thoreau det tidsrum, der er til rådighed, når den nødvendige økonomiske aktivitet er et overstået kapitel. Rigdom ligger strengt udenfor økonomiens rammer. Således hæfter han sig ved forretningsmandens tomme og utilstrækkelige rigdom, undrer sig over tendensen til stadig pengeakkumulation, samt den bundne, forhastede og rastløse tilværelse på økonomiens domæne - og priser i stedet det frie og uafhængige liv, der materialiserer sig, når man giver afkald på alt det ragelse, man kan købe for penge. Jo flere varer man samler sammen, jo fattigere er man, idet man får begrænset sin tanke- og bevægelsesfrihed i et bur, der nok er af guld, men ikke desto mindre et bur - og løber en stor risiko for, at varerne sætter sig i førersædet og bliver den styrende faktor i et bundfattigt liv. Ophobning af varer, akkumulation af penge og forbrug i overflod sker på bekostning af den selvbestemte livsførelse.

Filosoffen og livsøkonomen Thoreau praktiserede med bemærkelsesværdig konsekvens det han selv prædikede, og var derfor hovedperson i sit eget sociale eksperiment, idet han i flere år af sit liv levede en materielt sparsom og stort set selvforsynende tilværelse i en selvbygget hytte i et øde naturområde – ironisk nok som selveste Robinson Crusoe, alle tiders manistreamøkonomers ven og forbundsfælle. Men Thoreau var på trods af robinsonaden ikke det økonomiske menneske *himself*. Den selvoplevede livsøkonomi implicerer som sagt et radikalt opgør med den toneangivende politiske økonomi, der som Marx's samtidige økonomikritik fører ham i en retning, hvor den senere neoklassiske økonomi kun kan betragtes som et fremmedelement. Han tilbragte i den periode mange timer og dage, "hvor driveri var den mest tiltrækkende og produktive form for slid" og i den forbindelse fortæller Thoreau os, at han

> "var rig, hvis ikke på penge, så på solskinstimer og sommerdage, og jeg brugte rundhåndet af dem; og jeg fortryder heller ikke at jeg ikke spildte flere af dem i værkstedet eller bag katederet" (*ibid*, side 200).

Tidligere har han stiftet bekendskab med andre livsmåder og reflekterer gerne over dem. ”Jeg har prøvet handel”, skriver han, ”men jeg fandt ud af at det ville tage mig ti år at komme i vej på denne måde, og til den tid ville jeg sikkert være på vej til helvede. Jeg frygtede virkelig for at jeg så ville være i gang med hvad der kaldes at gøre gode forretninger” (*ibid*, side 72). Hvor han før i tiden havde den overbevisning, at handel kunne være en måde at skaffe sig de få midler på, som var nødvendige for at tilfredsstille de basale materielle behov, så lærer han siden, at

> ”handel smitter alt hvad den har at gøre med sin forbandelse, og handler man så end med budskaber fra himmelen hænger handelens forbandelse ved ens forretninger” (*ibid*, side 73).

Idet han finder ud af, at det arbejde, som han holder af, ikke har nogen som helst bytteværdi på markedet, selvom det har stor brugsværdi, så står han overfor to muligheder. Enten at gøre sit arbejde salgbart, dvs. rette sig ind mod arbejdsmarkedet, eller leve på en måde, der ikke indebærer, at han bliver nødt til at sælge sin arbejdskraft. Stik mod alle kapitalistiske forskrifter og socialt indarbejdede normer vælger han den sidste mulighed. Dette skyldes ikke mindst en holdning om, at de fleste

> ”er så optagne af livets uægte bekymringer og unødvendigt grove anstrengelser, at de ikke kan plukke dets bedste frugter. I virkeligheden har det arbejdende menneske ikke lejlighed til at være sig selv dag efter dag; det har ikke råd til at opretholde de mest menneskelige forbindelser med andre; dets arbejde ville falde i pris på markedet. Det har ikke tid til at være noget som helst andet end maskine” (*ibid*, side 10).

Radikal kapitalismekritik i praksis.

Thoreau’s kritiske syn på kræmmermentaliteten og feticheringen heraf bliver ikke mindre påtrængende af, at han gør sit bedste for at undgå den. Den kommercielle indstilling viser sit grimme ansigt overalt – selv i ødemarken. Thoreau bruger ofte sin righoldige og indholdsmættede fritid til at udforske og nyde den storslåede natur i omegnen, men end ikke under denne gemuint ikke-kommercielle fornøjelse kan han helt holde sig fri af den forretningsmæssige orientering. Den sø, som hans hytte er bygget ved, er blevet opkaldt efter en afdød lokal beboer, og Thoreau er oprørt over, at navnet knytter an til den bonde/forretningsmand

> ”der ikke havde anden ret til den end et skøde som en ligesindet nabo eller myndighed havde givet ham – han der ikke havde tanke for andet end dens værdi i dollars; hvis tilstedeværelse måske lagde en forbandelse over hele bredden; som udpinte jorden omkring den og hellere end gerne ville have udpint vandet i den; som kun var fortrædelig over at den ikke var en eng med hø eller tranebær – nej, i hans øjne var der intet forsonende ved den – og som ville have tørlagt den og solgt den for mudderet på bunden. Den drev ikke hans mølle, og for ham var det ikke nogen god forretning at betragte den” (*ibid*, side 204-5).

Men Thoreau’s foragt for den forretningsmæssige mentalitet rækker naturligvis længere end til den omtalte bonde, der hovedsageligt agerer arketype for denne måde at gå til livet og handle på. ”Jeg har ingen respekt”, fortsætter Thoreau således,

> ”for den der ejer en gård hvor alting har sin pris, for den som vil fragte landskabet, ja, sin Gud til marked hvis han kunne få noget for ham; som i virkeligheden tilbeder markedet som en gud; på hvis gård ingenting kan vokse gratis, hvis marker ikke bærer afgrøder, hvis enge ikke bærer blomster, hvis træer ikke bærer frugt, men dollars; som ikke elsker sine frugters skønhed, som ikke anser sine frugter for modne før de er forvandlet til dollars” (*ibid*).

Gårdejer eller ej, så er det netop denne mentalitet, der er grundstenen i den økonomiske fornuft, og som er grundfæstet i det kapitalistiske samfund. Thoreau’s kritik og respektløshed kan derfor videreadresseres til den gængse mennesketype og den dominerende handleform i det moderne kapitalistiske samfund. Mellem Thoreau og i dag ligger i øvrigt 150 år med himmelstræbende økonomisk ekspansion, så der er grund til at hæve stemmen. Tro mod sine egne principper svarede Thoreau selv på udfordringen ved lakonisk at tilføje: ”Giv mig den fattigdom, som virkelig er rig”.

Man må ikke tro, at Thoreau på grund af sin manglende overbærenhed med den grænseløst kalkulerende og ensidigt mål-middelrationelle handlemåde helt afviste behovet for at tælle og opstille regnskaber. Han regner gerne sine udgifter og indtægter ud og bruger uden betænkeligheder dollars som målestok, når der skal lægges til, trækkes fra og resultatet i sidste ende skal kalkuleres. Den afgørende og radikale kvalitative forskel er, at hvor den økonomiske fornuft er *grænseløs* i sin udbredelse og *tillukket* som endegyldig norm for handling, så opstiller Thoreau regnskaber for at *begrænse* økonomiens indflydelse på livet og tillægger dem kun *underordnet* betydning. Økonomisk fornuft uden uoverskridelig knaphed besidder kun en svag afglans af den monumentale karakter, der ellers omgiver denne form for fornuft. Uden knaphed trænger en genuin omverden sig på, det selvtillukkende univers bryder således sammen, og en refleksiv og eksternt formidlet anvendelse af denne stækkede økonomiske fornuft er ikke behæftet med den rendyrkede økonomiske fornufts totaliserende tvangsmekanismer. Det at regne og kalkulere kan ikke *i sig selv*

betegnes som økonomisk fornuft. Hvis denne aktivitet spændes for en decideret ikke-økonomisk målsætning for herigennem at blive absoluteret og klart afgrænset, så bliver dette moment omformet til at være led i en *kritik* af den økonomiske fornuft. For Thoreau handlede det om at regne ud, *hvor lidt penge han kunne klare sig for*, og når han tilsigtede at effektivisere, dvs. spare penge, så var det ikke for at skaffe penge til andre varer i en uendelig række, men for at *frigøre en større del af dagen til ikke-økonomiske aktiviteter*. I denne situation er der ikke tale om økonomisk fornuft, men omvendt om en radikal praktisk kritik af økonomisk fornuft. Selv om der regnes og kalkuleres, er økonomien ikke livet selv, men en nødvendig omstændighed ved livet, der holdes i stramme tøjler. I stedet for at økonomien er herre over livet, er livet herre over økonomien. Det centrale livsindhold ligger hinsides økonomien, og denne er et bisiddende og altid sekundært *middel* for det gode liv, ikke en altid uopnåelig målsætning om det gode liv *i sig selv*.

Udstyret med dette livssyn, fortæller Thoreau,

> ”opretholdt jeg således livet ved mine hænders arbejde alene, og jeg fandt ud af at jeg, ved at arbejde rundt regnet seks uger om året, kunne klare alle mine livsomkostninger. Hele vinteren og det meste af sommeren kunne jeg uhindret bruge til at studere i” (*ibid*, side 72).

Det drejer sig ikke om helt at undgå arbejdet, da ”[d]en student der sikrer sig sin eftertragtede fritid og tilbagetrukkethed ved systematisk at pjække fra alt arbejde som er nødvendigt for mennesket, [kun opnår] en uværdig og uanvendelig fritid, for han snyder sig selv for de erfaringer som alene kan gøre fritiden frugtbar” (*ibid*, side 54), men for Thoreau er arbejdet ikke en aktivitet, der i sig selv rummer et frigørende potentiale som omdrejningspunkt for livsaktiviteten. En væsentlig del af denne aktivitet er åndens arbejde, som den læsende, skrivende og erkendelseshungrende Thoreau beskæftigede sig indgående med. Men vi får også at vide, at

> ”[t]il tider kunne jeg ikke få mig selv til at ofre det blomstrende nu til arbejdet, hverken håndens eller åndens. Jeg holder af at have en bred margen i mit liv. Undertiden, når jeg en sommermorgen havde taget mit sædvanlige bad, blev jeg siddende i solen i min dør hele formiddagen, sunket hen i drømmerier blandt fyrre, valnøddetræer og sumak, i uforstyrret ensomhed og ro, mens fuglene sang rundt omkring eller fløj lydløst, hurtigt gennem huset, indtil solens stråler som faldt ind gennem vestvinduet eller lyden af en vogn på den fjerne lande vej mindede mig om at tiden gik. På sådanne dage voksede jeg med kornet og de var langt bedre end nogen arbejdsdag kunne have været. Det føltes ikke som om tiden forsvandt mellem fingrene på mig, men tværtimod som om jeg fik den skænket i langt rigere mål end sædvanligt” (*ibid*, side 115-6).

Det er karakteristisk, at Thoreau her implicit kritiserer den udbredte økonomiske forestilling om, at ikke-produktiv tidsanvendelse er spild af tid, og vender op og ned på den konventionelle tænkemåde ved at hævde, at lediggang i dette tilfælde er tids*udvidende*, ikke tids*forbrugende*. Denne indstilling undergraver fuldstændigt den tidsøkonomiske indstilling til livet. Når aktiviteter er mål i sig selv og overskrider et lineært tidssyn, så giver det ingen mening at beregne tidsanvendelsen.

Udover disse menneskeligt udviklende og tidsskabende kontemplative stunder, udsøgt nydelse af den selvvalgte ensomhed og det selvpålagte mådehold, og det lejlighedsvise og givende samvær med andre mennesker gav Thoreau sig ofte helhjertet hen til sin kærlighed til naturen, der betød mange og lange vandreture og gav anledning til en ubetalelig rigdom på livsindhold, der er formidlet gennem lange passager i *Walden*. Men selvom Thoreau ofte fremhæver glæderne ved sin egen måde at leve på og bruger sig selv som positivt *eksempel* på en alternativ livsmåde, der ikke er gennemsyret af økonomisk fornuft og borgerligt stivsind, så er det ikke det konkrete *indhold* i sit eget liv han besynger – snarere *modstanden* mod konformiteten og den kommercielle livsindstilling. Han boede da heller ikke resten af sine dage i sin hytte. Thoreau taler

> ”hovedsageligt til den masse af mennesker, som er utilfredse, og som ørkesløst beklager sig over deres hårde lod eller over tiden, som de kunne gøre bedre. Der er nogle, som klager højst og mest utrøsteligt af alle, fordi de, som de siger, gør deres pligt. Jeg tænker også på den tilsyneladende rige, men dybest forarmede af alle klasser, der har samlet sig bunker af ragelse, men ikke ved hvad de skal bruge det til eller hvordan de skal slippe af med det, og som på den måde har smedet deres egne lænker af guld og sølv” (*ibid*, side 20-21).

Mon vi ikke roligt kan konstatere, at han derved taler til langt hovedparten af menneskene i den rige del af verden i dag? Men den anti-autoritære Thoreau ønsker, som han siger,

> ”bestemt ikke, at andre skal overtage *min* måde at leve på, for, rent bortset fra at jeg måske finder mig en anden før de har fået lært den første rigtigt, så vil jeg gerne have, at der skal være så mange forskellige mennesker i verden som muligt; men enhver må omhyggeligt finde sin egen vej og følge *den*, ikke sin fars eller mors eller nabos” (*ibid*, side 74).

Både et substantielt udkast til en anden (ikke-økonomisk) måde at leve og handle på og en procedurel bekendelse til mangfoldighed tilhører kritikken af den økonomiske fornuft. Ud over at den økonomiske fornuft oplagt udsondrer ikke-økonomiske handlemåder, såvel statisk ved at gøre dem værdiløse og mistænkelige, og dynamisk ved at kolonisere dem, så harmonerer en

dominerende og i sin grundkerne ekspansiv handleform meget dårligt med forestillingen om social diversitet. Så længe den økonomiske fornuft er den dominerende sociale form, er vilkårene for reel frihed og mangfoldighed ikke til stede. Vilkårene herfor ligger i kritikken og transcendensen.

Selvom Thoreau's målgruppe er blevet eksplosivt større med tiden, og hans refleksioner efter min mening har tiltagende relevans i vores rastløst stressede overflodssamfund, om ikke andet så for at udvide horisonten og frodiggøre rummet for demokratisk meningsudveksling om økonomisk fornuft og livsformer, så indtager selv Marx, der mildt sagt ikke sætter dagsordenen, en langt mere fremtrædende rolle i samtidens politiske økonomi, end Thoreau gør. Dette skyldes nok ikke mindst, at Marx som bekendt indgående skriver sig ind i traditionen for politisk økonomi og ligeledes forholder sig immanent til udviklingstendenser i den kapitalistiske økonomi. Thoreau står i modsætning hertil konsekvent på sidelinien og bryder alle regler. Er en næsten helt igennem ekstern kritiker. Den politiske Marx henvender sig også til brede og institutionaliserede lag i befolkningen, mens den anarkistiske og individualistiske Thoreau slet ikke i samme grad appellerer til massebevægelser og politisk økonomisk organisering. Men på trods af væsentlige forskelle mellem Thoreau og Marx er der, hvad angår en opbyggelig ekstern kritik af den økonomiske fornuft, et helt afgørende positivt fællestræk.

Marx's kritik af kapitalismen, som jeg tidligere har berørt i generelle vendinger, er omfattende og kompleks. Den indeholder mange facetter og problemstillinger, der samlet tegner et billede af en social orden, der nok indebærer nødvendige og potentielt progressive tendenser, men som samtidig må omdannes fra grunden for at skabe plads til det gode liv for og mellem mennesker. Marx's vision om et andet og bedre samfund indebærer således en ikonoklastisk kritik af kapitalismen. En reformulering heraf gennem begrebet økonomisk fornuft udtømmer selvsagt ikke Marx's kritik og vision, ligesom en fremstilling af kapitalismen herigennem ikke på alle punkter falder sammen med Marx' kritiske teori om kapitalismen. Min hensigt er da heller ikke at give en omfattende og nøgtern beskrivelse af Marx's konstruktive kritik af kapitalismen, men at anskueliggøre og fremhæve, hvorledes denne relaterer sig til kritik af økonomisk fornuft. Idet *analysen* af økonomisk fornuft, der informerer kritikken heraf, er markant inspireret af Marx's kapitalismeanalyse, så er det ikke mærkeligt, at en *kritik* af økonomisk fornuft også refererer indgående til hans konstruktive kritik af kapitalismen. Kritikken af eksempelvis markedsrelationerne, af lønarbejdet, af fremmed- og tingsliggørelsen, af de undertrykkende fetichformer og af den systematiske måde, hvorpå det

abstrakt-kvantitative domæne af tilværelsen under kapitalismen dominerer menneskenes konkret-kvalitative livsverden, må således ses som vigtige aspekter af en negativ kritik af økonomisk fornuft, idet denne handleform hviler på eller er intimt knyttet til disse træk ved kapitalismen. Men den negative bestemmelse afspejler en positiv forestilling om et samfund hinsides økonomisk fornuft. Centralt i denne forbindelse står Marx's berømte distinktion mellem nødvendighedens og frihedens rige. I den umiskendelige dialektiske ånd får vi mod afslutningen af *Kapitalen* således - i en smuk passage, der er værd at citere *in extenso* - at vide, at

> ”merarbejdet overhovedet, i betydningen af et arbejde ud over de givne behov, vil altid være nødvendigt. Under det kapitalistiske system ligesom under slavesystemet o.s.v. antager dette merarbejde en antagonistisk form og får som modstykke den rene lediggang hos en del af samfundet. Et vist kvantum merarbejde er nødvendigt som sikkerhed mod tilfældigheder, til den nødvendige progressive udvidelse af reproduktionsprocessen, svarende til stigende behov og befolkningstilvæksten – fra et kapitalistisk standpunkt kaldes det opsparing, akkumulation. Det er en af kapitalens civilisatoriske sider, at den fremtvinger dette merarbejde på en måde og under betingelser, som er mere fordelagtige for udviklingen af produktivkræfterne, samfundsforholdene og tilvejebringelsen af en ny og højere form, end det var tilfældet under de tidligere former af slaveri, livegenskab osv. Den fører således på den ene side frem til et trin, hvor tvang og monopolisering af den samfundsmæssige udvikling (indbefattet dens materielle og intellektuelle goder), som en del af samfundet hidtil har udøvet på bekostning af en anden del af samfundet, bortfalder; på den anden side skaber den de materielle midler og spiren til de relationer, der i en højere samfundsform tillader at kombinere dette merarbejde med en større begrænsning af den tid, som overhovedet bruges til det materielle arbejde. […] Samfundets virkelige rigdom og muligheden for til stadighed at udvide samfundets reproduktionsproces afhænger […] ikke af omfanget af merarbejdet, men af dets produktivitet og de mere eller mindre righoldige produktionsbetingelser, hvorunder det foregår. Frihedens rige begynder i virkeligheden først dér, hvor det arbejde, der er bestemt af nød og ydre formålstjenstlighed ophører; det ligger altså ifølge sagens natur udenfor den egentlige materielle produktions sfære. Ligesom det primitive menneske må kæmpe med naturen for at tilfredsstille sine behov, opretholde og reproducere sit liv, sådan må også det civiliserede menneske gøre det, i alle samfundsformer og under alle mulige produktionsmåder. Friheden på dette område kan kun bestå i, at det kollektivt arbejdende menneske, de associerede producenter regulerer deres stofskifte med naturen rationelt, at de bringer det under deres fælles kontrol i stedet for at beherskes af det som af en blind magt; at de fuldbyrder det med det mindst mulige energiforbrug og under betingelser der er deres menneskelige natur mest værdige og adækvate. Men dette vedbliver altid at være et nødvendighedens rige. Udenfor dette begynder den menneskelige energiudvikling, der har sit mål i sig selv, frihedens sande rige, som imidlertid kun kan blomstre op med hint nødvendighedens rige som sin basis. Afkortning af arbejdsdagen er grundbetingelsen” (Marx, 1972, 3. bog side 1054-56).

Marx bliver ofte beskyldt for at være materialist eller produktionsfetichist. Den ballon skulle luften hermed være lukket ud af. Den økonomiske side af tilværelsen er en nødvendig del af ethvert (samfundsmæssigt) liv, og dette domæne kan danne grundlag for en delvis frigørelse, idet de kapitalistiske tvangs-, magt- og undertrykkelsesforhold overskrides, men denne side af tilværelsen

er aldrig tilstrækkelig for menneskenes fulde emancipation. Materiel produktion i rigeligt omfang er en nødvendig, men *ikke* en tilstrækkelig betingelse for menneskers frie udvikling af individualiteten og socialiteten. Det springende punkt i den virkelige frigørelsesproces er overgangen fra nødvendighed til frihed *udenfor økonomiens rammer*,

> ”hvor de menneskelige handlinger har individets lykke og frihed som eneste mål, hvor individets aktivitet altså er et mål i sig selv. Marx beskrev det vigtigste medium for dette som *den frie tid*. Den frie tid er tid, hvor individets aktivitet er et mål i sig selv – en tid som ikke længere bærer spor af at være en rekreationstid, der kun har mening i relation til arbejdstiden, forstået som ikke fri tid” (Carlsen et al., 1984, side 160)[1].

Forskellene og lighederne mellem Marx og Thoreau på dette punkt er karakteristiske for deres projekter og temperament. Hvor Thoreau kanoniserer den enkle og asketiske, men ikke-økonomisk rige livsførelse og stiller sig udenfor kapitalismen, så anerkender Marx *både* den positive værdi af den produktionsforøgelse, der finder sted under kapitalismen *og* overskrider den sideløbende radikalt, idet han hævder, at den højeste menneskelige rigdom ikke kan skabes indenfor det økonomiske system. Thoreau er anti-kapitalist, mens Marx er post-kapitalist, og hvor Thoreau tager den praktiske og individuelle konsekvens af sit standpunkt og omfattende beskriver og reflekterer over sit liv i frihedens rige, så er det den herskende orden, den teoretiske dimension og kapitalismens strukturelle tendenser, der optager Marx, som derfor, bortset fra i få og spredte fragmenter, hænger fast i den negative kritik og engagerer sig i den kollektive kamp for sociale omvæltninger. Men hvad økonomikritikken og i særlig grad den positive vision for det gode liv og det vigtigste middel hertil – afkortning af arbejdstiden - angår, så ligger de helt på linie med hinanden, og efter min mening bidrager deres forskellige veje til og konsekvenser af denne indsigt kun til at berige billedet af en konsekvent og præcis konstruktiv kritik af økonomisk fornuft, der peger i retning af et radikalt andet positivt grundlag for individuel såvel som kollektiv handlen og socialt liv.

I hvilket omfang materiel velstand – selv i en ikke-kapitalistisk form – er en lænke om benet på menneskene og præcis hvor meget arbejde, man således skal udføre m.m. er naturligvis diskussioner, man kan (og skal) fortsætte med i det uendelige. Men hovedpointen er, at refleksion og diskussioner af denne art placerer sig midt i fokusfeltet, og *verden åbner sig*, når denne kritik af økonomisk fornuft anerkendes og forplanter sig. Disse problemstillinger er til gengæld uforståelige og undergravende, mens refleksionen og dialogen er tidsspilde set fra den økonomiske fornufts

umenneskelige synspunkt, hvorfra vi evig og altid vil få ordineret den samme bitre teknokratiske medicin i form af den velkendte remse: mere effektivitet, større vækst, flere penge, mere marked, mere lønarbejde osv. Den økonomiske fornuft holder os indespærret i nødvendighedens rige og sikkerhedsforanstaltningerne forøges, i takt med at presset på fængselsmurene forøges, idet frihedens rige i stigende grad med overfloden falder indenfor rammerne af det muliges kunst.

Jeg vender senere tilbage til Marx's kritik af økonomisk fornuft gennem Gorz'optik. Men mellem Marx og Gorz er der blevet formuleret andre væsentlige og oplysende bud på kritik af økonomisk fornuft, der hører med til historien. Jeg har allerede i kapitel 7 givet en forsmag på Veblens kritik af den økonomiske fornuft, som nu skal uddybes. Veblen hæfter sig gennemgående ved prissystemets dominerende stilling i kapitalismen og analyserer skarpt og kritisk de negative konsekvenser af denne totaliserende strukturelle udviklingstendens. Hoveddele af Veblens produktion omhandler forskellige aspekter af pengekulturen. Hvad enten han skriver kritisk om forretningsvirksomhed, den arbejdsfrie klasse, forbrug og mode, universiteterne, religion eller engagerer sig i konstruktiv metodologisk kritik af den neoklassiske økonomi, så spiller det 'kommercielle' livssyn og den tilhørende forretningsmentalitet en afgørende rolle. Veblen er af den generelle opfattelse, at

> "[c]urrent popular taste and the popular sense of merit and dismerit are notoriously affected in some degree by pecuniary considerations. It is a matter of common notoriety, not no be denied or explained away, that pecuniary ('commercial') tests and standards are habitually made use of outside of commercial interests proper. […]It may well be that this current 'commercialisation' of taste and appreciation has been overstated by superficial and hasty critics of contemporary life, but it will not be denied that there is a modicum of truth in the allegation. Whatever substance it has, much or little, is due to carrying over into other fields of interest the habitual conceptions induced by dealing with and thinking of pecuniary matters. These 'commercial' conceptions of merit and dismerit are derived from business experience" (Veblen, 1990 [1909], side 246).

Veblen er kendt for sin objektivistiske skrivestil, sine tørre *understatements*, sin sarkastiske og ironiserende hudfletning af ved nærmere eftersyn absurde sociale skikke og normer, og således den måde hvorpå sprogets form og kreative anvendelse, samt retoriske dybdelag ofte har lige så stor betydning som tekstens faktiske indhold. Dette kommer ikke mindst til udtryk i hovedværket *The Theory of the Leisure Class* (1972 [1899]), der efterlader et uudsletteligt indtryk af en smagløs og tvangsmæssig økonomisk kultur, hvis tragikomiske pekuniære standarder og sociale normer kun konventionelt lader sig afgrænse til det primære økonomiske kredsløb og viser sig som dommedagstruende umenneskelig irrationalitet. Ligeledes, om end i noget mindre grad, i *The*

Theory of Business Enterprise (1978 [1904]), hvor det hovedsageligt er den kapitalistiske virksomhed, forretningsmanden og de i dette udfoldende univers forankrede karaktertræk og forestillinger, der er i søgelyset. Hvor Veblen således ofte på sin meget originale (med hang til det idiosynkratiske) og yderst effektive altudslettende facon går i rette med grundpillerne i den helliggjorte forretningsverden og den højborgerlige pengekultur uden at bekymre sig om at specificere eller begrunde sit eget ståsted eller kritikkens normative forståelseshorisont, så vil det være en fatal fejltagelse at slutte herfra, at han ikke har noget mere substantielt og positivt at byde på i kritikken af økonomisk fornuft.

Disse aspekter af Veblens forfatterskab og i øvrigt hans særegne skrivestil og spændvidde fra det dybt indsigtsfulde til det udpræget idiosynkratiske er godt repræsenteret i essaysamlingen *The Engineers and the Price System* fra 1921, hvor selve grundlaget for pengekulturen og dens toneangivende felt bliver underkastet en usædvanlig kortfattet og koncis kritik, der burde være pligtlæsning på alle verdens handels(høj)skoler. Tonen slås an i det første essay med den sigende titel *On the Nature and Uses of Sabotage*. Folk, der er opflasket med mainstream-økonomisk tankegods, og andre handelsrejsende i erhvervsideologi kan passende starte her, hvor socio-økonomisk sabotage, efter en kort etymologisk undersøgelse og en række tvivlsomme forbehold af klassisk veblensk tilsnit, hovedsageligt tilskrives klassen af forretningsmænd:

> ”A businesslike control of the rate and volume of output is indispensable for keeping up a profitable market, and a profitable market is the first and unremitting condition of prosperity in any community whose industry is owned and managed by business men. And the ways and means of this necessary control of the output of industry are always and necessarily something in the nature of sabotage - something in the way of retardation, restriction, withdrawal, unemployment of plant and workmen – whereby production is kept short of productive capacity. The mechanical industry of the new order is inordinately productive. So the rate and volume of output have to be regulated with a view to what the traffic will bear – that is to say, what will yield the largest net return in terms of price to the business men who manage the country’s industrial system. […] They control it for their own use, of course, and their own use means always a profitable price” (Veblen, 1921, side 8-9).

Dette indebærer, at

> ”the rate and volume of output must be adjusted to the needs of the market, not to the working capacity of available ressources, equipment and man power, nor to the community’s need of consumable goods” (*ibid*).

Forretningsfolk beskrives passende i sammenhængen som ”creatures and agents of the price system” (*ibid*, side 14), der som viljeløse markedsmarionetter og parasitiske akkumulationsmaskiner udbytter den brede befolkning og kaster grus i produktionssystemet - og fremstilles således som en effektiv hæmsko for tilfredsstillelse af menneskers materielle behov. Dette skyldes grundlæggende, at ”[p]rice is the essence of the case, whereas livelihood is not” (*ibid*, side 17), hvilket er det samme som at sige, at det er markedet og den forretningsmæssige mentalitet og ikke almindelige menneskers levevilkår og behov, der sætter dagsordenen i den kapitalistiske økonomi. Herimellem er der ifølge Veblen et skarpt modsætningsforhold, der artikuleres som forholdet mellem *forretning* og *industri*. Forretning er manipulation med prissystemet med den hensigt at opnå størst mulig profit. Industri er produktiv anvendelse og udvikling af tilgængelige ressourcer og teknologi med den hensigt at opnå størst mulig produktion af nyttige produkter. Selvom den dominerende kapitalistiske ideologi sætter forretning lig med industri, så peger disse to handlerationaler - hvor den ene tydeligvis er et hovedudtryk for økonomisk fornuft - ifølge Veblen i helt modsat retning. Forretningsfolkene er

> ”increasingly out of touch with that manner of thinking and those elements of knowledge that go to make up the logic and the relevant facts of mechanical technology. Addiction to strict and unremitting valuation of all things in price and profits leaves them, by settled habit, unfit to appreciate those technological facts and values that can be formulated only in terms of tangible mechanical performance […]; and yet the final discretion in all questions of industrial policy continues to rest in their hands. They are unremittingly engaged in a routine of acquisition, in which they habitually reach their ends by a schrewd restriction of output; and yet they continue to be entrusted with the community’s industrial welfare, which calls for maximum production. The result has been an ever increasing volume of waste and misdirection in the use of equipment, ressources and man power throughout the industrial system” (*ibid*, side 40-1 & 43).

Veblen identificerer veloplagt dette systematiske spild i den kapitalistiske økonomi som omfattende arbejdsløshed og underudnyttelse af materielle ressourcer, alskens former for salgs- og reklameomkostninger, produktion og markedsføring af overflødige og ligegyldige produkter, samt dobbeltarbejde, sabotage og omkostninger ved konkurrencesystemet, såsom monopolisering af ressourcer, information og hele produktionssystemer[2]. Af alle de overbevisende kort han har på hånden, fremhæver han så, at

> ”[s]alesmanship is the most conspicious, and perhaps the gravest, of these wasteful and industrially futile practices that are involved in the businesslike conduct of industry; it bulks

> large both in its immediate costs and in its meretricious concequences. It is also alltogether legitimate and indispensable in any industrial business that deals with costumers, in buying and selling; which comes near saying, in all business that has to do with the production or distribution of goods and services. Indeed, salesmanship is, in a way, the whole end and substance of business enterprise" (*ibid*, side 109).

De forskellige uproduktive salgsomkostninger og indtjeningen i forbindelse hermed beløber sig ifølge Veblen til gennemsnitligt halvdelen af den pris, der betales for varer og serviceydelser, men han påpeger ligeledes, at de er konstant stigende, hvilket *ceteris paribus* betyder, at leveomkostningerne konstant stiger, uden at den materielle velstand forøges tilsvarende for andre end lige netop forretningsklassen. Dette er Veblens udgave af udbytningstesen. Salgsomkostninger er "incurred solely for the purposes of business, not for purposes of industry; they are incurred for the sake of private gain, not for the sake of produktive work" (*ibid*, side 112) og elimination af disse udgifter alene ville derfor med et slag "lighten the burden of workday production for the underlying population by some fifty percent" og således naturligvis mildne denne befolkningsgruppes "perennial hardship and discontent" (*ibid*). Men i samme bevægelse naturligvis rive tæppet væk under forretningsfolkenes mest lukrative branche.

Samlet mener Veblen, at

> "if the country's productive industry were competently organized as a systematic whole, and were then managed by competent technicians with an eye single to maximum production of goods and services; instead of, as now, being mishandled by ignorant business men with an eye single to maximum profits; the resulting output of goods and services would doubtless exceed the current output by several hundred per cent" (*ibid*, side 120-1).

Omfanget kan problematiseres, men den kvalitative pointe ligger i direkte forlængelse af Marx's identificering af udbredt spild, ineffektivitet og irrationalitet i den kapitalistiske pengeøkonomi. Forskellen er her, som generelt, at Veblen reformulerer mange af Marx's teser i lyset af sit eget projekt og sin noget anderledes (meta)teoretiske forståelseshorisont, hvilket er nok til, at Veblens bidrag til den politiske økonomi ikke overholder de strenge krav, der omkranser den klassiske marxistiske disciplin. Det skal dog ikke opholde mig, idet forskellene efter min mening ikke er større, end at man med fordel kan inddrage Veblen som hovedfigur i en neo-marxistisk politisk økonomi. Hvad angår analysen og kritikken af økonomisk fornuft, der jo er temaet her, har Veblens tilgang og perspektiv nogle klare fortrin, der supplerer og skærper forståelsen - hvilket nok ikke mindst skyldes, at det blev ham beskåret at opleve mere af kapitalismens historie end Marx.

Veblens helt afgørende modsætningsforhold mellem forretning og industri kan sidestilles med Marx's modsætningspar i det kvantitativt-symbolske henholdsvis kvalitativt-materielle domæne af tilværelsen. Kapitalismen fremelsker den førstnævnte dimension, mens den sidstnævnte, som danner grundlag for levende arbejde og brugsværdi for mennesker i konkrete livssammenhænge, bliver systematisk underkuet. Ligesom Marx havde Veblen stor respekt for effektiv materiel produktion af nyttige produkter med rigelig brugsværdi, hvilket kan ses, når han ærefuldt hylder "the mechanical technology" for at være "impersonal and dispassionate", idet "its end is very simply to serve human needs, without fear or favor or respect of persons, prerogatives, or politics". Den økonomiske fornuft stikker til gengæld konsekvent kæppe i maskineriets tandhjul og modarbejder med udsøgt præcision produktionen af alle de goder, der kan tilfredsstille menneskenes materielle behov. Udover at pengekulturen yder undertvingende indflydelse på andre livssfærer og fører til kommercialisering af relationer, der ikke bør have noget hermed at gøre, så leverer den altså ikke engang den eftertragtede vare, som forretningsfolkene i deres selvforståelse, økonomerne i deres vildfarelse og den generelle befolkning som en misforståelse tror, at den gør: "a rational arrangement for administering the country's industrial system and assuring a full and equitable distribution of consumable goods to the consumer" (ibid, side 130), eller, som en moderne økonom kunne formulere det: en *effektiv* udnyttelse af samfundets *knappe* ressourcer til *glæde* for hele samfundet. Kapitalismen er det *faktisk kendte* system, der er *mest* produktivt i snæver økonomisk forstand, men dette system er samtidig gennemsyret af sabotage, spild og uproduktivt arbejde i et sådan omfang, at det er grov fejlrepræsentation af kendsgerningerne at tilbede kapitalismen som et *effektivt* og i *materiel forstand perfektioneret* økonomisk system. End ikke på egne præmisser kan kapitalismen stå distancen.

Veblen, der som Marx havde et godt øje for kapitalismens selvdestruktive tendenser, men i modsætning til Marx i sidste ende tvivlede stærkt på deres gennemslagskraft, så mod slutningen af sit liv forhåbningsfuldt frem mod tilintetgørelsen af den økonomiske fornuft til fordel for fuld industriel udbredelse af en alternativ teknologisk fornuft, der står i menneskenes tjeneste og ikke omvendt er designet til at undertrykke legitime behov og aktiviteter, samt føre til grænseoverskridende vækst i den abstrakt-feticherede symbolverden. At han i denne forbindelse utvivlsomt overvurderede teknologiens progressive karakter, idet han overså den tætte forbindelse mellem den *økonomiske* fornuft og den *teknologisk-instrumentelle* fornuft, som først

Frankfurterskolen senere kunne artikulere, ændrer ikke ved hans position som en af de helt banebrydende teoretiske kritikere af økonomisk fornuft.

Økonomisk depression og overflod

Hvis Veblen havde oplevet kulminationen af pengekulturens hovedløshed og den efterfølgende store økonomiske depression i 1930'erne, ville han utvivlsomt have anskuet perioden som en empirisk manifestation af det dybtliggende modsætningsforhold mellem den forretningsmæssige pengementalitet og den industrielle agtpågivenhed overfor reale og materielle forhold. Efter en febrilsk tid med manisk forretningsmæssig letsindighed fulgte en tilbundsgående samfundsmæssig krise, der havde graverende konsekvenser for millioner og atter millioner af mennesker og henlagde store dele af verden i socio-økonomisk choktilstand. Det er i lyset heraf, at Keynes intervenerer i den tidlige neoklassiske økonomi og ordinerer den velkendte medicin mod samfundsøkonomisk regression. Det er mindre velkendt, at Keynes ikke kun havde en kur mod de kortsigtede og umiddelbare økonomiske knaphedsproblemer, men også havde en større og kontekstoverskridende vision for samfundet på lang sigt. I modsætning til de neoklassiske økonomer gør Keynes ikke en dyd ud af nødvendigheden. Som vi har set, er den dynamiske kerne i økonomien og den økonomiske fornuft, at det økonomiske problem er vedvarende. Knaphed er en permanent uoverskridelig tilstand. Men selv under depressionens skygge, hvor knapheden på lønarbejde og basale livsfornødenheder vandt bredt indpas i de ellers så økonomisk velbeslåede og fremgangsrige kapitalistiske lande, var det i modsætning hertil Keynes'

> "profound conviction that the Economic Problem, as one may call it for short, the problem of want and poverty and the economic struggle between classes and nations, is nothing but a frightful muddle. For the Western World already has the ressources and the technique, if we could create the organisation to use them, capable of reducing the Economic Problem, which now absorbs our moral and material energies, to a position of secondary importance. Thus the author of these essays [*Essays in Persuation*], for all his croakings, still hopes and believes that the day is not far off when the Economic Problem will take the back seat where it belongs, and that the arena of the heart and head will be occupied, or re-occupied, by our real problems – the problems of life and of human relations, of creation and behaviour and religion." (Keynes, 1951 [1931], side vii).

Denne overbevisning betegner Keynes (*ibid*) som "in truth his central thesis throughout" *Essays of Persuasion*, der dækker perioden fra 1919 til 1930.

Temaet finder i særlig grad udtryk i essayet *The Economic Possibilities of Our Grandchildren*. Her afviser Keynes både tidens revolutionære og reaktionære pessimisme og slår til lyd for inspireret optimisme. Han kommer dog ikke nærmere ind på samtidens problemer, idet hans formål er at se dybt i krystalkuglen for at afkode det med rimelighed forventede niveau for det økonomiske liv om hundrede år. Keynes ser først tilbage på den enorme velstandsstigning frem til 1930 og fremskriver så en fremtidig årlig økonomisk vækst på 2 %, hvilket i 2030 giver en økonomisk velstand, der er 7 ½ gange større. Men selv uden kvantitativ økonomisk vækst i helt denne målestok mener han, at ”in the long run […] *mankind is solving its economic problems*. I would predict that the standard of life in progressive countries one hundred years hence will be between four and eight times as high as it is today” (*ibid*, side 364-5) og konkluderer, at

> ”assuming no important wars and no important increase in population, the *economic problem* may be solved, or be at least within sight of solution, within a hundred years. This means that the economic problem is not – if we look into the future – *the permanent problem of the human race*” (*ibid*, side 365-6).

Betydningen heraf må ikke undervurderes, idet det økonomiske problem ellers gennem alle tider har været *dominerende*. Løsningen på det økonomiske problem betyder, at

> ”for the first time since his creation man will be faced with his real, his permanent problem – how to use his freedom from pressing economic cares, how to occupy the leisure which science and compound interest have won for him, to live wisely and agreeably and well” (*ibid*, side 367).

Men Keynes er også meget opmærksom på, at vi ikke kan forvente en problemfri overgang til denne nye fase i menneskehedens historie, hvor livets virkelige og i sandhed evige værdier er omdrejningsaksen. Normerne er rigide, vanen er en streng herre og ikke alle vil i øvrigt være lige godt rustet til overgangen fra slid og slæb til frihed og lediggang:

> ”The strenuous purposeful money-makers may carry all of us along with them into the lap of economic abundance. But it will be those peoples, who can keep alive, and cultivate into a fuller perfection, the art of life itself and do not sell themselves for the means of life, who will be able to enjoy the abundance when it comes” (*ibid*, side 368).

Den mennesketype, der peger mod fremtiden, finder sin primære udfoldelsessfære hinsides økonomien, og mod overgangen til frihedens rige er den økonomiske fornuft kun en hindring.

Om end Keynes ikke helt afviser tanken om fuldstændig arbejdsfrihed for nogle, så mener han, at det mest af alt gælder om at fordele det nødvendige arbejde så bredt som muligt, hvilket i overflodens tidsalder vil muliggøre en markant kortere arbejdsuge – Keynes nævner selv 15 timer som en mulighed. Keynes ser med tydeligt velbehag frem til, at

> ”[w]e shall be able to rid ourselves of many of the pseudo-moral principles which have hag-ridden us for two hundred years, by which we have exalted some of the most distasteful of human qualities into the position of the highest virtues. We shall be able to afford to dare to assess the money-motive at its true value. The love of money as a possesion […] will be recognised for what it is, a somewhat disgusting morbidity, one of those semi-criminal, semi-pathological propensities which one hands over with a shrudder to the specialists in mental disease” (*ibid*, side 369).

Vi vil endelig komme i en situation, hvor vi kan frigøre os fra alle de smagløse og uretfærdige normer og praksisser, der knytter sig til økonomien for ikke mindst igennem en mere konkret og umiddelbar livsførelse at løsrive os fra den økonomiske fornuft, der *altid* abstraktgør tilværelsen og *konsekvent* skubber frihed og livsglæde udenfor nuets horisont:

> ”We shall once more value ends above means and prefer the good to the useful. We shall honour those who can teach us how to pluck the hour and the day virtuously and well, the delightful people who are capable of taking direkt enjoyment in things, the lillies of the field who toil not, neither do they spin.” (*ibid*, side 372).

Men, advarer Keynes os, denne livssituation ligger stadig et godt stykke ude i fremtiden, og vi må stadig opholde os mindst 100 år i ”the tunnel of economic necessity”, før vi kan opleve den frydefulde rejse ”into daylight” (*ibid*, side 372). Men selv i den mørke tid ”there will be no harm in making mild preparations for our destiny, in encouraging, and experimenting in, the arts of life as well as the activities of purpose” og lad os for alt i verden ikke

> ”overestimate the importance of the economic problem, or sacrifice to its supposed necessities other matters of greater and more permanent significance” (ibid, side 373).

Selvom Keynes’ teoretiske produktion og generelle samfundssyn ligger betydeligt tættere på den økonomiske mainstream end folk som Thoreau, Marx og Veblen med deres dybtliggende radikale sindelag og revolutionære tilbøjeligheder på det videnskabelige såvel som det politiske område, hvilket vedholdenheden af neo-Keynesianismen og dennes instrumentelle rolle i den fordistiske

kapitalisme kan bevidne, så slynger de ovenstående betragtninger ham direkte ud i det genuint heterodokse univers og placerer ham i superligaen for opbyggelige kritikere af den økonomiske fornuft. Negativt har Keynes et skarpt blik for både mål-middelrationaliteten, kalkulerbarheden og knapheden, samt endimensionale former afledt heraf, og positivt skitserer hans vision et brud med alle disse karakteristiske træk ved den økonomiske fornuft. Hvis vi stiller skarpt på den universelle knaphed som nødvendig forudsætning for økonomisk fornuft, hvilket selv Samuelson – jvf. kapitel 4 - kan snakke med om, så forstår Keynes til fulde konsekvenserne af at opgive denne teoretiske og værdimæssige antagelse. Forestillingen om knaphedens endeligt, hvor langt ude i fremtiden den end lokaliseres, fører uigenkaldeligt til den økonomiske fornufts kollaps, for underminering af grænseløshed indfører i samme bevægelse grænser, og grænser indebærer en genuin omverden. Denne genuine omverdens indtræden i universet betyder, at *økonomien må sættes i forhold til noget udenfor sig selv*, og når det sker, så åbner der sig en refleksiv dimension af åbenhed, der *i sig selv umuliggør den økonomiske fornuft*. Denne tendens skærpes naturligvis kun, hvis denne omverden konciperes som kvalitativt mere værdifuld end økonomien. Så kan vi for alvor tale om ikke kun tendentiel og abstrakt, men også reel og håndgribelig post-økonomisk fornuft, der sprænger det økonomiske verdensbillede i stumper og stykker. Dette er det springende punkt i den kvalitative dimension af kritikken af økonomisk fornuft. Men i forlængelse heraf er der en række anden ordens kvalitative problemstillinger med tilhørende eller -knyttede kvantitative udtryk. Hvorfor eksempelvis arbejde med en horisont på 100 år eller endnu længere tid?

Det ses, at Keynes' kvantitative tidshorisont blandt andet afhænger af, at der ikke finder vigtige krige sted. Udover at alle krige er vigtige for de mennesker, der berøres af dem, så må anden verdenskrig betegnes som en af de absolut mest destruktive af slagsen i historien. Ikke desto mindre mener Galbraith så tidligt som i 1958 i *Det rige samfund*, at tiden er moden til,

> "at vi arbejder os fri af de forældede og udspekulerede tankesæt, der hører fattigdommen til, [og] bliver […] i stand til for første gang at se de nye opgaver og muligheder der ligger foran os" (Galbraith, 1969 [1958], side 27).

Efter min opfattelse skyldes diskrepansen mellem Keynes og Galbraith primært - hvis vi holder anden verdenskrig udenfor betragtningen - to historiske fænomener i den mellemliggende periode, der tilsammen får Galbraith til at anskue økonomiens problem med nye øjne og fremskynde overflodens tidsalder. For det første den eksponentielle vækst i reklame- og salgsomkostninger,

samt kommerciel propaganda og for det andet den massivt vedvarende høje økonomiske vækst i efterkrigstidens kapitalisme, der langt oversteg selv Keynes' mest optimistiske fremskrivning. I denne situation står det klart for Galbraith, at

> "[d]ersom produktionen således skaber de behov, som den søger at mætte, eller hvis behovene udvikles sideløbende med produktionen, kan man ikke længere bruge behovenes livsvigtige karakter som begrundelse for produktionens store betydning. Produktionen udfylder kun et tomrum som den selv har skabt. […] [D]et individ, som går ind for betydningen af produktion til at tilfredsstille disse behov, [er så] i nøjagtig samme situation som en tilskuer, der applauderer en hvid mus' anstrengelser for at holde sig oppe på det hjul, som drives frem af dets egne anstrengelser" (*ibid*, side 144).

Eller, hvis det er mig tilladt at modificere og radikalisere metaforen; i denne situation reducerer mennesket sig selv til at være i musens rolle på et hjul, der kun sætter farten op i samme takt, som man anstrenger sig yderligere i forsøget på at undgå at blive væltet omkuld. Dette er naturligvis billeder på den grundlæggende problematik i økonomiens paradoks, som Galbraith i sin fremragende bog lægger til grund for en hovedsageligt immanent kritik af økonomisk fornuft. Hensigten understreges ikke mindst afslutningsvis, hvor vi får serveret endnu et rammende billede på økonomiens meningsløshed i overflodens og den kommercielle massepropagandas tidsalder:

> "Det er én ting at møblere et tomt værelse. At blive ved med at fylde det op til gulvet knager, er en ganske anden. Ikke at have fundet en løsning på produktionsproblemet ville have været ensbetydende med at lade mennesket fortsætte i dets ældste og alvorligste vanskæbne. Men det ville være fuldt så tragisk ikke at forstå at vi har løst det og derfor ikke gå videre til de næste opgaver" (*ibid*, side 280).

Men Galbraith fortæller os ikke noget om, hvad disse næste opgaver er, og svagheden ved dette ræsonnement er, at hvor væsentlig og overbevisende en immanent og/eller negativ kritik end er, så behøves der efter min mening tillige en ekstern kritik, der indebærer *en positiv og virkelighedsnær vision om aktiviteter og livsudfoldelse hinsides økonomisk fornuft*, hvis man skal gøre sig nogen som helst forhåbning om at kile sig ind i det massive ydre, der kendetegner den økonomiske fornuft. Men når dette er sagt, er den immanente dimension af kritikken på ingen måde uvæsentlig som del af en *samlet* kritik, idet den konfronterer den økonomiske fornuft delvist på egne præmisser, og således har større gennemslagskraft, samt appellerer til en bredere forståelseshorisont. Så vidt man altså forudsætter evnen til og værdien af logiske ræsonnementer. Stadig indenfor rammerne heraf, så peger en immanent kritik på dette felt i sig selv i retning af en ekstern og opbyggelig positiv kritik, idet det, jeg her lidt misvisende kalder en immanent kritik, i realiteten er en ekstern kritik af

den grund, at den økonomiske fornuft strengt taget er hinsides enhver form for kritik på sine egne selvtillukkende præmisser. En kritik af økonomisk fornuft lader sig eksempelvis ikke kalkulere og er alene af denne grund ekstern – selv en 'immanent' kritik af økonomisk fornuft må nødvendigvis basere sig på et ikke-økonomisk standpunkt. Hvorfor så ikke eksplicitere den og lade den indtræde i refleksionens lyskreds, i stedet for at implicitere den og derved tendentielt lade den forfalde i dogmatismens dunkle halvmørke? Omvendt skal det dog tilføjes, at hvor økonomisk fornuft på den ene side markeres skarpt af selvomsluttende præmisser, så er den ikke fri for indre modsigelser, der på den anden side indebærer, at den økonomiske fornuft indeholder en selvoverskridende tendens. Alt dette understreger vigtigheden af en *dialektisk kritikform* i omgangen med økonomisk fornuft, der supplerer dialektikken mellem forklaring og kritik.

Denne form for kritik, der i særlig grad finder sit forbillede og mest fornemme udtryk hos Marx i hans kritik af både kapitalismen og den politisk økonomiske diskurs, genkender vi i en anden væsentlig fremstilling på et lidt senere tidspunkt under efterkrigstidens økonomiske højvækstperiode, der ellers på mange måder udtrykker den samme livsholdning og det samme grundsyn som Galbraith. Ophavsmanden til denne fremstilling er Heilbroner, der mod afslutningen af *The Making of Economic Society* fortsætter et stykke videre, hvor Galbraith sætter det sidste punktum, og således reflekterer over markedets og den økonomiske fornufts absolutte grænser og domænet hinsides. "The succession of stages of economic development", mener Heilbroner, "does not promise to come to an end in the high consumption economies of the present" (Heilbroner, 1962, side 231-2). Den eksponentielle videnskabelige og teknologiske udvikling, den enorme kapitalakkumulation og den resulterende økonomiske velstandsstigningstakt

> "all point to a future in which the economic environment will be as substantially altered from its present-day condition as that present-day condition is different from economies in a far lower stage of evolution" (*ibid*, side 232).

Denne problemstilling udfordrer selve grundlaget for det økonomiske problem. I fremtiden vil det økonomiske knaphedsproblem ifølge Heilbroner glide endnu mere i baggrunden, end det allerede er tilfældet. Kampen for overlevelse vil ikke påkalde sig den primære opmærksomhed, og økonomisk vækst vil på ingen måde indtage den særstilling i den samfundsmæssige praksis, som den gjorde under knaphedens tidsalder,

> ”[r]ather, the central problem which is likely to confront societies of tomorrow is nothing less than the creation of *a new relationship between the economic aspect of existence and human life in its totality*” (*ibid*).

Denne igangværende proces kalder Heilbroner veloplagt for overflodsproblemet, og idet

> ”the advanced societies do their job of linking science with life, of taking the edge off scarcity, there opens before them a great alternative. On the one hand, the opportunity arises to divert society’s energies away from their eternal economic concerns to new areas of human fulfillment - education, the arts and sciences, recreation and personal cultivation, the beautification of the environment. On the other hand, the opportunity also presents itself to occupy the new area of human freedom with the production and consumption of an ever larger volume of ever less-valued goods” (*ibid*, side 232-3).

Valgmuligheden fremstilles diplomatisk som åben for menneskeheden, men neo-marxisten Heilbroner er naturligvis ikke blind for hvilken toneangivende udviklingstendens, der ligger i forlængelse af den hidtidige kapitalistiske ekspropriation og ekspansion[3]. Markedssamfundets veletablerede mekanismer fortsætter uden betænkeligheder med at dirigere den menneskelige energi ind i de vanemæssige økonomiske kanaler på trods af knaphedens endeligt, og – som Heilbroner fortsætter i traditionen for lakoniske *understatements* –

> ”[t]hus the danger exists that the market system, in an environment of genuine abundance, may become an instrument which liberates man from real want only to enslave him to purposes for which it is increasingly difficult to find social and moral justification” (ibid, side 233).

Dette fører ifølge Heilbroner til en kronisk motivationskrise i kapitalismen, der indenfor systemet påkræver nye disciplineringsmåder såsom massereklamen, der oplagt tilsigter at holde mennesket fast i et jerngreb som vareforbruger og derved maser livskraften ud af det frigørende potentiale i overflodsproblemet.

Ud over overflodsproblemet konfronterer Heilbroner ligeledes det, han subversivt kalder arbejdsproblemet, hvilket er produktionssiden af den samme basale problemstilling, som overflodsproblemet er konsumptionssiden af:

> ”Over most of the past, work has been an onerous imperative of existence. The need to work has been the universal prerequisite of social continuity – a prerequisite which crowded out much else of life. Even in the most advanced nations today, work continue to be an

> inescapeable requirement for the majority, although its demands have been incomparably lightened over the years. This importunate and exhausting predominance of work is certainly to be markedly diminished in the not too distant future" (*ibid*, side 234).

Heilbroner skyder på, at en arbejdsuge på 30 eller måske endda 20 timer ligger indenfor mulighedsområdet i år 2000. Også dette skaber problemer for det kapitalistiske system, idet (løn)arbejdets tendentielle afskaffelse peger i retning af en stadig mere omfattende livsudfoldelse udenfor økonomiens rammer. Ud over indkomstuligheder betyder dette ekstrapolerende, at *frihedens rige tendentielt materialiserer sig selv under kapitalismens almindelige dynamik*, hvilket ud over at være frigørende selvsagt åbenbarer et basalt modsætningsforhold i kapitalismen og den økonomiske fornuft, der på den anden side forudsætter knaphed som evig nødvendighed. Reguleringen af dette modsætningsforhold påkræver ligeledes disciplinering såsom kunstig opretholdelse af en lang og stressende arbejdsuge for en del af befolkningen, koblet med massive disciplineringsforanstaltninger såsom meningsløst tvangsarbejde over for lønarbejdsløse og i sidste instans et voksende proletariat af passiviserede udstødte, der i princippet kunne leve i frihedens rige men i stedet fastholdes i undertrykkelses- og dominansforhold som 'ineffektive' andenrangsmennesker. Denne problematik vender jeg tilbage til i næste kapitel.

I den gennemautomatiserede verden, som teknologien i følge Heilbroner fører os i retning af, er universel deltagelse i den økonomiske proces ikke længere en grundantagelse, der ikke kan problematiseres,

> "[o]n the contrary, it is perfectly possible to assume that economic engagement will become the function of a minority rather than the overwelming majority, that work will become more of a privilege than a necessity" (*ibid*).

Fordelingen og reguleringen af denne fritid kan ikke overlades til markedet, der i fritid kun ser en ubrugt ressource, der kan eksproprieres af forretningsvirksomhed, lønarbejde, vareforbrug eller andre praksisformer, der samlet kan karakteriseres som tilhørende den økonomiske fornufts primære domæne. Overflods- og arbejdsproblemet påkræver løsninger, der ligger hinsides kapitalismens virkemåde og ekspansionstendenser. For Heilbroner

> "the implications of a changing economic environment are clear enough. In the forseeable economies of genuine abundance and technological mastery, the market mechanism appears to have a declining functional relevance. Both economic and social problems can be divined

> for which some sort of planning, rather than the market, must provide the answer" (*ibid*, side 235).

Heilbroner er klar over de radikale konsekvenser heraf og appellerer derfor til folks evne til at forestille sig et nyt samfund, der er gennemgribende forskelligt fra kapitalismen "in which the work of society has been reduced to a small fraction of its present time and in which the social product is very large" (*ibid*). I et sådant samfund

> "the economic problem turns from accumulation – public or private – towards administration. It is man who must then govern things rather than things which must govern man" (*ibid*).

Heilbroner er både forhåbningsfuld og fuld af bekymring. Han ser ikke kun det frigørende potentiale i overfloden og arbejdets tendentielle afskaffelse, men også problemer og farer i hovedsageligt den regressive form, som udviklingen kan antage under et kapitalistisk reguleringsregime, men også i den overgangsproces mod frihedens rige, der kan resultere heraf. Der er intet selvfølgeligt ved frihedens rige, og den dynamiske relation mellem nødvendighed og frihed er mildt sagt ikke afklaret. Når vi skuer fremad mod grænserne for vores virkelighedsfunderede forestillingshorisont, dvs. bevæger os i yderkanten af, men indenfor de konkrete utopiers område,

> "we can see the market system itself as groping towards an ultimate transcendence of economics as a fetter on mankind. Over most of history scarcity has imposed its harsh demands on man, forcing him to acquiesce in repressive and cruel social arrangements in order that life might go on. Only recently, first under the market system, more latterly under the system of command, has man begun to work towards a world in which he would be free of want – free at least, in the sense that the material requirements for a good life no longer lay beyond easy grasp. Now there can be seen the prospect of a final stage of economic development – a stage in which the making of economic society, as a painful struggle, comes to an end. For the first time, an orderly and generous solution to the economic problem begins to approach within human capability. The great question will then be whether men will use their triumph over nature to achieve a much more difficult victory over themselves (*ibid*, side 235-6).

Efter denne dobbeltsidede formulering sætter Heilbroner til gengæld sit sidste punktum. Forbindelseslinierne til Marx's forestillinger om frihedens rige behøver næppe at blive skåret ud i pap, ligesom temaer fra også andre kritikker af den økonomiske fornuft træder klart frem, uden dog at være ekspliciteret. Heilbroner er meget opmærksom på strukturer og mekanismer indenfor kapitalismen, der må overskrides, for at frihedspotentialet ikke bliver subsumeret under den

økonomiske fornuft, ligesom han på linie med eksempelvis Keynes også opdyrker det individuelle perspektiv, idet han i denne sammenhæng reproducerer det velkendte paradoks, at sociale forandringer kræver at menneskene ændrer sig, mens afgørende forandringer i menneskers mentalitet og handlinger er vanskelige at forestille sig uden sociale og strukturelle omvæltninger. Ligesom sine forgængere i den politiske økonomi er Heilbroner i øvrigt meget kortfattet, hvad angår kommunismen, socialismen, frihedens rige, eller hvad man nu vælger at kalde den genuint emanciperende, post-kapitalistiske samfundsform, der viser sig som en reel mulighed gennem kapitalismens egen udvikling, men som kapitalismens udvikling gennem udvidelse af økonomisk fornuft i samme bevægelse er en massiv bremseklods for realiseringen af[4].

De klassiske marxister kan i denne forbindelse læne sig opad forestillingen om en immanent revolutionær omvæltning, der én gang for alle steder kapitalismen til hvile, og nærer i relation hertil en naiv forventning om, at det evigt frie og lykkelige post-revolutionære samfund uden store vanskeligheder vokser frem af kapitalismens aske og udvikler sig smukt og harmonisk. Post-marxister (som Keynes) kan ligeledes mere eller mindre subtilt henvise til en ikke mindre naiv forestilling om, at markedsøkonomien gradvist og/eller gennem milde reformer, eller måske gennem ændringer i menneskers mentalitet, vil forudskikke sin egen radikale transcendens. Efter min mening kan man nå langt ved at syntetisere disse synspunkter og overskride dem dialektisk, som også den neo-marxistiske Heilbroner gør, når han hverken er strukturalistisk revolutionsteoretiker eller individualistisk mentalitetshistoriker men fortaler for et balanceret synspunkt, der indeholder centrale aspekter af begge synsvinkler. Dette kommer måske mest af alt til udtryk ved, at han kritisk tematiserer den *radikalt overskridende* reguleringsproblematik, der fremkommer, når man hverken har tiltro til markedet eller negationen heraf, og idet han således understreger betydningen af sociale relationer *mellem* det økonomiske og det ekstra-økonomiske. Hermed er vejen banet for at tænke i og praktisere alternativer til markedet, der ikke forfalder til den fristelse som negationen i form af stadig mere omfattende planlægning og centralisering frembyder, hvilket jo som modtendens vokser frem sideløbende med markedet under kapitalismen. Kapitalismens janusansigt frembyder på dette punkt de to modstående poler i et spektrum, der efter min mening kalder på kritisk mediering og overskridelse. Hvordan man tentativt organiserer et post-økonomisk samfund mellem eller hinsides marked og centraliseret planlægning, økonomi og ekstra-økonomi, ligger det dog udenfor rammerne af Heilbroners fremstilling at komme med et positivt bud på, der går videre end til blot at være spredte fragmenter til en løs skitse.

Kritisk teori

Før jeg når til Gorz' kritik af den økonomiske fornuft, der ligger i umiddelbar forlængelse af den markant tematiserede, men også strukturelt underdrejede tendens indenfor kritisk politisk økonomi, er der et andet væsentligt hovedspor i kritik af økonomisk fornuft, der skal inddrages. Frankfurterskolens kritik af den instrumentelle fornuft udgør en uomgængelig bestanddel i en teoretisk kritik af økonomisk fornuft, om end den omvendt ikke kan reduceres hertil, jvf. distinktionen mellem instrumentel og økonomisk fornuft i kapitel 7. Kritik af knaphedsfetichering og det økonomiske vækstimperativ *supplerer* eksempelvis kritikken af den instrumentelle fornuft, der på den ene side er mere specifik og velspecificeret end kritikken af pengebegærligheden, kommercialiseringen, markedet og knaphedsmaskineriet m.m. men på den anden side også svært uhåndgribelig og tenderende amorf. Forestillingen om og begrebsliggørelsen af en dominerende fornuftstype er analytisk befordrende og lysgivende, men når det centrale begreb så omvendt bliver overlæsset med fortættet indhold og uafgrænset, uudfoldet betydning på en helt uigennemskuelig måde, så er bidraget til begrebsklarhed og analytisk tyngde mildt sagt ikke overbevisende. Hensigten her er at kombinere den kritiske teori og den kritiske politiske økonomi, for således i foreningen herimellem at bygge videre på de styrker, der kendetegner begge synsvinkler, samt i samme bevægelse at undgå de svagheder, der ligeledes karakteriserer dem hver for sig, hvad angår den forklarende kritik af økonomisk fornuft. Dette søges i særlig grad opnået gennem hovedbegrebet økonomisk fornuft, der er tæt knyttet til instrumentel fornuft og den kritiske teori, men indplaceret i en politisk økonomisk forståelseshorisont og analytisk ramme, hvilket har afgørende konsekvenser for såvel forklaring som kritik af økonomisk fornuft.

Der ligger i dagens "forhold til teknikken noe overflødig, irrasjonalt, patogent", mener Adorno og fortsætter;

> "Dette henger sammen med det 'teknologiske slør'. Menneskene er tilbøyelige til å anse teknikken som selve saken, som mål i seg selv, som selvvirkende krefter, og glemmer at den er menneskets forlengete arm. Middelet – og teknologier er innbegrepet af midlene for menneskets selvrealisering – blir fetisjert, mens målene – nemlig et menneskeverdigt liv – bliver tildekket. De bliver irrasajonale og afskåret fra menneskets bevidssthet" (Adorno, 1972B [1967], side 146).

Denne iagttagelse opsummerer rundhåndet kerneindholdet i kritikken af den instrumentelle fornuft. Midler bliver til mål i sig selv og objektiveres gennem deres fetichkarakter, mens mål og

formålsbestemthed støbes fast og placeres udenfor menneskers rækkevidde. Rationaliteten instrumentaliseres og bliver derved irrationel og patologisk, mens irrationaliteten indtager det rationelle domæne, idet absolutte mål og retningsangivelser ligger udenfor fornuftens område. Menneskets selvrealisering og et menneskeværdigt liv bliver ofret på teknologiens alter, der opnår en sygelig grad af afgudsdyrkelse, på samme måde som tilbedelsen af varer bemægtiger sig bevidstheden under kapitalismen. I forbindelse med begrebet teknologi er det vigtigt at huske på, at dette begreb ikke kun dækker ingeniørmæssig teknologi i form af maskiner og lignende manipulationsmidler til naturbeherskelse, men også *social* teknologi i form af bureaukratisering, disciplinering, regulering, hierarkisk organisering m.m. til beherskelse af mennesker, grupper og samfund.

I *Oplysningens dialektik* bliver kritikken af den instrumentelle fornuft kædet sammen med den kapitalistiske økonomi og dennes abstrakte og praktiske fornuft, om end også matematikken, logikken, positivismen m.m. falder ind under den monolitiske kulturkreds, der dialektisk vendes på hovedet og udlægges som oplysning og fremskridt, der er slået om i formørkelse, repression og tingsliggørelse:

> ”Tænkningen tingsliggør sig selv til en på egen hånd forløbende, automatisk proces, i efterligning af den maskine, som den selv producerer, for at denne slutteligt kan erstatte den. […] Den matematiske fremgangsmåde blev så at sige til ritual for tanken. Trods den aksiomatiske selvbegrænsning placerer den sig selv som nødvendig og objektiv: den gør tænkningen til en ting, til værktøj, som den selv kalder det” (Horkheimer og Adorno, 1995 [1947], side 62).

På trods af den visionært manende dystopi er det dog ”ikke tilværelsen, der er uden håb, men den viden, som i det billedlige eller matematiske symbol tilegner sig den og perpetuerer den” (*ibid*, side 65) og som helliggør brutale kendsgerninger, samtidig med at samfundsmæssig uret bevidstløst tilsidesættes. Denne udvikling i tænkningen og kritikken heraf kan ikke anskues uafhængigt af den socio-økonomiske udvikling og dennes udslag i tanke og handling:

> ”Animismen havde besjælet tingen, industrialismen tingsliggør sjælene. Det økonomiske apparat udstyrer allerede forud for den totale planlægning på egen hånd varerne med de værdier, som er afgørende for menneskers adfærd. Siden varerne efter den frie byttehandels ophør har mistet deres økonomiske kvalitet med undtagelse af fetishkarakteren, breder denne sig som en stor stivnen ud over samfundslivet i alle dens aspekter. Gennem masseproduktionen og dens kulturs utallige agenturer får den enkelte påtrykt de normerede

> adfærdsmønstre som de eneste naturlige, anstændige, fornuftige. Efterhånden tager han kun stilling til sig selv som sag, som statistisk element, som success or failure" (*ibid*, side 66).

Temaet for dette hovedværk i den kritiske teori slås fast i sin politisk økonomiske udformning, idet det i den umiskendeligt højstemte retorik påpeges, at

> "[m]ed udbredelsen af den borgerlige vareøkonomi bliver mytens mørke horisont oplyst af den kalkulerende fornufts sol, under hvis isnende stråler det nye barbaris sæd modnes. Under herredømmets tvang har det menneskelige arbejde fra første færd ført bort fra myten, hvis tryllekreds det under herredømmet altid på ny er blevet indfanget i" (*ibid*, side 70).

Selv om karakteristikken og kritikken af den kalkulerende økonomiske fornuft hos Horkheimer og Adorno tydeligvis refererer til Marx's meget kortfattede behandling af samme emne i *Manifestet* og placerer Webers mere omfattende behandling heraf i en radikaliseret kritisk og dialektisk marxistisk horisont, så bryder kritikken også med Marx på flere punkter, som jeg ikke mener er ubetinget progressive. I Horkheimer og Adornos hænder er dialektikken negativ og monumental, hvilket får som resultat, at kapitalismekritikken (og -analysen) bliver noget grovkornet og endimensional, og ligeledes at den forestilling om latent positivitet, samt muligheden for immanent frigørelse, der løber som en strøm gennem den kritiske politiske økonomi, ikke kan opretholdes. Således kan der hverken refereres til frigørende modtendenser i kapitalismen eller for den sags skyld til positive værdier eller visioner hinsides den instrumentelle fornuft ud over et selvfølgeligt, men vagt forsvar for en ekstern, refleksiv og åben ikke-instrumentel fornuft, som ifølge deres egen teori er godt i færd med at blive udryddet for evig og altid under det økonomiske totalapparats altødelæggende selvfremdrift. På trods af deres dialektiske storsind er Horkheimer og Adorno i sidste instans modtagelige for store dele af den selvsamme kritik, som de med klinisk nøjagtighed retter mod den instrumentelle fornuft, idet den sociale kompleksitet og modsigelsesfuldhed, samt menneskers mål og positive konkrete utopier glider dem af hænde, for at blive erstattet af en tryllebindende og mod endepunktet lineær enhedsteori, der ikke blegner i sammenligning med andre abstraktgjorte fetichformer, hvad angår my(s)tisk forførelsesevne.

Dette kendetegner dog ikke hele Frankfurterskolens 1. generation. Hvis man leder efter en kritik af instrumentel fornuft, der styrer udenom mange af de faldgrupper, som hovedmændene på trods af kvaliteterne i deres banebrydende arbejde faldt i, og som i særlig grad er sensibel overfor politisk økonomisk tyngde og konkret utopisk tænkning, så ligger det lige for at søge råd hos Fromm, der i

øvrigt skrev *Det sunde samfund* i samme periode som de ovenfor citerede værker af Galbraith og Heilbroner. Jeg betragter Fromm som en forløber for Gorz i det afgørende spændingsfelt mellem Frankfurterskolens abstrakte socialfilosofi og den politiske økonomi.

Kritisk teori og kritisk politisk økonomi

I umiddelbar forlængelse af sin forklaring og beskrivelse af den forretningsmæssige orientering, der i yderste konsekvens fungerer som rettesnor for individets samlede (mulige) livsudfoldelse påpeger Fromm, at

> ”[d]enne forestilling er meningsløs. Vi kan være lykkelige eller ulykkelige, opnå visse mål og ikke nå andre, men der findes ikke noget rimeligt regnskab der viser, hvorvidt livet er værd at leve” (Fromm, 1982A [1953], side 112).

Den forretningsmæssige orientering implicerer grundlæggende en abstraktgørelse af menneskets adgang til verden, der påtvinges den konkrete livsudfoldelse og de konkrete livsrelationer - til skade for menneskenes autonomi og lykke:

> ”Vi forbruger som vi producerer, uden noget konkret forhold til de ting, vi har med at gøre. Vi lever i en verden af ting, og vores eneste forbindelse med dem er, at vi ved, hvordan vi skal håndtere og bruge dem” (*ibid*, side 101).

Det adfærdsmønster, som mennesker i det abstraktgjorte kapitalistiske samfund bliver tvunget ind i, er en automatisk udbredelse af tingslige normer, der samlet kan karakteriseres som den forretningsmæssige orientering. Lad os i den forbindelse se på vareforbruget, der er en hovedform i overflodssamfundet. Ifølge Fromm resulterer det tingslige forbrug

> ”uvægerlig i den kendsgerning, at vi aldrig er tilfredse, da det ikke er vores eget virkelige, konkrete jeg, der forbruger en virkelig, konkret ting. På den måde udvikler vi et stadig voksende behov for flere ting, højere forbrug. […] [V]ort forbrugskrav har mistet al forbindelse med menneskets virkelige behov. Oprindeligt skulle forestillingen om at bruge flere og bedre ting skænke mennesket et lykkeligere og mere tilfreds liv. Forbruget var et middel til et mål, nemlig lykke. Men nu er det blevet et mål i sig selv. De konstant øgede behov tvinger os til en stadigt voksende anstrengelse, vi bliver afhængige af de mennesker og institutioner, ved hvis hjælp vi opfylder dem” (*ibid*).

Fromm går også i rette med den universelle kalkulerbarhed, som prissystemet er det fremmeste udtryk for:

> ”Går man til koncert eller i teater, spørger man sig selv mere eller mindre tydeligt, om stykket er ’pengene værd’. Skønt dette spørgsmål har en vis overfladisk mening, er det dog dybest set meningsløst idet to inkommensurable ting bliver fremstillet i ligningen; glæden over at lytte til en koncert kan umuligt udtrykkes i penge; koncerten er ikke en vare, ej heller den oplevelse at lytte dertil. Det samme gælder, når man er på ferierejse, går til foredrag, holder selskab eller foretager sig hvad som helst, der medfører udgifter. Handlingen er i sig selv et produktivt livsudtryk og inkommensurabelt med det beløb man har betalt herfor (*ibid*, side 111).

Ud over at Fromm altså mener, at det evige pres på husholdningsbudgettet skyldes tingsliggørelse af det menneskelige og gør os utilfredse, overbebyrdede, stressede, samt afhængige af de institutioner som lægger grunden til vores fremmedfølelse, så bliver tæppet også revet væk under den økonomiske fornuft, idet kalkulerbarheden af forskellige handlemuligheder må håndfast afvises, når forskellige livsudtryk betragtes som *kvalitativt* forskellige – og uden den forløsende kvantitative sammenstilling og vurdering bliver den økonomiske fornuft neutraliseret som adfærdskodeks. Samlet formulerer Fromm en lammende kritik af økonomisk fornuft, der på vareforbrugets domæne finder udtryk i følgende karakteristik af den sjælløse, blodfattige og smålige forbrugerkultur:

> ”Hvis nutidsmennesket vovede at tydeliggøre sin forestilling om himmelen, ville det beskrive en vision i retning af verdens mægtigste stormagasin, med et opbud af nye ting og dimser, og af sig selv som kunde med bunker af penge at købe for. Man ville rende måbende rundt i dette himmerige af tingester og varer, forudsat blot at der var stadig flere og nyere ting at købe og måske, at ens naboer var lige akkurat lidt mindre bemidlede end én selv” (*ibid*, side 101).

Men Fromms kritik er ikke som Horkheimer og Adornos kun negativ og normativt ubegrundet. Den er formuleret på grundlag af en sofistikeret socialpsykologisk teori om mennesker og samfund, samt tilhørende forestillinger om det gode/sunde liv og det gode/sunde samfund, der tillader ham ikke blot at spotte og rive ned, men også tage aktivt del og forsøgsvis bygge op. Det vil føre alt for vidt, at gå i dybden med Fromm’s socialpsykologiske grundsyn i spændingsfeltet mellem Marx og Freud[5], så jeg vil forsøge at holde tungen lige i munden og blot skitsere grundkernen i hans positive vision - som led i en positivt overskridende kritik af økonomisk fornuft. Overfor den bidende kritik af den økonomiske fornuft og dens institutioner samt regulering, sætter Fromm en helt anden livsform og handlemåde, som han mener er i pagt med menneskers reelle behov, friheds- og udfoldelsestrang. For nu at starte med forbruget, som jeg har brugt som eksempel ovenfor, så mener Fromm at det ”burde være en konkret menneskelig handling, hvori vores sanser, legemlige krav og æstetiske sans, d.v.s. hvor *vi* som konkrete, sansende, følende og dømmende menneskelige væsener,

er implicerede. Det at forbruge burde være en betydningsfuld, menneskelig og produktiv oplevelse" (*ibid*, side 100), hvilket står i skærende kontrast til upersonlige supermarkeder, iskolde storcentre og kommerciel massereklame. Det bør være den konkrete livsudfoldelse og brugsværdien, der spiller hovedrollen, mens de abstrakte ting og bytteværdien må væltes ned fra piedestalen. "Lykke", mener Fromm,

> "hidrører fra oplevelsen af produktiv livsførelse og udnyttelsen af de evner til kærlighedens og fornuftens brug, der forener os med vores omverden. Lykke består i at vi berører virkelighedens klippegrund, opdager vores eget jeg og vor enhed med andre såvel som vor forskellighed fra dem. Lykke betyder en tilstand af intens indre aktivitet og oplevelsen af den voksende sjælelige energi, der indtræffer i skabende forbindelse med verden og os selv. Heraf følger, at lykke ikke kan findes i den tilstand af indre passivitet og i den forbruger-holdning, der gennemsyrer det fremmedgjorte menneskes tilværelse. Lykke betyder at opleve fylde, ikke tomhed, der trænger til at fyldes" (*ibid*, side 149).

Fromm understreger som humanist, at der ikke her er tale om idealer for den lykkelige tilværelse, der skal påtvinges mennesket eller som kun kan opnås, hvis folk overvinder deres 'natur' eller deres 'medfødte egoisme', men en mennesket iboende stræben, der folder sig ud, *såfremt de samfundsmæssige forudsætninger herfor er til stede*. Der skal være tale om en sund kultur,

> "[f]ørst og fremmest et samfund, hvor intet menneske er et middel for andres mål, men altid og uden undtagelse er et mål i sig selv. Altså hvor ingen bliver brugt eller bruger sig selv til andre formål end at udvikle sine egne menneskelige evner, - hvor mennesker er i centrum, og hvor alle økonomiske og politiske bestræbelser gælder dets vækst." (*ibid*, side 200).

For at undvige en oplagt misforståelse, så skal det tilføjes, at dette samfund ikke for Fromm er et statisk og modsigelsesfrit vakuum udenfor tiden, ikke

> "'dagenes ende', 'fuldbragthed', en tilstand af fuldkommen harmoni, hvor ingen konflikter eller problemer møder mennesker. Tværtimod er det menneskets skæbne, at dets tilværelse er belastet med modsigelser, som det må løse uden nogensinde at kunne opløse dem" (*ibid*, side 260).

Det sunde samfund er et skridt i den rigtige retning, ikke den endelige rejse.

Det fremgår, at Fromm ikke står tilbage for at bruge store ord eller vove skindet ved at uddybe sin konkrete utopi om det sunde samfund. I *At have eller at være* bliver modstillingen mellem de repressive aspekter af den eksisterende kapitalistiske kultur og den sunde kultur, der ifølge Fromm vil frisætte mennesker og deres indbyrdes relationer, stillet skarpt op som antagonismen mellem at

have og at *være*, idet disse er ”*to fundamentalt forskellige oplevelsesformer, hvis styrke hver for sig bestemmer forskellene mellem individuelle karakterer og forskellige samfundstyper*” (Fromm, 1982B [1976], side 23). Herigennem uddybes, skærpes og suppleres de betragtninger, som han foretager i *Det sunde samfund* omkring patologiske træk ved den moderne personlighed og kultur, samt de sundhedstræk og positive udviklingsmuligheder, som hans opbyggelige kulturkritik lægger op til. I den for Frankfurterskolen karakteristiske bombastiske stil hævdes det, ”at kun en fundamental ændring i menneskets karakter, der medfører, at den havende livsform erstattes af den værende, kan frelse os fra en psykologisk og økonomisk katastrofe” (*ibid*, side 153)[6], hvorefter han udfolder sit mere eller mindre praktiske program for det nye samfund og det nye menneske, der blandt meget andet indebærer en betingelsesløs årlig indkomst til alle mennesker. Det, som vi i dag kalder borgerløn, ville for Fromm i sig selv ”betyde en kolossal udvidelse af den personlige frihed” (*ibid*, side 172). Et andet eksempel fra Fromms program er, at alle former for hjernevask skal forbydes indenfor industriel og politisk reklame, idet

> ”de hypnoselignende metoder, der anvendes i avertering og politisk propaganda, er en alvorlig fare for vores mentale sundhed, og især for vores evne til at tænke klart og kritisk og for vores følelsesmæssige uafhængighed” (*ibid*, side 170).

Det er ikke svært at gøre sig vittig på Fromms bekostning i dag. I postmodernismens, anti-essentialismens og dekonstruktivismens tidsalder virker hans forsvar for objektivitet, fornuft og universelle værdier, samt hans forsøg på at sige noget systematisk, positivt og opbyggeligt, som håbløse levn fra modernismens overdrev. Efter min mening *er* der behov for at se kritisk på Fromms bidrag, bl.a. på grundlag af nyere kritisk teori og postmodernistiske temaer, men resultatet må ikke blive, at vi helt lukker øjnene for Fromms kvaliteter og forrang frem for mange andre kritikere af økonomisk fornuft. Fromm er ganske rigtigt – som mange andre store tænkere - bombastisk enstrenget, arrogant, monopoliserende og idiosynkratisk, men samtidig er han mere konkret og siger uforholdsmæssigt meget mere om ’frihedens rige’ end de økonomikritikere, der begyndende med og siden Marx har ladet de konkrete og positive visioner svæve rundt i luften uden anden jordforbindelse end højstemte fraser og antydningens kunst. På dette punkt er Fromm en teoretisk udgave af praktikeren Thoreau. Således når Fromm milevidt længere end nogle af sine forgængere, hvad angår en teoribaseret radikal *opbyggelig* kritik af økonomisk fornuft, som i usammenligneligt omfang sprogliggør og tematiserer frihedens rige/det sunde samfund for således

netop at åbne op for refleksion, begrundet kritik og videreudvikling på dette punkt. Jeg har tidligere argumenteret for, at en kritik af økonomisk fornuft, der ikke har noget andet at byde på, og/eller hvor kritikken hovedsageligt er negativ, er fundamentalt svækket overfor en armeret monolit, der selv er positivt normativt forankret.

Vi står i en meget fattig historisk situation, hvor kapitalismen anskues som den eneste mulighed, og hvor tanker om andre levemåder og samfundsformer næsten pr. refleks anskues som suspekte, urealistiske og/eller totalitære. I denne situation er der behov for (at praktisere) positive visioner og konkrete utopier, der giver mening og appellerer til menneskers egne erfaringer med et godt liv og herved frisætter sociale mulighedsrum, samt skaber muligheder for samfundsmæssig progression. Det ville falde meget dårligt i tråd med Fromms dialektiske grundholdning at se sit eget bidrag som den absolutte og endelige sandhed, men hvis man ikke har et radikalt andet sted at tale fra, bliver man uværgerligt tiltrukket og i sidste ende opslugt af den store fortælling om kapitalismens, forbrugets, markedets, pengenes og den økonomiske fornufts sundhed og lykke, der med TINA-tesen som effektivt følgesætning aldrig har stået stærkere end i dag. Jeg mener således, at Fromms mange indsigtsfulde og teoretisk gennemtænkte betragtninger kan tjene som et godt *udgangspunkt* for produktiv og konstruktiv udvikling af kritikken af økonomisk fornuft, også på det positive og konkret opbyggelige plan. Dette udgangspunkt videreführer, videreudvikler og styrker Gorz. Han skærper efter min mening mange progressive træk hos Fromm[7], ligesom han mere overbevisende formår at knytte kritisk an til traditionen indenfor også nyere politisk økonomi. Herudover har han den åbenlyse fordel, at han stadig kan udvikle sin teori og vision i samspil med kritik og samfundsmæssige forandringer.

Gorz' indfaldsvinkel er, at vores (post-)industrielle samfund står i en dyb krisesituation, som ikke kan overvindes med de redskaber, som vi umiddelbart har til rådighed, idet krisens årsager ligger begravet i netop den rationalitetsform, der oppebærer vores vanemæssige tanke- og adfærdsmønster. Forsøg på kriseløsning uden nytænkning og grundlæggende ændringer i vores handleformer virker mod hensigten og forstærker således kun den kulturelle krisetilstand. Gorz vender sig mod post-modernister, der lokaliserer krisens hovedårsag i moderniteten eller i fornuften som sådan, og taler ikke for afmodernisering, men for en refleksiv modernisering af moderniteten; ikke for dekonstruktion af fornuften, men for at indkredse og afgrænse fornuftens mulighedsområde. Det er ikke hvilken som helst fornuft, der ligger i hjertet af krisen, men

> ”that particular form of rationality we call economic, a rationality unaware of how narrow its proper limits are” (Gorz, 1989, side 2).

Udgangspunktet for Gorz’ kritik er det efterhånden velkendte, som han dog udlægger på en ny og forfriskende måde; at kapitalismen har skabt et overflodssamfund, der potentielt kan frigøre menneskers tid, arbejde og energi, men som indenfor den kapitalistiske rationalitet kun får regressive konsekvenser, idet ’nødvendighedens rige’ koloniserer de områder af tilværelsen, der ellers indeholder genuint emancipatorisk potentiale. Denne udvikling er paradoksal, idet effektiviseringen af tidligere ikke-økonomiske aktiviteter blot igen frigør ny tid i al uendelighed. Det teknologisk avancerede og økonomisk højpotente samfund af i dag lider under økonomiens paradoks og

> ”thus inevitably pose the question of the meaning and content of free time; better still, of the nature of a civilization and a society in which there is far more free time than working time and in which, therefore, economic rationality ceases to govern everyone’s time” (*ibid*, side 4).

Ifølge Gorz er der et modsætningsforhold mellem økonomi og fritid, idet

> ”the rationality governing leisure activities is, in fact, the opposite of the rationality governing economic activities; such activities consume rather than create free time; their aim is not to save time but to spend it. This is holiday time, time for extravagance, time for gratitious activity which is an end in itself. In short, such time has no utility, nor is it the means to any other end and the categories of instrumental rationality (efficiency, productivity, performance) are not applicable to it, except to pervert it (*ibid*, side 4-5).

Vi befinder os i dag i et socialt system, der på den ene side skaber enorme mængder fri tid, men samtidig ikke kan håndtere forvaltning, distribution eller anvendelse af denne fri tid, og som kun kan reagere ved at indrage stadig mere tid og stadig flere livsaktiviteter i den økonomiske sektor af samfundet, hvilket i sidste instans principielt betyder, at den økonomiske fornuft kommer til at beherske alle livsområder og –former. Men kun principielt, idet økonomisk fornuft i sig selv forudsætter ekstra-økonomiske værdier, aktiviteter og omgangsformer. Det økonomiske fornuftsregime kan ekspandere, men aldrig totaliseres. Denne udviklingstendens berøver i stigende grad os mennesker den mening og tro på fremskridt og progression, der ligger til grund for industrialismens legitimitet. Ifølge Gorz resulterer dette i en krise, der er

> ”in fact more fundamental than any economic or social crises. The utopia which has informed industrial societies for the last two hundred years is collapsing. […] When a utopia collapses in this way, it indicated that the entire circulation of values which regulates the social dynamic and the meaning of our activities is in crises (*ibid*, side 8).

Denne store krises første tegn er ikke kapitalismens (begyndende) sammenbrud,

> ”[i]t is primarily the collapse of all that gave it meaning: the bond between ’more’ and ’better’ is broken. Already the underside of growth of production can be seen in the even greater growth of the damage it causes. People are living worse while consuming more. Growth is causing more scarcity than it relieves” (Gorz, 1980, side 64).

Så længe den udvidede reproduktion af økonomisk fornuft fortsætter, vil krisen blot gribe om sig. Selvom det ser sort ud for Gorz som vel for alle radikale samfundskritikere, så mener han - som vel alle *konsistente* samfundskritikere (hvorfor ellers formulere kritikken?) – *ikke*, at vi blot skal give op og lade udviklingstendensen følge sit eget spor mod afgrunden. I stedet

> ”we must find a new utopia, for as long as we are prisoners of the utopia collapsing around us, we will remain incapable of perceiving the potential for liberation offered by the changes happening now, or of turning them to our advantage by giving meaning to them” (Gorz, 1989, side 8).

I sit forsøg på at genskabe mening og udvikle en ny konkret utopi arbejder Gorz indgående med Marx og hans forestilling om frihedens rige, men kan ikke tilslutte sig den tilknyttede forestilling om, at historiens kræfter under kapitalismen i sig selv virker for realiseringen heraf. Historien kan ifølge Gorz meget vel ende med eksempelvis fuld atomkrig, økologisk undergang eller stadig mere omfattende undertrykkelse og disciplinering, og hvis den *ikke* gør det, så er det ikke fordi historiens iboende mening realiserer sig, men fordi mennesker *tillægger* den en anden mening;

> ”[i]f, thanks to the liberation of free time, the full development of productive forces leads to economic rationality (and its crises) being transcended and individuals being freely developed, it will not be because this is the meaning of history but because we will have made history take on this meaning” (*ibid*, side 96).

Der er ikke nogen historisk nødvendighed på spil, ingen politisk vilje, der grunder i en allerede eksisterende eller kommende social basis i form af en klasse, tradition eller norm. Herved mener Gorz ikke, at der ikke er tendenser i virkeligheden, der fordrer håb for fremtiden, men snarere at der er tale om en vanskelig kamp op ad bakke uden hjælp fra historiens store tandhjul, der meget vel

kan ende med at være nytteløs i sidste ende – ud over værdien af kampen i sig selv og de (begrænsede) frirum, som den skaber i processen og/eller de regressive udviklingstræk, som den forhindrer, holder tilbage for en tid eller neddæmper. Grundlaget for den mulige vej ud af krisen og derved for muligheden af realisering af ”the full intellectual, physical, emotional, relational and moral development of the individual” (*ibid*, side 98) finder Gorz i den undertrykte mulighed for *autonomi*, som en stadig større del af befolkningen oplever midt i den ellers omsiggribende *heteronomi*:

> ”The limited autonomy work and modes of societalization offer individuals is sufficient to make a growing number of them aware of their potential and of the limits of the autonomy conceded them” (*ibid*).

Økonomiens paradoks har afsløret sig selv gennem sin skærpelse. Kapitalismen har mistet sin grundlæggende legitimitet, sin sammenhængskraft og sin evne til at motivere folk. Omvendt stiger kravet fra flere og flere om ikke-økonomiske værdier og om en grundlæggende reorientering af samfundet, men denne omsiggribende tendens finder ikke let udtryk indenfor det etablerede system, da de politiske partier og arbejderbevægelsen ikke kan håndtere den. Dette efterlader et rum for en ny politisk, post-økonomisk bevægelse, der overskrider parlamentarismen og den klassebaserede fagbevægelse. Dette tema vender jeg tilbage til i næste kapitel[8].

Gorz’ utopiske vision tager som nævnt sit udgangspunkt i Marx’s forestilling om nødvendighedens og frihedens rige, men ifølge Gorz,

> ”in our daily experience, it is no longer so much the freedom/necessity distinction which is the decisive, but the autonomy/heteronomy opposition. Freedom consists less (or rather consists less and less) in freeing ourselves from the work we need to do to live and more in freeing ourselves from heteronony, that is, in reconquering spaces of autonomy in which we can will what we are doing and take responsibility for it” (*ibid*, side 166).

Autonomi betegnes som den sfære ”i hvilken individet er suverænt ophav til sine handlinger, uden nødvendighed eller alibi eller undskyldning” (Gorz, 1981, side 126). Klassiske eksempler på autonome aktiviteter er (som hos Aristoteles og Marx) handlinger, der kun er motiveret af at bringe det gode, det sande og det smukke til verden. Heteronomiens område omfatter ”the totality of specialized activities which individuals have to accomplish as functions co-ordinated from outside by a pre-established organization” (*ibid*, side 32) og skellet mellem dem konciperes kort som

”between the auto-regulated sphere of civil society and the hetero-regulated sphere of the industrial-state megamachine” (*ibid*, side 36). Efter Gorz’ mening er der ikke nogen krystalklar separation mellem de to sfærer, og i et komplekst og differentieret samfund kan ikke alle aktiviteter tilhøre autonomiens sfære, idet det

> ”vil [de] kun kunne, hvis basis-fællesskabet, hvilende på selvbestemmelse og gensidighed i relationerne, omfattede hele verden, eller hvis verden kun havde samme omfang som fællesskabet og var blottet for knaphed, for kræfter der er fjendske overfor menneskelivet, og for tvang. Begge dele er umulige ” (Gorz, 1981, side 126).

Reformuleringen af forestillingen om nødvendighedens og frihedens rige fører altså for Gorz frem til, at vi må operere med en *dual* utopi, idet den autonome sfære af tilværelsen ikke kan have fuld udstrækning.

Den duale utopi om et samfund bestående hovedsageligt af fri tid, som mennesker selv kan disponere over, har som sit grundlag, at autonomiens sfære dominerer det individuelle og det sociale liv, og at denne sfære med tiden får en stadig større udstrækning, idet effektiviseringen i den heteronome sfære successivt forøges. Det er (tilegnelsen og udvidelsen af) den autonome sfære, der giver post-industrialismen *mening*, og som er den primære konkret utopiske *målsætning*, men

> ”[f]orudsætningen for en ekspansion af autonomiens sfære er altså, at der findes en heteronom produktion, der er industrialiseret, men begrænset til de samfundsmæssigt nødvendige goder og tjenesteydelser, som ikke kan realiseres med samme effektivitet gennem autonome aktiviteter” (*ibid*, side 134).

Idet heteronomi for Gorz hovedsageligt er kapitalismen og den økonomiske fornuft, inklusive de strukturer, mekanismer og reguleringsformer m.m. – herunder også store dele af statens aktiviteter – der understøtter udfoldelsen og udbredelsen heraf, så handler det altså positivt om at (gen)erobre rum udenfor kapitalismen, samt at transcendere den økonomiske fornuft, idet denne skal indtage *en sekundær rolle som middel til post-økonomiske mål gennem større autonomi*. Dette skal hovedsageligt ske gennem en reduktion af arbejdstiden, altså en frigørelse fra arbejdet og den heteronomi, der knytter sig til lønarbejdet under kapitalismen. Selvom Gorz’ ikke-reformistiske reformisme[9] altså bibeholder en kapitalistisk sektor i samfundet, så hører det med til historien, at han regner med, at

> ”[a] reduction in working hours will allow individuals to discover a new sense of security, a new distancing from the ’necessities of life’ and a form of existential autonomy which will encourage them to demand more autonomy *within* their work, political control of its objectives and a social space in which they can engage in voluntary and self-organized activities” (Gorz, 1989, side 101).

I en vis forstand bliver Marx altså vendt på hovedet, på samme facon som Marx selv vendte de utopiske socialister på hovedet. Det er ikke udviklingen af arbejdets indhold og relationer i den materielle produktion, der gennem egne processer fører til frihedens rige som samfundets mest - og stadig mere - fremtrædende sfære, men aktiviteter *udenfor* arbejdet og den materielle produktion, der rummer kimen til individuel og social selvrealisering, samt autonomiens dominans i forhold til heteronomien, og som *herefter* kan virke progressivt for minimering og civilisering af den heteronome sfære. Det helt centrale indhold i Marx’s – og som vi har set, mange andres – ’konkrete’ vision bliver bibeholdt, men den kritisk teoretiske dimension og processen mod emancipation nytænkes, reorienteres, udfoldes og gøres mere åben og refleksiv.

Gorz argumenterer således for en ny dagsorden for venstrefløjen, idet han mener, at

> ”det post-industrielle venstres højst prioriterede opgave [må] være den maksimale udbredelse, i og især udenfor familien, af de autonome aktiviteter, der bærer deres formål og lønnen i sig selv, samtidig med, at de lønnede og vare-betonede aktiviteter, der udføres for trediemand (også når denne trediemand er staten) må begrænses til et strengt nødvendigt minimum. Nedsættelse af arbejdstiden er nødvendig forudsætning; men det er ikke nogen tilstrækkelig forudsætning. Den bidrager ikke til udvidelsen af den individuelle autonomis sfære, hvis den dermed frisatte tid bliver ved med at være ’fritidens’ tomme tid, på den ene eller anden måde udfyldt med massemediernes programmerede adspredelser, kræmmernes tilbud om glemsel og hver enkelts lukken sig sammen i privatsfærens ensomhed” (Gorz, 1981, side 117).

I endnu større grad end af fri tid, som man selv kan disponere over, afhænger større autonomi af *fælles* faciliteter og selvbestemte *kollektive* aktiviteter og organiseringer[10]. Hvordan Gorz noget mere konkret ser projektet udformet og ført igennem, vender jeg tilbage til, efter at jeg har præciseret hans kritik af økonomisk fornuft og hans kritiske analyse af grænserne herfor.

Kritikken af den økonomiske fornuft er grundlæggende og på dette sted vel ikke overraskende, at denne rationalitetsform er uforenelig med – står i uoverskridelig modsætning til - autonome aktiviteter, der for Gorz er den positive referenceramme for det gode liv:

> ”The point is to understand how and in what specific ways everyone […] can take advantage of […] disposable time; and this question, which is that of the very meaning of existence, transcends all calculations and criteria of utility. This is so because the criterion of utility always asks: ’what purpose does it serve?’ For what purpose *external* to itself is an activity useful? Disposable time, by contrast, time liberated from necessary work, aquires its meaning only in those activities which have no other end than their own unfolding: they are the time of life, the very unfolding of life itself” (Gorz, 1994, side 13).

Den autonome livsudfoldelse er ikke et middel til et mål, kan ikke kalkuleres og den økonomiske regel om ’jo mere jo bedre’ er meningsløs. Af disse grunde neutraliseres effektivitetslogikken, og det økonomiske vækstimperativ visner bort. Dette betyder ligeledes, at de faktiske hovedformer for økonomisk fornuft, der dominerer i det kapitalistiske samfund, radikalt mister deres tiltrækningskraft og positive værdi. Kapitaljonglering, forretningsvirksomhed, lønarbejde, vareforbrug, cost-benefitanalyser, den forretningsmæssige orientering og den (makro)økonomiske vækst m.m. er ikke livets mål og mening, men aktiviteter, der skal begrænses mest muligt eller helt overskrides for at skabe plads til reel frihedsudfoldelse *hinsides* den økonomiske fornuft. Den irrationelle økonomiske fornuft er ikke frigørende, men undertrykkende, for så vidt som den *dominerer* den autonome sfære, hvilket netop er essensen af den planmæssige regulering og ekspansion heraf, der finder sted som led i kapitalismens almindelige udvikling. Så længe den økonomiske fornuft ikke overskrides, kan det frigørende potentiale i den økonomiske fornuft ikke udvindes. Dette er en reformulering af Marx’s kapitalismekritik. Som Marx’s kapitalismekritik er Gorz’ kritik af den økonomiske fornuft altså dialektisk. Den økonomiske fornuft har skabt den økonomiske overflod, der er en forudsætning for den autonome sfæres ekspansion og dernæst for civilisering af også den heteronome sfære, men den må radikalt overskrides, for at dette muliggøres.

Om end økonomisk fornuft kategorisk afvises som rettesnor for det gode liv, så anerkendes altså omvendt denne fornuftsforms revolutionerende historiske betydning, og Gorz’ duale utopi reserverer en plads til økonomisk fornuft selv i det gode samfund, så længe der sættes klare grænser herfor, og den ikke har primat. Man kan sige, at den praktiske kritik af den økonomiske fornuft, som Thoreau håndhævede på individuelt niveau, hos Gorz danner grundlag for den duale utopi om et samfund hinsides økonomisk fornuft. Selv den radikale kritik af økonomisk fornuft er altså ikke nødvendigvis blind for de frugter, som den økonomiske fornuft har høstet og kan bidrage med, for så vidt som den henvises til sekundær betydning og sættes under administration af og med værdier, der har en streng ekstern, dvs. ikke-økonomisk karakter. Dialektikken får hermed det udtryk, at den økonomiske fornuft både radikalt *overskrides* som antitese, idet denne fornuftsform ikke

meningsfuldt kan gøres sekundær, og sættes under ekstern administration, da der strengt taget ikke er grænser for den økonomiske fornuft og derfor ingen omverden og *bibeholdes*, idet det iboende paradoks kommer til sin ret gennem selve det forhold, at rammerne for den økonomiske fornuft sprænges i en syntese, der reflekterer, men også underminerer, denne form for irrationel og meningstom fornuft, der fornuftsgør irrationaliteten og bibringer meningstomheden mening.

Gorz understreger således, at idet økonomisk fornuft præsenterer sig som universel, objektiv og selvomfattende, er den i sig selv ude af stand til at skabe mening, og at afgøre hvor den (ikke) er relevant:

> ”As a substitute for value judgement and by dispersing with such judgement, it cannot, by its very nature, define the limits of its own applicability. These limits can only be imposed on it from the outside, precisely through value judgements which, by presenting themselves as such, deliberately deny the relevance of economic calculation when certain ethical principles are at stake” (Gorz, 1989, side 127).

Denne intervention i den økonomiske fornuft kan ses som en samtidig reartikulering af den politiske økonomi i en form, der eksplicit vedkender sig det intime slægtskab mellem videnskab og etik/politik og ikke (alligevel) forsøger at dække sig ind bag en strengt videnskabelig facade. Dette markerer ikke kun et oplagt radikalt brud med den moderne neoklassiske økonomi, men er også et opgør med den tenderende objektivistiske tradition indenfor den heterodokse økonomi, hvor politisk økonomi på trods af fornavnet tendentielt braklægger den normative/etiske politiske dimension eller forbliver en bastant dualisme. Gorz formulerer altså en i skærpet forstand forklarende kritik af økonomisk fornuft, der er bevidst om sin egen optik, og hvorfra den er formuleret. Ud over at kritikken har et substantielt indhold, er den mere procedurelt orienteret mod at gøre den økonomiske fornuft genstand for normativ afgrænsning, hvilket er en åben proces, der kun kan manifestere sig refleksivt og gennem dialog. Men også det substantielle indhold er i en dybere forstand procedurelt, idet autonome aktiviteter ikke gives en udtømmende beskrivelse og hovedsageligt bestemmes negativt som ikke-heteronomi. Det er op til mennesker selv i fællesskab med andre at udfylde det autonome rum, ellers vil der være tale om heteronomi, ikke autonomi. Kritikken rummer således den karakteristiske dobbelthed, at den både har en utopisk dimension og bud på et alternativ, men også stiller sig selv til rådighed for en diskussion om det gode samfund, der peger ud over sig selv. Hensigten er at åbne op, ved at sætte en ny dagsorden, ikke at erstatte én autoritær tillukning med en anden. Der er tale om et forslag til dagsorden, der som første punkt har

godkendelse af dagsorden, og som slutter foreløbigt af med at tematisere fastlæggelse af en ny dagsorden, der ikke nødvendigvis ligner den gamle til forveksling.

Det politisk økonomiske projekt, som Gorz hermed sætter i værk - som han betegner som kernen af den socialistiske tradition i post-industriel udformning - giver han som sagt selv tentativt indhold ved at undersøge

> ”which activities can be subordinated to economic rationality without losing their meaning and for which activities economic rationalization would be a perversion or a negation of the meaning inherent in them”(*ibid*, side 132-3).

Hans korte svar på dette retoriske spørgsmål er, at økonomisk fornuft positivt ”seems properly applicable to” aktiviteter, der skaber brugsværdi og sigter mod udveksling af varer i den offentlige sfære på grundlag af målbare tidsenheder og med så høj produktivitet som muligt (*ibid*, side 138-9). Herefter vender han sig mod en negativ indkredsning heraf ved at argumentere for og give eksempler på aktiviteter, der ligger skarpt udenfor den økonomiske fornufts grænser. Dette sker analytisk ved at ophæve en eller flere af de forudsætninger, der ligger til grund for den positive definition. Hvad eksempelvis med aktiviteter, der ikke *skaber* brugsværdi? Ikke kan/bør opfattes som varer? Ligger udenfor det offentlige rum? Som ikke kan måles og vejes og derfor ikke kan gøres til genstand for produktivitets- og effektivitetberegninger? Jeg vil give nogle vigtige eksempler på aktiviteter, som Gorz mener bør ligge udenfor den økonomiske sfære af tilværelsen - der illustrerer hans generelle indfaldsvinkel. Et kerneområde hinsides økonomisk fornuft er omsorgsområdet. Aktiviteter på dette område som eksempelvis på hospitaler, plejehjem, i børnehaver m.m. kan ifølge Gorz ikke kvantificeres, uden at der begås vold mod selve de værdier, som disse aktiviteter indebærer. Det samme gælder undervisning eller generelt alle livsforhold, hvor tætte personlige (tillids)relationer mellem to eller flere mennesker er selve forudsætningen for meningsfuldhed. Aktiviteter af denne art er inkommensurable, forudsætter empati og kræver, at mennesker giver af sig selv uden at forvente noget til gengæld. Hvad den part i relationen, der udfører et arbejde angår, så bør de penge, de tjener, ”be a means of exercising their profession and not its end” (*ibid*, side 144), hvilket jo strider grundlæggende mod økonomisk fornuft i form af lønarbejde, hvor det er lønnen (pengene), der er hovedsagen.

Indenfor området ikke-varemæssige aktiviteter arbejder Gorz med to hovedformer, der ligger udenfor økonomisk fornuft: autonome aktiviteter og *work-for-oneself* (selvarbejde), der defineres som

> ”[t]he production of use value of which we are ourselves both the originators and the sole beneficiaries” (*ibid*, side 153).

Tendensen mod at selvarbejde bliver koloniseret af økonomisk fornuft er en basal drivkraft i kapitalismen, idet eksternalisering af disse aktiviteter er en afgørende måde, hvorpå den økonomiske fornuft kan ekspandere gennem arbejdsdeling. Hvis man dyrker sine egne grøntsager og/eller tilbereder sin egen mad, ligger disse aktiviteter udenfor den økonomiske sfære, mens det industrielle landbrug og industriel forarbejdning og tilberedning af mad (dåsemad, færdigretter m.m.) ligger indenfor økonomiens rammer. I disse år hvor servicesektoren bliver set som den primære vækstsektor, er økonomisering af selvarbejdet gennem en udvidelse af servicesektoren den redningskrans, som forhåbningerne om stigende lønnet beskæftigelse må klamre sig til ifølge den ortodokse økonomiske visdom. Gorz betragter denne udvikling som et sygdomstræk. Dette skyldes delvist sociale årsager, idet

> ”a completely absurd social division of labour is established. One section of the population is so fully occupied in the economic sphere that it does not have time for the domestic chores; the other is forced to take on the domestic chores of those people who, by their devotion to work, prevent them from finding a more interesting job. Only an obstinate clinging to the ideology of work prevents advocates of this model from seeing that *if everyone worked less, everyone could do their own domestic tasks AND earn their living by working*” (*ibid*, side 157).

Af denne grund alene finder Gorz, at ”the professionalisation of domestic tasks is […] the very antithesis of liberation” (*ibid*, side 156). Men Gorz’ kritik af ’servicesamfundet’ er ikke kun forårsaget af, at han vender sig mod skabelsen af en ny underklasse af marginaliserede, underbetalte og undertrykte tjenestefolk.

Mere basalt

> ”work-for-oneself plays an essential role in the creation and demarcation of the private sphere. […] Work-for-oneself is, basically, what we have to do to take possesion of ourselves and of that arrangement of objects which, as both extention of ourselves and mirror of our bodily experience, forms our niche in the sensory world, our private sphere” (*ibid*, side 158).

Selvarbejde er ikke blot et individuelt anliggende, der tilhører individets privatsfære, men finder en naturlig forlængelse i *kollektivt* selvarbejde (work 'for ourselves') og på denne måde

> "[t]he grassroots community can thus become the intermediate micro-social space between the private and the public, macro-social space" (*ibid*, side 159).

Dette har stor betydning for Gorz, der ser kollektiv selvforvaltning og græsrodssamarbejde i civilsamfundet som det afgørende vækstlag for inddæmning af den økonomiske fornuft. Det er gennem at bygge på og udvikle samarbejde på basis af solidaritet og frivillige fællesskaber, at et meningsfuldt samfund kan genskabes, og den post-økonomiske udvikling sættes på sporet. Her spiller naturligvis også den autonome sfære ind, som Gorz adskiller fra selvarbejdet, idet autonome aktiviteter til forskel fra individuelt eller kollektivt selvarbejde hovedsageligt er mål i sig selv. Men ellers glider de forskellige kategorier af ikke-økonomiske aktiviteter ind over hinanden, hvilket bliver klart, når Gorz som yderligere eksempler på autonome aktiviteter nævner en række aktiviteter, der tilhører samme orden som undervisning og omsorgsarbejde m.m.:

> "[a]rtistic activities (whether they involve performance or creation), charitable work, worship, scientific or philosophical research" (*ibid*, side 167).

Således udstyret med en forklarende kritik af økonomisk fornuft, der har en positiv retning i form af konturerne til en refleksiv og udviklingsmæssig konkret utopi, er Gorz ikke mindst optaget af, hvordan man samfundsmæssigt kan arbejde for, at den autonome sfære og det (kollektive) selvarbejde får gode betingelser for at folde sig ud - for så forhåbentlig med tiden at underlægge sig og omskabe også den heteronome sfære. En konkret utopi er til forskel fra abstrakt utopi kendetegnet ved, at den oppebærer sin reelle mulighed i uudnyttede potentialer i det eksisterende samfund, og at der meningsfuldt kan formuleres en 'realistisk' (dvs. kritisk realistisk) politik for en transformationsproces. Dette forudsætter - som Bhaskar har vist det - en dybdeontologi, der inkluderer ikke-aktualiserede hændelser i forestillingen om det virkelige, hvilket intuitivt eller eksplicit ligger til grund for traditionen indenfor al kritisk teori. Begrebet realistisk refererer altså ikke her til det, der umiddelbart forekommer realistisk for en overfladebetragtning, men til underliggende tendenser og udviklingsmuligheder, der ligger latent og er undertrykt i den umiddelbare samfundsmæssige væren, men som kan finde udtryk og føre til (kollektiv) handling,

hvis de rette individuelle og sociale forudsætninger er til stede. En af disse forudsætninger er, at det måske umiddelbart usynlige og på overfladen umulige gøres levende og realistisk gennem en konkret politisk vision, der står på tærsklen til det eksisterende uden at lade sig begrænse af faktiske/empiriske kendsgerninger.

Selvom Gorz' skitse til et politisk program for en reorienteret venstrefløj har undergået udvikling i de omkring 40 år, hvor han har været aktivistisk skribent, og det er forskelligt, hvorledes han i de enkelte værker vægter den videnskabelige (herunder forklaring og kritik) og den mere praktiske politiske dimension, så er det grundlæggende de samme værdier og det samme engagement, der kommer til udtryk i eksempelvis *Paradisets veje* (Gorz, 1984) og *Reclaiming Work* (1999). Men da han altid tager udgangspunkt i de tendenser og muligheder, han ser som dominerende og mest progressive i *samtiden* og udlægger strategien på grundlag heraf, er hans *seneste* refleksioner over politiske muligheder og projektudkast mest relevante og påtrængende. I *Reclaiming Work*, der har undertitlen *Beyond the Wage-Based Society*, argumenterer Gorz for, at det faktiske sociale problem, vi står overfor i dag,

> ”is not a shortage of work, but a failure to distribute the wealth which is now produced by capital employing fewer and fewer workers. The remedy for this situation is clearly not to 'create work' but to distribute optimally all the socially necessary work and all the socially produced wealth” (Gorz, 1999, side 72).

Gorz forestiller sig en situation, hvor arbejdstid ikke længere vil være den dominerende sociale tid, og ser i denne positive vision

> ”the outlines of the society and the civilization which are struggling to be born beyond the wage-based society. They correspond to the cultural changes which are currently taking place" (*ibid*, side 73).

Vi må således ”rethink society on the lines of the aspirations which arise from the increased autonomy of persons, instead of concieving it in terms of capital's need to schackle and control that autonomy” (*ibid*, side 77), og for at hjælpe denne proces på vej skitserer han

> ”that 'set of specific policies' which, breaking with the wage-based society, could open this up into a society based on multi-activity and culture” (*ibid*, side 78).

Der er tale om en eksperimenterende og eksplorativ fremtidsvision, som først af alt bygger på en åbning af folks forestillingshorisonter og ekspliciterer/bryder med de (skjulte) antagelser, som de dominerende diskurser kultiverer (tilslører) – og som har øjnene rettet mod underliggende progressive tendenser i kapitalismen og det samfund, der ligger hinsides kapitalismen. Projektet rummer som hoveddel støtte til de alternative politikker, praksisser og sociale eksperimenter, der ligger udenfor statens og kapitalens magtapparater. Gorz' konkrete politikforslag har tre hovedpunkter: en garanteret tilstrækkelig indkomst til alle, en kombination af omfordeling af arbejde med individuel og kollektiv kontrol over tiden, samt tilskyndelse til opblomstring af nye sociale relationer og former, nye samarbejds- og udvekslingsrelationer - gennem hvilke sociale bånd, solidaritet og sammenhængskraft vil blive dannet hinsides lønrelationen.

Det ligger udenfor rammerne af denne fremstilling at gå i dybden med Gorz' politiske vision og projektskitse, men det ville omvendt være urimeligt at sætte punktummet her, så jeg vil sige lidt mere herom. "Securing of income" mener Gorz, "is the first precondition for a society based on multi-activity" (*ibid*, side 80), og han argumenterer således for en betingelsesløs borgerløn til alle på et niveau, der er tilstrækkeligt højt, til at man kan leve af den. Bevægelsen i retning af borgerløn i denne udformning skal ledsages af tiltag henimod at fordele en faldende mængde arbejde på flere hænder under bedre vilkår, altså hovedsageligt skridt i retning af en gradvis reduktion i arbejdsugen på samfundsplan, samtidig med at der indbygges fleksibilitet på de arbejdendes (ikke kapitalens) præmisser, idet

> "[w]ork must be made more discontinuous; the workforce must be given a choice between a very wide range of forms of discontinuity, with the result, that discontinuity of working can be transformed into a new freedom – *into the right to work intermittently and to lead a multi-active life in which professional work and unpaid activities supplement and complement each other*" (*ibid*, side 94).

Her peger Gorz på de danske orlovsordninger som det mest omfattende eksempel på politikker, der fører i retning af aktivitet udenfor arbejdsmarkedet, men mener i sidste ende ikke uventet, at der skal helt andre og radikale ting på bordet - som dog orlovsordningerne kan tjene som eksemplarisk eksempel på. Der er behov for radikalt at forandre arbejdet;

> "[t]o change it by divesting it of all its reifying constraints (hours, hierarchy, productivity) which reflects its subordination to capital and which, so far, have determined the essence of what is currently known as 'work'. To change it by reconciling it with a culture of daily life,

> an art of living, which it would both extent and nourish, instead of being cut of from them […;] to live it as an activity merged in the flow of life, a path to the full development of the senses, towards power over oneself and the external world, and a bond with others" (*ibid*, side 99).

En bevægelse i denne retning kan eksempelvis ske gennem en frivillig ordning, hvor voksne på forskellige tidspunkter i deres liv kan blive tilbudt et kortere eller længere frivilligt 'civilt servicejob', der indebærer mulighed for en hel række aktiviteter af miljømæssig, social og/eller kulturel/kunstnerisk art. Folk, der accepterer sådan et tilbud, vil få en 'løn' svarende til normal levestandard i ikke kun den periode, de arbejder under programmet, men i en periode, der eksempelvis er to eller tre gange længere - helt betingelsesløst.

Hvad angår de sociale rammer som fritidssamfundet må udvikle som alternativ til den heteronome sfære, så mener Gorz, at

> "[u]rban policy can give a decisive boost to [the] ferment of varied self-activity, in which the project for a new and different society can begin to take shape and become aware of itself. […] The reconstitution of a liveable lifeworld presupposes clearly laid-out, polycentric towns and cities, in which each district or neighbourhood offers a range of sites accessibly to everyone at any time for self-activities, self-providing, self-directed learning, exchanges of services and knowledge; a profusion of day-nurseries, parks, meeting places, sports grounds, gymnasiums, workshops, music rooms, shools, theatres and libraries; dwellinghouses with meeting places and walkways, play areas for children, restaurant/kitchens for the old or the disabled etc" (*ibid*, side 100).

I denne forbindelse henviser Gorz til, at der er brug for materielle rammer, indenfor hvilken en ny subjektivitet og et fælles projekt kan vokse frem, der overskrider individuelle og lokale erfaringer, og fortsætter herefter med at fremhæve *Local Exchange Trading Systems* (kooperative netværk) som "among the best examples of large-scale social experimentation" (*ibid*, side 102)[11]. Kooperative netværk bygger på seriel reciprocitet, idet en times arbejde, som en anden i netværket yder én, skal tilbagebetales ved, at man yder en times arbejde til enhver anden af netværkets medlemmer. Dette ligger til grund for en pengelignende enhed, der dog adskiller sig radikalt fra de penge, vi ellers kender, idet de har en begrænset anvendelighed (fx 3 måneder) og kun kan anvendes indenfor netværket. Dette sætter en effektiv stopper for fremkomst og akkumulation af kapital, modvirker spekulation og underminerer i sidste instans gennemgribende økonomisk fornuft som social dominansform. Simpelt - men med radikale konsekvenser for den sociale interaktion. Kooperative cirkler opretholder selvbestemmelse, hvad angår arbejdets karakter og art, idet der ikke

er nogen forudbestemt definition på, hvad der tæller som arbejde, og idet de bygger på en ikke-hierarkisk organiseringsform, der ifølge Gorz bibeholder menneskers kritiske bevidsthed og værdighed - og opleves som frie og ikke-fremmmedgjorte. Alt dette medvirker til at styrke menneskers kritiske og bevidst proaktive holdning overfor organisering og arbejdets kvalitet i den kapitalistiske økonomi, der kan udvide mulighedsområdet og anbringe den heteronome sfære (den økonomiske fornuft) på den plads, som den retteligt bør have i menneskers liv; som nødvendig og uomgængelig, men genuint sekundær, dvs. underordnet menneskers lykke og frihed.

Opsamling og afrunding

Kritikken af økonomisk fornuft er et begyndelsespunkt, ikke et slutpunkt. Ovenfor har jeg gennemgået, tolket, reartikuleret, ekstrapoleret og kommenteret nogle af de væsentlige og skoledannende bud på kritik af økonomisk fornuft, der er blevet formuleret gennem tiden i den politiske økonomi, den kritiske teori og i den syntetiserende tradition herimellem, som man kan kalde kritisk politisk økonomi[12]. Fra Thoreau over Marx, Veblen og Keynes til Galbraith, Heilbroner, Adorno, Fromm og Gorz er der en grundlæggende enighed, hvad angår kritikken af og grænserne for den økonomiske fornuft, og ikke mindst en fælles forståelse omkring det forhold, at virkelig menneskelig lykke og frihedsudfoldelse finder sted *hinsides* den økonomiske fornuft – om end på basis heraf. Efter min mening kan dette slægtskab danne basis for et genuint og artikuleret værdimæssigt modspil til den økonomistiske utilitarisme m.m. i den neoklassiske økonomi og *rational choice* teorien, der går på tværs af ellers dybe skel i den heterodokse økonomi. Sådan en forankringsramme er af vital betydning i en samlet opbyggelig kritik af den moderne økonomiske ortodoksi, idet den latente normative kraft indenfor denne tradition skal frem i lyset og konsekvent udfordres fra et radikalt andet ståsted, hvis ikke den skal vedblive med at henfalde til mystificerende forførelse.

Men til trods for denne basale overensstemmelse mellem en række store politiske økonomer og kritiske teoretikere, som altså ikke må undervurderes, er der omvendt mange (sekundære) punkter og områder, hvorpå uoverensstemmelser og uenigheder trænger sig på. Hvis jeg skal nævne nogle få diskussionsemner, så er tidsperspektivet et oplagt stridspunkt, ligesom omfanget af det nødvendige brud med kapitalismen, samt (regulering af) processen hen imod et mere menneskeværdigt samfund ikke er enkle problematikker, der tillader fikse løsninger og endegyldige svar. Efter min opfattelse har alle de nævnte forfattere på hver deres måde bidraget med vigtige

synsvinkler og opfattelser, som ikke lader sig feje af bordet, men jeg mener samtidig, at Gorz er den der, på skuldrene af de andre, er mest overbevisende, tidssvarende og er kommet længst i forhold til at formulere en klar og præcis forklarende kritik af økonomisk fornuft, der ud over at kombinere forklaring og kritik på en forbilledlig måde i rigt mål inddrager den positive konkret utopiske dimension, værdidiskussionen og diskuterer konkrete politikudkast, der forholder sig indgående til samtidens kulturelle og politisk økonomiske situation.

Men ligesom jeg i kapitel 7 har formuleret en immanent kritik af den hovedsageligt forklarende dimension af Gorz' arbejde, så er det vigtigt at tilføje, at heller ikke hans positivt opbyggelige kritik repræsenterer et nagelfast endepunkt. Jeg synes blandt andet, at det er meget problematisk, at han ikke forholder sig til forholdet mellem rige og fattige lande. I den rige del af verden er der for mig at se ingen tvivl om, at vi er tynget af overfloden, men der er over en milliard mennesker i verden, der stadig lever under absolut fattigdom med reelle knaphedsproblemer såsom mangel på mad, husly og rent vand. Eksklusion af denne dimension bliver yderligere problematisk, når man påtænker, at vores økonomiske overflod i de rige lande delvist skyldes dominansstrukturer i den internationale politiske økonomi, sådan at vores velstand i et vist omfang er lig med andres fattigdom. På dette grundlag kan man sige, at udvidelsen af vores autonomi i den rige del af verden vil ske på bekostning af andre menneskers autonomi. Global omfordeling er således en problematik, der efter min mening må indrages i den praktiske kritik af økonomisk fornuft, hvilket naturligvis får afgørende konsekvenser. Ikke mindst i globaliseringens tidsalder. I den mere teoretiske afdeling finder jeg også, at der er behov for at præcisere og videreudvikle dele af Gorz' kritik i forlængelse af den teoretiske kritik, der blev formuleret og praktiseret i kapitel 7. Reguleringsaspektet bør tildeles særlig og skærpet opmærksomhed, og det vil være en fordel at skelne mellem eksempelvis de forskellige faktiske hovedformer for økonomisk fornuft, samt i øvrigt konsekvent inddrage den forretningsmæssige orientering, (makro)økonomisk vækstfanatisme og cost-benefitproblematikken. Der er også synsvinkler, som Gorz ikke behandler, men som kan bidrage til en mere nuanceret kritisk forståelse af økonomisk fornuft, såsom modstillingerne demokrati/plutokrati, proces/resultat, kvalitet/kvantitet, samt *frigørelse* af tiden i modsætning til den *kompression* af tiden, som den økonomiske fornuft konsekvent forstærker, og som kommer til markant udtryk i samtidens stigende stresstendens.

Disse kritiske overvejelser skal dog ikke opfattes som et præludium til en længere redegørelse for et nyt, bedre og mere omfattende bud på en teoretisk kritik af økonomisk fornuft, men omvendt som en måde at få gennemtrumfet det altid vilkårlige punktum, der ligeledes altid vil være foreløbigt efter en uomgængeligt ufuldstændig fremstilling. Mine afsluttende kommentarer til dette kapitel er således et forsøg på at sammenfatte og afrunde kritikken af økonomisk fornuft på dette abstraktionsniveau ved at fokusere på nogle generelle tematikker og aspekter.

Kritikken af økonomisk fornuft rejser flere spørgsmål end den besvarer, og vender sig mod fornuften som instrument. Opgaven er ikke at erstatte én totalitær handleform med en anden, der blot er besmykket med præfixet kritik. Hensigten er grundlæggende at frigøre fornuften fra det lufttomme rum, som den befinder sig i, og kritikken skal ikke presses ned over hovedet på folk, som den endegyldige sandhed om verden og den gode samfundsform. Forestillingen om det gode liv og det gode samfund skal hverken videnskabeliggøres eller monopoliseres, men må vokse ud af menneskers egne erfaringer og ønsker, og udvikle sig gennem demokratisk dialog. Men dette sker ikke af sig selv. For at denne proces kan muliggøres og faciliteres, skal TINA-tesen sprænges, der skal formuleres forklaring og kritik af den herskende fornuft og samfundsorden, og der skal udvikles og opdyrkes alternativer såvel i teori som i praksis.

Kritikken af den økonomiske fornuft er afgørende herfor. Denne er en værdimæssigt baseret, men (meta)teoretisk funderet og informeret kritik af den dominerende fornufts- og handleform i et kapitalistisk samfund, der er bevidst om sin egen fejlbarlighed, vedkender sig sit ikke-reducerbare ansvar som normativ forståelseshorisont og vender sig mod den undertrykkende videnskabeliggørelse af videnskaben og etikken – som den finder sted i den ortodokse økonomi og i øvrigt i det hegemoniske positivistiske verdenssyn. Samlet set er der tale om såvel en fri- som en fornuftsgørelse af fornuften og en *ikonoklastisk* kritik af den monolitiske økonomiske fornuft, der rummer både en immanent og en ekstern dimension. Den immanente kritik afdækker den økonomiske fornuft som et absurd og i stigende grad meningsløst paradoks, der på trods af frigørende potentialer i realiteten dominerer menneskene ved tvangsmæssig regulering og udvidet repression gennem objektiverede mekanismer. Den eksterne kritik behandler grænserne for den økonomiske fornuft og ikke mindst domænet hinsides og indplacerer denne ikke-, ekstra- eller post-økonomiske livssfære som samfundsudviklingens positive værdimæssige fundament. En tæmmet økonomisk fornuft kan kun skabe basis for udfoldelsen af - må aldrig *erstatte* - ekstra-økonomiske

aktiviteter, målsætninger, refleksion og dialog. Kritikken af den økonomiske fornuft fordrer altså en radikal reformulering af den sociale problematik og stiller sig grundlæggende kritisk overfor en samfundsform, hvor den økonomiske fornuft har primat – og ikke mindst en samfundsudvikling, hvor den økonomiske fornuft systematisk udvider sit råderum med støtte fra et reguleringsregime, der i høj grad er et selvstændigt hovedaspekt af den regressive meningsafvikling. I sin udvidede og mest konsekvente og overbevisende form indeholder kritikken af økonomisk fornuft også en positivt opbyggelig konkret vision, der suppleres af praktiske politikker, der kan facilitere en progressiv transformationsproces med aføkonomisering som hovedmålsætning. På den ene side er kritikken altså procedurel, immanent og negativ og på den anden side substantiel, ekstern og positiv. Uden begge dimensioner er kritikkens gennemslagskraft og appel kraftigt svækket og i fare for at slå om i sin modsætning. En procedural, immanent og negativ kritik er tendentielt gennem sin radikale åbenhed og manglende evne til at forpligte sig i sidste instans med til at reproducere og legitimere *status quo*, mens en substantiel og positiv kritik i rendyrket form monopoliserer diskursen og isoleret set modvirker vedvarende kritisk selvrefleksion.

Det skal også understreges, at den forklarende kritik af økonomisk fornuft kun er ét aspekt af en samlet kritik af økonomisk teori og praksis, der også eksempelvis indebærer en mere udpræget metateoretisk dimension, og derfor efter min mening kun skal opfattes som en del af en større helhed, der indeholder begrundelser og temaer, som ligger i forlængelse af - men udenfor - det domæne, der meningsfuldt kan siges at udspænde en forklarende kritik af økonomisk fornuft. Disse overvejelser vender jeg tilbage til i det afsluttende kapitel, hvor jeg sætter den samlede afhandling i perspektiv og ikke mindst reflekterer over nogle af de begrænsninger, som et projekt af denne art nødvendigvis ligger under for. Først er det imidlertid nyliberalismen, der skal i søgelyset.

---

[1] Se ligeledes Adornos (1993 [1977]) essay *Free time*.

[2] Se i denne forbindelse også Kapp's *The Social Costs of Private Enterprise* (1950), hvorfra det supplerende kan nævnes, at "[p]erhaps the most generally recognized case of social costs of competition" betragtes som "the impairment of the physical and mental health of labourers in the course of the produktive process" (side 47).

[3] Jvf. Heilbroner (1986, 1995A).

[4] Udover at forklaring ofte skygger over kritik, så er kritikken ofte helt overvejende negativ, mens positive visioner og mulighedsrum kun postuleres lakonisk og i øvrigt overlades til læserens egen forestillingsevne. Denne tendens står i modsætning til den kvalitative og værdimæssige forrang, som denne dimension tilskrives, og må betegnes som en afgørende svaghed ved kritisk *politisk* økonomi.

[5] Jvf. Fromm (1983 [1962], 1972 [1970]).

[6] I *Det sunde samfund* beskrives menneskenes valgsituation som mellem "robotvælde (både den kapitalistiske og kommunistiske variant) – og humanistisk fællesskabssocialisme" (Fromm, 1982A, side 260). I samme spor sætter Gorz muligheden for en sund samfundsudvikling, der radikalt overskrider den økonomiske fornuft overfor en udvikling, hvor "our societies will continue to disintegrate, to become segmented, to sink into violence, injustice and fear" (Gorz, 1989, side 242).

[7] På det (social)psykologiske plan kan Gorz dog ikke stå mål med Fromm, der kan anskues som den mest konsekvente og fremtrædende fortaler for en (social)psykologisk drejning indenfor kritisk politisk økonomi. Dette er ikke mindst interessant i lyset af alternativer til den mikroøkonomiske drejning (dvs. mod det altbeherskende økonomiske menneske) indenfor mainstream-økonomien, samt i lyset af de senere års fokusering på aktør-struktursammenhængen.

[8] Se også *Farvel til proletariatet* (1981), hvor Gorz tilskriver sig tesen om post-industrialismen og undersøger konsekvenserne af denne samfundstilstand. Se ligeledes Rifkins kongeniale *The End of Work* (1995), hvor han tematiserer tendenserne mod post-markedssamfundet og argumenterer for, at "the transition from a society based on mass employment in the private sector to one based on non-market criteria for organizing social life will require a rethinking of the current world view. Redefining the role of the individual in a society absent of mass formal work is, perhaps, the seminal issue of the coming age" (side 235). Heilbroner skriver i øvrigt i et meget venligtsindet forord til *The End of Work*, at bogen er "an indispensable introduction to a problem that we will be living with for the rest of our own and our childrens lives" (Heilbroner, 1995B, side xiii). Samme problematik tematiseres i Offe (1996).

[9] Jvf. Gorz (1967 [1964]).

[10] De strukturelle vanskeligheder ved individuelle og snævert lokale løsninger bliver understreget af Offe og Heintze, der artikulerer det, de kalder 'modernitetsfælden': "The notion of a 'modernization trap' refers to the following paradox: on the one hand, a growing number of persons find themselves in a situation in which not all of their active time – or even none of it if they are unemployed – is absorbed by the labour market and gainfull activities; but, at the same time, more traditional, socially respected and institutionalized ways of spending time outside work together with others (who have time to spend at the same time) are less easily found and practiced – due to the very same process of modernization the economic dimension of which has generated more 'free' time" (Offe and Heintze, 1992, side 4).

[11] Gorz henviser her til den ovenfor citerede *Beyond Employment* af Offe og Heintze (1992).

[12] Hvilket også signalerer tilknytningen til kritisk realisme.

9. Nyliberalismen, kritik og modstand

På forsiden af DJØF-bladet nr. 16, 30. august 2002 ser vi et meget lyst billede af en smilende og selvsikkert udseende, trendy ung mand med et fremhævet reklameslips. På opslaget side 6-7 får vi opklaret, hvorfor den økonomistuderende, som forsidebilledet forestiller, er så glad og tilfreds med sit liv. Sideløbende med sit studie arbejder han mere end fyrre timer om ugen i gennemsnit, og arbejdet fylder ham konstant med glæde. ”Hvis det var for pengenes skyld, ville jeg sige op med det samme og tage et studielån. Hvert sekund, jeg er på arbejde, skal være sjovt, og det er det”, forsikrer den hårdtarbejdende økonomistuderende os ved siden af et billede med et stort reklamelogo for den virksomhed, han arbejder i, og et afskåret hoved i mere intellektuelle folder – der måske er et billede på vidensøkonomien. Dette er kun et af utallige eksempler på den måde, hvorpå det moderne (arbejds)liv i de toneangivende medier og de fremtrædende diskurser oftest fremstilles som en gave til menneskeheden og indpakkes i lag på lag af glitterpapir. Og det bliver kun bedre, forstår man. Artiklen i DJØF-bladet i det begejstrede og næsten maniske toneleje og historiens på flere måder overeksponerede placering og iscenesættelse på forsiden sender et umiskendeligt signal om, at alt er godt, og at fremtiden tegner sig næsten blændende lys. Det skal også fremhæves, at den måde, som den lønarbejdende økonomistuderende fremstiller sit arbejdsliv på, meget præcist placerer lønarbejdssfæren i frihedens rige/autonomisfæren – hinsides økonomisk fornuft. Det er slet ikke for pengenes skyld, at han arbejder, men fordi det er sjovt. Arbejdet er altså ikke et middel til et mål (penge), men *et mål i sig selv*, og de almindelige økonomiske spilleregler for arbejdslivet er tilsyneladende sat ud af kraft på trods af studieballasten. Denne karakteristik skærpes, idet arbejdet ikke kun er sjovt - han understreger, at det er sjovt *hele tiden uden undtagelse*, hvilket er et stærkt idealbillede på det ultimativt gode, selvrealiserede liv hinsides nødvendighed, heteronomi og andre hæmninger.

Men er det rigtigt, at man i det moderne lønarbejde til fulde kan få realiseret økonomikritikernes forestillinger om det gode, selvbestemte liv hinsides økonomisk fornuft? Er der - som man kan få indtrykket af i samfundsdebatten og de markante videnskabelige post-diskurser[1] - over et bredt felt tale om, at økonomi(sk fornuft) har aftagende relevans og betydning i samtidens virkelighed? Hensigten med dette kapitel er at kaste et kritisk blik på samtidens kapitalisme, som jeg – af grunde der senere vil fremgå – vil kalde nyliberalismen. Dette sker i direkte forlængelse af de begreber, analyser, forklaringsmodeller og kritikformer, der er udviklet i de foregående kapitler, og som

derfor er forudsat, men dette kapitel skiller sig ud ved at være indskrevet i en betydeligt mere konkret geo-historisk ramme, idet jeg særligt vil referere til den nære samtid og danske forhold. Formålet er således at anskueliggøre relevansen og aktualiteten af de mere metateoretiske og abstrakt teoretiske betragtninger i de andre kapitler ved kritisk at indskrive problemkomplekset i samtidens begreber, diskurser og politisk økonomiske brændpunkter, samt at relatere til og indgå i dialog med nogle af tidens markante venstreintellektuelle. Det er den mere praktiske side af sagen, som jeg i lyset af det konkretes kompleksitet vil fremstille i en mere fragmentarisk og essayistisk form, end det er tilfældet i de foregående kapitler. Således lader jeg formen afspejle sagsområdet, idet en konsekvent bevægelse fra det abstrakte til det konkrete bør indebære, at en systematisk og logiserende fremstilling brydes op og åbnes. I den mindre praktiske afdeling er hensigten at videreudvikle det kritisk teoretiske perspektiv, samt at knytte nogle teoretiske tråde sammen, som hidtil kun er antydet eller endnu ikke foldet ud. Dette spor implicerer en systematisk teoretisk bestræbelse på indsigt i, hvad der karakteriserer nyliberalismen, og hvordan kritik og modstand er kendetegnet og placeret i det nyliberalistiske samfund. Teorisporet knyttes tæt sammen med de foregående kapitler, idet det står helt centralt at analysere, hvordan økonomi, økonomisk fornuft og nyliberalismen spiller sammen som helhed i samtidens virkelighed.

Tyngdefordelingen varierer, men de to spor vil være sideløbende og informere hinanden. Jeg starter med et bredt anlagt forsøg på at indkredse hovedtendenser i samtidens kapitalisme i forhold til økonomisk fornuft og autonomi/heteronomi, og vender mig herefter mod den teoretiske kerneproblemstilling. Herefter tematiserer jeg bredt hovedelementer i samtidens radikale kritik og modstand på både det mere teoretisk-diskursive felt og det mere praktisk-materielle felt, og afsluttende karakteriserer, analyserer og vurderer jeg kort modstandsformerne i forhold til det kritisk teoretiske perspektiv, som jeg opdyrker her. Disse overvejelser og perspektiver peger yderligere i retning af aktivitet i forlængelse af indeværende projekt, uden at jeg dog vil eksplicitere en specifik strategi for videre forskning og anden praksis. Dette tema tager jeg op i kapitel 10.

Autonomi/heteronomi og økonomisk fornuft i samtidens kapitalisme

Jeg skal ikke bestride, at vores økonomistuderende ven med det tilsyneladende bundløst affable sind rent faktisk oplever sit lønarbejdsliv som en ubrudt strøm af sjove, selvbekræftende og lykkebringende stunder, men jeg kan ikke helt fraskrive mig en følelse af, at mørket på trods af det blændende lys ligger på spring lige under overfladen og truer med at overtage herredømmet, hvis

der blot åbenbarer sig en nok så lille sprække i det totaliserende skønmaleri. Hans betoning af, at han ikke kun bliver lykkelig gennem sit arbejde, men lykkelig *uden forbehold og nuancer*, lyder mere ildevarslende end betryggende og får hans tilsyneladende velsignelse til at slå om i noget, der mere ligner en besværgelse. Er han bange for, hvad der vil ske, hvis han indrømmer, at der blot er et enkelt sekund på arbejdet, der måske ikke er så forbandet sjovt? Falder hele den kunstfærdigt opbyggede idyl så sammen med et brag og efterlader et komplekst, paradoksalt og konfliktfyldt univers, der stiller sig i vejen for krampagtig positiv tænkning og endimensional hyldest – eller slår det måske så helt om i sin modsætning? Jeg skal ikke forfølge denne tangent yderligere, men blot bemærke, at der ligger en febrilsk skrøbelighed begravet i de lineært overpositive historier, vi i stigende grad udsættes for, idet det ikke kan skjules, at det er selve tilstandens *permanens*, der udgør livsnerven. Hvis blot der indfandt sig et øjebliks afbrydelse, modstand eller kritisk refleksion, må man formode at fortryllelsen ville være brudt, hvilket måske er grunden til, at netop genuin fri tid, langsomhed, eftertanke og kontemplation hører en fjern fortid til, blandt dem der konsekvent lever livet i overhalingsbanen.

En således ubehageligt påtrængende tænkepause er lige præcis, hvad en række journalister i Danmarks Radio (DR) oplevede i august og september 2002, idet de nedlagde arbejdet på grund af uoverensstemmelser med ledelsen. Denne helt uvante fri tid, som man selv kan disponere over, fik en programmedarbejder i DR til at reflektere over fleksibilitet, ledelse, konflikt, solidaritet og en række andre ting i forbindelse med hendes arbejde og liv i øvrigt[2]. Den pludseligt opståede og vel i grunden uønskede fri tid får naturligt nok spørgsmålet om anvendelsen af og indholdet i denne fri tid til at melde sig på banen. I det hektiske og fleksible moderne arbejdsliv er fri tid ikke noget, man normalt overbebyrdes med:

> ”Kan en fleksibel medarbejder forholde sig til fri tid? Altså ikke fritid, som kan udfyldes med forskellige former for frivillig beskæftigelsesterapi for at udfylde tomrummet i tiden, hvor man ikke gør nytte på sin arbejdsplads. Nej, jeg tænker på den helt frie tid, […] hvor man pludselig ikke længere får lov til at gå på arbejde og derfor må konfronteres med ægtefæller og børn, som man næppe får set så meget til i det daglige”.

DR er som mange andre arbejdspladser i såvel den private som den offentlige sektor blevet omfattende effektiviseret og restruktureret gennem de seneste år, og der er som følge heraf blevet fyret en masse mennesker, for selvom det ofte glemmes, så er effektiviseringer ofte lig med

fyringer. Men også opskruet arbejdstempo og usikkerhed. Ifølge programmedarbejderen tilhører journalister

> ”en faggruppe, der ligesom resten af det danske arbejdsmarked er vant til at skulle udvise stor vilje til omstillingsparathed og fleksibilitet i forsøget på at holde sig udenfor prikkerundernes radius. Og som alle andre fleksible medarbejdere vil vide, så bruges fleksibiliteten først og fremmest til at forlænge arbejdstiden og nedprioritere ufleksible ubekendte som familie og sociale relationer”.

Situationen på arbejdspladsen for den menige medarbejder beskrives som stressende og frustrerende, idet ledelsen sætter dagsordenen, og omstillingerne ingen ende vil tage - samt syntes uden retning og mening. ’Del og hersk’-strategien er på trods af nye velklingende managementbegreber som ”*Total Quality Management, Human Ressource Management* og hvad de skiftende religioner indenfor ledelsesstrategier nu ellers hedder”, på ingen måde gået af mode:

> ”Når man ydermere ændrer ledelsesstruktur hvert andet år, indfører nye cheflag, nedlægger og slår afdelinger sammen i én uendelighed og skærper den interne konkurrence mellem afdelingerne med stadig flere årlige udliciteringsrunder, får man efterhånden skabt en så uigennemsigtig struktur, som forekommer komplet umulig at navigere rundt i for en menig medarbejder”.

Men hvad så med den genuine fri tid, hvor der ikke lades op til næste dag, stresses af eller som præges af andre hektiske gøremål for at få tilværelsen til at hænge sammen med familie, venner, fritidsaktiviteter m.m. – og derfor opfattes som et domæne med konstant knaphed på tid, dvs. også lægger op til tidsøkonomisering? Tomhed, der kræver at blive udfyldt med beskæftigelsesterapi:

> ”Når man er vant til, at alle former for ’selvudvikling’ og ’omstillingsparathed’ relaterer sig til de krav, som din arbejdsplads sætter for dig ved din årlige ’udviklingssamtale’ er det da klart, at den frie tid forekommer så tom. Opførsel af udestuer og carporte kan vel kompensere for noget”.

Denne beskrivelse og oplevelse af det moderne lønarbejdsliv er antitesen til det billede som DJØF-bladet forsøger at formidle gennem munden på den evigglade økonomistuderende. For den lønarbejdende studerende materialiserer autonomi og frihed sig i hjertet af kapitalismen, i lønarbejdet, hvor høj løn blot er en behagelig biomstændighed. For DR-journalisten er det heteronomi, der ikke kun præger, men tenderende helt omfatter arbejdslivet, og dette arbejdsliv koloniserer så i næste række privatsfæren, sådan at autonomisfæren i sidste instans helt tømmes for

indhold og mening. Lykke, selvrealisering og frihed overfor usikkerhed, stress, ulæselighed, udefrakommende tvang og tomhed.

Men hvad den subjektive opfattelse af det (post)moderne vidensintensive arbejdsliv end er, så er der nogle strukturelle træk og tendenser, som hører med til historierne, og indenfor hvilke de personlige oplevelsesrum aftegner sig. Selvom der utvivlsomt er mennesker, der trives med det moderne lønarbejde og oplever deres arbejdsliv og måske liv i øvrigt som frit, lykkeligt og uden gnidninger, så er det efter min opfattelse alligevel DR-journalisten, der har fat i den lange ende, hvad angår realiteterne i (dele af) det moderne lønarbejdsliv. Det vil være forkert håndfast at afvise, at der er progressive træk ved nogle nye jobs og arbejdsformer i samtidens kapitalisme, men det blændende hvide og jubeloptimistiske billede af kapitalismen i dag som realiseringen af frihedens rige er omvendt blind over for selv de mest banale kendsgerninger, glider af overfor enhver basal indsigt i kapitalismens strukturer, relationer, mekanismer og modsætninger, samt mangler komplet sans for proportioner og nuancer.

DJØF-bladet åbner for så vidt selv for en mere realitetstro og kritisk analyse af arbejdsmarkedet, når vinklen på artiklen overordnet er, at økonomistuderende er ”i høj kurs”, dvs. ”en eftertragtet vare hos arbejdsgiverne”. Men det falder ikke journalisten ind, at der kan være modsætningsforhold mellem arbejdskraften som vare og det gode arbejde, eller at eksempelvis den abstrakt-kvantitative dominans i de kapitalistiske erhvervsvirksomheder sætter dybe strukturelle og relationelle grænser for medarbejdernes udfoldelsesmuligheder – eller måske endda kan vende billedet på hovedet. Det bør ikke overraske nogen, at når der er overefterspørgsel på en bestemt vare, som eksempelvis økonomistuderende, så vil der være en tendens til at prisen stiger, og når vi i denne forbindelse har at gøre med den besynderlige vare arbejdskraft, så er det ikke kun lønnen, der kan skrues på, men mere generelt arbejdsforholdene, såsom indflydelse på eget arbejde, selvforvaltet fleksibilitet og bredde i arbejdsfelt. Når vi således gennem de seneste år har oplevet, at forskellige brancher har gennemgået en hastig vækst, uden at der har været kvalificerede medarbejdere nok på arbejdsmarkedet, så har det været muligt for folk i disse brancher at forhandle sig til både bedre løn og bedre arbejdsvilkår. Når så samtidig visse elementer af nyere organiseringsformer i især samme brancher ikke i samme omfang som mere industrielt betonede, er præget af stram hierarkisk styring, samt rigide kommando- og karriereveje, vil der være en gruppe lønarbejdere, der oplever - og også i en vist omfang reelt får - nogle hidtil usete muligheder for indflydelse på eget arbejde og udfoldelse

på tværs af ellers meget strengt arbejdsdelte områder. Intet af dette strider i sig selv mod en neo-marxistisk analyse af samtidens kapitalisme og det moderne lønarbejde, og det er kun for så vidt at denne delanalyse står alene og generaliseres - som det er tilfældet i forbindelse med den reaktualiserede arbejdsideologi - at man må tale om grovkornet fejlrepræsentation af virkeligheden.

For det første er kapitalistiske virksomheder bygget op omkring økonomisk fornuft. Hvis de ikke er det, så kan de ikke klare sig i konkurrencen på lang sigt. Dette betyder grundlæggende, som jeg argumenterede for i kapitel 7, at målsætningen er grænseløs profit, og at lønarbejdet systemisk reduceres til at være et middel for denne målsætning. Hvis markedet er venligt stemt, tiderne er gode og pengene flyder let ned i kapitalforvalternes lommer, som eksempelvis i IT- og telebrancherne indtil boblen brast, så vil der være rum for udbredt autonomi, frihed og selvbestemmelse i arbejdet, ligesom der i øvrigt altid vil være sprækker, der ikke er udfyldt af hårdhændet økonomisk fornuft. Men som udviklingen i de selvsamme brancher har bevist indenfor de seneste par år, så er velviljen kun til stede, så længe pengene er mange og udsigterne gode. Når krisen kradser, og der ikke umiddelbart er bedre tider i sigte, så vender bøtten, og selv tidligere højtbetalte og –skattede medarbejdere skal spænde livremmen ind og makke ret, idet den økonomiske fornuft igen begynder at tale sit uformidlede sprog. For at det ikke skal være løgn, så er der folk, der *bliver fyret*, selvom dette velkendte træk ved kapitalismen i den euforiske periode - hvor den nye økonomi mentes for evigt at medføre fuld beskæftigelse og fremskridt - gik for at være et forældet træk ved den gamle triste økonomi. Når arbejdskraften er en vare, så svinger kursen med de abstrakte markedsmekanismer som på alle andre varer, og hvis en arbejdsgiver finder, at en vare kan sælges med gevinst, så handler det om at skille sig af med den så hurtigt som muligt. Disse mekanismer og grundtræk ved lønarbejdet ligger udenfor rammerne af den enkelte lønarbejders handlerum, og sætter således klare begrænsninger for den autonomi, der kan vinde indpas i kapitalistiske virksomheder. Hvis der er en anden vare, der skønnes at have en højere værdi ved gennemgangen af de 200 jobansøgninger eller til ansættelsessamtalen, så kan en person ønske sig et job nok så meget og aligevel ikke få det, og hvis markedskonjunkturerne ikke er gode, så er det ud af vagten, hvor glad man end er for sit job.

Det forhold, at det er kvantitative og abstrakte forhold, der dominerer i forretningsvirksomheder, forskubber ligeledes balancen fra den enkelte medarbejders autonomi og konkrete livsomstændigheder. Alt skal, hvis det overhovedet er muligt, gøres op i penge, måles, sættes i

forhold til hinanden, kontrolleres, evalueres, der skal produceres *varer*, der er et *marked* for osv. - hvilket ikke altid harmonerer med konkret livsudfoldelse, mening og behovsopfyldelse igennem arbejdet. I sidste instans er aktiviteter, der ikke direkte eller indirekte bidrager til indtjeningen ikke interessante for en forretningsvirksomhed, så hvis man synes, at det er sjovt at gå lange ture i skoven og lytte til fuglene synge, eller sidde i en park med en kop kaffe, mens solen bevæger sig hen over himlen, så er man velkommen til at hengive sig til disse glæder – blot det ikke sker i arbejdstiden. Skellet er ikke absolut, der er rum for fortolkning, og der kan være aktiviteter som i et vist omfang er mulige i en lønarbejdssituation, selv om de økonomisk set er værdiløse – især i væksttider - ligesom rammerne for, hvad der er økonomi i, kan udvides til glæde for visse medarbejdere, men dette ændrer ikke ved, at *der er en basal modsætning mellem det abstrakt-kvantitative og det konkret-kvalitative*. Mange ting kan være mulige på økonomiske præmisser, men det ændrer ikke ved, at kinesisk filosofi, kontemplation, performance-kunst, marxistisk videnskabsteori og mange andre ikke-ting, som nogle mennesker synes er vældigt interessante, meningsfulde, udviklende og sjove (mål i sig selv), ikke lader sig bringe på vareform eller inden for et regime domineret af økonomisk fornuft, uden at selve meningen med disse aktiviteter visner bort.

Ligeledes skal det understreges, at mere eller mindre streng arbejdsdeling er en nødvendig del af de effektiviseringsprocesser, der finder sted gennem kapitalismens udvikling. Den gennemgående tendens er, at arbejdsdelingen tager til i styrke og strenghed med tiden. Der skal ikke herske tvivl om, at arbejdsdeling er effektiv, og at det økonomiske vækstpotentiale i denne måde at organisere processer på har været og vel stadig er enorme, men lige siden Adam Smith har det på den anden side været god tone blandt politiske økonomer at påpege arbejdsdelingens skyggesider. Den mest grundlæggende og uomgængelige af disse er, at arbejdsdeling fører til ensidighed, monotoni og forsimpling - og derved stiller sig i vejen for det hele menneske og et multiaktivt liv gennem alle livets facetter, der netop er det positive ideal for mange mennesker af ellers ganske forskellig observans. Hvis vi inddrager den økonomistuderende, der arbejder som mellemleder i en telemarketingafdeling, så kan det vel være, at dette job på mystisk vis tilfredsstiller *alle* hans krav til et godt (arbejds)liv, men hvis ens livsønsker og forestilling om det gode (arbejds)liv går på tværs af de dybe skel, der hersker på arbejdsmarkedet, såsom skellene mellem industrielle og post-industrielle beskæftigelser, ledelse og arbejdere på gulvet, bagere, slagtere, organisationsudviklingskonsulenter, økologiske landmænd, sociologer og IT-konsulenter, så har man ikke gode kår på det kapitalistiske arbejdsmarked, der tendentielt presser folk ind i nøje

afmålte kasser og stabler dem sammen i velordnede hierarkiske mønstre, der nok er effektive og gode for profitten, men som ikke altid stemmer overens med menneskers mangfoldige og kreative ønsker for tilværelsen, hvor arbejdslivet ofte er omdrejningspunktet. Arbejdsdelingen begrænser folks autonomi i lønarbejdet ligesom i øvrigt de autoritære, hierarkiske mønstre og magtstrukturer, der har vist sig at spille bedst sammen med praktiseret økonomisk fornuft på dette niveau.

En af de mærkværdige tendenser på arbejdsmarkedet i de rige lande de senere år har været den stigende gennemsnitlige arbejdstid. Et af de progressive træk ved kapitalismen har ellers været den gennemgående reduktion i arbejdstiden som følge af strukturelle forhold og arbejderbevægelsens fortsatte kamp for bedre arbejdsforhold. Men i dag ligger den pålydende arbejdstid i Danmark fast på 37 timer om ugen, og reelt arbejder mange langt mere end de knap 8 timer om dagen i hverdagene. Ligeledes er der ikke megen snak om at få arbejdstiden længere ned, end ikke i fagbevægelsen. Måske fordi arbejderbevægelsen - som Gorz ofte påpeger - opretholder sin eksistensberettigelse gennem lønarbejdermentaliteten, som jo er truet i en situation, hvor arbejdstiden ikke er den afgørende tid i menneskers liv. Ligeledes får vi med jævne mellemrum at vide, at vi slet ikke har råd til at arbejde mindre, for så er vores velfærdssamfund truet i sin grundvold, idet fremtiden vil bringe en markant relativ stigning i den ikke-produktive del af befolkningen. Ja, den tidligere finansminister mente sågar, at ”[v]i skal arbejde hårdt, ikke sætte arbejdstiden ned”[3] og fortsætter uddybende med at påpege, at

> ”[d]et går ikke at sætte arbejdstiden mere ned. Det går ikke med mere fri. Den lave arbejdstid er fra dengang, da vi skulle sætte en masse arbejdsløse i arbejde. Det er ikke problemet længere” (*ibid*).

Denne tankegang betyder også, at ”der ikke er råd til, at […] Folketinget f. eks. udvider orlovsordninger. Der flyver ikke stegte duer ind af vinduet. Danmark er så forholdsmæssigt rigt fordi alle arbejder meget”[4]. Jeg har ikke hørt noget fra den nuværende finansminister, der får mig til at tro, at der er blødt op på denne holdning i finansministeriet gennem det seneste års tid. Interessant nok er arbejdstiden ofte længst i de jobs, som bliver udråbt til at være gode jobs, hvor lønnen er høj og arbejdsforholdene relativt gode, hvilket fører til holdningen om, at det slet ikke er et problem, at vi skal arbejde mere, for det er *sjovt* at arbejde og fremtiden vil bringe mange flere af de gode, fleksible og indholdsrige jobs, som vi alle sammen med glæde kaster os over i langt over 37 timer om ugen. Fri tid er i denne misforståelse kun et negligerbart korollar til det fantastiske arbejdsliv.

Et af de mere negative fænomener ved det moderne arbejdsliv er stress, som af oplagte grunde dysses ned eller bortforklares af dem, der krampagtigt holder fast i arbejdsideologien på trods af den omklamrende overflod. Men ikke desto mindre påpeger eksperter, at ”[a]ntallet af mennesker der bukker under for stress, vokser” og vurderer, at ”dette sker i et sådant tempo, at stressrelaterede lidelser og dødsfald bliver dette årtis store folkesygdom”. Undersøgelser viser i øvrigt angiveligt, at ”omkring en femtedel af danskerne næsten dagligt har symptomer på stress”[5]. Antallet af depressioner stiger også drastisk i disse år, og lykkepilleproducenterne har gyldne tider[6] - og der er tilsyneladende en sammenhæng mellem stress/arbejdspres og lykkepiller, hvilket også Københavns Politi har måttet sande. Således kunne man for nyligt se formanden for politiforeningen i København citeret for det bekymrende udsagn[7], at

> ”[d]anske politifolk er mere stressede end nogensinde før. Kravene om mere nærpoliti, bedre indsats mod vold, mandsopdækning af gadebander og nu også sikkerhed under EU-formandskabet har sat politiet under så meget pres, at flere politifolk er på lykkepiller”.

Formanden for politiforeningen påpeger yderligere, at problemet er kendt i hele landet og ikke kun i den hektiske storby, men kan ikke henvise til præcise opgørelser[8]. Stress skelner ikke mellem høj og lav og kan identificeres som markant generelt sygdomstræk ved samtidens arbejdsliv[9]. En undersøgelse af eksempelvis stress blandt ledere[10] viser, at

> ”mere end hver fjerde, 27 procent, af de aktive ledere har stærkt nedsat livskvalitet på grund af stress, der udspringer af deres arbejde, og for tidligere ledere er tallet helt oppe på 37 procent. Hver tiende af de nuværende ledere er så stressede, at det påvirker deres helbred og gør dem syge”.

I oktober 2002 åbnede den første danske stressklinik på Hillerød Sygehus, og i den forbindelse advarer initiativtageren, der er overlæge, ”mod den stress der er forbundet med de mange nye ansættelsesformer – såsom projektstillinger og lignende – hvor ansættelsesforhold er løse og uvisse” og oplyser, at det er serviceerhvervene – også i den offentlige sektor – der er ”storleverandører af stressramte”[11]. Serviceerhvervene har undergået en kraftig vækst i udviklingen mod post-industrialismen og er dem, der bliver fremhævet i forbindelse med gode jobs og positivt udviklende arbejde.

Den forøgede arbejdstid og –byrde gennem de senere år i de såkaldt gode jobs bliver samtidig ledsaget af mere subtile kvalitative forandringer, der medvirker til helt omfattende at udviske skellet mellem arbejde og fritid. Grænserne for arbejdslivet presses mod den absolutte barriere, der ikke som i Marx's tid er direkte fysisk, men i stigende grad psykisk, selv om konsekvenserne i sidste instans bliver fysiske. Hvor overudbytning af arbejdskraften tidligere hovedsageligt viste sig som forskellige former for fysisk nedslidning og fysiske arbejdsskader, så er der i de moderne vidensintensive jobs i stedet tale om forskellige former for psykisk nedslidning og psykiske arbejdsskader. Dette hænger sammen med, at der er opstået en ny skarp arbejdsdeling mellem vidensekstensivt og vidensintensivt arbejde, sådan at det vidensintensive, symbolanalytiske arbejde næsten helt og holdent er bortskåret fra (og fremmedgjort i forhold til) materielle arbejdsprocesser. En mellemleder i en telemarketingafdeling jonglerer rundt med diskurser, tal, symboler og abstrakte vareformer - ikke med maskiner, værktøj og konkret-materielle varer, hvilket kommer til udtryk i den måde, hvorpå den økonomistuderende er afbildet i selve artiklen i DJØF-bladet – som et hoved uden krop. Det er hovedet, der er hans aktiv på arbejdsmarkedet, ikke hans krop, der er et påhæng, som bare har at fungere, som den skal. En programmedarbejder i DR befinder sig ligeledes langt borte fra de mere materielle processer, der trods alt er nødvendige for, at vi kan høre hendes programmer i radioen og se dem på TV. Denne afkobling fra konkret-materielle processer gælder naturligvis også – måske endda i særlig grad – forskere på universiteter og lignende, hvilket måske er en af grundene til, at meget abstrakte og idealistiske, radikalt konstruktivistiske teorier har haft yderst gode vækstvilkår gennem de seneste år. Når man på et ekstremt arbejdsdelt marked for arbejdskraft befinder sig i en situation, hvor stort set hele arbejdstiden - der dominerer tiden i det hele taget - indbefatter diskurser, abstraktioner og tankespind, så er det måske ikke så mærkeligt, at mange føler sig tiltrukket af teoretiske perspektiver, der totaliserer og ontologiserer den erfaringsdannelse, der knytter sig til denne særlige livspraksis. Men som sagt er det ikke kun på universiteterne, at den diskursive og symbolske dominans manifesterer sig, så den sproglige/diskursive – eller mere bredt den epistemologisk-kulturelle – drejning i teorisfæren på universiteterne refererer også til aspekter af den eksterne virkelighed.

Ud over dette træk ved nogle jobtyper i dag, der i sig selv udvisker grænser - for hvordan afgrænser man en diskurs eller en symbolanalyse og sætter en stopper for sin indre monolog, når man går hjem fra arbejde? - så er der en anden og mere gennemtrængende måde, hvorpå arbejdslivet overskrider de grænser, der knytter sig til selve arbejdstiden og de aktiviteter, der udføres på

arbejdet. I de fleste moderne virksomheder er det almen praksis at arbejde med *human ressource management*, virksomhedskultur, *branding*, værdiledelse, teambuilding m.m., hvilket betyder at man, når man sælger sin arbejdskraft, ikke blot sælger sin fysiske eller for den sags skyld psykiske arbejdsevne i et bestemt tidsrum, men i en langt mere dybtgående betydning sælger *sig selv som menneskelig totalitet*, idet man som led i ansættelsen forpligter sig til at indgå i de kulturelle, værdimæssige og sociale processer, der finder sted på erhvervsvirksomheden. Man skal ikke kun arbejde for virksomheden i et bestemt antal timer om ugen, man skal identificere sig med virksomhedens værdier, mål og mission, indgå aktivt i virksomhedens sociale univers og i sidste ende *elske sit arbejde*, ellers gør man ikke sit arbejde ordentligt. I AAK Information[12] kan man eksempelvis læse, at

> ”[f]aglige og personlige kvalifikationer ikke altid [er] nok. Jobansøgere skal i højere grad kunne matche og realisere virksomhedens brand […]. For at kunne differentiere sig på markedet må virksomhederne udtrykke deres værdier i form af kultur, vision og omdømme. Og fremtidens nøglemedarbejdere udpeges efter deres evne til at udvikle og bidrage til virksomhedens ståsted i holdninger og konkrete handlinger. De skal ikke kun udvise forståelse for virksomhedens værdier, men kunne realisere dem overfor kolleger, kunder og samarbejdspartnere”.

Hertil supplerer en konsulent, at ”corporate branding for alvor [er] kommet i fokus, og det betyder en større forventning om, at medarbejderne kan identificere sig med virksomhedens værdier og være med til at omsætte dem i praksis”. Dette korresponderer med Gorz’ teoretiske karakteristik af det post-fordistiske arbejde:

> ”In the post-Fordist enterprise, technical knowledge and professional skills are only of value when combined with a particular *state of mind*, an unlimited openness to adjustment, change, the unforseen; in short, that willing disposition which in English is termed ’eagerness’. It is the applicants’ personalities, their attitudes to work that will decide in the first instance whether or not they are employed” (Gorz, 1999, side 43).

Når dette er tilfældet, er det uklart, hvilken vare man sælger til virksomheden, og grænserne mellem hvad der er arbejde/heteronomi og fritid/autonomi bliver udpræget flydende, hvorfor arbejdet kan strække sig meget langt, for hvis man identificerer sig med og elsker sit arbejde, så er det naturligvis *aldrig* gjort godt nok. Ikke nok med at en 37 timers arbejdsuge ikke er et absolut mål, men en mærkeligt fjern og flydende mindstegrænse, idet mange i dag som sagt arbejder langt mere på den kvantitative skala. Mere basalt er spørgsmålet: hvornår har man nogensinde fri, når

arbejdspladsen på denne måde griber langt ind i privatsfæren og bemægtiger sig ikke blot menneskets arbejdskraft, men menneskets værdier, holdninger, personlighed, sociale behov, ja, menneskets menneskelighed? Kan man tillade sig at have en kæreste fra et konkurrerende firma, og har man overhovedet overskud til en dyb menneskelig relation udenfor arbejdssfæren? Skal man opdrage sine børn efter virksomhedens værdisæt, og er det overhovedet rimeligt, at man på den måde sætter familien over virksomheden? Skal man som agent for virksomheden hele tiden præsentere sig fra sin bedste side, også i weekenden og når man eksempelvis er til privat middag - som vi ser det i reklamer for visse virksomheder - eller bryder man i modsat fald den uudtalte arbejdskontrakt? Her sætter jeg naturligvis tingene på spidsen, men tendensen er tydelig. Der er for så vidt udbredt enighed om, at stadig flere jobs i dag adskiller sig fra den klassiske lønarbejdssituation, som vi kender den fra den tidlige kapitalisme indtil 1970'erne. Der er til gengæld meget delte meninger om, hvad *konsekvenserne* af denne tendens på det moderne arbejdsmarked er.

Er det positivt eller negativt? På den forherligende front tales der højt og flot om en *menneskeliggørelse af kapitalismen*, idet menneskelige værdier og ikke-økonomiske mål og relationer tilsyneladende er i højsædet. Dette synspunkt overser lige så højt og flot, at for så vidt som aktiviteterne stadig udfolder sig i (forbindelse med) forretningsvirksomheder, så er de nødvendigvis underlagt abstrakt dominans, økonomisk fornuft, arbejdsdeling, markedstvang og heteronomi. Dette sætter uoverskridelige grænser for autonomien, aktiviteterne og relationerne. Set i forhold til kritikken af økonomisk fornuft er der således omvendt tale om en tenderende grænseløs *kapitalisering af mennesket*, idet lønarbejdssfæren griber ind over helt basale menneskelige forhold i privatsfæren og i sidste instans helt omfatter de menneskelige kerneaktiviteter. Hvor meget der end kan tales om fremskridt i forhold til industrielle beskæftigelser, så er der grundlæggende tale om, at heteronomisfæren udvider sig på bekostning af autonomisfæren: at *den økonomiske fornuft dominerer stadig flere livsområder og menneskelige aktiviteter gennem lønarbejdet*[13].

Når det moderne arbejde beskrives i velklingende og frigørende termer, så er fleksibilitet og omstillingsparathed gennemgående plusord. Det positive billede fremmaner et dynamisk samfund, der reagerer hurtigt og forandrer sig stadigt og progressivt til glæde for alle. Set gennem denne optik er fleksibilitet den positive modpol til konservatisme og rigiditet, mens omstilling er den positive modpol til stagnation og beton. Man får det indtryk, at fleksibilitet nødvendigvis er et gode,

og at omstilling absolut fører til noget bedre. Men hvordan ser realiteterne ud på arbejdspladserne? Jeg tror, at DR-medarbejderens beskrivelse kan genkendes af mange i den type beskæftigelse og repræsenterer et meget bedre bud end fleksibilitetsevangelisternes på, hvordan virkeligheden ser ud på et felt af denne type. Hvor fleksibilitet på visse områder kan være et gode for medarbejdere, såsom hvis der åbnes mulighed for hjemmearbejde[14], hvis arbejdstiden kan varieres fra dag til dag efter behov, eller hvis arbejdsopgaverne er mere afvekslende og selvbestemte, så kan det på den anden side også betyde dårligere arbejdsforhold og vedvarende stress eller dække over en ny tvangsform, der presses ned over hovedet på folk fra ledelseshold[15] – evt. gennem henvisning til de anonyme markedskræfter, der jo har ubetvivleligt ret, idet de udtrykker samfundets almene vilje.

I det moderne fleksible arbejdsliv er fast ansættelse et særsyn for folk, der er nye på markedet[16]. De ansættelsesformer, som dominerer billedet i dag, er korttidsansættelser, projektansættelser og konsulentansættelser. Dette bringer en grundlæggende jobusikkerhed centralt ind i billedet hos mange lønarbejdere, der var et ukendt fænomen for få år tilbage. Fænomenet finder udtryk i både den private og den offentlige sektor. Jobusikkerhed forøger konkurrencen på arbejdsmarkedet, (derfor) arbejdsvilligheden og er utvivlsomt *effektivt*, men kan næppe siges at være i overensstemmelse med de flestes opfattelse af en god fremtidssikret tilværelse med gennemsigtighed og mulighed for langtidsplanlægning. Fleksible ansættelser fremprovokerer usikkerhed, frustration og decideret angst for fremtiden. Under ansættelser, som den DR-medarbejderen levende beskriver, er fleksibilitet et ledelsesværktøj, der får den konsekvens, at enten er man fleksibel (dvs. gør som ledelsen siger) eller også er det farvel og tak. De typer fleksibilitet, som tidens omsætningsvillige arbejdsmarked fremelsker, er altså typisk ikke i lønarbejdernes interesse. Hvis fleksibilitet betyder bredde og åbenhed, og at man kan udvikle og forandre sig i sit eget tempo og i takt med egne (kollektivt medierede) værdier og behov, så er fleksibilitet et vigtigt element af autonomi og selvforvaltning. Hvis fleksibilitet er en udefrakommende og abstrakt medieret tvang, der presses igennem ovenfra ved at spille på usikkerhed og frygt, så er fleksibilitet omvendt en del af heteronomisfæren, der er uforenelig med genuin autonomi. I forretningsvirksomheder og i stigende grad også i den offentlige sektor er den sidstnævnte form for fleksibilitet den fremherskende. Noget lignende gør sig gældende i forbindelse med andre modefænomener som omstilling og konsekvent forandring/omstrukturering. Det sker en fetichering af dem, der skjuler de forhold, der ellers burde være åbenbare; at omstilling kan være (illegitimt) påtvunget ('hvis du ikke kan arbejde 50 timer om ugen i perioder, så kan vi desværre

ikke bruge dig' eller 'hvis du ikke tager på dette kursus, så er der desværre ikke plads til dig i virksomheden på sigt') og ikke nødvendigvis fører til noget bedre, samt at vedvarende og stadig mere hastig forandring kan være frustrerende og fremmedgørende, hvis den ikke er selvskabt og hvis den opleves som retnings- og/eller meningsløs. Hvorfor forandre noget der fungerer godt? Den næsten maniske stemning i nogle moderne virksomheder, hvor den ene forandringsproces (*Business Process Reingeneering* m.m.) overtager den anden med stadig kortere mellemrum, efterlader et billede af forandring og hastighed som værdier i sig selv uden omtanke for retning og indhold, mål og mening.

Jeg har hidtil stort set kun omtalt de jobs, der i dag fremhæves som nye og progressive og lægger grunden til de meget positive toner, der ledsager den kollektive lovprisning af samtidens kapitalisme[17]. Ingen analyse af arbejdsmarkedet er dog tilnærmelsesvis dækkende, hvis ikke andre dimensioner af lønarbejdssfæren omtales. For det første er der masser af jobs, selv i eksempelvis Danmark i dag, som ikke indebærer de karakteristika, der fremhæves så ensidigt positivt. Selvom man måske ikke skulle tro det, så er der stadig brug for kassedamer, rengøringsassistenter, kloakarbejdere, langtidschauffører, privatsekretærer, samlebåndsarbejdere og en hel række andre faggrupper, som i det samlede billede spiller en lige så stor rolle som de vidensintensive, post-industrielle beskæftigelser. Hvor ville organisationsudviklingskonsulenten være uden en organisation at udvikle? Hvor ville IT-konsulenten være uden de mennesker, der samler computerne? Hvor ville markedsføringsdirektøren, reklamebureaulederen og den kreative chef være uden en hel masse mennesker med ikke helt så imponerende titler? Det er i denne forbindelse også vigtigt at påpege, at selv mange af de nye jobs, der er blevet og bliver skabt i det, man bredt kalder servicesektoren, er såkaldte *McJobs*, dvs. dårligt betalte og usikre lavstatusjobs, der mildest talt ikke rummer gode muligheder for selvbestemmelse og –udvikling.

Disse nuanceringer bliver endnu mere markante, når man inddrager den internationale arbejdsdeling og de strukturelle træk, der kendetegner den moderne globaliserede verden på dette område. Set på globalt plan er de relativt gode jobs, der udråbes som post-industrialismens essens, et forsvindende fænomen, der må være vanskeligt overhovedet at få øje på, hvis man arbejder i en *sweatshop* på Filippinerne under arbejdsforhold, som meget præcist matcher dem eksempelvis Marx beskrev i *Kapitalen*[18]. I et globalt perspektiv er det *denne* lønarbejdsform, der er fremherskende, mens de rige og priviligerede vidensarbejdere blot er en fjern elite, der nyder godt af de fleste af

industrialiseringens frugter i form af bedre arbejdsbetingelser og forbrug i en ufattelig målestok, idet det er lykkedes visse lande og regioner at *eksportere* dårlige arbejdsforhold og social elendighed, samtidig med at de *importerer* uhyggeligt billige varer i en lind strøm. Forbundetheden er tydelig, når man sporer oprindelseshistorierne bag mange af de varer, vi smider omkring med i den rige del af verden: de er produceret i den fattige del af verden, hvor arbejdstagerrettigheder er en by i Rusland, arbejdsugen let kan snige sig op over 80 timer, lønnen ligger på højst et par dollars om dagen, og fremtiden således af gode grunde tegner sig helt anderledes mørk og dyster. Spørg eksempelvis din lokale børsmægler, hvor hans NIKE-sko kommer fra, eller under hvilke arbejdsforhold kaffen til hans 10 kopper om dagen er produceret.

De toneangivende træk ved samtidens lønarbejdssfære påkalder sig en karakteristik som værende udpræget gammelkendte, men også radikalt nyskabende. Denne karakteristik kan udstrækkes til at gælde for samtidens kapitalisme som helhed. I *The Condition of Postmodernity* (1999A [1990]), der er et af de toneangivende neo-marxistiske værker om kapitalismens udvikling i nyere tid og karakteren af samtidens kapitalisme, argumenterer Harvey for, at ”[t]here has been a sea-change in cultural as well as in political-economic practices since around 1972”, men påpeger i samme bevægelse, at

> ”these changes, when set against the basic rules of capitalistic accumulation, appear more as shifts in surface appearance rather than as signs of the emergence of some entirely new postcapitalist or even postindustrial society”.

Harveys argument kan koges ned til en påstand om, at nok er der sket en massiv omvæltning i hovedaspekter af samtidens livsformer, når vi sammenligner med kapitalismen i efterkrigstiden, men disse omvæltninger har ikke ført til en grundstyrtning eller afvikling af kapitalismen. Nok lever vi i en ny og meget anderledes form for kapitalisme i dag, men denne form er samtidig mere potent og omfattende end tidligere epoker i kapitalismen, og de forandringer, der er sket (og sker), er ikke udefrakommende, men står i et immanent forhold til kapitalismens grundlæggende systematik, modsætninger og tendenser.

Denne dobbelthed er helt afgørende, idet den står i opposition til to hver for sig ensidige og utilfredsstillende, men samtidig appellerende enkle og fremherskende standpunkter i samtidens diskurs. På den ene side står folk, der mener, at samtidens kapitalisme ikke udfordrer den klassiske

forståelse af kapitalismen og af denne samfundsforms dynamik. Hvis der er sket ændringer er der kun tale om overflade- eller overbygningsfænomener, der i sidste instans er irrelevante for kapitalismeanalysen. På den anden side står folk, der stirrer sig blinde på forandringer, omdannelser og reorientering og hæfter sig ved kontingens, relativering, hyperkompleksitet og polycentrisme, hvilket indebærer en blank afvisning af klassisk orienterede kapitalismeanalyser og dermed også alle former for marxisme og marxistisk inspirerede teorikomplekser. Harveys store fortjeneste, der vidner om besindighed og nuanceringsevne, er, at han bryder igennem den mentale mur, og ender med helt at nedbryde den, idet han refererer indgående til både tese og antitese for så at skabe en original syntese. Fremgangsmåden er oplagt neo-marxistisk[19] og ligger i forlængelse af grundsynspunktet indenfor den neo-marxistiske reguleringsteori, der er særligt optaget af periodisering af kapitalismen, spatio-temporale fix og geo-historisk horisontopbygning. Men hvad indebærer dette generelle standpunkt mere præcist for den økonomiske fornufts status og udbredelse i samtidens kapitalisme?

I et bidrag til antologien *Kritik af den økonomiske fornuft*[20] (Fenger-Grøn & Kristensen (red.), 2001A) skriver Kristensen (2001) om den urene[21] økonomiske fornuft og tematiserer, hvorvidt der i dagens samfund er tale om en begrænsning eller totalisering af det økonomiske. Kristensen undersøger hovedsageligt, hvorvidt der i forbindelse med nye tematikker, diskurser og praksisser som virksomheders sociale ansvar, den lærende organisation og det udviklende arbejde er tale om aføkonomisering eller økonomisering, og om der i lyset heraf er grundlag for at karakterisere en ny (højere) form for økonomisk fornuft. Han konkluderer med behørige forbehold – og i en sprogbrug, der tilsyneladende meget mod hensigten minder mistænkeligt om den karakteristisk tunge 1970'er-marxistiske retorik - at

> ”alt på sin vis [er] ved det gamle – også i den såkaldte 'nye økonomi'. Det nye er, at formerne for køb og salg og formerne for organisering af de økonomiske virksomheders indre liv har ændret sig i lyset af ændringer i samfundet og på markedet. Og disse ændringer viser sig på den ene side ved en serie af afdifferentieringer eller udviskninger af grænser mellem handlingsformer og –rationaler, der tidligere var relativt adskilte (kultur og økonomi, etik og økonomi, politik og økonomi, det offentlige og det private, arbejde og fritid, arbejde og forbrug). På den anden side har dette givet anledning til en række interpenetreringer, sammensmeltninger eller hybridformer i den økonomiske performativitets øjemed, der kun vanskeligt lader sig karakterisere som begrænsninger af den økonomiske fornuft. Den spiller stadig første violin, og ret beset er der snarere tale om en diskret og uren, men praktisk *totalisering* af økonomiske tænke- og handleformer, der ikke blot lader hånt om tidligere opdelinger, adskillelser og forskelle, men trods al snak om kultur, etik og værdier dybest set er

> homogeniserende og nivellerende. I ’det gode managements’ navn transformeres pluraliteten af forskellige goder til økonomiske goder” (side 245).

Efter min mening er Kristensens konklusion, hvad angår placeringen og omfanget af den økonomiske fornuft i samtidens kapitalisme, grundlæggende korrekt, men også konklusionens *indhold* har en lidt besk smag af *altmodisch* damptromle-marxisme og klassisk kritisk teori i monumental udformning, hvilket afsløres af argumentets bastante slagside. Begrebet *totalisering* bør efter min mening erstattes af det mere nuancerede og afdæmpede begreb *kolonisering*, og økonomisk fornuft bør stilles overfor kritik og modstand. I generelle termer vil jeg derfor reartikulere sammenhængen mellem samtidens kapitalisme og økonomisk fornuft som en fortsat økonomisk (re)koloniseringstendens (eller ekspansion), der antager nye former og får nye udtryk, men omvendt også mødes af nye kritik- og modstandsformer med tilhørende inddæmning og overskridelsespotentiale. Herunder er det mest karakteristiske træk ved samtidens kapitalisme i forhold til relationen mellem økonomi og ikke-økonomi den måde, hvorpå reelle økonomiseringer *fremtræder* som aføkonomiseringer. Processer som de ovenfor beskrevne, der indebærer markante økonomiserende træk og tendenser, opfattes og fremstilles ofte kategorisk som det modsatte. Et yderligere eksempel på denne dybtliggende forvrængningstendens er den måde, hvorpå det politiske forbrug opfattes som en politisering af økonomien, mens der reelt er tale om en økonomisering af politikken. Vareforbruget, der er den politiske forbrugers horisont, er så strukturelt indlejret i den økonomiske fornufts abstrakte momenter, rationale og imperativer, at det politiske handlerum begrænses, ikke udvides, når politikken finder udtryk på dette domæne af tilværelsen. Et godt tilbud udraderer selv den mest dybfølte politiske overbevisning.

Jeg skal senere vende tilbage til kritik- og modstandsformer, ligesom det teoretiske perspektiv på kapitalismen og nyliberalismen vil blive skærpet og præciseret, men først vil jeg uddybe og eksemplificere det mere konkret beskrivende-forklarende perspektiv på økonomisk fornuft i samtiden ved nu at kaste blikket på centrale aspekter af den senere udvikling i den offentlige sektor, der ikke hidtil har været i søgelyset. Jeg åbner dette analysefelt ved at udvide det ovenstående perspektiv på arbejdsmarkedet til også at omfatte mennesker, der *ikke* er plads til i lønarbejdssfæren.

Den offentlige sektor

På trods af den messende litani om fuld beskæftigelse og mangel på arbejdskraft i Danmark, så er der mange mennesker, der af den ene eller den anden grund er parkeret eller har parkeret sig selv udenfor de lønarbejdendes rækker. Heraf vil jeg se på dem, der kan karakteriseres som (løn)arbejdsløse. Selvom frihed fra lønarbejde, ikke mindst fra lønarbejde som livets *omdrejningspunkt*, er krumtappen i forhold til at undvige økonomiens primat, så er forholdene i dag sådan, at arbejdsløshed for langt de fleste bliver et tungt åg, hvor det bare gælder om at finde et nyt job så hurtigt som overhovedet muligt. Der er mange grunde hertil og fra et kapitalistisk synspunkt er det sundt og godt, for hvis lønarbejdet mister sin uangribelige status og magiske tiltrækningskraft, er systemet alvorligt truet, ligesom i øvrigt hvis en af de andre hovedformer for økonomisk fornuft bliver afmytologiseret og en regressiv dominoeffekt således er overhængende. Lønarbejdsløshed er forbundet med tab af social status, netværk, magt og penge, og griber subtilt ind i identitets- og anerkendelsesmønstre m.m., hvilket samlet betyder, at arbejdsløshed er belagt med så omfattende socialt konstruerede straffemekanismer, at det kun er de færreste, der kan se noget smukt ud over lønarbejdets horisont. Når stort set alle andre styrter rundt på arbejde eller for at skaffe sig et, kan det også være ensomt og udleverende ’ikke at have noget at bestille’, ligesom der er udpræget strukturel mangel på positive sociale mekanismer og konstruktive mulighedsrum for aktivitet (sammen med andre) i tilfælde af lønarbejdsløshed. Den paradoksale konsekvens af lønarbejdsløshed i dagens overflodssamfund er altså generelt set, at hvor nogle oplever udpræget *tidsmangel*, idet de arbejder for meget, så oplever andre at have *alt for meget tid* til rådighed, der ikke bibringer dem noget positivt, snarere tværtimod. Hvis vi bringer den kvalitative dimension ind i billedet, så oplever vi, at gruppen af *workoholics* (hvis arbejde dominerer stort set hele deres liv, og som derfor lever og ånder for arbejdet) tiltager, mens omvendt den voksende gruppe af mennesker, der er udstødte fra lønarbejdslivet, er domineret af *fraværet af arbejde*, sådan at deres genuine autonomisfære ligeledes tenderer mod at være ikke-eksisterende.

I praksis er alle i en moderne kapitalistisk økonomi henvist til det offentlige system i tilfælde af arbejdsløshed, med mindre der gør sig helt særlige omstændigheder gældende, som eksempelvis formue eller indtægter udenfor den officielle økonomi. Dette betyder, at selv når vi ser bort fra tyngende sociale normer, er forskellen mellem lønarbejde og lønarbejdsløshed ikke forskellen mellem heteronomi og autonomi, men forskellen mellem to heteronomiformer - der kan være mere eller mindre omfattende og dominerende alt efter tid, sted og kontekst. Hvis vi således ser på de

arbejdsløses strukturelt givne betingelser, som de fremstår gennem forholdet til staten og kommer til udtryk gennem lovgivning og administrativ praksis, så er det slående, så mange og afgørende ændringer vi har været vidner til gennem de seneste år. Dette er absolut ikke enestående i den offentlige sektor. Ændringer på dette område repræsenterer og afspejler dybtgående restruktureringer i den offentlige sektor i tiden efter fordismen: tendensen mod den nyliberalistiske stat.

Et gennemgående træk i velfærdsstatens senere udvikling har været nedskæringer og opstramninger. På arbejdsmarkedsområdet ser vi dette mest markant ved, at dagpengeperioden konsekvent er blevet reduceret, og der i stigende grad stilles krav til folk på offentlige overførselsindkomster. Dagpengeperioden er blevet reduceret fra 9 år til 5 år, og som noget nyt stilles der fra dag 1 håndfaste krav til dagpengemodtagerne[22]. Disse kvantitative indikatorer dækker over et komplekst område[23], men tendensen er ikke til at overse: dagpenge skal ikke mere være en *betingelsesløs* ydelse i en *lang* række år, men en *betingelsestynget* ydelse i en *kort* årerække. Med andre ord er elementet af betingelsesløs borgerløn til arbejdsløse ikke blot reduceret kraftigt, men rent faktisk udsondret, idet den toneangivende faktor i Danmark, som i øvrigt i de fleste vestlige lande, er det man med en meget normativ sprogbrug kalder overgangen fra 'passiv' til 'aktiv' arbejdsmarkedspolitik[24]. Diskursen omkring den nye arbejdsmarkedspolitik er et led i mere omfattende samfundsmæssig diskursiv forskydning, som jeg også kort har berørt ovenfor. Den nye hegemoniske diskurs bygger på simple sort-hvide skematikker, hvor - i dette tilfælde – 'aktivt' er godt, mens 'passivt' er skidt, men mere omfattende gives begreber som aktivitet, modernisering, marked, fleksibilitet, omstilling m.m. en ensidigt positivt ladet fremstilling og stilles overfor et angiveligt tungt problemkompleks af modsatrettede tendenser i velfærdsstaten: passivitet, forsørgelse, bureaukrati, beton, forandringsuvillighed m.m.[25]

Den nye arbejdsmarkedspolitik indebærer en venden op og ned på den tidligere balance mellem rettigheder og pligter, samt en konsekvent forskydning af indsatsen mod arbejdsløshed. Hvad det første angår, er aktiveringspolitikken den mest fremtrædende nyskabelse[26]. I dag har man ret og pligt til at blive 'aktiveret' efter et års ledighed på dagpenge, og pligtmomentet er alvorligt ment: man ryger simpelthen ud af dagpengesystemet, hvis man modsætter sig dette 'tilbud' (som det kaldes på nysprog)[27]. Da det samme princip omkring pligt til 'aktivering' gælder folk på bistandshjælp, så bliver man i praksis frataget alle muligheder for offentlige arbejdsløshedsydelser,

såfremt man ikke vil 'aktiveres'. Og så er man udpræget ilde stedt i en kapitalistisk økonomi, hvor næsten alt koster penge, og der oftest er stort overudbud af arbejdskraft (Møller og Lind, 2000). Af denne grund kaldes 'aktiveringstilbud' med en mere realistisk sprogbrug for tvangsmæssig aktivering eller tvangsaktivering. Der er reelt ikke nogen valgmulighed, som der ville være, hvis der var tale om en *frivillig* ordning, hvor man kunne sige nej og så stadig modtage offentlige ydelser. Hvor man tidligere helt grundlæggende havde *ret* til offentlig hjælp i tilfælde af arbejdsløshed, så er *pligtmomentet* nu afgørende, idet man først og fremmest skal opfylde sine pligter, for overhovedet at have ret til noget som helst. Ud over pligten til at blive 'aktiveret' har man eksempelvis fra første arbejdsløshedsdag pligt til at stå fuldt til rådighed for arbejdsmarkedet og skal ved en kontrol kunne bevise, at man har været aktivt jobsøgende i tilstrækkeligt omfang. Sammenfattende mener Peck (1996), at

> "[w]orkfare […] [f]undamentally […] withdraws universal rights of access to welfare and asserts the primacy of the market as an allocative principle. Workfarism represents a thoroughgoing transformation of the institutional basis of labour market regulation" (side 187).

Aktivering er formelt individuel, og der er store forskelle på de aktiveringsforløb, som folk indrulleres i, og konsekvenserne heraf. Nogle går fra det ene udsigtsløse aktiveringsforløb til det andet og bliver kastebold i et uigennemskueligt og objektiveret system, der ikke står tilbage for erhvervsvirksomheder, hvad angår diskret og mindre diskret magtudøvelse. Andre får måske en uddannelse eller et job, de er glade for, og for helt andre kan det være en hjælp til at komme ud af en langvarig og tenderende permanent, marginaliseret position. For folk, der rent faktisk kan løsrive sig fra lønarbejdets primat og den tyngende arbejdsetik og finde indhold og mening i livet på trods/grund af lønarbejdsløshed, er aktivering et ubehageligt irritationsmoment, der virker helt absurd, når der nu er så mange *andre*, der så gerne vil have de job, som der altid er mangel på. Her er disciplineringselementet og den normsættende effekt vigtig, for aktivering sender et umisforståeligt signal om, at også staten (ikke kun forretningsvirksomheder) anser lønarbejde - og derfor også forretningsvirksomhed m.m. og mere abstrakt økonomisk fornuft - for at være livets primære mål og mening. Ifølge Lind (1999) har vi generelt været vidne til "gradual tightening of the obligation of the unemployed to be available for vacant jobs, intensification of control and punitive measures, together with shortening of the time period of access to benefits and increasing emphasis on activation programmes" (side 200), og dette kan ses som

> ”disciplining factors which increase the incentives of the unemployed to take paid labour and lower their resistance to the acceptance of a poorly paid or temporary job” (*ibid*).

Disse aspekter identificeres og fremhæves ligeledes af Møller og Lind (2000), der påpeger, ”at lønarbejdets primat overalt i Vesteuropa med den såkaldte aktivlinies betydelige aktualitet i det sidste årti har fået endnu mere relevans end før” (side 193)[28] og indskærper, at aktiveringslinien som regel

> ”præsenteres som en hjælp til den arbejdsløse, hvad den også kan være, men den er lige så meget en disciplinering til arbejdssamfundet, til opretholdelse af kapitalismens fortsatte systemiske integration og til at modgå tendenserne til systemisk dis-integration” (*ibid*)[29].

Ud over at der vendes op og ned på forholdet mellem ret og pligt, så indebærer den ’aktive’ arbejdsmarkedspolitik også, at selve arbejdsløshedsproblematikken håndteres på en helt ny måde, der har voldsomme konsekvenser. Der er sket en stille revolution, idet den statslige politik til arbejdsløshedsbekæmpelse er koncentreret omkring to sammenknyttede felter, der for blot 20 år siden stort set ikke fremstod som tilgængelige muligheder – end ikke hver for sig. Den ene gren rækker ind over erhvervspolitik m.m. og drejer sig kort sagt om fleksibilitet på arbejdsmarkedet, samt at skabe strukturer, der fremmer vækstbetingelser i erhvervsvirksomheder, hvilket ligger i forlængelse af udviklingen indenfor den private sektor. Den anden gren, der grundlæggende rummer det samme indhold og bygger på den samme forståelse, handler om konsekvent at rette opmærksomheden mod de arbejdsløses motivation, arbejdsvillighed, kompetencer, omstillingsparathed, dvs. i det hele taget vende blikket mod den enkelte arbejdsløse – i sidste instans hendes *personlighed* - som problemfelt, i stedet for de ubalancer eller mere bredt omverdensfaktorer, der ligger til grund for, at der er underefterspørgsel på arbejdskraft i økonomien. Hvor det under fordismen næsten entydigt drejede sig om at skabe arbejdspladser gennem eksempelvis *makroøkonomisk* efterspørgselsmanagement, så arbejdes der nu målrettet og *mikroøkonomisk* på at skabe og vedligeholde den *entreprenørånd*, der opfattes som nøglen til stadig vækst og større beskæftigelse. Ifølge Rose, der indgående har analyseret den nyliberalistiske stats karakter,

> ”[p]ersonal employment and macro-economic health is to be ensured by encouraging individuals to ’capitalize’ themselves, to invest in the management, presentation, promotion

> and enhancement of their own economic capital as a capacity of their selves and as a lifelong project" (Rose, 2000 [1999], side 162).

Med andre ord skal de arbejdsløse hjælpes til bedre at forvalte deres humankapital, så de vedvarende er salgbare varer i høj kurs på et turbolent arbejdsmarked, hvilket igen er det samme som at sige, at mennesker tilskyndes - og i sidste ende tvinges - til i videst muligt omfang at opføre sig som enkeltpersonsvirksomheder, der målrettet søger størst mulig økonomisk gevinst af den investerede tid og arbejdskraft; til *at internalisere økonomisk fornuft som primær individuel livsholdning og -praksis*.

I denne proces er tendensen ligesom på det primære arbejdsmarked, at folks privat- og autonomisfære invaderes som led i opkvalificeringen af deres salgbarhed. I aktiveringssystemet skal man således lære om sine personlige styrker og svagheder, kan blive sendt på kurser i personlig udvikling og skal til terapeutlignende samtaler med jobkonsulenter, der skal frisætte folks indre entreprenør med udgangspunkt i de konjunkturer, der på det gældende tidspunkt hersker på arbejdsmarkedet i casinoøkonomien. Hvis nogen er arbejdsløs, forstår man, er det fordi, de ikke har forvaltet deres humankapital fornuftigt nok, og kuren er så med tvingende nyliberalistisk logik, at den rette økonomiske tankegang skal indprentes som personlighedens primære klangbund – samtidig med at der udvikles tilhørende praktiske metoder og redskaber i en delvist subjektiv kontekst (hvordan man skriver jobansøgninger, opfører sig til en jobsamtale, tyder markedssignalerne, udstråler værdifuldhed og effektivitet, sætter sig selv og sine mange forskellige interesser og holdninger i baggrunden – og planlægger sit liv med henblik på som hovedformål at få et lønarbejde m.m. Kort sagt: bliver et økonomisk menneske). At der i sådanne processer er tale om en omfattende kvalitativ kolonisering af menneskers autonome livsrum på grundlag af et økonomistisk livssyn, skal ikke understreges yderligere. Blot skal det tilføjes, at dette udviklingstræk giver anledning til et nyt samfundsmæssigt problem, idet det har vist sig, at der er mennesker, som på trods af en målrettet økonomistisk indsats alligevel ikke har humankapital nok til at være attraktiv på et arbejdsmarked, der stiller skrappe krav til folks effektivitet, 'værdier', fleksibilitet og personlige ressourcer m.m. Disse mennesker udstødes af det gode selskab, parkeres på minimale sociale ydelser og overlades endeligt til sig selv og deres ofte omfattende personlige og/eller sociale problemer, og der dannes en ny kløft i samfundet, hvor de succesrige humankapitalforvaltere står skarpt overfor mennesker, hvis kapital konsekvent deprecieres som led i en humanøkonomisk betalingsstandsning, og som permanent står overfor en truende konkurs.

Denne tendens til entreprenørisering som jeg ovenfor har trukket skarpt op i forbindelse med arbejdsløse og 'aktiv' arbejdsmarkeds-, erhvervs- og socialpolitik (hvor går grænsen mellem økonomisk politik og andre politikområder, når alle mennesker, organisationer m.m. som hovedregel betragtes som selverhvervende økonomiske agenter?), er et eksempel på en mere omfattende tendens mod økonomisk fornuftsgørelse af/i den nyliberalistiske velfærdsstat, som jeg nu vil undersøge.

Ifølge Rose oplever vi under nyliberalismen, at

> "[s]ocial government must be restructured in the name of an economic logic, and economic government must create and sustain the central elements of economic well-being such as the enterprise form and competition. All aspects of *social* behaviour are now reconceptualized along economic lines – as calculative actions undertaken through the universal human faculty of choice. Choice is to be seen as dependent upon a relative assessment of costs and benefits of 'investments' in the light of environmental contingencies. All manner of social undertakings – health, welfare, education, insurance – can be reconstructed in terms of their contribution to the development of human capital. Their internal organization can be reshaped in the enterprise form. And the paths chosen by rational and enterprising individuals can be shaped by acting upon the external contingencies that are factored into calculations" (Rose, 2000 [1999], side 141-2).

Indenfor denne rammeforståelse, der emmer tungt af økonomitænkning og tilspidset økonomisk fornuft, må statens kerneformål opfattes som "to be directed to empowering the entrepeneurial subjects of choice in their quest for self-realization" (*ibid*, side 142) på den måde som *empowering* og selvrealisering nu opfattes indenfor *rational choice* teori: bedre og mere effektiv kapitalforvaltning. I det samme spor påpeger Burchell i en noget mere afdæmpet og ydmyg tone, at

> "one might want to say that the generalization of an 'enterprise form' to *all* forms of conduct – to the conduct of organizations hitherto seen as being non-economic, to the conduct of government and to the conduct of individuals themselves – constitutes the essential characteristic of this [neo-liberal] style of government: the promotion of an enterprise culture" (Burchell, 1996, side 29).

Burchell opregner i den forbindelse en række reservationer og forbehold, men konkluderer ikke desto mindre, at

> "it does seem possible to detect a general consistency in [the neo-liberal] forms [for schools, hospitals etc.] and in the style of government that has constructed them. Corresponding to this,

> it also seems to be the case that these forms encourage the governed to adopt a certain entrepeneurial form of practical relationship to themselves as a condition of their effectiveness and of the effectiveness of this form of government" (*ibid*).

Tendensen mod at staten under nyliberalismen opfattes som en servicevirksomhed, der skal levere varer til kunderne i butikken, helst i konkurrence med private udbydere og vel allerhelst ved *outsourcing* af opgaver til private virksomheder, er tydelig mange steder, ligesom den mere generelle og dybtgående tendens mod økonomisk fornuftsgørelse af staten(s aktiviteter) ikke skal bagatelliseres. For det første er de senere års udbredte privatiseringer, offentlig-private aktieselskabsdannelser og udliciteringer på tværs af den offentlige sektor medvirkende til, at forretningsvirksomhedsformen – som jo er den økonomiske fornufts praktisk-organisatoriske form og derfor fremmeste faktiske udtryk – strækker sig ud over et større domæne af virkeligheden. Men denne *outsourcing* af den økonomiske fornuft modsvares af en tilnærmelsesvis intern *firmatisering* af stadig større dele/områder af den offentlige sektor. *New Public Management* (NPM) er kodeordet. NPM "is a general theory about how government can get things done; how government can get services organized and offered to citizens" (Lane, 2000, side 304) og opfattelsen bygger på to forudsætninger, nemlig at efterspørgsel må være separat i forhold til udbud, samt at der skal være konkurrence på udbudssiden, og retter sig mod *effektivitet* som den normative krumtap. Klar økonomisk tale uden bløde forbehold, der, hvad virkelighedsopfattelse og normative kernepunkter angår, hviler oplagt på et neoklassisk økonomisk grundlag og mere konkret bringer nyere teoridannelser her indenfor, såsom principal-agentteori og transaktionsomkostningsteori i forfront. Ud over privatiseringer og udliciteringer er NPM-tilhængerne optaget af korttidskontraktsstyring, hvilket er "an immense revolution in government" (*ibid*, side 307), der ellers har været præget af regelstyring og livstidsansættelser. NPM indgår i en sammenhæng, hvor stærk ledelse og effektiv organisering (dvs. hierarkisering), nye lønsystemer (med økonomiske incitamenter som primært styringsredskab), stram økonomistyring og generel managementorientering vinder indpas i offentlige institutioner som eksempelvis i Danmarks Radio.

Efter en god og veltilrettelagt dosis NPM er det ikke let at skelne mellem private virksomheder og offentlige institutioner. Der finder en subtil udligning af rationale og styringsmåde sted, der i vidt omfang nedbryder klassiske skillelinier mellem den private og den offentlige sektor, marked/forretning og stat/offentlig sektor. Dette finder også udtryk ved, at medborgere i stigende

grad opfattes som forbrugere af offentlige servicegoder, der skal have frit valg mellem forskellige tilbud, som det er tilfældet med *vouchers*, ligesom når de er kunder i supermarkedet. Dette bygger på en økonomisk opfattelse af valgfrihed som bredt udbud og retten til at fravælge alternativer - altså *en (passiv) forbrugerrolle* - mens den offentlige sektor tidligere var bygget op omkring en politisk opfattelse af valgfrihed, der indebærer demokratisk medindflydelse og aktiv deltagelse som kerneværdier – altså *en (aktiv) medborgerrolle*. Ligeledes spiller incitamenttænkningen, der bygger på antagelsen om mennesker som økonomisk fornuftige, en stadig større rolle i politik, hvor politikker skræddersyes efter de ønskede adfærdsmæssige konsekvenser af at ændre talværdierne på de variable, som samfundets økonomiske mennesker tilpasser deres optimeringsadfærd efter. Sidst men ikke mindst skal det påpeges, at Finansministeriet og deres regnedrenge, talknusere og kassetænkning gennem de senere år har fået en stærkt stigende magtbase i det offentlige system, og at den økonomiske fornuft yderligere har bredt sig på det faktiske domæne, gennem det man kalder DJØF'isering, idet økonomer og ligesindede i stigende omfang sidder tungt på magtfulde poster i det politiske system og i forvaltningen.

På ingen områder er der tale om, at alt lige pludseligt er vendt på hovedet, og at den økonomiske fornuft nu er *altdominerende* i den offentlige sektor efter tidligere at have været *altdomineret*. Det, jeg tilsigter at påpege, er, at der er sket en markant og gennemsyrende *kursændring* i den offentlige sektor, der indplacerer forskellige økonomisk orienterede fornuftsformer i en position - og med en hegemonisk status som sund og uangribelig, objektiv rationalitet - som omdrejningspunkt for dybe restruktureringer, nyorienteringer og omvæltninger. Men udviklingen må opfattes som tendentiel og ikke-totaliserende, den sker gradvist, i forskelligt omfang på forskellige områder (og i forskellige lande) og på dybt forankrede historisk-institutionelle grundlag, hvorfor der sideløbende formuleres kritik, og der normalt er mere eller mindre stærk modstand mod kernepunkter i udviklingstrækkene. Sagt på en anden måde: økonomisk fornuft ekspanderer faretruende, antager instrumentel karakter som nødvendighedens politik og slår dybere rødder, men dette sker, på trods af omfattende regulerings- og disciplineringsbestræbelser, ikke mekanisk, og ofte bliver resultatet i konkrete sammenhænge, at der skabes nye (usikre) kompromisser og hybridformer, hvor balancen nok bliver (yderligere) forskubbet mod økonomisk fornuft som kerneværdi, men hvor også andre hensyn spiller væsentligt ind. Dette kan jeg nok bedst illustrere ved at give et par konkrete og aktuelle eksempler – dvs. nedslag, der foldes noget mere ud - så før jeg systematiserer og strammer op på det teoretiske perspektiv på det nyliberalistiske samfund, vil jeg tematisere tendensen mod

nyliberalistiske universiteter og tendensen mod DJØF'isering og økonomisk fornuftsgørelse på miljøområdet.

Mod det nyliberalistiske universitet

Universiteterne i Danmark har gennem hele den nyere historie nydt godt af udbredt autonomi i forhold til stat og erhvervsliv. Dette hænger sammen med den humboldtske model for universiteter, der gennem hundrede år har været grundlæggende rettesnor for universitets- og forskningpolitik og generelt har fået opbakning på trods af politiske skel og interessemodsætninger. Ifølge Wittrock var virkningen af de humboldtske reformer på lang sigt

> "genoplivningen, eller måske rettere skabelsen af en autonom institutionel ramme for de intellektuelle aktiviteter, som senere blev kendetegnende for det moderne forskningsorienterede universitets aktivitet" (citeret fra Øllgaard, 2001, side 9).

Jeg tror ikke, at det er nogen grov forsimpling af den komplekse virkelighed at fastslå, at uafhængighed, selvforvaltning, faglig kvalitet og integritet har været bærende og grundfæstede værdier på universitetsområdet i Danmark gennem lang tid. Indenfor rammerne af denne bemærkelsesmæssige konsensus er der sket markante ændringer på universiteterne indenfor eksempelvis de seneste 50 år - med ungdomsoprøret og styrelsesloven som markant højdepunkt, hvorefter også nye universiteter som Roskilde Universitetscenter så dagens lys. Herefter er også universitetsloven fra 1993 vigtig at fremhæve, men indenfor de seneste par år er det for alvor gået hurtigt, og det fælles værdimæssige gods i form af den humboldtske model har været under kraftig beskydning. Dette skal jeg kort redegøre for, idet jeg fokuserer på de temaer, der er anslået ovenfor. Det skal understreges, at denne og den efterfølgende kortfattede fremstilling ikke skal opfattes som dybtgående (eller 'dækkende') casestudier, men mere som tentative illustrativt-konkrete referencerammer i relation til de udviklingstræk og (mod)tendenser, der er skildret som afgørende for den bastante reorientering i de(t) nyliberalistiske samfund.

Det var næppe overraskende for særlig mange, da Dansk Industri (DI) i 2001 tordnede frem mod universiteternes autonomi og vendte sig mod selvforvaltning og kollegialt demokrati: "Forskningsinstitutionerne er ikke effektive nok i ledelses- og organisationsform. Og universiteterne må lære at tænke i forretningsbaner"[30], mener DI - med slet skjult reference til deres egne medlemmers angivelige effektivitet og forfinede forretningssans[31]. Forretningsvirksomheders

og deres interesseorganisationers fortærskede og selvforherligende retorik, der lovpriser økonomisk fornuft, er der intet grundlæggende nyt i. Det er først, når man hører, at arbejderbevægelsen spiller med på samme melodi, at der er grund til at spidse øren og være en smule forbavset. Lønmodtagerne fra CO-Industri var nemlig grundlæggende enige med DI, og hensigten fra denne side af bordet var med usvigelig monotoni ”at sikre produktion og arbejdspladser til gavn for det danske samfund”[32].

Men hvad så med politikerne i de daværende regeringspartier? Socialdemokratiet barslede i juni 2001 med et nyt debatoplæg om universitetspolitik, som Dansk Industri kun kunne ”være begejstrede” for[33]. Det radikale Venstre var ikke sene til at følge trop. To uger efter offentliggørelsen af socialdemokratiets nye universitetspolitik, så et nyt uddannelsesprogram fra denne side dagens lys. Dette program rummede ”flere af de selv samme forslag til en ændret ledelse på de danske universiteter”[34]. Den radikale undervisningsminister var mere skeptisk overfor de nye toner end andre kræfter i partiet, men hun mente ikke desto mindre klart og tydeligt, at

> ”hvis universiteterne vil bevare de traditionelle ledelsesformer med vægt på demokrati, så må de bevise, at de er lige så effektive som de institutioner, der anvender en erhvervsbaseret ledelsesform”[35].

En ny bred front var skabt, der ganske brat vendte op og ned på den tidligere konsensus på universitetsområdet ved ikke at fremhæve autonomi, kollegialt demokrati, faglig kvalitet og integritet, men omvendt *top-down* hierarki og nytteorientering m.m. i en forståelseshorisont, der er stærkt økonomisk fornuftsorienteret gennem fx produktions- og lønarbejdstankegangen, samt effektivitetslogikken - og ved at betragte forretningsvirksomheder som oplagte og uproblematiserede forbilleder.

De mest håndfaste og vidtgående resultater af den reorienterede universitetskonsensus blandt magtfulde aktører, er firmatiseringen/’privatiseringen’ af Danmarks Tekniske Universitet (DTU) og oprettelsen af Danmarks Pædagogiske Universitet (DPU). Ifølge Mathiesen (2000, side 242) kan

> ”[l]ovkomplekset omkring DPU m.m. […] ses som et centralt led i en nyliberalistisk strategi for at ’privatisere’ den offentlige sektor – eller i hvert fald at få den offentlige sektors institutioner ind under ’markedsøkonomiens’ effektivitetskrav og kontrol”.

På DTU er det kollegiale medarbejder- og studenterdemokrati rangeret ud på et fjernt sidespor, idet magten (som i en erhvervsvirksomhed) nu ligger hos en bestyrelse med eksternt flertal og hos stærke, ikke-valgte ledere overalt i det hierarkiske system. Som det er tilfældet i den kapitalistiske sektor af samfundet, bliver DTU nu ledet på grundlag af ”kontante og instrumentelle mål, så der kan kontrolleres og evalueres efter kvantitative kriterier”[36]. Øllgaard (2001) kæder dette sammen med irritation fra finans- og forskningsministre over, at universiteterne har haft svært ved at tilpasse sig de ’nye tiders’ krav om produktivitet, effektivitet m.m. og kobler tankegangen tæt sammen med NPM og økonomisk rationalitet. Han opsummerer tendensen som følger:

> ”Universiteterne skal fremover drives som private selskaber, der opererer med kunder, produktion, præstation, konkurrence, kvalitetskontrol, mål- og rammestyring, innovation og management [m.m.]” (side 28).

Den nyansatte rektor efter firmatiseringen tøvede ikke med at kalde DTU et erhvervsuniversitet og mener, at

> ”[i]ndustrien skal inddrages i videst muligt omfang, både hvad angår udannelsesindhold og forskningsprioritering. […] Et universitet skal ikke løse dagens problemer eller dagens forskningsopgaver i industrien, for dem klarer industrien selv. Det vi skal sørge for, er, at det, som industrien skal leve af om 10, 15 og 20 år bliver støttet op allerede i dag. Det gør vi gennem den forskning og udvikling vi laver, men ikke mindst gennem den uddannelse, vi giver vores studerende. De studerende skal have en uddannelse der kan understøtte industriens behov om 15, 20 eller flere år frem i tiden”[37].

Men hvad med de andre universiteter? Det diskursive og politiske pres har siden været massivt og kanonerne har været kørt i stilling med en kort lunte og tændstikkerne lige ved hånden. Lunten blev antændt, da vi i slutningen af 2001 fik en ny regering i Danmark, hvor det bærende regeringsparti må siges at være den nyliberalistiske politiks repræsentant *par excellence*. I regeringsgrundlaget kan man således læse, at den private forskning skal styrkes og at

> ”regeringen vil sikre, at den forskning der sker i offentligt regi, fungerer i tæt samspil med erhvervslivet. Dette kan ske ved blandt at øge antallet af erhvervsforskere og åbne universiteterne yderligere for folk udefra – herunder erhvervslivet. Universiteterne bør være selvejende og rammestyrede ved udviklingskontrakter. I disse bør der indbygges incitamenter til et øget samspil med erhvervslivet”[38].

Man genkender de nyliberalistiske nøgleord. I forbindelse med den nye regeringsdannelse blev der oprettet et nyt superministerium for videnskab, teknik og udvikling, der skal ”bygge bro til

erhvervslivet”[39]. Den nye minister med ansvar for universiteterne var straks på banen med en udmelding om, at han om føje tid ville være parat med en universitetsreform, der ville blive den mest gennemgribende i 500 år. Herefter tog han på turne til blandt andet universiteterne og har snakket med andre aktører, mens der i ministeriet blev brygget på et lovforslag. DTU-modellen har ikke overraskende været den model, som regeringen og ministeren har haft i søgelyset i forhold til en generel universitetsreform, men der blev ”kastet grus i effektivitetsmaskineriet”, da der opstod et stort underskud på DTU, som regeringen blev nødt til at dække, hvorfor selvejemodellen ikke mere er i kridthuset. Dermed røg ”en af regeringens væsentligste bestræbelser på at effektivisere og privatisere en betydelig del af den offentlige sektor, som landets universiteter udgør”[40].

Udover denne streg i regningen har det ministerielle korstog også været besværliggjort af modstand overfor hans reformplaner, der med en skærpet retorik fra ministeren indebærer, at ”vi ikke bare [skal] have veje mellem universiteter og erhvervsliv. Vi vil gerne have motorveje”[41]. I forbindelse med regeringsdannelsen var flere rektorer ude med kritik af reformplanerne. KU’s Linda Nielsen påpegede blandt andet (kort før hun overtog rektorposten), at ”[d]et er afgørende, at vi har så stor finansiel basisstøtte i de offentlige basismidler, at man ikke bliver fuldstændigt afhængig af erhvervslivet. Det skævvrider forskningen og svigter de bløde områder”, og rektor for RUC og formand for rektorkollegiet Henrik Toft Jensen understregede efterfølgende, at ”det er meget vigtigt at bevare det kollegiale styre, som er en garant for kvalitet”[42]. Men senere lød der helt andre toner fra rektorkollegiet. I et udspil til en kommende universitetsreform omfavner rektorerne regeringens planer på afgørende felter og går endda generelt set ”endnu længere end regeringen ønsker på området”[43]. Ifølge Magisterbladet[44] forestiller Henrik Toft Jensen sig i den forbindelse, ”at universiteterne på sigt kommer til at fungere på rene markedsvilkår” og nævner ligeledes ”de amerikanske universiteter som et forbillede”: ”Jeg tror at det er fremtiden”, siger han,

> ”[v]i skal være uregulerede og i hvert fald fungere med meget få statslige indgreb i forhold til, hvad vi kan og må gøre. Vi skal bedømmes på vores kvalitet og på relationen mellem økonomisk indput og output, og ikke via en lang række regler og økonomiske bestemmelser”.

Signalerne fra rektorkollegiet var således mildest talt uklare, men også fra de studerende og de forsknings- og undervisningsansatte, samt teknisk-administrativt ansatte og deres organisationer, har der været problematiseringer af regeringens reformiver; er der blevet formuleret kritik og ydet modstand. Alt imens lod lovforslaget vente på sig.

Efter en lang kunstpause præsenterede ministeren så folketingets partier for et såkaldt procespapir, der skulle danne udgangspunkt for forhandlingerne om en kommende universitetsreform i det politiske system[45]. De afgørende styringsværktøjer i dette procespapir er en bestyrelse med eksternt flertal, ansat rektor, dekaner og institutledere, udviklingskontrakter og landsdækkende studieudvalg. I den forbindelse oprustede ministeren retorikken endnu en gang, idet han talte om at ”etablere en firesporet motorvej for eksternt samarbejde, hvor der i dag er etableret en landevej”[46] og blev mødt af skarp kritik af studerende og universitetsansatte, der hæftede sig ved demokrati- og autonomitabet, samt at ministerens forslag stort set eftersnakkede regeringsgrundlaget, selvom han havde givet indtryk af at lytte til kritik og alternativer på sin rundtur til interessenterne. Tidligere var der stor tilfredshed med den åbne og tilsyneladende påvirkelige minister, men glæden og opbakningen forduftede nu helt, idet folk med en forståelig reaktion følte sig snydt og ført bag lyset af en snu magtaktør[47]. For at blive i ministerens metaforik så må man konkludere, at også de resterende universiteters fremtid herefter var brolagt med nyliberalistiske kerneopfattelser og økonomisk fornuftsretorik, selvom det endnu var uklart, hvor langt vi faktisk ville komme af denne vej, og hvor smal den blev. Den brede konsensus var slået om, og det var kun et spørgsmål om tid, hvornår - og i hvilket omfang – den satte sig igennem i den samlede danske universitetsverden med helt grundlæggende forandringer til følge. De danske universiteter stod tungt på et spor, der fører direkte mod en omfattende økonomisk fornuftsgørelse.

Efter en række forhandlinger med folketingets partier, hvor først venstrefløjen og siden Det Radikale Venstre og Dansk Folkeparti meldte sig ud på grund af regeringens manglende vilje til at gøre væsentlige indrømmelser, opnåede regeringen i oktober 2002 flertal med Socialdemokratiet og Kristeligt Folkeparti bag en aftale om en ny universitetslov: ’Tid til forandring for Danmarks universiteter – Styrket ledelse, øget frihed og stabil økonomi’ (Regeringen, oktober 2002). Jeg vil ikke komme ind på detaljerne i aftalen, men blot konstatere, at grundmodellen er den, som hele tiden har ligget regeringen på sinde, og som Socialdemokratiet også har kunnet tilslutte sig: en firmatisering og økonomisering af *alle* universiteter, der indebærer, at universiteterne i fremtiden kommer til at gennemgå radikale reformer, der alle i kernen peger på erhvervsvirksomheder som rollemodel. For det første afskaffes universiteternes nuværende valgdemokrati, og dette

> ”sker efter en enhedsmodel, hvor universiteterne får bestyrelser med eksternt flertal og hvor dette eksterne flertal vælger formanden. Bestyrelsen udpeger rektor, der udpeger dekaner, der

> udpeger institutledere. […] Lederne får stor magt. […] Bestyrelsen indgår udviklingskontrakter med Videnskabsministeriet."[48]

For det andet bliver universiteterne mere uafhængige af det politiske system. Begge hovedelementer ligger i direkte forlængelse af et standpunkt, der tillægger økonomisk fornuft primat. Dette er oplagt i forbindelse med firmatiseringen, der knytter an til en basisforståelse om, at alt væsentligt kan kvantificeres, og at topstyring med flere lag stærke ledere er den sociale organiseringsmodel, der skaber de bedste rammer for effektivisering og økonomisk vækst. Den stigende uafhængighed i forhold til ministeriet og folketinget opfattes i denne forståelse ikke som en afdemokratisering/afpolitisering/økonomisering, men omvendt med ministerens ord som "decentralisering, afregulering og styrkelse af det faglige selvstyre"[49], hvilket rimer på *markedsgørelse* som den ultimative frigørelse, idet en uafhængig aktør på markedet konciperes som indbegrebet af autonomi og selvbestemmelse.

Med udgangspunkt i denne nyliberalistiske forståelseshorisont kan ministeren uden at ryste på hånden beskrive det, der reelt er heteronomisering, ensretning og tiltagende økonomisk herredømme som udbredelse af autonomi, frihed og mangfoldighed. Det er hævet over enhver tvivl, at studerende og ansatte på universitetet vil få begrænset deres reelle autonomi og medindflydelse, samt at der vil ske en generel frihedsbegrænsning efter økonomisk forbillede, idet instrumentelle relationer og former får stadig mere omfattende prægnans. Gennem en behændig manøvre lykkes det ikke desto mindre ministeren at give indtryk af præcis det modsatte. Helge Sander mener således fx, at

> "[e]t vigtigt aspekt af universitetsreformen er universitetslæreres arbejdsvilkår og arbejdsbetingelser. Med reformen er vejen banet for nye ledelsesværktøjer, der kan formulere en aktiv og god personalepolitik til gavn for den enkelte medarbejder. De menneskelige ressourcer skal i spil, og det kalder på en tæt og løbende dialog mellem ledelse, medarbejdere og studerende […]"[50].

Efter en høringsperiode blev der d. 15. januar 2003 fremsat forslag til en ny universitetslov i folketinget. På trods af universiteternes "høringssvar i protest mod forslaget til loven, er der kun medtaget få ændringer i det endelige lovforslag"[51]. Ingen af disse ændringer vedrører den nyliberalistiske grundmodel for fremtidens universiteter, selvom "flere universiteter har protesteret

kraftigt over at universitetsdemokratiet nu skal erstattes af en bestyrelse med et flertal udefra og en ansat rektor"[52].

DJØF'isering og Institut for Miljøvurdering

I indledningen til *Kritikken af den økonomiske fornuft* (Fenger-Grøn & Kristensen, 2001B) tegner redaktørerne et ganske dystert billede af virkeligheden, som noget nær helt underlagt økonomisk fornuft. Der er mange gode argumenter og samtidige eksempler, men den vigtige nuancerende redegørelse for sprækker, delvise frirum og modstand, samt modsigelser, alternativer og modtendenser – som jeg vender tilbage til - må man lede langt efter. Dog nævnes det noget forbeholdent, at Naturrådet måske kan udgøre en modvægt til den økonomiske fornufts dominans gennem organer som Det Økonomiske Råd (DØR) og måske i særlig grad Det Nationale Kompetenceråd, der udlægges som repræsenterende en

> "i dets selvforståelse snarere […] udvidet og ekspansiv økonomisk fornuft, der formidlet over begrebet om vidensøkonomi fokuserer langt bredere på økonomisk relevante områder (kultur, pædagogik, uddannelse, familieliv, personlighedsudvikling)" (side 31).

Dette følges op af et retorisk spørgsmål, der anskueliggør den angiveligt monolitiske totaliseringstendens, idet det tematiseres, om "den såkaldte 'DJØFisering' indenfor ministerierne og statsadministationen nu har sat sig så meget igennem, at der ikke findes folk med alternative analytiske redskaber og andet samfundssyn?" (side 32). Redaktørerne synes dog som nævnt at knytte et svagt håb til Naturrådets evne til at bibringe den offentlige diskurs nogle hårdt tiltrængte nuancer og en anden 'økologisk' helhedsforståelse.

Dette tema vil jeg nu tage op, idet jeg vil opdatere historien om DJØF'iseringen og Naturrådet, der efter min mening giver et ganske klart billede af den økonomiske fornufts fremdrift i samtiden, men også reflekterer den skrøbelige sårbarhed og aktive modstand, der viser sig, når der ikke er nogle formildende omstændigheder. Denne korte diskussion omhandler altså både den økonomiske fornufts grænseløse udbredelse i samtidens kapitalisme, men reflekterer også, at der absolut ikke er noget naturgivent eller endeligt ved denne udvikling. Dette gælder både abstrakt i forhold til kapitalismen som socialt system, men også konkret geo-historisk, idet tendensen mod udvidet reproduktion af økonomisk fornuft under konkrete omstændigheder kan blive skubbet tilbage og i

sidste ende vendt om. Økonomiens koloniseringstendens er problematisk, skrøbelig og konfliktfyldt.

Selvom mange taler om, at vi er hinsides venstre og højre, og at der kun er marginale forskelle på en socialdemokratisk og en borgerlig regering, så skete der altså alligevel noget i forbindelse med regeringsskiftet i november 2001, der rækker langt videre end til håndører og pebernødder. De nyliberalistiske tendenser havde længe presset på og indfundet sig i mere eller mindre afdæmpet grad, men nu slog de ud i lys lue på regeringsplan – uden tidligere forbehold og betænkeligheder. En af de første ting, som regeringen gennemførte, var en omfattende nedlæggelse af råd og nævn. Først udlagt af statsministeren som et bredt opgør med eksperter og smagsdommere, samt af sparehensyn, men senere reartikuleret som en politisk udrensning. Hvis man troede på statsministerens første udmelding, så kunne man undre sig over, at DØR, som er det råd med flest ressourcer og størst mediebevågenhed, overhovedet ikke blev nævnt i diskussionerne om råds- og nævnsnedlæggelser, men efter den senere indrømmelse falder alle brikkerne pænt og nydeligt på plads. Naturrådet var til gengæld et af de råd, der fik kniven, hvilket ikke kan undre når man læser regeringsgrundlaget. Her står der udover nogle vage og uforpligtende hensigtserklæringer, at

> ”miljømål skal nås på den økonomisk mest effektive måde. Dansk miljøpolitik skal […] nedbringe forureningen dér, hvor vi får mest for indsatsen. Med henblik på at forbedre effektiviteten i miljøindsatsen vil regeringen etablere et uafhængigt ’Institut for Miljøvurdering’. Instituttets opgave skal være at skabe overblik over den aktuelle og langsigtede miljøsituation, at vurdere effektiviteten af forskellige miljøinitiativer samt formidle denne viden til offentligheden”[53].

Man kan vanskeligt forstille sig en bedre udlægning af en miljøpolitik, hvor økonomisk fornuft er dominerende, end den der artikuleres i regeringsgrundlaget. Kort, klart og slagkraftigt. Slagordet i miljøministeriet blev da også helt i tidens ånd, at vi skal have ’mest muligt miljø for pengene’. Lad os opholde os et øjeblik ved udtrykket ’mest muligt for pengene’. Det rummer nemlig ikke blot en altfavnende bekendelse til økonomisk fornuft, men er den rendyrkede og almene formel for fetichering af økonomisk fornuft. Mål-middelrationalitet, kalkulerbarhed og knaphed. Effektivitetslogik og vækstimperativ. Ingen mening, men alt at sige. Uden grænser og hinsides fornuft[54]. Den nye miljøminister, der fik til opgave at forvalte den (miljø)økonomiske fornuft, var ikke sen til at erklære sig opgaven voksen. I starten af 2002 lanceredes således en embedsmandsgruppe, der har til opgave i en rapport at analysere, hvordan miljø og marked kan

spille bedre sammen. Miljøministeren er ansvarlig for projektet, der ikke overraskende sker i samarbejde med Økonomi- og Erhvervsministeriet og Finansministeriet. Den overordnede målsætning er præcis som i regeringsgrundlaget, og miljøministeren fortsætter:

> ”Regeringen ønsker effektivitet i miljøpolitikken, og rapporten vil analysere, hvilke muligheder der er for samtidig at udvikle markedet i en mere grøn retning, blandt andet til gavn for virksomheders konkurrenceevne og fortsat økonomisk vækst”[55].

Hvad betyder det? For det første giver det ikke mening at snakke om et mere eller mindre grønt marked. Et marked kan hverken være grønt, gult, blåt eller lilla. Det fungerer *netop* ved at udligne farveforskelle (kvaliteter), idet penge (kvantiteter) bliver den universelle målestok. Et grønt marked giver lige så lidt mening som en rund firkant. At ’udvikle markedet i en mere grøn retning’ er altså ensbetydende med en markedsorientering af miljøet, ikke det modsatte. Det er ikke markedet, der bliver grønt, men det grønne der mister sin særegne farve. Miljøet kommer herigennem til at stå i skyggen af økonomien. Dette fremgår tydeligt af følgesætningen, hvor det bliver skåret ud i pap, at det er konkurrenceevnen og økonomisk vækst, der er de motiverende kernefaktorer. Selvom det således umiddelbart fremgår af udsagnet, at markedet skal tage hensyn ud over sig selv, sådan at økonomien udblødes eller underlægges ikke-økonomiske hensyn, så er det ved nærmere eftersyn det *modsatte*, der tilskyndes: en økonomisering af miljøet med den hensigt at fremme økonomisk ekspansion.

Lad os i den forbindelse se nærmere på Institut for Miljøvurdering. Efter den nye regerings tiltrædelse blev der hastigt og på trods af heftig politisk kritik fra venstrefløjen og de gamle regeringspartier udpeget en bestyrelsesformand for det nye miljøinstitut, der så skulle ansætte en direktør. Dette er i sig selv nyliberalistisk standardgods, men sammenhængen stikker dybere. I et (fra journalistens side) kritisk-ironisk interview omkring DJØF’isering i Politiken[56] kommer formanden for bestyrelsens synspunkter klart til udtryk. Den tidligere professor på Institut for Statskundskab understreger, at

> ”i forskellige perioder har det været forskellige grupper der har været dominerende. Engang var det adelen, og i dag er det så rigtignok DJØF’erne”.

Han afviser, at denne gruppe udgør en monolitisk enhed, men vedkender sig, at ”DJØF’ere er bærere af en særlig økonomisk-administrativ måde at tænke på” og skynder sig at tilføje, at denne

(altid og alle steder) har hold i virkeligheden, idet ”alle beslutninger indebærer økonomiske prioriteringer og valg”, samt at DJØF’erne kun ”giver politikerne et bedre og bredere beslutningsgrundlag. Og det er sundt”. Efterfølgende prises økonomisering af diverse livsområder som store fremskridt og interviewerens kritik af ”gold økonomisk logik og costbenefit-analyser”, og bekymring over DJØF’ernes store magt afvises med en bred håndbevægelse, idet det jo i sidste ende er det politiske demokrati (vælgerne), der er ansvarlige for DJØF’ernes taktfaste fremmarch. Formanden for bestyrelsen tager tydeligvis sin opgave alvorligt og ved præcis, hvad han er sat til at gøre, hvilket også ansættelsen af direktøren for IMV røber ud over enhver rimelig tvivl.

Bjørn Lomborg, tidligere lektor i statistik på Institut for Statskundskab, blev til ingens overraskelse, men manges bestyrtelse, ansat som direktør i februar 2002. Den skeptiske miljøforkæmper Lomborg er hovedeksponent for den cost-benefitanalytiske – dvs. økonomistiske – bølge, der er skyllet ind over miljøpolitikken i de senere år. Et af hans typiske standpunkter er efter eget udsagn, at ”det ikke kan betale sig at lave særligt store indgreb overfor drivhuseffekten”. Argumentet er, at ”[a]lle cost-benefit modeller viser, at Kyoto simpelthen ikke er pengene værd”[57]. Det er en ineffektiv udnyttelse af knappe ressourcer. Argumentets struktur og indhold hviler hovedsageligt på miljøøkonomiske modeller af Nordhaus, som vi kender som Samuelsons ligesindede og økonomernes kronprins gennem sit samarbejde med Samuelson om *Economics* (1995). Lomborg, der bl.a. har vakt røre ved angiveligt at tale for ”at nedprioritere bæredygtighed til fordel for accelereret økonomisk vækst”[58], begyndte ifølge en af de få tilhængere i den videnskabelige verden sin karriere ”med teoretiske studier om menneskers rationelle valg”[59]. Lomborg mener angiveligt, at ”rationaliteten bør […] favne alle livsområder[, o]gså kærlighed” og er mildest talt en kontroversiel person i ikke mindst videnskabelige miljøer, hvor hans hovedløse *rational choice*- og cost-benefittilgang har påkaldt sig alt fra hovedrysten over skarp kritik til formelle anklager om videnskabelig uredelighed. Han er nådesløs optimist og en hovedeksponent også for tidens lalleglade naivisme kombineret med benhård økonomisk fornuft. Uberørt af de uforståelige anklager og den irrationelle kritik skred Lomborg direkte ind i direktørstolen for som en af de første ting at slå fast, at hans hovedkvalifikation er, at han ”har været med til at sætte en dagsorden om, hvordan vi får mest muligt miljø for pengene. Miljø”, fortsætter han velkendt argumenterende, ”handler ikke kun om at gøre noget godt, men også om at erkende, at der er begrænsninger”. Til gengæld er der tilsyneladende ingen grænser for den økonomiske fornuft. Institut for Miljøvurdering blev i øvrigt med en symbolsk logik fysisk placeret i lige præcis de lokaler, som

Naturrådet tidligere havde til huse i. Ud med den økologiske forståelseshorisont og ind med den økonomiske fornuft.

Et stykke tid efter Lomborgs ansættelse bliver det nye institut behandlet i DJØF-bladet[60]. Artiklen er flankeret af et billede, hvor den fotogene Lomborg og en fuldmægtig står afslappet henslængt iført *casual wear* og ser *cool* og veltilfredse ud. Arbejdspladsen Institut for Miljøvurdering skal - med erhvervslivet som forbillede – være attraktiv, lyder det, og artiklen er et godt eksempel på veltilrettelagt imagepleje, for den flyder over med plusord og begejstring over arbejdsmiljøet og den enkeltes mulighed for selvforvaltning i arbejdet. Medarbejderne har selv fået en pose penge til at indrette sit kontor, der er et fodboldspil i fællesrummet og cykler til at bruge privat og til møder ude i byen. Men det der ”for alvor adskiller IMV fra andre arbejdspladser […] er […] at det i høj grad er den enkelte medarbejder, der selv bestemmer, hvilke opgaver han eller hun ønsker at arbejde med”. På de ugentlige institutmøder er der et marked for projektforslag, som folk så forsøger at sælge til andre, og en række kriterier skal så medvirke til at sikre, at det er de bedste varer, der bliver produceret på instituttet: ”Det er yderst tilfredsstillende selv at kunne fremsætte projektidéer eller være med i andres projekter. På den måde definerer man stort set selv sit daglige arbejde”, siger den fuldmægtige til denne model, som også roses til skyerne af Lomborg, der mener at markedsmodellen giver dynamik, fremmer en præstationskultur og giver de bedste resultater for alle de involverede. Men Lomborg har jo også tidligere givet udtryk for, at ”der ikke er tvivl om, at markedsmekanismerne er det mest effektive middel til at sikre produktion og velfærd”[61], så hvorfor ikke anvende en markedslignende model på det institut, han er direktør for?

IMV er et tværfagligt institut. En økonom på instituttet fortæller, at bølgerne engang imellem går højt, når der skal arbejdes på tværs, men skynder sig i den rette positive ånd at understrege, at det har været lærerigt og i sidste ende er godt og harmonisk. ”Miljøområdet har i mange år været domineret af biologer” fortæller hun og fortsætter:

> ”Jeg ser det som min opgave som DJØFer at bibringe miljødebatten tankegang og metoder, som naturvidenskaben ikke kender til. Økonomi skal ganske enkelt placeres mere centralt i miljøspørgsmålene i den hjemlige debat”.

De miljøøkonomiske vurderinger skal ske på grundlag af en god forståelse af naturens præmisser, mener økonomen, og en naturvidenskabelig medarbejder på instituttet er enig i, at tværfagligheden

er en fordel for begge parter. ”Jeg tror, at der generelt har været en tendens til, at økonomer ikke har tænkt miljø, ligesom vi med en naturvidenskabelig baggrund ikke har tænkt økonomi. Det er vi kommet over her på instituttet,” siger han.

Institut for Miljøvurdering illustrerer ganske godt en række tendenser i samtiden. For det første udbredelsen af økonomisk fornuft og DJØF-mentaliteten, der udlægges som noget naturligt og uomgængeligt, idet der bl.a. refereres til ’knaphedens lov’. Bemærk også, at ’tværfagligheden’ på instituttet *kun* går på tværs af økonomi og naturvidenskab, samt at økonomi tydeligvis indtager chefstolen i forholdet gennem de *normative* vurderinger omkring ’mest muligt miljø for pengene’, der er den centrale målsætning. Naturvidenskaben leverer råmaterialet, men økonomien tager hånd om, at det er de bedste varer, der bliver produceret. Til gavn for alle, naturligvis. Spørgsmål omkring tværfaglighed gennem indragelse af andre samfundsvidenskabelige discipliner og tankegange (eksempelvis miljøsociologi) eller for den sags skyld andre tilgange til politisk (miljø)økonomi - som eksempelvis økologisk økonomi eller økologisk marxisme[62] - ligger helt udenfor horisonten. Ligeledes er instituttet, der jo er offentligt finansieret, efter bedste virksomhedsmodel udstyret med en bestyrelse, der ansætter en direktør, som så ansætter de menige medarbejdere, ligesom instituttet har en klar målsætning, der ikke kan røres ved. Ikke mest muligt for pengene i form af profit af den investerede kapital, men mest muligt for pengene i form af ’miljøforbedringer’. Ligeledes er instituttets arbejde organiseret omkring en markedslignende model, hvor medarbejderne skal sælge deres idéer (og sig selv), samt indgå i løse teams og netværk omkring diverse projekter og bygger på den moderne *human ressource management* forståelse, hvor medarbejderne tilsyneladende har indflydelse og trives på arbejdspladsen. Helt i tidens ånd fremstilles alt dette i DJØF-bladet som fantastisk og herligt – uden forbehold. Instituttets formålsparagraf, der inkarnerer økonomisk fornuft, er tilsyneladende helt i overensstemmelse med alle medarbejdernes værdier og holdninger. Den hierarkiske organiseringsform er tilsyneladende ikke noget problem overhovedet, idet alle jo arbejder for samme sag, og uoverensstemmelser klares tilsyneladende gennem det vidunderlige marked, hvor den bedste altid vinder og derigennem hjælper alle fremad. Der er tilsyneladende ingen magt på instituttet, ingen grænser, ingen heteronomi. Kun harmoni, muligheder og autonome arbejdsbetingelser, der giver medarbejderne helt fænomenal mulighed for udfolde sig og at ændre verden. Som en fuldmægtig udtrykker det: ikke noget med at skrive kedelige notater og rapporter i støvede kontorer, der alt for ofte arkiveres lodret som i den ’gamle’ offentlige sektor. Alt i alt er IMV et idealbillede på nyliberalismen i den

offentlige sektor, der tilsigter at sløre den økonomiske fornufts dominans (og konsekvenserne heraf), samt de træk ved det nye lønarbejdsliv, der virker subtilt hæmmende på menneskers autonomisfære og medfører alvorlige (nye) arbejdsmiljøproblemer.

Men IMV illustrerer også den kritik og modstand, som den økonomiske fornufts massive fremdrift giver anledning til, selvom det ikke altid er nok til at vende strømmen. Både en række fagfolk, politikere og mangen menigmand var rystede over oprettelsen af IMV, og kritikken og modstanden fik ny vind i sejlene i forbindelse med, at Lomborg's hovedværk *Miljøets Sande Tilstand* i en dom fra Udvalgene Vedrørende Videnskabelig Uredelighed i januar 2003 mentes "[o]bjektivt […] at falde ind under betegnelsen videnskabelig uredelighed" og at være "i klar strid med normerne for god videnskabelig skik"[63]. I dagene herefter var Lomborg og dommen genstand for et veritabelt mediecirkus, hvor oppositionen krævede hans afgang, regeringen og (dele af) bestyrelsen for IMV bakkede op omkring ham, og videnskabsfolk og andre borgere rasende diskuterede *pro et contra*. Denne debat skal ikke refereres her, hvor jeg blot afsluttende vil bemærke, at det vedvarende pres hidtil kun har fået den umiddelbare praktiske konsekvens for instituttet, at bestyrelsen for IMV vil igangsætte en ekstern hasteevaluering af de hidtil producerede miljørapporter[64]. Dette ligner en strategisk syltemanøvre, og "[t]rods den megen debat vil hverken Regeringen eller Dansk Folkeparti tale om at fyre Lomborg"[65]. Hvorom alting er i denne spegede og oppustede sag, der dog bag medieflimmeren repræsenterer virkelige modsætninger og substantielle uoverensstemmelser, så er der nu et meget kritisk fokus på IMV, og der er intet, der på nuværende tidspunkt tyder på, at IMV og Lomborg overlever en eventuel fremtidig centrum-venstreregering. Lomborg og hans kampfæller sidder kun i stolene på grund af stærke nyliberalistiske kræfter i den nuværende regering i Danmark og repræsenterer et af de ekstreme udtryk for grænsesprængende økonomisk fornuft i praksis, der af forskellige grunde (endnu) ikke har mast sig helt ind i hovedstrømmen.

Kapitalisme, nyliberalisme, økonomisme

Efter diskussionen af autonomi/heteronomi og økonomisk fornuft i samtidens private og offentlige sektor vil jeg nu indkredse og karakterbestemme nyliberalismen teoretisk. Nyliberalismen er først og fremmest samtidens fremherskende udgave af kapitalismen. En bestemt form for kapitalisme, der deler grundtræk med alle kapitalistiske samfund, men som også rummer en helt afgørende specificitet i forhold til kapitalismen som en abstrakt samfundsmodel med mange mulige geo-historiske underformer. Nyliberalismen baserer sig grundlæggende på privat ejendomsret,

kapitalistisk virksomhedsdrift, på lønarbejde, vareforbrug, penge, økonomisk vækst og markedsregulering m.m. som alle kapitalistiske samfund gennem tiden. Set i forhold hertil er nyliberalismen et gammelkendt kapitalistisk samfund efter klassisk tilsnit, men den anden side af sagen er, at nyliberalismen samtidig er en helt særlig og ny form for kapitalisme, der påkræver grundlæggende nytænkning og reorientering, hvad angår både analyse, kritik og modstand. Hvorfor betegnelsen *nyliberalisme*, *hvordan* adskiller nyliberalismen sig fra andre former for kapitalisme og *hvilke* særlige kendetegn, modsætninger og tendentielle træk kan betegnes som *kernen* af nyliberalismen? Disse spørgsmål står nu øverst på dagsordenen, hvorefter jeg i den sidste del af kapitlet igen breder perspektivet ud, og sætter fokus på kritik af og modstand mod nyliberalismen.

I *Beyond Neoliberalism*, der særligt omhandler franske forhold, bemærker Touraine kort for hovedet, at

> "[t]here is something ridiculous about talk of extreme neoliberalism in a country where the state still controls half its ressources, either through its welfare system or by intervening in economic life" (Touraine, 2001, side 20).

Det samme spor er Rose inde på, når han påpeger, at

> "[i]ndeed one thing that is perhaps paradoxical about neo-liberalism is that despise posing itself as a critique of political government, it retains the programmatic *a priori*, the presupposition that that the real is programmable by authorities; the objects of government are rendered thinkable in such a way that their difficulties appear amenable to diagnosis, prescription and cure. Neo-liberalism does not abandon the 'will to govern': it maintains the view that failure of government to achieve its objectives is to be overcome by inventing new strategies of government that will succeed" (Rose, 1996, side 53).

Man forbinder ofte nyliberalismen med grovkornet minimalstatsretorik som i tilfældet er med Thatcher, Reagan og Fogh Rasmussen, men i realiteten er statens størrelse og politisk økonomiske rolle end ikke blevet reduceret afgørende i et land som England eller i det nyliberalistiske eksperimentarium New Zealand. Hvor nyliberalismen ofte populært fremstilles som en afvikling af velfærdsstaten, der radikalt forskubber den tidligere balance mellem offentlig og privat sektor, så er der reelt tale om, *at markedet og den økonomiske fornuft vinder indpas i den offentlige sektor*, uden at der sker omvæltninger, hvad angår det grundlæggende styrkeforhold. Nyliberalismen indebærer, at statens politik, organisering, styring og administration økonomiseres og markedsgøres, uden at

staten som sådan får en mindre rolle at spille i den politiske økonomi gennem eksempelvis radikale nedskæringer og omfattende reduktioner i antallet af offentlige ansatte.

Der er nok tale om nedskæringer og fyringer i den offentlige sektor, men der er tale om småting, når man sammenligner med de radikale omvæltninger, der finder sted *i den offentlige sektors indretning, styring og funktioner*. Som eksempel fra Danmark kan – som omtalt ovenfor – nævnes tendensen mod nyliberalistiske universiteter, der stadig skal fungere på en tung basis af offentlige midler, men samtidig økonomiseres og firmatiseres markant. Ligeledes hele aktiveringsindustrien i forbindelse med den aktive arbejdsmarkedspolitik, der er en milliardforretning - hvor det offentlige betaler gildet. Således er *nyliberalismen* (eller neoliberalismen) forskellig fra *den klassiske liberalisme*, der forbindes med politiske økonomer som Smith og Hayek. For Smith (1981 [1776]) er markedet en lykkebringende social reguleringsinstans, der i den naturlige samfundstilstand udvikler sig selv harmonisk og kun skal reguleres af en statsdannelse med minimale ressourcer og meget begrænsede indsatsområder. Hayek (1981 [1946]) går skridtet videre og priser helt uden tvivl og betænkeligheder det enerådende marked og konstruerer 'stat', 'planlægning' og lignende kollektive foranstaltninger som undertrykkelse af den personlige frihed, der fører lukt ind i slavesamfundet. Under nyliberalismen handler det ikke om at gennemtrumfe en minimalstat eller markedsfatalistisk laissez faire, men om at skærpe markedet, virksomhedskulturen og entreprenørånden – eller bredt den økonomiske fornuft - *gennem* omfattende statslig regulering og indgriben i det økonomiske liv. Markedet anskues ikke som en naturlig og uomgængelig samfundsmæssig tilstand, der vokser frem af sig selv, hvis ingen blander sig, men som en truet social mekanisme, der bør understøttes, praktiseres og videreføres af en stærk stat. Statens rolle bliver altså ikke at være en passiv og underordnet natvægter, men en aktiv og paradigmatisk aktør, der skal skabe rammer for og muliggøre markedets, lønarbejdets, virksomhedsformens m.m. udfoldelse og udvikling – både *eksternt* i relation til den primære kapitalistiske sektor af samfundet og *internt* i relation til sig selv[66].

Men ud over at nyliberalisme skal differentieres i forhold til (klassisk) liberalisme, skal den også differentieres i forhold til det, man kan kalde *post-liberalisme*. Post-liberalisme[67] er en måde at begrebsliggøre efterkrigstidens kapitalisme på – der adskiller sig kategorialt fra både liberalismen og nyliberalismen. Betegnelsen post-liberalisme henviser kort sagt til de træk ved efterkrigstidens kapitalisme, der peger hinsides liberalismen som tænkemåde og socialt organiseringsprincip.

Grundlæggende herfor er, at planlægning var et vægtigt alternativ til markedsanarki, mens staten også opnåede relativ autonomi som ikke blot et *add-on* til markedet, men som en selvstændig social sfære med andre værdier og styringsmekanismer end markedskapitalismen. Post-liberalismen viser sig markant gennem de moderne velfærdsstaters opbygning og modning, og ved en støt stigende skattebetaling til en offentlig sektor, der i fx de skandinaviske lande kom til at udgøre omkring halvdelen af den samlede økonomi – og som nævnt stadig gør det på trods af stærke nyliberalistiske strømninger. Til begrebet nyliberalisme hører altså en forestilling om kapitalismens udvikling som (hidtil) en række faser eller epoker (liberalisme – post-liberalisme – nyliberalisme), som det giver mening at afgrænse geo-historisk og analysere som reelt eksisterende underformer af den generelle kapitalistiske samfundsmodel og som historisk sporafhængige. På denne måde kan nyliberalismen betragtes som en hybrid af klassisk liberalisme og post-liberalisme, der udvikler sig sporafhængigt på grundlag af post-liberalismen. Ligeledes indebærer denne forståelse af samtidens kapitalisme, at der *ikke* er tale om en harmonisk epoke, der kan anskues som historiens endeligt. Begrebet nyliberalisme indgår i en forklarende kritik, og denne kapitalistiske samfundsform anskues som paradoksal og midlertidig. Begrebet er et forsøg på at indkredse samtidens kapitalistiske virkelighed, der er kompleks, modsigelsesfuld og under konstant forandring, og vil derfor aldrig kunne give et dækkende billede eller have uendelig holdbarhed. Men efter min mening er nyliberalisme – i indeværende sammenhæng - det hidtil bedste bud på et samlende begreb om samtidens kapitalisme i et genuint historisk perspektiv.

Men disse videnskabsteoretiske problemstillinger med tilhørende overvejelser og kritiske forbehold skal ikke stoppe mig her. Ligeledes er andre former for kapitalisme, overgangen fra post-liberalisme til nyliberalisme m.m. interessante og vigtige analysefelter, der her kun kan antydes, idet min klare hensigt er at sætte fokus på lige netop nyliberalismen. Som beskrevet ovenfor skiller nyliberalismen sig ud som historisk kapitalistisk form ved den måde, hvorpå lønarbejdet og vareforbruget er karakteriseret, arbejdsdelingen institutionaliseret og produktionen organiseret, samt generelt set den specifikke måde, hvorpå økonomisk fornuft og heteronomisfæren ekspanderer - underligger sig flere og flere felter og livsområder i både den private sektor, civilsamfundet og den offentlige sektor. Det sidstnævnte er måske det mest afgørende i forhold til nyliberalismen og økonomisk fornuft i nationale kontekster, idet økonomiseringen og firmatiseringen af den offentlige sektor nedbryder den balanceringseffekt og potentielle mulighed for delvis overskridelse gennem staten, der udsprang af post-liberalismen. I dag sætter den økonomiske fornuft den primære dagsorden også

i den offentlige sektor, og civilsamfundet er således presset mellem to giganter: erhvervsliv og stat, der i stigende omfang fungerer på de samme præmisser og herigennem udfaser kritik, modstand og alternativer. Men der er andre centrale aspekter af nyliberalismen, der skal indrages for at supplere og nuancere billedet.

Globalisering er et af de begreber, som bliver mest flittigt brugt i samfundsvidenskaben i dag, og der er en omfattende litteratur på området, der diskuterer begrebsindhold, i hvilket omfang man kan tale om globalisering (på forskellige områder) og en række andre teoretiske/empiriske problemstillinger. Wood (1998) bemærker således, at "'[g]lobalization' figures prominently in just about every account of the current epoch" (side 41) og betegner begrebet som altgennemtrængende. Bauman's karakteristik af globaliseringsdiskursen er ligeledes rammende:

> Globalisering er på alles læber; et modeord som er ved at blive til et Sesam-luk-dig-op, en trylleformular, et kodeord som skal åbne porten til alle nutidens og fremtidens mysterier (1999, side 7).

Det ligger udenfor rammerne af denne fremstilling at rekonstruere og vurdere globaliseringsdiskursen *in extenso*[68]. Dette skyldes som udgangspunkt, at jeg betragter nyliberalisme som et mere frugtbart begreb, idet det er mindre abstrakt og svævende, men også mere bredt favnende og åbent. Dette skyldes, at et bestemt niveau ikke tillægges hovedvægt fra starten, da begrebet nyliberalisme reflekterer både lokale, nationale, regionale og globale strømninger – og kan facilitere analyser og vurdering af dem *i forhold til hinanden*. Såfremt man skal tale om globalisering, så bør man også specificere, hvilken slags globalisering man mener, idet globalisering kan foregå på mange forskellige måder. Den globalisering vi oplever for øjeblikket, er ikke globalisering som sådan, men *nyliberalistisk* globalisering. Nyliberalismen er knyttet til globaliseringen igennem en bestemt *ideologi* om globaliseringen, der har vundet indpas i toneangivende akademiske, forretningsmæssige og politiske kredse, men refererer endvidere til *virkelige* træk og tendenser, der spiller sammen med den (ikke kun globale) nyliberalistiske udviklingstendens.

Touraine og Bourdieu, der er skarpe og kritiske iagttagere af nyliberalismen, betragter den toneangivende globaliseringsdiskurs som stærkt ideologisk og uden bund i virkeligheden, men fremhæver samtidig, at det på visse felter giver mening at tale om en særlig form for globalisering,

der har radikale konsekvenser for de moderne kapitalistiske samfund. Ifølge Touraine handler globaliseringsdiskursen hovedsageligt om, at den globale økonomiske logik er uomgængelig, og at nationalstaten er et levn fra fortiden uden andre muligheder end at tilpasse sig globale udviklingstræk ved at trække i en nyliberalistisk retning. Alt dette afviser Touraine håndfast, idet han betegner den bekvemme globaliseringsfiktion som

> "really […] nothing more than ideological scaremongering. It is an attempt to convince us, that a new global unity has been build on the ruins of the integrated national development projects of the postwar period, and that it is at once economic, social and international. They would have us believe that we have gone from a statist society to a neoliberal society, and that the planned economy has been replaced by the market economy" (2001, side 16-7).

Touraine knytter den ideologiske globaliseringsforestilling, der fremelsker en nyliberalistisk udvikling som nødvendighedens politik til en mere omfattende *pensée unique* i nyliberalismens tidsalder, men han understreger samtidig, at

> "we have to stress the extreme danger created by the mobility of capital that is in search of financial profits rather than productive investments" (*ibid*, side 15).

Denne ekstreme og ekstremt virkelige vækst i den globale finanskapital, samt herunder fjernelsen af de hindringer, der tidligere lå i vejen herfor, er således ifølge Touraine den rationelle kerne i globaliseringsdiskursen.

Bourdieu mener samstemmende, at globalisering "is a myth in the strong sense of the word, a powerful discourse, an *idée force*, an idea which has social force, which obtains belief. It is the main weapon in the battle against the gains of the welfare state" (1998A, side 34), men tilføjer efterfølgende, at

> "[w]hile globalization is above all a justificatory myth, there is one case where it is quite real, that of financial markets" (*ibid*, side 38).

Denne finansielle globalisering undergraver de nationale finansmarkeders autonomi, der var et afgørende led i efterkrigstidens Bretton Woods-system og underkaster alle verdens lande det globale finansielle overherredømme. De toneangivende aktører på de globale finansmarkeder har en ganske bestemt instrumentel opfattelse af, hvad der er 'ansvarlig' politik – nemlig en nyliberalistisk politik, der indebærer effektivitet og blind økonomisk vækst. Hvis et land ikke lever op til

finansmarkedernes krav, eller der blot er frygt for, at der engang i fremtiden vil blive ført en 'uansvarlig' politik, så kommer straffen prompte i form af kapitalflugt og spekulation mod den nationale valuta, hvilket vi har set kan få omfattende konsekvenser for økonomiske, kulturelle og sociale forhold. Gorz kalder dette fænomen ved dets rette navn, nemlig "the dictatorship of the financial markets" (1999, side 22). Et nyligt eksempel på dette fænomen er tiden op til præsidentvalget i Brasilien i oktober 2002. Allerede i starten af den brasilianske valgkamp, hvor det tegnede til en mulig sejr til en venstreorienteret præsidentkandidat reagerede finansmarkederne udpræget negativt, og presset har været samvarierende med meningsmålingernes spådomme i forhold til 'risikoen' for et venstreorienteret styre:

> "Finansmarkedernes usikkerhed har udmøntet sig i en voldsom udhuling af den brasilianske valuta, realen, der indenfor det seneste halve års tid har mistet ca. 50 procent af sin værdi i forhold til dollaren. […] Og indtil en ny regering er på plads og har præsenteret en 'ansvarlig' økonomisk politik – som det jo hedder – er der intet der tyder på, at den nedadgående spiral vil nå en ende"[69].

Nu hvor Lula på trods af massivt markedspres er blevet valgt til præsident, er han under et stadigt pres for at overbevise 'markedet' om, at han naturligvis er økonomisk ansvarlig efter nyliberalistisk målestok og end ikke drømmer om at svigte 'markedets tillid', dette moderne udtryk for abstraktgjort verdensmagt.

Den finansielle globalisering, der opererer gennem magtfulde aktører og tvangsforestillinger i den højabstrakte finansielle verden, virker således yderst hæmmende på et lands politiske handlemuligheder, idet lidt slinger i den nyliberalistiske vals eller blot mistanke om det, straks gør et land til et *outcast* i spillet om at tiltrække udenlandsk kapital. Rigelig kapital er en nødvendig forudsætning for at klare sig i det verdensomspændende økonomiske vækstspil, der i negativ forstand er en desperat kamp for ikke at falde bag om dansen i den kapitalistiske verdensøkonomi. Med andre ord, det, der er tale om, er *en globalisering af den mest abstrakte form for økonomisk fornuft, der sideløbende får afgørende konsekvenser for økonomiseringen på andre niveauer og (derfor) livsområder*. Den logik, der styrer finanskapitalen, er økonomisk fornuft i dens mest rene faktiske form: penge, der så hurtigt som muligt skal blive til endnu flere penge. Jo flere jo bedre, altid og alle steder. Det økonomiske fornuftsregime på globalt plan yder så massiv indflydelse – man kan kalde det en *trickle-down* effekt - på den økonomiske fornufts ekspansion på andre planer,

idet den globaliserede økonomiske fornufts interessehorisont med streng logik indebærer, at udvidet reproduktion af økonomisk fornuft på lavere niveauer ikke kun tilskyndes, men også gennemtvinges, idet 'markederne' har de straffemidler – strukturel vold - der er nødvendige for at sanktionere udviklingen på regionalt og nationalt niveau. Set fra den økonomiske fornufts synspunkt er globaliseringen af denne fornuftsform gennem finanskapitalens uforstyrrelige logik en potent murbrækker for udbredelsen af økonomisk fornuft som sådan, idet konkurrencen mellem regioner og lande bliver skærpet, og disciplinen håndhævet uden nåde eller forsinkelse eller snarere som lovgivning med forudvirkende kraft, der fører til streng selvdisciplinering gennem en vedvarende angsttilstand. Denne (selv)disciplinering er samtidig abstrakt og uhåndgribelig, idet man ikke umiddelbart kan pege på ophavspersonerne og derfor ansvarliggøre dem, hvis handlinger får radikale konkrete konsekvenser for mennesker over hele kloden. Det er tilsyneladende ikke mennesker, der træffer beslutninger, men en overmenneskelig global økonomisk fornuft. Denne kollektive psykose kaldes eufemistisk for 'markedskræfterne', hvorved den økonomiske fornuft naturliggøres og forherliges.

Det er dog ikke kun gennem det globale finansielle markedsdiktatur, at den økonomiske fornuft ekspanderer gennem den nyliberalistiske globalisering. Den nyliberalistiske grundtanke om, at markeder og konkurrence er noget, vi bør have, men ikke kan forvente opstår af sig selv og er selvregulerende, kommer til markant udtryk ikke blot nationalt, men også internationelt/regionalt og på globalt plan, hvor vi kan iagttage en hel række institutioner, der indskærper, håndhæver og virker normsættende og disciplinerende i forhold til økonomisk fornuft på overnationalt plan. Det er altså ikke kun den danske stat, den engelske stat, den franske stat m.m., der medvirker til den udbredelse af økonomisk fornuft, som kapitalismen gør sit eget til gennem sin almindelige udvikling, men også en hel række uhyre magtfulde institutioner, der ofte fungerer i det skjulte og uden (eller med meget lav og/eller indirekte) demokratisk legitimitet. I Europa har vi eksempelvis EU, der generelt set har været medvirkende til at fremme den nyliberalistiske udvikling igennem det indre marked, ØMU'en og 'den frie handels' forrang frem for andre hensyn (som eksempelvis sociale eller miljømæssige, der kan fejes af banen som 'handelshindringer') på europæisk plan. I den rige del af verden har vi ligeledes OECD, der udgiver en række rapporter, der er dagsordensættende i forhold til nyliberalistiske reformer. I den fattige del af verden foregår tingene langt mere brutalt, idet mange dybt forgældede og forarmede lande er i lommen på institutioner som Verdensbanken og Den Internationale Valutafond (IMF), der bruger magten som kreditor til at gennemtvinge ensidige og

hovedløse nyliberalistiske reformer gennem strukturtilpasningsprogrammer og lignende nyliberalistiske pakkeløsninger. Konsekvenserne heraf har man eksempelvis oplevet i mange afrikanske lande og det tidligere Sovjetunionen. Ifølge Teivainen (2002) "the discourse of such instititions as the International Monetary Fund is a paradigmatic example of […] neo-liberalism" (side 26). Teivainen kæder ligeledes den nyliberalistiske globalisering, udviklingen i det kapitalistiske verdenssystem og den økonomiske teoris imperialisme sammen som *transnational økonomisme*. Dette skal jeg vende tilbage til.

Men i forhold til globaliseringen er den mest skelsættende internationale institution *World Trade Organisation* (WTO), der har global udstrækning, virker efter utvetydige nyliberalistiske principper og er i gang med at forme helt centrale felter af verden i det billede, som den økonomiske fornuft foreskriver. WTO er den nyliberalistiske globaliserings hovedorgan og virker som en global magtinstans, der har som kerneformål at implementere markedsreformer og tilhørende disciplineringsforanstaltninger, således at 'den frie konkurrence' er det dominerende globale princip[70]. Ligeledes, dog med mindre udstrækning, *Multilateral Agreement on Investment* (MAI), der foregår i OECD-regi[71]. MAI-aftalen, der basalt set handler om at grundlovssikre kapitalens rettigheder på bekostning af andre interesser og rettigheder, kom ud i et kæmpe stormvejr, da markante organiserede aktører i civilsamfundet fandt ud af, hvad der i lang tid havde været på færde i lukkede forsamlinger, og er indtil videre lagt på is, indtil det kan præsenteres på en mere spiselig måde - men projektet er ikke skrinlagt. Jessop (2001B) taler generelt om den nye nyliberalistiske "wor(l)d order", idet han spiller på sammenhængen mellem retorik og virkelighed og understreger "the crucial roles of the IMF, the World Bank, the OECD, the WTO, or other international economic agencies […] in promoting or redesigning political and social institutions to underwrite and complement neo-liberalism", ligesom han identificerer et nyligt skift i den nyliberalistiske retorik på grund af kritik og modstand, der dog ikke går grundlæggende på kompromis med nyliberalismens indhold. Nyliberalisterne opfatter et behov

> "to re-embed neo-liberalism in society, to make it more acceptable socially and politically, and to ensure that it is environmentally sustainable – whilst making the minimal necessary concessions to the forces who oppose the programme, protagonists, and driving forces of neo-liberalism in the current wave of capitalist restructuring" (*ibid*).

Et tredie væsentligt aspekt af den nyliberalistiske globaliseringstendens, vi oplever i disse år, er væksten i og af multi- og transnationale virksomheder (MTV). Omkring 1/3 af verdenshandelen foregår internt mellem MTV, og idet de seneste år har bragt en hel række fusioner og opkøb, som led i verdensomspændende kapitalcentralisation, er der i dag en række gigantiske koncerner, der har interesser på verdensplan, og som derfor i vidt omfang kan undslippe national lovgivning, skatteopkrævning og kontrol. Disse korporationer har vokset sig mere magtfulde end de fleste stater og kan til enhver tid medvirke til at skabe og siden udnytte de vilkår rundt om i verden, der giver det bedste investeringsklima. I Danmark har de toneangivende MTV eksempelvis ikke betalt skat de seneste år, selvom det er oplagt for enhver, at de tjener rigtig gode penge. Hvorfor ellers drive forretning? Denne udvikling betyder, at økonomisk fornuft i sin dominerende praktisk-organisatoriske form har vokset sig betydeligt stærkere og i en række tilfælde dominerer den globale arena gennem lobbyisme, politisk indflydelse, strategisk handlen, massereklamer, PR osv. Dette sker ved hjælp af gigantiske formuer, der er indtjent ved at udnytte alle tilgængelige midler i et verdensomspændende omfang. Det giver overordnet mening i denne forbindelse at tale om en tenderende globalisering af økonomisk fornuft under den nyliberalistiske globalisering, idet det finansielle markedsdiktatur, de internationale/regionale/globale nyliberalistiske institutioner sammen med forretningsvirksomhedsformens hegemoniske status og magtposition - der også vinder frem indenfor nationalstaterne - tegner et samlet billede af *en verden, der bliver knyttet tættere sammen på den økonomiske fornufts præmisser*. Hvad mennesker angår, er billedet af globaliseringen helt forandret og i nogle tilfælde vendt på hovedet. Hvor der eksempelvis er fri bevægelighed for *kapital*, sker der overalt i den rige verden en begrænsning i mulighederne for *menneskers* frie bevægelighed, når vi har at gøre med fattige mennesker fra andre dele af verden. Det er kun det globale *jetset*, der kan rejse overalt i verden og begå sig på de bonede gulve *whereever*, mens millioner og atter millioner mennesker i verden, som omtalt ovenfor, lever stavnsbundne liv under elendige livsvilkår, der ligner dem, som størstedelen var underlagt i den (nu) rige del af verden for omtrent 150 år siden. Herom konkluderer Bauman (1999), at

> "[p]resset for at nedbryde de sidste eksisterende barrierer for den frie bevægelighed for penge og pengelignende foranstaltninger og information [går] hånd i hånd med presset for at grave nye grøfter og rejse nye mure (der skiftevis kaldes 'immigrations-' og 'nationalitetslove'), og resultatet heraf bliver en blokering af mobiliteten hos dem, som er blevet revet op med rode, både psykisk og fysisk. […] Den påtvungne lokalisering sikrer den naturlige selektivitet i de globaliserende virkninger. Den tiltagende og bekymrende polarisering af verden og dens befolkning, som bemærkes overalt, er ikke et fjernt, fremmed og forstyrrende 'kæp-i-hjulet'-indgreb i globaliseringsprocessen; den er effekten heraf" (side 92).

Men diskussionen om nyliberalistisk globalisering er omfattende og vanskelig, så ud over de ovenstående konklusioner omkring dennes væsentlige *relation* til den økonomiske fornufts ekspansion skal jeg ikke fortsætte i dette spor. I stedet vil jeg nu tematisere et andet aspekt af nyliberalismen, nemlig den hovedrolle, som den neoklassiske økonomi spiller i samklang med de andre nyliberalistiske hovedtræk.

Ifølge Bourdieu kan man i dag se

> "konturerne til en økonomisk virkelighed, der nærmer sig den socialfilosofi, som er en indbygget del af de neoklassicistiske økonomiske teorier. Det er næsten som om disse teoriers øjebliksfikserede, individcentrerede og ultrasubjektivistiske filosofi gennem de seneste 20 års nyliberalistiske politik har fået mulighed for at virkeliggøre sig selv og realisere deres indhold" (2001, side 52).

Dette mener Bourdieu er tilfældet på grund af de strukturelle forhold, der omgærer den neoklassiske økonomi, og ikke på grund af den enkelte økonoms subjektive bekendelse til nyliberalismen og dens utopia i form af et perfekt globalt marked, hvor kun de velgørende markedskræfter hersker:

> "Without necessarily sharing the economic and social interests of the true believers, economists have sufficient specific interests in the field of economic science to make a decisive contribution, whatever their emotional responses to the economic and social effects of the utopia they dress up in mathematical reason, to the production and reproduction of the neo-liberal utopia. Cut off by their whole existence and above all by their generally purely abstract and theoretical intellectual training from the real economic and social world, they are, like others in other times in the field of philosophy, particularly inclined to take the things of logic for the logic of things" (1998A, side 101).

Jeg har tidligere i denne afhandling analyseret og kritiseret den moderne neoklassiske økonomi i dybden og skal ikke gentage denne kritiske analyse her, men kun videreføre argumentet ved nu at undersøge *relationen* mellem nyliberalismen og samtidens neoklassiske økonomi. Mit overordnede standpunkt, som antydes af Bourdieu, der dog ikke har en reguleringsteoretisk tilgang og efter min mening er for firkantet, er, at *den moderne neoklassiske økonomi spiller samme rolle under nyliberalismen, som neo-keynesianismen gjorde under post-liberalismen*. Den nyliberalistiske form for kapitalisme støtter sig til den moderne neoklassiske økonomi på tilsvarende måde, som post-liberalismen støttede sig til den neo-keynesianske syntese i efterkrigstiden og som i øvrigt den klassiske liberalisme til den klassiske politiske økonomi og vulgærøkonomien. Alle kapitalistiske

epoker har et tilhørende (meta)teoretisk-normativt politisk økonomisk paradigme, der på centrale områder understøtter lige netop denne form for kapitalisme på det ideologiske område og leverer praktisk-politiske redskaber til regulering og restrukturering af kapitalismen i denne bestemte og afgrænsede tidsperiode. Post-liberalismen byggede grundlæggende på neo-keynesianske forestillinger om efterspørgselsmanagement, markedsfejl, international og nationalstatslig regulering af markedsmekanismerne og en tiltro til statssfæren som rum for afbalancering af den anarkistiske, ensidige og ulighedsskabende kapitalisme – som dog stadig forblev det ideologiske referencepunkt for økonomisk vækst, lønarbejde, masseforbrug m.m. Ligeledes bygger nyliberalismen helt til kernen på moderne neoklassiske og i videre forstand *rational choice* forestillinger om ren økonomi(sk fornuft), rene markeder og friktionsløse interaktioner, på økonomiske agenter som selvskabte og historieløse entiteter, der kun udfolder sig økonomisk og skaber en lykkelig kræmmertilværelse i denne proces. Uden en forståelse af den moderne neoklassiske økonomi som samtidens kapitalismes samlende teoretisk-normative paradigme kan man simpelthen ikke forstå nyliberalismen og den substans, struktur og ideologi, der ligger bag mangfoldigheden i de forskellige nyliberalistiske udviklingstræk og tendenser på forskellige niveauer. Hvad har NPM, aktiv arbejdsmarkedspolitik, Institut for Miljøvurdering, OECD's politik i forhold til grønne afgifter og WTO måske med hinanden at gøre?

Svaret på dette spørgsmål er i vid udstrækning – ud over det stærke økonomiske fornuftselement som essens – at det fælles teoretisk-normative og delvist praktiske grundlag forefindes i den moderne neoklassiske økonomi. NPM ligger i direkte forlængelse af kernepunkter i den neoklassiske økonomis ideologi og teoretiske univers og støtter sig mere konkret op ad centrale nyudviklinger indenfor denne teorigren i den politiske økonomi. Den aktive arbejdsmarkedspolitik har økonomisk vækst og rigelig tilgængelighed af villige lønarbejdere til forretningsvirksomheder som hovedformål og reducerer derfor mennesker til at være lønarbejdere eller tilsigter mere omfattende at udbrede og skærpe den økonomiske dimension af tilværelsen gennem tvang og disciplinering. Dette er for så vidt klassisk mainstreamøkonomisk tankegods og gammelkendt kapitalistisk skik og brug. Men den særlige nyliberalistiske udformning, der bygger på en forestilling om det enkelte isolerede menneske som økonomisk entreprenør – forvalter af sin egen humankapital eller grundlæggende som en inkarnation af økonomisk fornuft – refererer specifikt til den moderne neoklassiske økonomi og de helt rendyrkede og grænseløse teoridannelser i *rational choice* teorien. Institut for miljøvurdering med dets målsætning om mest muligt miljø for pengene

gennem sindrige costbenefit-analyser er på alle væsentlige punkter en tro kopi af grundstrukturen og –temaet i den moderne neoklassiske økonomi: hvordan man anvender begrænsede ressourcer mest effektivt. Ligeledes OECD's politik vedrørende grønne afgifter. Ifølge lederen af institutionens miljøafdeling

> "anbefaler OECD [generelt] at man sætter de grønne afgifter i forhold til miljøskaderne, så man rammer netop det balancepunkt, hvor indtægten svarer til samfundets marginale nytte af miljøforbedringen"[72].

Dette kunne være et citat fra en grundbog i neoklassisk (miljø)økonomi og holdningen er så indlejret i en neoklassisk økonomisk forståelseshorisont (ligevægt, marginalnytte m.m.), at det er meningsløst uden økonomiske grundprincipper. Hvordan kan man forstå 'samfundets marginale nytte' uden at oprulle hele det økonomiske univers? Igen i forhold til dette forståelsesunivers er WTO's kerneformål at gennemtrumfe den markedsidyl, der er referencepunktet for de normative og teoretiske strukturer indenfor dette paradigme. Kan man forestille sig den ensidige og kritikløse omfavnelse af markedet som WTO repræsenterer uden over 100 års konsekvent rendyrkning og udbredelse af denne holdning i den neoklassiske økonomi? Hvor man således umiddelbart kan tro, at der ikke er nogen sammenhæng mellem hændelser, adfærd, politikker og institutioner på forskellige planer og niveauer i samtidens kapitalisme, så kan man på grundlag af indsigt i den moderne neoklassiske økonomi konkludere, at *de forskellige manifestationer af nyliberalismen er subtilt forbundet gennem det fælles ophav i samtidens hegemoniske måde at opfatte politisk økonomi på*. Den moderne neoklassiske økonomi er et hovedelement i nyliberalismen, der kommer til udtryk på tværs af ellers betragtelige tilsyneladende forskelle og afstande.

Dette leder mig til en samlet kort karakteristik af nyliberalismen som samtidens politisk økonomiske monolit, der omfatter kapitalismen, økonomisk fornuft og den neoklassiske økonomi i en systemisk helhed, der har sin primære hegemoniske styrke gennem lige netop de relationer, fælles kerneværdier og forbindelsestråde, der opstår, når en bestemt sammenvævning af en tænkemåde/ideologi, en handleform og et politisk-administrativt paradigme placerer sig i forlængelse af oplevelsessfæren og udviklingstendensen i den reelt eksisterende kapitalisme. Ifølge McChesney,

> "[n]eoliberalism is the defining political economic paradigm of our time - it refers to the policies and processes whereby a relative handful of private interests are permitted to control as much as possible of social life in order to maximize their personal profit" (1999, side 49).

Den første del af karakteristikken er ganske præcis og betegnende, men den efterfølgende uddybning kan ikke rumme nyliberalismens specificitet og substans som reelt eksisterende samtidig underform af kapitalismen. Den ligner mere en løs generel karakteristik af den kapitalistiske samfundsmodel. Lad mig derfor være mere præcis, idet jeg herigennem samler op på og udbygger centrale dele af de argumenter og sammenhænge, der er præsenteret i analysen ovenfor.

Samlet set favner og samordner nyliberalismen tre domæner og fremstår som et massivt og utilnærmeligt (globaliserende) samfundsmæssigt paradigme. Nyliberalismen er for det første en distinkt, politisk-administrativ diskurs og praksisform. I denne dimension er nyliberalismen karakteriseret ved en politisk økonomisk ideologi og en tilhørende samfundsmæssig og administrativ praksisform. Overordnet set handler det her om, at markedsøkonomien og virksomhedsformen bliver konstrueret som indbegrebet af det gode samfund for alle mennesker. Markedet, konkurrencen, lønarbejdet, vareforbruget og den kapitalistiske virksomhedsform er ifølge den nyliberalistiske ideologi de institutioner, der bedst sikrer frihed, menneskelig udfoldelse og progressiv økonomisk udvikling, dvs. effektivitet og økonomisk vækst. Dette fører blandt andet til krav om markedsgørelse, DJØF'isering, effektivisering og erhvervs- og nytteorientering af den offentlige sektor, samt nedskæringer, privatiseringer og udliciteringer ligesom firmatisering af offentlig organisering og ledelse udgør referencerammen i forhold til det, der eufemistisk kaldes modernisering af den offentlige sektor. Den kapitalistiske sektor af økonomien er idealtypen på frihed, autonomi, produktivitet, vækst og virkelyst og den post-liberalistiske offentlige sektor fremstilles som tung, undertrykkende, gammeldags, bureaukratisk, klientgørende og hæmmende for det private initiativ. Indenfor den nyliberalistiske ideologi er der intet alternativ til markedet og staten. Markedet er opdrejningspunktet og statens fremmeste mål er at understøtte, bibeholde og fremelske økonomisering af samfundet - at gøre samfundet til en økonomi.

Nyliberalismen er sideløbende en videnskabelig diskurs. Her er hovedaktøren den moderne neoklassiske økonomi, der fremstiller sig selv som videnskabelig, men udmærker sig ved systematisk at understøtte normative nyliberalistiske forestillinger om eksempelvis markedsøkonomiens og forretningsformens velsignelser. Grundlaget herfor er en række

sammenføjede ideologiske forestillinger, der udgør et selvrefererende og uigennemtrængeligt univers i den politisk økonomiske tænkning. Kernepunktet i den moderne økonomi er det kulturløse, historieløse og atomistiske økonomiske menneske, der færdes hjemmevant i vareverdenen, realiserer sig gennem markedstransaktioner og kun kan opnå den eftertragtede lykkerus gennem forbruget. Den moderne økonomitænkning er massivt toneangivende indenfor samtidens politiske økonomi og er indenfor de seneste år begyndt at ekspandere kraftigt ved delvist at kolonisere tilstødende samfundsvidenskabelige felter. Dette sker gennem den universelt appellerende *rational choice* teori. Den neoklassiske økonomitænkning eller bredt set *rational choice* tænkningen står i samtidens samfundsvidenskabelige verden uden seriøse udfordrere til positionen som hegemonisk diskurs.

Der er altså væsentlige diskursive og ideologiske elementer i nyliberalismen, men nyliberalismen er på samme tid en reelt eksisterende kapitalistisk epoke, der både afspejler de universelle træk og tendenser i kapitalismen, men også aflejrer en særlig substans og dynamik, der giver denne underform en særlig partikularitet. Den diskursive dimension og den politisk-administrative, samt institutionelle praksis er naturligvis en del af denne partikularitet, men nyliberalismen er også herudover en *bestemt* måde, hvorpå kapitalismens generelle temaer om profit, lønarbejde, vareforbrug, penge, effektivitet, økonomisk vækst m.m. udspiller sig. Dette kommer til konkret udtryk ved nye arbejds- og interaktionsformer, ny teknologi, nye forbrugsvaner, en ny (international) arbejdsdeling, nye handelsrelationer, nye institutioner m.m. På trods af den måde, hvorpå dette fremtræder og bliver ideologisk fremstillet, så er der tale om en markant udvidet reproduktion af økonomisk fornuft, der kvalitativt sprænger grænser for heteronomisfæren, idet alle livsområder, værdier, holdninger m.m. nu potentielt skal stå til rådighed for økonomien, hovedsageligt lønarbejdet og den stadige (nødvendige) vækst i det eskalerende overforbrug. Det generelle særpræg ved nyliberalismen som kapitalistisk epoke, der derfor særligt skal fremhæves, er den måde, hvorpå kapitalismen trænger sig på i et hidtil uset omfang. Kapitalismen koloniserer tilsyneladende grænseløst nye livsområder og praksisformer, der tidligere besad relativ autonomi i forhold til abstrakt-kvantitativ dominans, og under nyliberalismen fremtræder dette forhold som sin modsætning - og det bliver (nødvendigvis) ideologisk fremstillet som sådan.

Nyliberalismen har altså en særlig diskursiv og ideologisk-administrativ referenceramme, men refererer også til både universelle og partikulære systematikker og tendenser i den reelt eksisterende

kapitalisme i samtiden. Markedsgørelse, konkurrence, effektivisering og økonomisk vækst m.m. er politisk økonomisk virkelighed som strukturelle tendenser under kapitalismen, og der ligger virkelige økonomiske interesser bag nyliberalismens politisk-administrative og institutionelle hovedkrav. På denne måde kan man sige, at nyliberalismens politisk-administrative og videnskabelige diskurser ikke blot indgår i et diskursivt fællesskab med en tilhørende konkret-organisatorisk praksisform, men også er allieret med reelle virkelighedstræk, erfaringsdannelse, interessevaretagelse og udviklingstendenser i den kapitalistiske økonomi. Samlet er nyliberalismen altså karakteriseret ved den måde, hvorpå den politisk-administrative og videnskabelige diskurs er understøttet af økonomiske interesser og reale tendenser, samt faktiske handlinger, forestillinger og udviklingstræk, der igennem dynamisk interaktion medvirker til at regenerere og styrke de nyliberalistiske diskurser og den politisk-institutionelle praksis. De enkelte momenter i nyliberalismen understøtter gensidigt hinanden og bevirker en delvis tendens til (udvidet) selvreproduktion. Styrken og forførelseskraften grunder i, at forskellige diskursive former indgår i en retorisk helhed med bred legitimitet, der svarer til en politisk-administrativ praksis og afspejler, samt placerer sig i forlængelse af virkelige strukturer, interesser, hændelser og erfaringer i den kapitalistiske økonomi. Resultatet er en monolit, der affejer kritik, opsluger modstand og stort set egenhændigt sætter dagsordenen for politisk og økonomisk refleksion i samtiden. Dette sker ved at opdyrke en række uhyre simple og (under kapitalismen) appellerende værdier, der tilegnes universel gyldighed. Markedet er godt. Konkurrence er godt. Virksomhedsformen er god. Effektivitet er godt. Økonomisk vækst er godt. Lønarbejde er godt (og sjovt). Forbrug er godt. Profit er godt osv. osv. Der er ingen andre muligheder – intet alternativ. Alle andre institutioner, målsætninger, tanke-, handle-, omgangs- og organiseringsformer fremstår efter mødet med den nyliberalistiske monolit som dybt mistænkelige, unaturlige, irrationelle og som hæmmende for den frie udfoldelse og samfundenes progression.

Det er vigtigt at understrege nyliberalismens karakter af magtfuldkommen monolit på grund af den helt særlige samordning af tunge virkelighedsaspekter, hegemoniske diskurser og toneangivende praksisformer. Uden erkendelse af de stærke kræfter, erfaringer, paradigmer, ideologier, strukturer/tendenser og fetishformer, der samlet udgør den basis, som nyliberalismen hviler på og udfolder sig dynamisk på basis af, kan man ganske simpelt ikke forklare den kolossale udbredelse, som nyliberalismen har i verden i dag, og det forhold, at denne samfundsform i brede kredse opleves som naturlig og uomgængelig – som hinsides fornuft og alternativer. Men omvendt er der

en fare for, at en ensidig fremstilling af nyliberalismen som en alteliminerende totalform medvirker til at styrke dens magtposition. Det er i øvrigt et fortegnet billede af virkeligheden, der gives, hvis den ovenstående fremstilling ikke tilskrives forbehold og nuancer, samt udvides til at rumme modsigelser og paradokser. Når jeg omtaler nyliberalismen som samtidens politisk økonomiske monolit og lægger vægt på den brede og tunge magtbasis gennem indre sammenhænge, retorisk forførelseskraft, selvreference og ydre panser, så er det for at indskærpe, at nyliberalismen som samfundsmæssigt paradigme står alene og magtfuld på scenen i dag og er meget vanskelig at udfordre eller vælte af pinden, idet de økonomiske, politisk-ideologiske, kulturelle og retoriske ressourcer bag denne uhyrlige magtcentralisation er massive - næsten svimlende. Denne opfattelse, mener jeg, er legitim og grundlæggende i overensstemmelse med virkeligheden, men også en-dimensionel og forvrængende, hvis den står alene.

På trods af den overvældende kraft, der ligger i den nyliberalistiske monolit – og som ikke må undervurderes - så kan den samfundsmæssige udvikling ikke reduceres til at være en lineær fremskrivning af nogle universelle tendenser i monumental form. Nyliberalismen har på det faktiske og empiriske plan forskellige udtryk i forskellige lande og udvikler sig forskelligt fra land til land (Kjær og Pedersen, 2001). Ligeledes er nogle lande (og sektorer/felter) mere udviklet i nyliberalistisk retning end andre, og der sker hele tiden afvejninger mellem teori og praksis, samt forskellige interesser og hensyn sådan at de(n) mere praktiske form(er) for nyliberalisme forandrer sig med tiden. Der er heller ingen grund til at tro, at nyliberalismens tidsalder varer blot – lad os sige - 30 år frem i tiden. Nyliberalismen er *også* en skrøbelig og tentativ størrelse, der hviler på vaklende grund og en række usikre kompromisser, samt koalitioner – og således konstant trues af sammenbrud, der kun efterlader et gabende tomt hul, som vi eksempelvis nok vil opleve, når vi ryger ned i en ny stor, politisk økonomisk kriseperiode. Jeg har omtalt meget af dette og givet eksempler ovenfor og skal derfor blot nævne disse aspekter af sagen i denne sammenhæng for at konkludere, at *der altså er to modstående sider af nyliberalismen, der begge er essentielle og ikke må udsondres*. Nu skal jeg i stedet uddybe nogle forhold, som jeg hidtil kun har nævnt eller antydet ovenfor, nemlig indre modsætninger i nyliberalismen og dens paradoksale eller i sidste ende umulige karakter, samt efterfølgende den kritik af og modstand mod nyliberalismen, der folder sig ud i samfundene i dag, og som peger genuint hinsides dette samfundsmæssige paradigme.

På trods af den monolitiske status og det næsten uigennemtrængeligt selvrefererende system af værdier, virkelighedsopfattelse og retorik, der kendetegner nyliberalismen, er der en række markante modsigelser i systemet, der hver især og ikke mindst samlet får det blankpolerede ydre til at falme og nyliberalismen til at fremstå som problematisk og sårbar. Nyliberalismen favner tre domæner, og der er modsætninger på alle disse tre domæner, ligesom der er modsigelser i det system, der fremkommer når domænerne samordnes. Jeg har tidligere analyseret modsigelser i den neoklassiske økonomi og *rational choice* teorien, og det er ligeledes velkendt indenfor neo-marxismen, at det kapitalistiske system er modsætningsfuldt på talrige planer og felter, hvilket heller ikke skal uddybes her[73]. Det, jeg vil fokusere på, er modsætninger i nyliberalismen som politisk-administrativ praksisform og de modsigelser, paradokser og skranker, der fremkommer i det samfundsmæssige paradigme som helhed. Disse er dog ikke uafhængige af tilsvarende systemiske modsigelser m.m. på andre domæner

Der er to generelle modsætningsforhold i nyliberalismen som politisk-administrativ praksisform, der skal fremhæves som generiske. Der er først og fremmest et modsætningsforhold mellem på den ene side statens og offentlige institutioners rolle og betydning og på den anden side den universalistiske bekendelse til markedet som en velsignet social frigørelsesform. Mange af de institutioner, som nyliberalismen opdyrker på lokalt, nationalt, regionalt og globalt plan, er bureaukratiske, hierarkiske og meget omkostningstunge - men ikke mindst udenfor markedets rækkevidde. Der kan være tale om *markedslignende* strukturer, men i tilfælde hvor der ikke er frit forbrugsvalg på alle hylder, idet der eksempelvis er tale om skattefinansiering, er det strukturelt misvisende at tale om decideret markedsstyring. Som omtalt ovenfor er det paradoksalt, at et politisk-administrativt paradigme, der konsekvent fremhæver marked fremfor stat også modsat ser en magtfuld stat og prægnante offentlige institutioner som garanter for markedssundhed i et sådant omfang, at statssfæren ikke grundlæggende står udfordret – blot skal omstruktureres og 'markedsgøres'. Hvis markedet virkelig er så naturligt, selvomsluttende og lykkebringende, hvorfor så ikke vende tilbage til den klassiske liberalismes idyl? At der nok i vidt omfang er tale om realpolitisk og strategisk tilpasning til den post-liberalistiske virkelighed ændrer ikke ved, at der er et systemisk misforhold mellem teori og praksis, retorik og virkelighed i nyliberalismens politisk-administrative diskurs. Dette bliver kun understøttet af en anden modsigelse, der hovedsageligt vedrører den kapitalistiske sektor af samfundet: modsigelsen mellem markedet og den kapitalistiske virksomhedsform. På den ene side florerer som nævnt den uhildede markedsforherligelse, men på

den anden side fremhæves (og praktiseres) virksomhedsformen som det organisatoriske og ledelses-/styringsmæssige forbillede. Men virksomhedsformen er *ikke* en markedsmæssig institution, selvom den evt. fungerer på (tilnærmede) markedsvilkår. Internt i virksomheder eller virksomhedslignende institutioner er der ikke tale om markedsstyring, men om omfattende hierarki, bureaukrati og planlægning, som ikke bliver mindre af, at toneangivende virksomheder konsekvent vokser i størrelse og indflydelse, hvilket der er en klar tendens til i en (globaliserende) kapitalistisk økonomi.

Sammenfattende er der en modsigelse i nyliberalismens politisk-administrative diskurs og praksis, både hvad angår den eksplicitte institutionelle praksis – jvf. eksempelvis firmatiseringen af de danske universiteter - og virkeligheden i den kapitalistiske økonomi, der i stigende omfang dirigeres af enorme magtfulde korporationer, der definerer og styrer markeder i betydeligt større omfang, end de selv er underlagt markedsstyring. Denne modsigelse spejler sig i øvrigt også i den moderne neoklassiske økonomi, der er optaget af angiveligt frie og selvbestemte forbrugsvalg på det grænseløse marked, men i realiteten står overfor en situation, hvor grænseoverskridende magtkoncentrationer både i stater og markedsøkonomien får den enkelte forbruger til at forsvinde stort set helt fra synsfeltet, når vi har at gøre med virkelige strukturer og udviklingstendenser. Den moderne forbruger er ikke et frit naturmenneske, men et produkt af kapitalismens udvikling, der i stigende grad omslutter menneskelig autonomi og frihed.

Idet den økonomiske fantasiverden på så mange helt afgørende felter misforstår virkeligheden, opstår der nødvendigvis også problemer, når dens resultater skal omsættes til politisk-administrativ praksis. Selvom det er uforståeligt i forhold til økonomiens univers, så er der faktisk mennesker, der selv ikke med omfattende økonomisk terapi glider let og elegant ind i økonomiens maskineri og nyder de glæder, der tilsyneladende objektivt er forbundet med det herlige forbrugsparadis. Dette giver anledning til sociale problemer og sociale konflikter, som selv ikke stålsatte nyliberalister kan tillade sig at overse. På samme måde er der talrige eksempler på, at eksempelvis privatiseringer eller udliciteringer giver bagslag og selv i et snævert økonomisk perspektiv ikke er så forbandet effektive, som de ellers hævdes at være, ligesom det ofte over et længere tidsperspektiv viser sig, at hurtige økonomiske fix i form af besparelser eller nedrivninger med usvigelig sikkerhed dukker op som tunge udgiftsposter andre steder i systemet. Dette er tilfældet, når eksempelvis udstødning og meningstab fører til stigende kriminalitet og social uro med stigende udgifter til politi og retsvæsen til følge, eller nedskæringer på miljøområdet blot er udskrivning af en kæmperegning til fremtidens

generationer. Nyliberalismens politisk-administrative praksis er også til tider spændt fast mellem modstående krav fra økonomer og erhvervslivets repræsentanter, der oprinder af modsigelser mellem den økonomiske fantasiverden og den brutale virkelighed, som forretningsvirksomheder er tvunget til at forstå for at overleve i konkurrencen. Her skal det nævnes, at al snakken om værdier, etik, kompetencer, fleksibilitet, netværk m.m., som er en helt integreret del af moderne virksomhedsdrift, er uforståelig for den moderne økonom, der kræver græske bogstaver, ligninger og præcise talangivelser, før der overhovedet kommer gang i det tunge maskineri. Uoverenstemmelser af denne art fører til en række kontroverser, som når kapitalforvaltere forstår det vitale behov for disciplinering, kontrol og normstyring af lønarbejderne, mens økonomer forestiller sig, at der blot skal være en tilstrækkelig økonomisk gevinst ved at arbejde og en tilstrækkelig humankapital til stede for, at alting fungerer, som det skal og bør efter mekanisk forbillede.

Nyliberalismen er altså både monolitisk og skrøbelig, endimensional og modsigelsesfuld. Denne dobbelthed står klart frem, når nyliberalismen i kort form fremstilles ved at referere til det fælles kernepunkt på alle de tre domæner: økonomisk fornuft. Økonomisk fornuft er den dominerende sociale form under kapitalismen, den opdyrkes som rationel hovedingrediens i den moderne neoklassiske økonomi og er omdrejningspunktet for den politisk-administrative praksis under nyliberalismen. Nyliberalismen er kort sagt et økonomisk fornuftsregime uden fortilfælde i historien. I forhold hertil træder sammenhængskraften frem ved, at økonomisk fornuft ikke blot er en esoterisk strukturel-relationel hovedform under kapitalismen, men også udfolder sig på det faktiske domæne på forskellige niveauer/felter og i stigende grad bliver en del af menneskers hverdag som naturlig og rationel igennem eksempelvis forbrugeradfærden og det moderne arbejdsliv. Politisk-ideologisk og i relation til pleje af den kapitalistiske økonomi, samt omstrukturering af den offentlige sektor og politikformulering spiller samme økonomiske fornuft ind som kernepunkt for de bestræbelser, der gøres på at udbrede økonomiseringen af samfundet. Dette sker gennem effektivitetsimperativet, den uangribelige økonomiske vækstfanatisme, 'mest muligt for pengene'- logikken, NPM, firmatisering af offentlige institutioner m.m. Samtidig er økonomisk fornuft den rationelle kerne i den neoklassiske økonomi, der nok bæres frem i et fiktivt ideologiserende univers, der ikke samlet har meget med virkeligheden at gøre, men også markerer sig i alle afkroge af den normative substans i den tilbundsgående præskriptive økonomi. På denne måde er økonomisk fornuft det bærende element i nyliberalismen, og idet denne handleform

praktiseres og glorificeres på de centrale domæner, som nyliberalismen spænder over, så fremstår nyliberalismen monolitisk og overvældende som et uomgængeligt politisk økonomisk paradigme, der fremkalder forestillinger om historiens endeligt. Men omvendt er nyliberalismen, på grund af den økonomiske fornufts status og prægnans, i særlig grad – i forhold til den tidligere kapitalisme – præget af den økonomiske fornufts modsigelse og meningsløshed.

Økonomiens paradoks er himmelråbende, og absurditeten lurer omkring alle hjørner og manifesterer sig i alle sprækker. I takt med at vi bliver rigere og rigere og mere og mere effektive, trænger vækstimperativet og effektivitetslogikken sig på med paradoksalt forøget kraft og på flere områder af tilværelsen. I takt med at vores ressourcer bliver mere og mere overvældende, bliver ressouceknaphed i stigende omfang fremstillet som menneskehedens altoverskyggende problem. I takt med at økonomien bliver mere og mere ligegyldig og meningstom, breder den sig til nye områder, og disciplinen skærpes til det yderste. I en situation hvor frihedens rige i stærkt stigende grad er indenfor rækkevidde, underlægger heteronomisfæren sig stadig større dele af menneskers autonome livsrum. Nyliberalismen er et hyperøkonomisk samfund med en toneangivende *økonomistisk* tendens, hvor økonomisk fornuft hævder sig med monolitisk styrke, og hvor de underliggende momenter og imperativer derfor er samfundets bærende værdigrundlag - og økonomiens paradoks derfor tårner sig op i skærende kontrast til den økonomiske fornuft i sine instrumentelle fremtoninger.

Kritik og modstand

Ligesom den teoretiske og abstrakte analyse af nyliberalismens særpræg og substans efterfulgte en konkretiseret og eksemplificerende analyse, så må den teoretiske og abstrakte analyse af nyliberalismens modsigelser, paradoks og i sidste ende – igennem økonomismen – umulighed følges op af en konkret aflejret og illustrativ analyse af kritikken af og modstanden mod nyliberalismen. Det er temaet for den sidste del af indeværende kapitel.

I modsætning til nyliberalismen, der lader sig præcist lokalisere som et sammenhængende og ekspanderende hele, der hviler på nogle ganske bestemte forudsætninger og er knyttet til toneangivende virkelighedstræk, diskurser og praksisser, er kritikken og modstanden overordnet set spredt og mangefacetteret, disintegreret og præget af vanskelige omstændigheder. Man kan ikke identificere et samlet alternativ til nyliberalismen, der (potentielt) kan tiltrække ligeså stor

opbakning og politisk vilje, og kritikken og modstanden bærer tillige præg af diskursiv udstødning og bastant afvisning fra stærke interesser i de institutionelle systemer. Idet nyliberalismen i sin monolitiske form er en systemisk helhed af reale tendenser indenfor kapitalismen, den økonomistiske diskurs, samt den økonomisk fornuftsbaserede, politisk-administrative diskurs og praksisform, tilhører kritik af og modstand mod ethvert af disse tre basisfelter kritikken og modstanden mod nyliberalismen. Kritik af og modstand mod kapitalismen er i dag rettet mod nyliberalismen, idet nyliberalismen er samtidens kapitalistiske form. Kritik af og modstand mod kapitalismen er tillige den mest dybtgående kritik- og modstandsform, idet kapitalismen er det esoteriske rum og praksisfelt, der besidder den afgørende tyngde i forhold til nyliberalismen som system. Uden kapitalismen er nyliberalismen utænkelig. Ligeledes er kapitalismen fleksibel og kan sameksistere med flere afstemte politisk-videnskabelige diskurser og praksisser, hvilket post-liberalismen i forhold til nyliberalismen kan anskueliggøre. Men i samtidens kapitalisme er den nyliberalistiske ideologi/politik og administrative praksis, samt nyliberalismens videnskabeligt-politiske diskurs og praksisform centrale strukturelle felter, hvor nyliberalismen kan gøres til genstand for kritik og udfordres, selvom kritik eller modstand på et af disse felter eller evt. begge i forening viger udenom sagens kerne. Til gengæld går kritik af og modstand mod økonomisk fornuft til kernen af alle tre felter og er både tværgående og rodfæstet, idet denne kritik- og modstandsform retter sig mod nyliberalismen som et ekspanderende økonomisk fornuftsregime – som et tenderende økonomistisk samfund.

På alle (sammenføjede) felter kan man med fordel skelne mellem *teoretisk* kritik og modstand, samt *praktisk* kritik og modstand. Disse glider hen over hinanden og er hinandens forudsætninger, men det giver alligevel mening at sondre på grundlag af abstraktionsgraden. Samtidig må man skelne mellem *spontan* kritik og modstand, samt *organiseret* kritik og modstand, ligesom det er væsentligt at anføre, hvorvidt der *bevidst* er tale om kritik og modstand mod nyliberalismen eller *ubevidst* kritik og modstand mod forhold, der reelt er omfattet af nyliberalismen som samfundsmæssigt paradigme, uden at disse identificeres med nyliberalismen.

Verden er fuld af praktisk, spontan og ubevidst kritik af og modstand mod nyliberalismen. Rummet herfor er lige så mangfoldigt og omfattende, som nyliberalismen er firkantet, indskrænket og tillukkende. Hovedformen er *ikke-økonomisk handlen* - der negativt kan defineres som handlen, der ligger hinsides økonomisk fornuft, se i øvrigt kapitel 8 - der nok er under pres og har været det, så

længe kapitalismen har eksisteret, men ikke desto mindre stadig folder sig ud, hvor det end kan lade sig gøre og som helhedsmæssig handleform betragtet indeholder en kolossal sammenpresset energi, der blot venter på at blive frisat. Det er også værd at huske på, at om end økonomisk fornuft under kapitalismen dynamisk *koloniserer* ikke-økonomiske felter af tilværelsen, så *forudsætter* kapitalismen samtidig ikke-økonomisk handlen, hvilket betyder at fuldkommen totalisering af økonomisk fornuft er en umulighed. Under den samlede tendens til økonomisering ligger tillige tendenser til økonomisering, aføkonomisering og reøkonomisering af bestemte områder af tilværelsen, sådan at der ikke er tale om en tendens til stigende kumulativ økonomisering af alle delfelter. Aføkonomisering er i øvrigt et væsentligt resultat af og formål med kritik og modstand – hvilken form, der end er tale om. Praktisk, spontan og ubevidst ikke-økonomisk handlen er den faktiske hovedform for kritik af og modstand mod nyliberalismen, selvom den grundet sin konkrete og umiddelbare karakter er meget ubeskyttet i forhold til en monolit, der trækker på overvældende organiserede interesser, massive udviklingstræk og –tendenser, omfattende teoretiske og diskursive ressourcer, samt legitimitet og magtfuldkommenhed. Det er altså denne form for ikke-økonomisk handlen, der er mest udsat for (delvis) kolonisering, men det er samtidig denne kritik- og modstandsform, der udgør vækstlaget og den konkrete erfaringsmæssige basis (i forhold til teori og praksis) bag andre kritik- og modstandsformer. Spontan, praktisk og ubevidst ikke-økonomisk handlen er nødvendig både for det økonomiske system og for kritikken af og modstanden herimod, men har, hvad det sidste angår, svært begrænset effekt, for så vidt som den ikke *også* giver sig udtryk gennem mere teoretiske eller reflekterede, organiserede og/eller bevidste former, for således (momentant og delvist) at miste sin uskyld og vel også - paradoksalt nok - sig selv. Det er disse former, jeg vil fokusere på her.

Lad mig først knytte an til konflikten i DR, som jeg kort har omtalt ovenfor[74]. Ifølge den tidligere citerede programmedarbejder handlede konflikten om

> "noget så usexet og bagstræberisk som solidaritet med de lavestlønnede, bevarelse af tillidsmandssystemet og opgør med en Ny Løn, som er *nyere* og *friere* end [hidtil] set"[75].

Ny Løn er en ny måde at håndtere lønforhandling på i den offentlige sektor, der rummer adskillige nyliberalistiske fingeraftryk. Hvor lønforhandlinger tidligere kun var kollektive, suppleres den kollektive lønforhandling i Ny Løn med individuelle lønforhandlinger, som man kender det fra det private erhvervsliv. Dette er oplagt en firmatisering af den offentlige sektor, hvor lønnen tidligere

var objektivt bestemt udfra anciennitet og stillingsbetegnelse, hvilket går fint hånd i hånd med NPM, idet det rummer en basisforståelse om 'løn efter præstation', økonomiske incitamenter til at 'yde en ekstra indsats' og individualisering af arbejdskontrakten. Mere konkret er dette lønsystem skræddersyet i forhold til den forståelseshorisont og de anbefalinger, der følger af den neoklassisk-økonomiske principal-agentteori, hvor hovedproblemet er, at folk er opportunistiske, dovne og løgnagtige. Set fra lederens (principalens) side skal arbejdskontrakter m.m. således designes med henblik på at imødegå denne menneskelige natur så effektivt som muligt. Mere bredt er det oplagt, at Ny Løn til forskel fra det gamle lønsystem bygger på en forståelse af det enkelte menneske som egoistisk entreprenør, der skal have de rette omverdensbetingelser for at udnytte sin humankapital fuldt ud og således skal have 'løn efter fortjeneste'. Hævdvundne principper om solidaritet, (relativ) ligeløn, objektive lønrammer m.m. fremstår for nyliberalisterne som mærkværdige fortidslevn, der ikke hører hjemme i den højmoderne tidsalder. Ny Løn rider på den nyliberalistiske bølge og er generelt gledet igennem de offentlige ansattes organisationer uden stor modstand i form af eksempelvis strejker, men i DR var det alligevel uacceptabelt, da ledelsen fremsatte forslag om, at de individuelle lønforhandlinger skulle foregå uden tillidsrepræsentant, samt at kun 50% af basislønnen var holdt udenfor de individuelle forhandlinger. Den begrundede frygt blandt medarbejderne var overordnet set, at det ville medføre fragmentering, individualisering, samt endnu større lønspredning – decideret lønnedgang for de svageste. Programmedarbejderen reflekterer i denne forbindelse over det hævdvundne del-og-hersk-princip, der altid har været en effektiv magtstrategi. Men lad os se nærmere på nogle af journalisternes begrundelse for og tanker om strejken – der rækker langt videre end til de nævnte temaer.

En sportsjournalist vender sig eksempelvis mod, at

> "ledelsens filosofi er, at stjernerne er de vigtigste. Og sådan nogle koster penge – mange penge. Og når man skal bruge mange penge på stjerner, så er der ikke så meget tilbage til resten - til vandbærerne. Ja faktisk er der kun så meget tilbage, at vandbærerne reelt er nødt til at gå ned i løn. Det forrykker den indre harmoni på holdet – og skaber disharmoni bag skærmen hos DR's journalister"[76].

En anden journalist reflekterer over *public service* forpligtelsen[77] og argumenterer for nødvendigheden heraf i en medieverden, hvor vi ellers – som det står klart for hende under konflikten –

> "[p]å den ene side tilbydes et nationalromantisk genudsendelsesunivers, hvor vi alle er dus med himlens fugle, skovens grønne træer, flyttemand Olsen og Ib Schønberg og på den anden side et amerikansk sitcom-univers bestående af anorektiske kvinder og karriereadvokater med konstante livsstilsproblemer. Væk er den virkelige verden og de nærgående spørgsmål til beslutningstagerne"[78].

En tredie journalist[79] bruger konflikten som afsæt for en sarkastisk hudfletning af tidsånden og den forfladigelse og fordummelse, vi har oplevet gennem flere år. Fra gyldighed til ligegyldighed og fra kvalitet til kvantitet. Fra seriøsitet og indhold til reklamer, slogans og *brands*. Fra nuancer og fakta til forenkling og smagsdomme. For slet ikke at tale om managementorientering og højredrejning. En fjerde journalist formulerer ligeledes en mere generelt orienteret kritik af udviklingen på TV-området (og i samfundet): den forfladigende konkurrence, der fører til et ræs mod laveste fællesnævner, og den effektiviserings- og managementretorik, der folder sig ud på de øverste etager og får vidtrækkende konsekvenser på de lavere. De stadige effektiviseringskrav med tilhørende fyringsrunder fører, mener han yderligere, til et arbejdsklima med mistillid, konfrontationer, frygt for at virksomhedsmentaliteten har bidt sig endeligt fast og ikke mindst permanent usikkerhed og decideret frygt for, at det er lige præcis én selv, der ryger næste gang, der skal rulle hoveder. Journalisten mener dog trods alt, at "[i] sværmen af medier opretholder DR endnu en heroisk stribe (lavt forrentede) åndehuller – *altmodisch* som det må virke på branchens smalskuldrede systemtrimmere"[80] og finder dette værd at kæmpe for på trods af den overmagt, som de generelle udviklingstendenser repræsenterer.

Hvad enten deres analyser og vurderinger er korrekte eller ej, så fremgår det tydeligt, at der er flere blandt journalisterne for hvem det *ikke* blot drejer sig om lidt håndører og særinteresser blandt en bestemt arbejdsgruppe. Konflikten er et udtryk for dybtliggende utilfredshed med arbejdsforholdene, samt mistillid til ledelsen og bliver afsæt for en bredspektret kritik af organisatoriske og sociale forhold, der peger ud over indholdet i den konkrete konflikt med ledelsen, såvel som ud over DR og medieverdenen. Dette er allerede fremgået gennem min diskussion af DR-programmedarbejderens refleksioner og kritik i starten af dette kapitel, men spændvidden skal yderligere understreges af en femte journalists overvejelser på baggrund af konflikten. Denne journalist[81] slår først fast, at hun har valgt DR som arbejdsplads, idet DR bygger på et værdigrundlag som "det kommercielle mediemarked ikke behøver at lade sig definere af". Dette værdigrundlag, der grundlæggende hviler på *public service* forpligtelsen, ser hun mere og mere udvandet og truet i disse år:

> "I Danmarks Radio styrer man efterhånden udelukkende efter markedsandele og omkostninger, præcis de samme økonomiske værdier og interesser, som den kommercielle del af mediebranchen, i modsætning til Danmarks Radio, er nødt til at lade sig regere af. I Danmarks Radios udlægning af markedsstyring har man afskaffet ledelse og erstattet den af styring. Medarbejderne betragtes ikke som individer i et kreativt miljø som skal ledes, men som afrettede tandhjul i en kommerciel og topstyret mediemaskine, som skal styres. Danmarks radio skal være så velsmurt og hurtigt roterende som muligt, for der skal produceres mange programmer, rigtigt mange, og de skal være billige, rigtig billige. Markedsværdier erstatter menneskelige værdier".

Alt i alt ser hun

> "Danmarks radios uafhængighed og troværdighed blive belastet af det konstante ønske om kvantitet frem for kvalitet: flere nyheder, flere seere, mere underholdning, mindre indhold".

Journalisten tolker den aktuelle konflikt i lyset af, at DR som gammel hæderkronet kulturinstitution er på vej samme sted hen som de kommercielle medier og sammenfattende mener hun, at konflikten

> "handler om, at medarbejderne vil stoppe DR's vej ned ad en glidebane hvor niveauet for løn og arbejdsforhold vil tiltrække et journalistisk proletariat en underklasse der skaber usolidaritet medarbejdere imellem og det betyder at der er grobund for en journalistisk vare som er udvandet og som giver køb på at orientere debattere analysere perspektivere samfundsengagere".

Hun ønsker grundlæggende en afgørende kursændring i forhold til den markedsgørelse og økonomisering, der har fundet sted gennem de seneste år - at DR markerer sig som et genuint alternativ til de kommercielle medier, der er *in it for the money*.

Efter fire ugers strejke blev der indgået forlig i konflikten mellem ledelse og medarbejdere. Medarbejderne opnåede, at tillidsrepræsentanter må være til stede ved individuelle lønforhandlinger og fik beskåret den del af lønsummen, som ledelsen selv frit kan fordele med 50%[82]. Det håndfaste resultat af konflikten udfordrer ikke for alvor nyliberalismen (ikke engang grundprincippet bag Ny Løn) eller ændrer fundamentalt kursen i DR, men toget er bremset (for en stund), modstand danner præcedens, og de mindre håndfaste resultater af konflikten kan meget vel vise sig at være omfattende. Under alle omstændigheder viste konflikten, at der blandt de menige medarbejdere i DR bliver formuleret skarp kritik af nyliberalismen, der gav sig udtryk i praktisk modstand og vel også til daglig yder indflydelse på de 'medieprodukter', som disse mennesker producerer. Men de tyngende nyliberalistiske hovedtendenser og den lokale overmagt var for stor. Blot en uge efter

forliget annoncerede ledelsen nedlæggelse af yderligere omkring 100 stillinger i DR Produktion, der er DR's afdeling for teknisk produktion af især TV-programmer.

Teoretisk kritik og modstand

Som den blev opfattet af flere medarbejdere, var konflikten i DR en praktisk form for modstand, der baseredes på teoretisk ladede forståelser omkring individualisering, kommercialisering, effektiviserings- og kvantitetsfokusering, *top-down* styring, magt m.m., uden at der dog derfor var tale om et *bevidst* opgør med *nyliberalismen*, selvom de temaer, der opdyrkes, efter min mening står helt centralt for nyliberalismen. Konflikten kan derfor tjene som et organiseret, konkretiseret og 'ubevidst' eksempel på den form for teoretisk og bevidst kritik og modstand af nyliberalismen, som Bourdieu (1998A, 1998B, 2001) formulerer. Med udgangspunkt i Bourdieu vil jeg nu se på teoretisk kritik og modstand mod nyliberalismen. Jeg inddrager en række teoretikere og tematiserer gennem fremstillingen centrale kontekstuelle aspekter i de toneangivende kritikker af samtidens sociale virkelighed. Det er ikke min hensigt at indgå i en omfattende diskussion og vurdering af indholdet i de specifikke kritikker og implikationerne heraf, men at fremlægge, illustrere og sammenknytte kernepunkter i samtidens sociale kritik gennem markante teoretikere og intellektuelle. Fremstillingen ligger i forlængelse af kritikken af økonomisk fornuft, og jeg skal ikke her gentage argumenter og diskussioner fra kapitel 8. Først efter en redegørelse for også fremtrædende *praktiske* kritik- og modstandsformer vil jeg foretage en samlet vurdering af feltet for kritik og modstand i lyset af den indeværende problemstilling. Med denne fremgangsmåde undgår jeg at presse et hæmmende kritisk teoretisk perspektiv ned over teksterne fra starten, hvilket efter min mening bedre tillader en rimelig behandling af et mangefacetteret og komplekst område, der er under konstant udvikling.

I *Om TV – og journalistikkens magt* ser Bourdieu, der var en af de mest markante, skarpe og fremtrædende kritikere af nyliberalismen, særskilt på TV- og medieverdenen og formulerer her en teoretisk kritik, der går godt i spænd med opfattelsen blandt de mest kritiske DR-journalister. Bourdieu vender sig blandt andet mod den nivellering og homogenisering, der sker i TV-billedet, hvilket han tilskriver det forhold, at journalisterne er "underlagt seertallets tvang, idet ledelsen selv ikke er andet end TV-metersystemets forlængede arm" (Bourdieu 1998B, side 28). Dette ser han som eksempel på, at det

> "nuomdage [er] kundetallet der styrer alles bevidsthed. Der hersker i dag en 'salgsmentalitet' i redaktionslokalerne, på forlagene osv. Overalt tænker man i salgssuccess'ens baner. Fra midten af det 19. århundrede, fra Baudelaire, Flaubert osv. og frem til for blot 30 år siden, blev den umiddelbare salgssucces i avantgardekunstnernes miljø betragtet som suspekt: man så den som et tegn på maskepi med århundredet, med pengene… mens markedet i dag mere og mere anerkendes som legitimationsinstans. Man kan se det i forbindelse med den anden nylige institution som *bestseller*-listen er" (*ibid*, side 29)[83].

Bourdieu mener, at stadig flere anser salgstallets kendelse som den endegyldige dom for kvalitet og anfører, at det "er den kommercielle logik der via salgstallet sætter sig igennem overfor de kulturelle produkter" (*ibid*). Heroverfor indskærper han, at "alle de kulturprodukter, som jeg betragter og – jeg er forhåbentlig ikke den eneste – som en del mennesker betragter som menneskehedens betydeligste produkter, matematik, poesi, litteratur, filosofi [har] været skabt på trods af salgstallenes ækvivalentsystem, den kommercielle logik" (*ibid*, side 29-30). Bourdieu er meget foruroliget over, at

> "se denne salgstalsmentalitet vinde indpas selv hos avantgardeforlæggere og i videnskabelige institutioner der giver sig til at lave marketing […]; det risikerer at sætte spørgsmålstegn ved selve produktionsbetingelserne for værker der kan forekomme esoteriske fordi de ikke imødekommer folks forventninger, men som i det lange løb er i stand til at skabe deres publikum" (*ibid*, side 30).

Alt i alt formulerer Bourdieu i denne lille bog en lammende kritik af de tendenser, der har kendetegnet medieverdenen i de seneste 30 års tid, og som vel især gennem de seneste 10-15 år har sat sig igennem og nu står som noget nær uangribelige kendsgerninger.

I *Acts of Resistance* (1998A) og *Modild* (2001)[84] sætter Bourdieu sin kritik af kommercialiseringen og kvantificeringen m.m. i medieverdenen ind i en bredere rammeforståelse, idet han bevidst retter skytset mod *nyliberalismen som samfundsmæssigt paradigme* og skærper modsætningen mellem kultur og autonomi på den ene side og frygt, markedsdiktatur, undertrykkelse og heteronomi på den anden side. Bourdieus grundlæggende motivation bag kritikken af nyliberalismen er, at

> "kulturen er i fare […]; den er truet af økonomiske og kommercielle interesser, af en kræmmermentalitet med mange ansigter, såsom markedsanalyser, forventede resultater af reklamekampagner, salgstal, bestsellerlister etc." (2001, side 81).

Kritikkens genstand er nyliberalismen, der dyrker de imbecile markedskræfter og hylder profitsystemets helvedesmaskine, og Bourdieu opfordrer til yderligere kritisk bestræbelse og

(organiseret) modstand, samt formulering af genuine alternativer til nyliberalismen. Den nyliberalistiske globalisering har fået Bourdieu til at forlade sit tidligere ståsted på objektivismens sikre grund, og han bevæger sig bevidst ind på politikkens område, idet han dog mener at bibeholde sin faglige autoritet. Også på et andet punkt må Bourdieu revidere sit tidligere standpunkt i lyset af den nyliberalistiske globalisering. Hvor han tidligere beskrev, hvorledes forskellige felter (det litterære, det kunstneriske, det videnskabelige etc.) undergik en slags løsrivelse og selvstændiggørelse, og "hvordan specielt den litterære og kunstneriske verden i deres mest uafhængige sektorer ikke er underlagt økonomiske interesser" (*ibid*, side 84), så mener han nu, at

> "det der sker på disse områder i den vestlige og vestligt orienterede verden i dag, er noget helt nyt uden historisk fortilfælde. Sagen er, at den principielle uafhængighed af økonomiske interesser, det kulturelle felt med besvær har tilkæmpet sig, er truet i selv sit fundament af en kommerciel logik, der sætter sig igennem på alle niveauer af den kulturelle produktion og distribution af kulturelle udtryk. Det nyliberalistiske evangeliums profeter prædiker, at her – altså på det kulturelle område – vil markedskræfterne – ligesom på alle andre områder af tilværelsen – vise sig at være en velsignelse" (*ibid*).

Så er banen kridtet op til en klassisk orienteret koloniseringstese. Inspirationen fra Marx, kritisk teori, Gorz m.m. er åbenbar, når Bourdieu mener, at "den kortsigtede jagt på profit er den direkte negation af kulturen og det kulturelle, som bygger på investeringer, som er højest usikre, og som i mange tilfælde først vil vise deres værdi og holdbarhed én eller flere generationer senere" (*ibid*, side 88) og sammenfattende anfører, at

> "[h]ele den kulturelle erosion […] til syvende og sidst [skyldes], at kunstværket og kunsten som sådan reduceres til en vare. […] Der er tale om en regression fra værk i retning af produkt, fra kunstner i retning af ingeniør og tekniker, der bringer tekniske ressourcer i spil, de ikke selv har opfundet" (*ibid*, side 91).

Jeg skal ikke uddybe Bourdieus argumentation på dette område yderligere, da der i vidt omfang er tale om ny vin på gamle flasker - som dog udmærker sig ved at være yderst veloplagt, fremdrage mange gode *samtidige* eksempler og referere *direkte* til nyliberalismen som samtidens politisk økonomiske monolit, og ikke blot kapitalismen, markedsøkonomien, fleksibilitet, globalisering eller lignende. Bourdieu er en værdig arvtager i traditionen for (analyse og) kritik af økonomisk fornuft og han træder endda frem som en af de mere besindige, idet han udover analyse og negativ kritik taler for rationelle utopier, positive visioner og har en (skitsemæssig og refleksiv) horisont for det radikale opgør med nyliberalismen.

Som referenceramme for positive forestillinger om samfundet taler Bourdieu gentagne gange om autonomi som en nødvendig forudsætning for kulturel mangfoldighed og kvalitet. Han omtaler eksempelvis

> "at de mest autonome kulturproducenter, […] aldrig har været i en mere udsat situation end nu, hvilket gør det desto mere påtrængende at værne om de værdier, de repræsenterer. Det er på den baggrund man kan hævde, at de mest 'rendyrkede' kulturproducenter og de kunstnere, der dyrker kunsten for kunstens egen skyld, ofte uden de selv er klar over det, i dag er frontkæmpere i kampen for at forsvare nogle af menneskehedens højeste værdier. Ved at kæmpe for deres egen egenart kæmper de samtidig for de mest universelle værdier" (*ibid*, side 101).

Her virker det som om, at han opstiller det velkendte ideal for handlen hinsides økonomi, at den er sit eget formål – ikke kan reduceres til at være et middel, ikke kan beregnes og ligger hinsides økonomiens problem. Kultur står for Bourdieu for frihedens rige, mens økonomien er et tvangsmæssigt system, der bør sættes klare grænser for. Disse aspekter bliver endnu mere klart aftegnet, idet han uddyber sine positive værdier og løfter sløret for politiktiltag og strategi.

Bourdieu taler for, at

> "[n]ow that the great utopias of the nineteenth have revealed their perversion, it is urgent to create the conditions for a collective effort to reconstruct a universe of realist ideals, capable of mobilizing people's will without mystifying their consciousness" (1998A, side 9).

Han vender sig i den forbindelse mod "the destruction of the economic and social bases of the most precious cultural gains of humanity" (*ibid*, side 36), som han altså identificerer med kulturel autonomi. Dette fører til et forsvar for centrale velfærdsgoder, men forleder ham ikke til at forfalde til et tamt forsvar for velfærdsstatens *status quo*. Hans ærinde er mere radikalt. Han omtaler flere gange en proces henimod reduktion af arbejdstiden og gennemfører et opgør med hævdvundne dyder i fagbevægelsen, idet han argumenterer for et opgør med lønarbejdermentaliteten og kampen for højere løn og i stedet sætter "a redistribution of work (through a significant reduction in the working week throughout Europe), inseparable from a redefinition of the distribution between production time and reproduction time, rest and leisure" (*ibid*, side 86). En sådan mulig udvikling, som han ikke tøver med at kalde en revolution, kræver et radikalt opgør med økonomisk fornuft;

> "would have to start with the abandonment of the narrowly calculating and individualistic view which reduces agents to calculators concerned with resolving problems, strictly economic problems in the narrowest sense of the word" (*ibid*).

Bourdieu er mest optaget af Europa og muligheden for en radikal progressiv omdannelse hinsides nyliberalismen her, men samlet og mest omfattende advokerer han for

> "dannelsen af en progressiv politisk bevægelse på verdensplan, som vil arbejde for en etablering af transnationale organer, der kan kontrollere de dominerende økonomiske kræfter og underordne den virkeligt universelle formål" (2001, side 119).

Han håber på inddæmning af økonomien til fordel for solidaritet, kultur og autonomi, hvilket står i direkte modsætning til nyliberalismen, der indebærer hæmningsløs økonomisk imperialisme og tilbagerulning i lyntempo af de fremskridt, der er blevet opnået på civilisationens vegne gennem lange og seje historiske kampe.

Bourdieu ser kritikken og modstanden mod nyliberalismen komme til udtryk i de nye sociale bevægelser, der som et (af flere) fællestræk har, at de kæmper mod nyliberalistiske politikker, og han argumenterer utrætteligt for en forenet social bevægelse, der spænder over både aktivister og intellektuelle – for at udnytte begge kritik- og modstandsformers styrker i en samlet front. I denne forbindelse er han begejstret over begivenhederne i Seattle i 1999, som han mener udgør en "første eksemplarisk erfaring", og han aner med slet skjult glæde

> "konturerne af en række politiske kampstrategier for en ny NGO, hvis udgangspunkt er en ægte internationalisme og en urokkelig loyalitet overfor videnskabelige normer" (*ibid*, side 46).

Det er den klassiske problemstilling om teori og praksis, som Bourdieu her konfronterer med særlig henvisning til kampen mod nyliberalismen og på grundlag af de faktiske udtryk, som den antager i virkeligheden. Men før jeg for alvor vender mig mod den praktiske kritik og modstand mod nyliberalismen, skal jeg supplere det teoretiske perspektiv ved at inddrage andre vægtige teoretiske kritikere. Bourdieu er nok en af sværvægterne i den forsamling, men han står ikke alene. Der er flere der formulerer teoretisk kritik af nyliberalismen på et grundlag, der kan kategoriseres som grundlæggende enslydende med Bourdieus og derfor som liggende i forlængelse af kritikken af den økonomiske fornuft. Om end der naturligvis er forskelle mellem dem og en væld af nuancer, der forplumrer billedet, så vil jeg placere også Touraine, Self og Beck i gruppen af

nyliberalismekritikere, der bygger videre på grundindsigter i kritikken af den økonomiske fornuft, og bevidst retter skytset mod lige netop nyliberalismen som samtidens samfundsmæssige hegemoni og toneangivende udviklingstendens.

Touraine mener, at "[t]he economy is a system of means and ends that must be made to serve political ends", hvilket han stiller overfor kapitalismen, der "is a society that is dominated by its economy" (2001, side 11), og som bogens titel gør ganske klart, handler det for Touraine om at komme *hinsides nyliberalismen*, hvilket altså betyder at undvige økonomiens overherredømme. Men selvom Touraine er "[categorically opposed] to […] the extreme neoliberalism of 'market society'", er han ikke, som nyliberalister ellers straks vil tro, begejstret for velfærdsstaten som dominerende alternativ til markedet. Han mener, at vi skal hinsides den administrerede økonomi, samt "must transcend the rethorical opposition between Market and State" (*ibid*, side 25) og fremhæver i den forbindelse "social movements that are both trying to free themselves from state patronage and to resist those who conform to a truly capitalist logic" (*ibid*, side 28)[85]. Dagens sande og progressive konflikter er dem, der oprinder af krav om kulturelle rettigheder, der overskrider både markedet og bureaukratiet. Touraine advokerer for autonomi i skolesystemet og uddannelsessektoren og ser de nye sociale bevægelser som bærere af kritikken og modstanden mod nyliberalismen. Han ser ligeledes træk mod bevidst sammenknytning af de partikulære kampe på trods af forskelligheder:

> "Social movements capable of having an effect on the whole of social and political life will emerge only if a real link is established between the defence of victims and new cultural and social orientations. Such links are being established, and their formation is the most robust response to capitalist domination (*ibid*, side 66).

Den anarkistisk sindede Touraine er begejstret for autonome bevægelser, udenfor det Gorz kalder kapital-stat-megamaskinen, hvilket han understreger gang på gang, som når han eksempelvis konkluderer, at

> "[w]hat we most need is neither more state or more market, but less state and less market – we need more initiatives, more negotiations, more projects, and more truly social conflicts, through which the essential (and constantly changing) links will be established between the constraints and the opportunities of the economy and the demands or resistance of social actors" (*ibid*, side 79-80).

Touraine ønsker at genpolitisere politikken ved at imødegå nødvendighedens politik i form af den nyliberalistiske globalisering, der omfatter såvel kapitalismen som staterne og magtfulde internationale/globale institutioner. Det gælder om at udvide rum for autonomi, politik og demokrati, der hverken har gode vilkår i den kapitalistiske sektor eller statsapparatet/parlamentet.

Dette sidstnævnte synspunkt træder klart frem i en desillusioneret kommentar omkring det politiske/parlamentariske system, som Touraine skrev efter det franske præsidentvalg i 2002[86]. Her skriver han, at "[v]i er vidne til socialistpartiets krise og mere end det: den socialdemokratiske samfundsmodels fald" og tolker valget - hvor nyfascismen gik voldsomt frem og socialistpartiet voldsomt tilbage - som "en mere og mere fuldstændig opsplitning af den politiske verden fra det, som man igen er begyndt at kalde civilsamfundet". Der er tilsyneladende ikke mere plads til civilsamfundets repræsentanter i de politiske partier, men

> "[m]ellem de økonomiske problemer, som hovedsageligt udspiller sig på europæisk eller globalt plan, og de sociale eller kulturelle problemer, som generelt bliver defineret på et plan der ligger under staten, findes et rum. Dette politiske rum, hvis rolle under alle omstændigheder er essentiel, medmindre man vil sætte demokratiet på spil, ligger i dag omsluttet af mørke. […] I Europa som i andre dele af verden, og særligt i Latinamerika, er vi trådt ind på forladte territorier, hvor politiske partier flakker om. Partierne er som whiskyflasker i de reklamer, der lovpriser produkterne fra det skotske højland. Og mens tomheden og stilheden breder sig, vil vi fortsat i et lille hjørne af det politiske rum høre de politiske partiers agitation. Men interne problemer og personlig rivalisering synes næsten at have lagt fuldstændigt beslag på deres opmærksomhed. De politiske partier ser kun ud til at leve."

I *Rolling Back the Market*, der er et mere anonymt men fremragende eksempel på forklarende kritik af nyliberalismen, formulerer Self (2000) sit projekt som at levere

> "a comprehensive critique of the dominant place in our lives and societies now occupied by a largely uncontrolled capitalist market system operating on a global scale. […] This prevailing market system is supported by a very influential set of economic dogmas which have come to occupy a dominant place in the lives of modern societies; these include the high importance attached to market-led economic growth; […] the need to subordinate social welfare to market requirements; the belief in cutting down or privatize government functions; the acceptability of profit as a test of economic welfare; and others as well" (side ix).

Bogens hensigt er i forlængelse heraf at

> "challenge these beliefs, to show their adverse impacts of society, and to suggest policies which can achieve a better balance between a narrow concept of economic efficiency and a broader concept of human welfare" (*ibid*).

Selfs kritik er "directed against the present form of market capitalism, particularly in its Anglo-American form but also in its dominant global manifestation", og den centrale kritik rettes ikke mod markedskapitalismen som sådan. Han mener godt, at markedskapitalismen kan retfærdiggøres som social reguleringsmekanisme, men samtidig at dens indflydelse har

> "overstepped the bounds which are socially and ethically appropriate to any market system and is invading and undermining political and social spheres of life which have been and should be operated according to different standards and values" (*ibid*, side 3).

Denne udvikling kædes bevidst sammen med det politiske hegemoni i de seneste 20 år og nyliberalismens status som tidens store fortælling og globalt orienterede retningsgiver. Self vedkender sig, at det er de færreste, der sluger hele nyliberalismens bitre medicin, men understreger, at

> "while the philosophy of neo-liberalism may seem extreme, it represents the intellectual vanguard and rationalisation [of the expansion of the market system]. Its fallacies therefore need to be clearly exposed, and an intellectual framework for alternative beliefs developed" (*ibid*, side 160).

Som sagt så gjort, men idet jeg her behandler kritikken af nyliberalismen, skal jeg ikke uddybe hans *analyse* af nyliberalismen yderligere. I det kritiske lys identificerer Self nyliberalismen med en pervertering af økonomien, samt en fejlbehæftet socialfilosofi og mener, at nyliberalismen undergraver et genuint demokrati gennem de begrænsede og smalle værdidomme, som markedsadfærd udtrykker: effektivitet og forbrugsvalg. Grundlæggende "neo-liberalism makes for a politically mean society" (*ibid*, side 174) med voksende økonomiske og sociale uligheder og en dystopisk effektivitetskult.

"Who today", spørger Self, idet han vender sig mod den positive side,

> "offers positive visions for the future of the world? The capitalist market vision is one of ever bigger and brighter shopping malls, still more varied consumer goods, computer techniques to

> simplify domestic life and to give easy access to an enormous range of immidiate information, more exotic tourism […], and so on" (*ibid*, side 181).

Ikke overraskende finder Self ikke denne vision tilfredsstillende og inspirerende, så han retter hurtigt blikket andre steder hen. Hvad angår mere praktiske visioner og politiktiltag, der kan føre i den rigtige retning, advokerer han passioneret for en genpolitisering og demokratisering af det sociale liv, der kan bryde med enhedstanken og forestillingen om nødvendigheden af *status quo*. Han taler både for en styrkelse og demokratisering af staten og en decentralisering af demokratiet, idet "both the market and the state are increasingly seen as the sources of remote decisions which bear harshly on the lives of ordinary people" (*ibid*, side 228). Her henter han inspiration hos eksempelvis Offe og mener, at dette eksempelvis kan ske gennem, at staten "delegate more of its functions to partly autonomously local agencies" (*ibid*, side 229). Men det er også meget vigtigt, at lokale fællesskaber får tilegnet

> "greater power to plan their areas, protect their amenities and control unwanted developments. It would not be enough to strengthen their regulatory power, they need to be able also to promote desireable developments in the most suitable fashion" (*ibid*, side 230).

Lokale fælleskaber skal spille en proaktiv rolle i et decentralt og levende demokrati. Self konfronterer også arbejdsløsheds-/overarbejdsproblematikken og mener, at

> "[o]ne obvious way of tackling both […] is to share out available work more equitably. This entails persuading workers to accept reductions in hours rather than increases in pay in future wage settlements, perhaps with the carrot of a modest tax rebate. Another method is to persuade older people to accept phased rather than sudden retirement. A third, important method would be to offer a 'parent allowance' to either parent who will stay at home to look after an infant (*ibid*, side 235).

Self er meget bevidst om, at sådanne tiltag går ret imod den værdisubstans – økonomiske fornuft - der hersker i kapitalismen, ligesom han naturligvis godt ved, at når han yderligere argumenterer for jobskabelse i den offentlige sektor, så vil han af de fleste i dag blive betragtet som et uønsket levn fra den mørke middelalder. Men fordelen ved at diskutere visioner er, at man ikke behøves at lade sig begrænse af faktiske tilstande, populære meninger og herskende diskurser; at man kan overskride den diskursive (selv)censur og aktivere de umiddelbart skjulte muligheder, der ligger åbne under overfladen i den samfundsmæssige virkelighed. I samme spor taler Self også for muligheden af at introducere et år med 'community service' for unge i stedet for militærtjeneste –

hvilket man eksempelvis kan forestille sig som en gradvis videreudvikling af militærnægtertjenesten. Dette indebærer et opgør med ikke mindst lønarbejdets primat.

Det er lige præcis lønarbejdet og arbejdsmarkedet, som Ulrich Beck underkaster en grundig analyse og i særlig grad positiv og visionær kritik i *sin* opbyggelige kritik af nyliberalismen. I *Fagre nye arbejdsverden* (2002) udmaler han helt fra første færd, hvordan "[b]rasilianiseringen af Vesten er den utilsigtede konsekvens af den neoliberale utopi om det frie marked" (side 7), idet han henviser til strukturelle træk ved Brasiliens politiske økonomi. Overfor dette triste fremtidsscenarie med usikkerhed, ekstreme forskelle mellem få rige og mange fattige, intet socialt sikkerhedsnet og (derfor) bundløs social deroute som de flestes reele frygt, opstiller Beck en alternativ fremtidsvision, der grunder i modsatrettede virkelighedstræk. Beck tilskriver sig tesen fra folk som Gorz, Offe og Rifkin om, at kapitalismen gennem egne immanente processer er ved at afskaffe lønarbejdet som massefænomen - forstået som relativt fast fuldtidsbeskæftigelse til hele den arbejdsdygtige befolkning. Herigennem afviser han "neoliberalismens verdensmagt" (*ibid*, side 54), der prædiker fuld beskæftigelse gennem (kapitalbestemt) fleksibilitet på arbejdsmarkedet, nye jobs i servicesektoren, aktiv arbejdsmarkedspolitik, samt det eksempelvis OECD eufemistisk kalder reduktion i kompensationsgraden – på klart dansk: nedskæringer i de offentlige ydelser til lønarbejdsløse. Ifølge Beck må vi erkende, at masselønarbejdsløshed ikke lader sig behandle med de kendte instrumenter. Der er brug for nytænkning, og for at vi indser de progressive muligheder, der ligger i den materielle overflod og manglen på lønarbejde.

Beck mener gennem inspiration fra Gorz, at vi hinsides resterne af arbejdssamfundets ideologi og utopi bør træde ind i efter-arbejdssamfundet med åbne øjne og bevidste om de frigørende muligheder, det frembyder i form af genuin fri tid og autonomi, såfremt kapitalismens værdier bortvises, og menneskelige værdier sættes i stedet[87]. Beck hævder endda, at han vil gå et skridt videre end Gorz, idet han skærper modsætningen mellem arbejdssamfundet og frihedssamfundet:

> "Antitesen til arbejdssamfundet er styrkelse af individernes politiske samfund, af det stedlige, aktive borgerdemokrati i Europa. Dette samfund af aktive borgere, som ikke længere forbliver inden i nationalstatens container og hvis aktiviteter er organiseret lokalt og samtidig på tværs af grænser, kan i det små finde og udvikle lokale svar på det Andet Modernes udfordringer – som er individualisering, globalisering, reduceret erhvervsarbejde og økologiske kriser. For på denne måde bliver det kommunale demokrati og den kommunale identitet - ofte konfliktfyldt – levende i kommunale projekter (økologiske initiativer, Agenda 21, arbejde med hjemløse, teater-, diskussions- og kulturcentre)" (*ibid*, side 12).

Beck taler derfor om "[e]n vision, i hvilken muliggørelsen af tidsbeherskelse og oplevet politisk frihed i selvorganiserede aktivitetsnetværk gradvist træder i stedet for et samfund centreret om og fikseret på erhvervsarbejde" (*ibid*) og understreger med en central Marx'sk og Gorz'sk pointe, at

> "[a]ntitesen til arbejdssamfundet er ikke fritids- eller fornøjelsessamfundet. Disse forbliver – med omvendt fortegn – i et afhængighedsforhold til arbejdets værdiimperialisme. Det er det politisk orienterede, aktive, selvbevidste, politiske borgersamfund, do-it-yourself-kulturen, som udvikler, afprøver og virkeliggør det nye kondenserede begreb om det politiske" (*ibid*, side 14).

Det grundlæggende værdimæssige indhold i Becks bog er, som det fremgår, velkendt – jeg har svært ved at se, at han går et skridt videre end Gorz - og konturerne til hans kritik og positive scenarier kan heller ikke siges at være basalt nyskabende. I et interview for nyligt[88] fortalte han således, at

> "[v]i må væk fra lønarbejdets monopolstatus og anerkende en flerhed af aktivitetsfelter. På samme måde som den gamle og i sin tid enerådende kernefamiliemodel er under afvikling – aleneforældre, delefamilier, storfamilier, registrerede homoseksuelle partnerskaber osv. bliver mere almindeligt – på samme måde må [vi] anerkende at der findes mange andre typer værdifuldt og identitetsskabende arbejde: husarbejde, frivilligt arbejde, almennyttigt arbejde. … og alt dette bør kunne finansieres ved en minimal social forsikring, der dækker elementære sociale behov".

Ordene er lidt forskellige fra dem, andre bruger, og Becks fokus er naturligt nok ikke præcis det samme som forgængernes i kritikken af den økonomiske fornuft, der jo ej heller er helt enslydende. Men hvis vi ser bort fra sprogbrug og individuelle variationer, så er det grundsubstansen i kritikken af den økonomiske fornuft, som Beck gentager. Dette vil jeg absolut ikke holde imod ham, for der er behov for, at denne kritik bliver fremsat gang på gang og reartikuleret – ikke mindst i den nødvendige politiks tidsalder og af folk med Becks brede legitimitet og tyngde i videnskabelige og politiske kredse. Som jeg ser det, er styrken i *Fagre nye arbejdsverden*, at Beck herigennem genfortæller den grundlæggende indsigt i kritikken af den økonomiske fornuft på en let tilgængelig facon uden alt for mange akademiske spilfægterier, indplacerer argumentet i en forståelse af nyliberalismen, samt fokuserer helt afgørende på positive visioner og konkrete muligheder i verden i dag – for således at sætte en radikalt alternativ dagsorden for de videnskabeligt-politiske diskussioner om progressiv samfundsudvikling. Modsat betyder hans visionære fokus naturligvis, at

hans analyse og negative kritik står i skyggen, og hans brede penselstrøg betyder, at der mangler præcision og skarphed i detaljen.

Men det afgørende er, at hvad det positive og visionære angår, kommer han langt længere end Bourdieu, Touraine og Self, selvom disse teoretikere på andre områder kan bidrage til en samlet indsigt, der peger videre end *Fagre nye arbejdsverden*. Som det er tilfældet med klassiske bidrag til kritikken af den økonomiske fornuft og senere kongeniale bidrag, der ikke bevidst er rettet mod nyliberalismen, så oplever jeg også økonomikritik formuleret som kritik af nyliberalismen, eller bredt set samtidens samfund, som aspekter af en åben helhed, der ikke er uden konflikter, modsætninger og uenigheder/uoverensstemmelser, men som ikke desto mindre refererer til et fælles værdisystem og en positiv forståelseshorisont, der gennem sin proceduralitet, rummelighed, orientering og refleksivitet er under konstant udvikling og (i modsætning til den nyliberalistiske monolit som i øvrigt det kapitalistiske system) *trives* med diskussion og konstruktiv meningsudveksling – med demokrati. Kritikken af den økonomiske fornuft er ikke et nyt monumentalt magtcentrum, der skal sættes i stedet for økonomisk fornuft – den vender sig grundlæggende mod smalt substantielle, universelle og evigt gyldige – samt magtfuldkomne/autoritære – udkast til det gode liv og det gode samfund, der hæver sig op over demokratiet.

Demokrati som positiv værdi og omvendt kritik af afpolitisering som magtkoncentration er derfor en integreret del af kritikken af økonomisk fornuft – og nyliberalismen. Men hos nogle kritikere har denne vinkel en mere fremtrædende plads end hos andre, der fokuserer mere substantielt på kritik af lønarbejdet, heteronomi, økonomisering, markedets destruktive konsekvenser m.m. og på livssfærer og værdier hinsides økonomien. Dette vil jeg belyse gennem Chomskys, MacEwans og Teivainens kritik af nyliberalismen. Sidstnævnte er i øvrigt et godt eksempel på en teoretisk kritik, der sammenføjer vigtige elementer af de to hovedretninger i samtidens teoretiske økonomikritik - men til gengæld ikke har så meget positivt og visionært at byde på, hvad angår en samfundsudvikling hinsides nyliberalismen. Dette reflekterer et grundlæggende paradoks i en kritik, der både har demokratiske prætentioner og et (foreløbigt) substantielt-værdimæssigt grundlag. Dette vil jeg betegne som en progressiv dialektik i den kritik af nyliberalismen, der placerer sig i forlængelse af økonomikritikken. Et ensidigt procedurelt forsvar for demokrati suppleret af en kritik af magten er for defensiv og preller af på en monolit, der altid har svar på rede hånd, mens en ensidig substantiel

kritik, der sætter andre værdier og handlemåder i centrum og møder kritik med dogmatiske gentagelsesøvelser - uden at kunne forholde sig refleksivt til sig selv - nemt kan forfalde til at frembringe en alternativ monolitisk form, som bringer os tilbage til den regressive binære politiske diskurs før jerntæppets fald.

I blandt andet et essay med titlen *Market Democracy in a Neoliberal Order* forholder Chomsky (1999) sig til spørgsmålet omkring nyliberalisme og demokrati. Vi ved allerede, at markedet i den nyliberalistiske forestillingsverden associeres entydigt med demokrati, mens det eneste andet alternativ, staten, associeres med magt, bureaukrati og undertrykkelse. Idet nyliberalisme ofte kort forstås som markedsgørelse, er den uhyggeligt simple konklusion indenfor den herskende diskurs, der ikke kan rumme selv himmelråbende paradokser, at nyliberalismen – der samtidig er nødvendighedens politik - er demokratiseringens tidsalder. Heroverfor indvender Chomsky, at

> "[d]emocracy is under attack worldwide, including the leading industrial countries; at least, democracy in a meaningful sense of the term, involving opportunities for people to manage their own collective and individuel affairs. Something similar is true of markets. The assault on democracy and markets are furthermore related. Their roots lie in the power of corporate elites that are increasingly interlinked and reliant on powerful states, and largely unaccountable to the public" (side 92).

Han underbygger sin påstand med at genfortolke mange af de angivelige succeshistorier, som nyliberalisterne bruger til at sprede misforståelser. USA og NAFTA er to af dem, og Chomsky spiller veloplagt og med vid på to åbenlyse paradokser i nyliberalismen som beskrevet ovenfor; at det frie marked fremhæves som det ledende princip, mens det i virkeligheden er monumentale virksomheder og stærke stater, der er drivkrafterne. Begge disse hovedtræk ved nyliberalismen peger på afdemokratisering, magtcentralisering og ensretning, ikke demokratisering, magtspredning og mangfoldighed.

Chomskys argumenter omkring nyliberalismen refererer til hans omfattende forfatterskab, der som rød tråd har en hudflettende kritik af kapitalismens (særligt USA's) hykleri omkring demokrati og medindflydelse, idet han påviser stærke modsatrettede tendenser såsom de allerede nævnte og mere subtile i form af eksempelvis magt gennem reklamer og PR, samt mediernes manipulation af virkeligheden (Herman & Chomsky, 1994 [1988]; Chomsky, 1998; Herman, 1998). Helt centralt står de store virksomheder som eksponent for de regressive træk ved kapitalismen, hvad angår

afvikling af demokratisk indflydelse og reel frihed til at vælge sin livsbane (i fællesskab med andre). McChesney, der betegner Chomsky som "the leading intellectual figure in the world today in the battle for democracy and against neoliberalism" (1999, side 43), opsummerer godt dette element hos Chomsky, når han tilskriver ham den opfattelse, at

> "[m]ost of the economy is dominated by massive corporations with tremendous power over their markets and that therefore face precious little competition of the sort described in economic textbooks and politicians' speeches. Moreover, corporations themselves are effectively totalitarian organizations operating along nondemocratic lines. That our economy is centered around such institutions severely compromises our ability to have a democratic society" (*ibid*, side 44).

Et levende og aktivt demokrati påkræver modsat

> "that people feel a connection to their fellow citizens and this connection manifest itself through a variety of nonmarket organizations and institutions. A vibrant political culture needs community groups, libraries, public schools, neighborhood organizations, cooperatives, public meeting places, voluntary associations, and trade unions to provide ways for citizens to meet, communicate and interact with their fellow citizens, Neoliberal democracy, with its notion of market über alles, takes dead aim at this sector. Instead of producing citizens it produces consumers. Instead of communities it produces shopping malls. The net result is an atomized society of disengaged individuals who feel demoralized and socially powerless" (*ibid*, side 42).

Denne tradition er for nylig blevet fornemt videreført af Naomi Klein i den internationale bestseller *No Logo* (2001 [2000]), der i en mere moderne og ungdommelig udformning - blandt andet idet hun fokuserer på mærker og logoer (tegn) - kolporterer den *anti-corporate* tendens, der er særligt tydelig i USA, og som Chomsky er intellektuel hovedeksponent for. Jeg vender tilbage til Klein, når jeg om et øjeblik ser på modstanden mod nyliberalismen, som hun både studerer og deltager aktivt i. Her skal det blot understreges, at kritikken af virksomhedsformen/koncernformen er et væsentligt aspekt af kritikken af økonomisk fornuft, og at nyliberalismen med den tilhørende magtkoncentration i stadig større MTV, samt firmatiseringen af den offentlige sektor, skærper nødvendigheden af denne kritikform. Idet denne socialorganisatoriske form er den økonomiske fornufts praktiske hovedform, er det også forståeligt, at der er en tendens til, at praktisk kritik antager dette holdepunkt på et felt, der ellers er abstrakt, grænseløst og uden et fast og håndterligt magtcentrum.

Som Michael Hardt - der er medforfatter til en anden af tidens bestsellere på den venstreintellektuelle hylde *Empire* (Hardt og Negri, 2000) - ganske rigtigt påpeger[89], så er der i nyliberalismen[90] ikke noget entydigt fysisk centrum for magten:

> "Man kan ikke længere angribe magtens centrum. Man kan ikke angribe Vinterpaladset eller et andet bestemt sted som bolsjevikkerne gjorde og dermed starte en revolution. For hvor er fjenden i dag?".

MacEwans bog med den ligefremme titel *Neo-liberalism or Democracy?* (1999) er et andet skoleeksempel på kritik af nyliberalismen som menneskehedens og demokratiets abstrakte fjende. For MacEwan er demokrati både et mål i sig selv og (som middel) en garant for progressiv økonomisk udvikling, og han gør det fra starten klart, at når han

> "advocate 'democracy' as the basis for an economic development strategy, I mean political democracy as it is usually understood: elections, civil liberties and the right to organize. But beyond these essential form of democracy I mean something more substantive. A democratic development strategy is one that puts people in a position to participate in decisions about and effectively exercise political power over their economic lives. It puts people in a position where their lives are not dominated by either the market or the state." (side 2).

Dette illustrerer godt den dobbeltsidede aversion, som går igen blandt de radikale kritikere af nyliberalismen, og som positivt peger mod transcendens af den binært reduktive formel, som nyliberalisterne klamrer sig til. I følge MacEwan er nyliberalismens regnskab på den demokratiske konto overstrøget med røde tal, og bundlinien viser et dundrende underskud:

> "[the] rise of market-oriented policy is a major obstacle to democratic economic development. By reducing explicit social regulation of private economic activity and 'leaving things to the market', neo-liberalism prevents the implementation of programmes that would allow people to exercise political control over their economic lives, involve people in solving their own economic problems, and serve the material needs of the great majority. A long list of development initiatives that could be democratic in this sense – of the people, by the people and for the people – are proscribed or severely limited by neo-liberalism" (side 5).

Hans liste over eksempler er lang og indeholder blandt andet jobskabelse i den offentlige sektor og offentlige virksomheder, miljøbeskyttelse og –genopretning, beskyttelse og stabilisering af lokale fælleskaber, udvidelse af arbejdstagerrettigheder og styrkelse af sundhedsindsatsen.

Som det ofte er tilfældet, formulerer MacEwan i første del af sin bog en kritik af nyliberalismens myter og støber herigennem fundamentet til en omfattende kritisk vurdering, der går ret imod den hegemoniske diskurs. Herefter skitserer han en alternativ udviklingsretning, der grunder i hans forståelse af en demokratisk økonomisk udvikling, der er visionær og konkret utopisk men ikke abstrakt utopisk, idet den baserer sig på en grundig analyse af eksisterende forhold, tendenser og muligheder. Centralt i hans alternative strategi står sociale programmer, der kan være både statslige og udenomsstatslige. Ifølge MacEwan,

> "[s]ocial programmes are a primary component in any democratic economic development because they meet real, basic needs of a wide spectrum of the population" (*ibid*, side 176).

Heroverfor – kan man tilføje - står nyliberalismen, der indebærer nedskæringer i sociale programmer og/eller retter dem mod økonomisk fornuft, og som fremhæver effektivitet, der er selvopfyldende absurditet, samt økonomisk vækst, der kun tilfredsstiller kunstige og overflødige behov, samt skærper folks isolation og fremmedfølelse. MacEwan betoner også vigtigheden – af mange grunde – af uddannelse og indskærper, at

> "a strategy based on social programmes should not be counterposed to a strategy involving a substantial role for the private sector. Social programmes cannot alone form an economic development strategy. […] All development strategies embody policies that structure and affect direction of private economic activity" (*ibid*, side 198).

Disse politikker tilsigter at inddæmme og retningsbestemme økonomien på grundlag af sociale målsætninger, der er politisk forankrede. Herunder omtaler MacEwan forskellige former for regulering af den økonomiske aktivitet, der blandt andet omfatter fremme af lokal produktion, der under nyliberalismen trues af de internationale markeders tvang. Han mener, at der er mange positive effekter af lokalt orienteret produktion, men mener også, at

> "[t]he real value of a programme that focuses on local production and supports the viability of small-scale farmers is that it deals with people where they are, both literally in the physical sense and also in the more abstract sense of their knowledge, understanding and commitment. Instead of demanding that people adjust – by changing where they live and what they do – a democratic programme could, through such programmes, seek to adjust economic life to the people" (*ibid*, side 221).

En sådan udvikling er oplagt i modstrid med nyliberalismen, idet mennesker herunder abstraktgøres, da deres liv og virke styres via bl.a. uigennemskuelige mekanismer på fjerne markeder - bag om ryggen på dem. Under nyliberalismen bliver mennesker stadig mere omfattende vejet i forhold til økonomisk fornuft og bliver konsekvent fundet for lette – denne samfundsform domineres af instrumentelle hensyn og overmenneskelige logikker og imperativer, som mennesker bør indordne sig under og samtidig - med dundrende paradoksal irrationalitet - hylde som deres egen friheds fundament. På den positive side er MacEwan ikke overraskende en stor fortaler for sociale bevægelser, selvforvaltning og frivillige netværk i civilsamfundet, selvom han ikke ukritisk omklamrer basisdemokratiske organiseringer af denne art. På et punkt er han dog yderst positiv: den nyliberalistiske globalisering har givet anledning til en vækst i globalt orienterede modstandsformer, der bærer kimen og inspirerer til moderat optimisme i forhold til en ægte demokratisk globalisering hinsides den destruktive nyliberalisme.

Også titlen på Teivainens *Enter Economism, Exit Politics* (2002) udtrykker præcist hans overordnede budskab: når økonomismen træder ind på scenen, beskæres det politiske handlerum – til skade for demokratiet:

> "when various 'political issues' are transformed into 'economic' ones, the possibilities for democratic politics diminish" (side xv).

Teivainens ærinde er kritisk at tematisere økonomisering og økonomisme i den globaliserende kapitalisme, og han fokuserer hovedsageligt på "the politics of economism and restrictions to democracy in a context of transition to and consolidation of neo-liberalism" (*ibid*, side 23). Dette sker ikke mindst gennem et omfattende, dybtgående og overbevisende casestudie af Peru i nyere tid, men her er det den overordnede teoretiske kritik af nyliberalismen, der er på dagsordenen. Økonomismens 'politik' er i Teivainens forståelse en tilstoppet ikke-politik, der præsenterer 'det økonomiske' som sit helt eget råderum uden for demokratisk rækkevidde, men herudover

> "the politics of economism also tends to subordinate other social spheres to its normative supremacy. This happens through processes whereby economistic norms expands to the social relations previously defined in mostly non-economistic terms" (*ibid*, side 2).

Som eksempler giver Teivainen udbredelsen af den kapitalistiske produktion, privatisering af statsvirksomheder og indførsel af firma-/forretningsmæssige praksisser i formelt set offentlige

institutioner. Disse processer knytter sig intimt til nyliberalismen. Teivainen mener, at finanskapitalens forøgede magt er helt afgørende for økonomiseringen af verden, ligesom quasi-offentlige institutioner som IMF fremhæves som hovedelementer i økonomismens politik i den overstatslige dimension. Dette har jeg argumenteret for ovenfor. På det metafysiske plan er doktrinen om økonomisk rationalitet og neutralitet, der hævder, at demokratiske krav ikke er legitime i den økonomiske sfære, en integreret del af økonomismens ikke-politik. Det handler om videnskabeliggørelse, fornuftsgørelse, naturliggørelse og (manglende) grænsedragninger – og på disse felter leverer den neoklassiske økonomi og *rational choice* teorien lige præcis den rette diskursive ammunition og agerer legitimerings- og valideringsinstanser for økonomiseringen. Teivainen vender sig i demokratiets navn (dog ikke uden behørige demokratifordrende forbehold) mod kapitalismen, nyliberalismen og det tilknappede imperialistisk-økonomistiske univers, der dækker stadig større dele af socialvidenskaben. Økonomisering er afdemokratisering, hvad enten der er tale om privat-økonomisk aktivitet, restruktureringer af den offentlige sektor, internationale institutioner eller en paradoksalt tillukkende og samtidig grænseløst ekspanderende måde at tænke økonomi på.

Modsat de omfattende økonomiseringstendenser under nyliberalismen ønsker Teivainen en samfundsudvikling på globalt plan, der udvider det demokratiske rum – *mulighedernes* rige i forhold til *nødvendighedens* rige. Men han har ikke nogen udfoldet positiv forestilling om frihedens rige eller ikke-økonomi som værdimæssigt omdrejningspunkt, så mulighedernes rige forbliver ubeskrevet ud over det oplagte quasi-substantielle indhold, der ligger i demokrati som basisværdi. Ud over den negative kritik af økonomiseringen har han ikke noget at byde på i den substantielle demokratiske diskussion, hvilket som helhed betragtet får hans argumenter til at buldre om kap med tomme tønder. Det er beundringsværdigt at kæmpe for demokrati, men spage og tendentielt selvopløsende argumenter er kun et bredmasket net, som nyliberalismen uden besvær forcerer, for så at stå stærkere end nogen sinde.

Teivainen går dog ikke af vejen for at erklære bred sympati med post-nationale, sociale bevægelser, og netværk herimellem, der efter hans mening bidrager til den livsnødvendige politisering af det afpolitiserede. Han nævner Seattle, Prag, Gøteborg m.fl. som højdepunkter i denne sammenhæng, men ønsker samtidig at gøre opmærksom på, at der før Seattle og sideløbende med samtidens topmødeprotester sker en masse ting rundt om i verden, som ikke har nær så stor mediebevågenhed.

Her fremhæver han Brasilien som et vigtigt eksempel på et land med dybt forankrede sociale protestbevægelser udenfor mainstreammediernes søgelys, og mener derfor ikke, at det var et tilfælde, at det første World Social Forum (WSF) blev afholdt i Porto Alegre i lige netop Brasilien. WSF er en modbevægelse til World Economic Forum, der rummer nogle af verdens mest magtfulde personer fra politik og erhvervsliv – et af den nyliberalistiske globaliserings magtfulde talerør og institutionelle forankringspunkter. Jeg vender tilbage til WSF.

Teori og praksis

Der fremgår, at der er en stærk tendens til, at de fremtrædende radikale kritikere af nyliberalismen, som jeg har omtalt og diskuteret ovenfor, glæder sig over og omfavner de faktiske modstandsformer, der tegner sig i billedet i dag[91]. Der er ikke tale om ukritisk eller uforbeholden tilslutning, så ville der også være tale om meget mærkelige teoretikere, men om at bevidst praktisk modstand mod nyliberalismen og forsøg på alternativ praksis, politik og organisering hilses velkomne og indrages i de teoretiske diskussioner som aktualiserede modtendenser og bærere af håb for fremtiden. I den klassiske marxisme er det arbejderklassen, der er historiens positive subjekt, men i neo-marxismen er der andre sociale kræfter med i ligningen, og disse andre sociale bevægelser fremhæves endda ofte som kimene til det afgørende positive forandringspotentiale. Med mindre variationer refereres der[92] gennemgående til hovedsageligt zapatisterne, 'antiglobaliserings-bevægelsen' med udspring i netværksorienteret topmødemodstand og WSF. Lad mig derfor se nærmere på disse praktiske modstandsformer, selvom det, der følger, ikke giver sig ud for at være mere end en kortfattet skitsepræget fremstilling i konteksten.

Sammenhængen mellem teoretisk kritik af nyliberalismen/den nyliberalistiske globalisering og praktisk modstand, samt kampen for andre måder at leve, skabe, producere, forbruge og interagere på, skal ikke undervurderes. Den teoretiske kritik bliver inspireret af den praktiske modstand, og den praktiske modstand inspireres af den teoretiske kritik. På den anden side er der - som eksempelvis Bourdieu er meget bevidst om - normalt et væsentligt og dybt skel mellem intellektuelle, der tænker, sidder ved skrivebordet og skriver bøger, og aktivister, der handler, går på gaden og diskuterer aktioner. Syntesen teori/praksis er på ingen måde i sigte som forløsende helhed, som tingene ser ud i dag, men der er tegn til, at den skarpe antagonisme mellem teori og praksis er under nedbrydning. Bourdieu var et eksempel herpå. Naomi Klein er et andet. Men her er der tale om individer. Hvad angår bevidst, systematisk og organiseret kamp mod nyliberalismen, er

Zapatisternes sociale oprør i Mexico et flot eksempel på modstand, der tendentielt ophæver modsætningen mellem teori og praksis. Der er tale en modstandsform, der favner teoretisk praksis og praktisk kritik i en sammenhæng, der eksplicit konciperes som nyliberalistisk globalisering, hvilket er en af grundene til, at mange venstreintellektuelle og venstrefløjsaktivister ser Zapatisternes kamp som et eksemplarisk eksempel på modstand og kritik, der i samme bevægelse peger hinsides nyliberalismen.

Den 1. januar 1994 trådte NAFTA (North American Free Trade Agreement) i kraft. Samme dag besætter EZLN (den zapatistiske befrielseshær) fire byer i den mexicanske delstat Chiapas for mindre end to uger efter at proklamere ikke-vold som grundprincip. Herefter har Zapatisterne ført en vedvarende kamp – mere med ord end med våben - mod den mexicanske regering, der implicerer hundrede tusinder af mennesker i Chiapas, møder stor støtte i Mexico i øvrigt og sympati overalt i verden. Zapatisterne er udpræget åbne og udadvendte. I 1996 var de eksempelvis "værter for den første Encuento For Humanity and Against Neo-Liberalism. Over 3.000 aktivister tog til Chiapas for at mødes med andre fra hele verden" (Klein, 2001 [2000], side 465). Nettet bruges aktivt, og der knyttes mange bånd til andre frihedsbevægelser, sociale bevægelser m.m. Det seneste højdepunkt i bred forstand var en karavane fra Chiapas til Mexico City under stor mediebevågenhed og med bred opbakning - herunder møde med kongres og præsident - i begyndelsen af 2001. Zapatisternes 'leder' er symbolet Marcos med revolutionær elefanthue over hovedet og hyggelig pibe i munden - karakteristisk nok bærer han titlen *subcommandante*, idet folket anskues som den virkelige demokratiske ledelse – der angiveligt repræsenterer det kollektive subjekt. Den meget velartikulerede og karismatiske 'Marcos' hævder selv i interviewbogen Ramonet (2001), at

> "[n]år Marcos taler er det en bevægelse, et kollektiv, som taler. Og det er det der giver saft og kraft til Marcos' udtalelser" (side 65).

Lad os først se på Marcos' kritik af nyliberalismen og derpå på hans sammenføjede tanker om zapatisternes modstandskamp i lyset heraf.

Marcos forstår nyliberalistisk globalisering som en helhed af flere sammenflettede aspekter. Der er tale om kapitalens finansmagt, der sætter den globale dagsorden, nyliberalistisk politik som "indebærer en privatisering af alt offentligt og kollektivt, såvel som en privatisering af fælles goder som viden og kundskaber. Vi føres kort sagt hen mod en privatisering af hele menneskelivet. Der er

nemlig ikke alene tale om en privatisering af verden, som den ser ud i dag, men også som den kan se ud i morgen" (*ibid*, side 35-6), et ideal om "en verden, der er omformet til ét stort foretagende, forvaltet af et administrativt verdensråd, der består af IMF, af Verdensbanken, af OECD og verdenshandelsorganisationen WTO – og af USA's præsident" (*ibid*, side 28), en ideologi om sin egen uundgåelighed (TINA-tesen), og om at den "desuden er et gode, og at enhver anden dagsorden ikke blot vil være kimærisk, utopisk og urealistisk, men især frygtelig farlig" (*ibid*, side 29). Nyliberalismen forvandler ikke mindst mennesker til "individer, hvis værdi på den sociale rangstige hænger sammen med deres købekraft og produktionsevne" (*ibid*, side 40) og den nyliberalistiske globalisering har ifølge Marcos

> "i sit hegemoniske raseri […] til hensigt at homogenisere hele verden også på det kulturelle plan. Den forsøger at udbrede The American Way of Life, som er dens sande stil, over hele verden og gør det med al den forførelse, som den er i stand til at mobilisere. Og det foregår med det mål for øje at udskifte alle kriterier for et samfunds værdier" (*ibid*, side 29-30).

"Og hvad har man indtil i dag forstået ved et samfund, ved en civilisation?" spørger Marcos herefter retorisk og svarer med en arketypisk kritik af økonomisk fornuft:

> "Man har haft nogle kriterier der havde at gøre med et samfunds skønhed, dets åndsfrembringelser, visdom, etik, retfærdighed, moral, retskaffenhed … Nuvel, markedsværdierne – rentabiliteten, profitten, effektiviteten – trænger ind alle vegne og udskifter de andre værdier. Markedsværdierne styrer ikke blot regeringsbeslutningerne, de styrer familiernes måde at fungere på, udbreder sig endda til skolen og har en helt central plads i medierne" (*ibid*, side 30).

Heroverfor og i lyset af massiv historisk undertrykkelse kæmper zapatisterne for at sikre, at indianerne anerkendes som ligeværdige mexicanere/mennesker, for at indianerne kan tale deres eget sprog og dyrke deres egne traditioner og holde fast i deres kulturelle værdier – ikke behøver at fornægte deres særpræg. Zapatisterne kæmper for et vist selvstyre, men ikke for selvstændighed. Som Marcos kort formulerer det, kræver zapatisterne "tre ting: frihed, retfærdighed og demokrati. Og fremfor alt vil vi have fred" (*ibid*, side 47). Men i konteksten nyliberalistisk globalisering ophæves grænserne mellem lokalt og globalt, så hvor zapatisternes sociale oprør på den ene side er et lokalt opgør i en mexicansk sammenhæng, så er det samtidig et aspekt af kampen mod NAFTA og videre endnu den globale kamp for mangfoldighed, demokrati og selvforvaltning – for at skabe,

vedligeholde og udvide rum for måder at leve på, der er truet af den strukturelt dominerende og ekspanderende nyliberalistiske/økonomistiske monokultur. Ligesom Bourdieu mener, at den skabende kulturproducent gennem det autonome virke ikke kun kæmper for sin egen sag, men samtidig for universelle værdier og fordringer, så mener Marcos, at zapatisterne ikke kun kæmper for deres egne rettigheder, men på vegne af alle undertrykte mennesker og minoriteter, der bliver fastklemt mellem nyliberalismens velsmurte tandhjul. Ifølge Marcos udfolder der sig for tiden en 'fjerde verdenskrig', "et opgør mellem tilhængere af globaliseringen og alle dem, som på den ene eller den anden måde vil sætte en kæp i hjulet på den" (*ibid*, side 27), og "[z]apatismen er her i globaliseringens tidsalder symptomet på alt det der har truet og truer os" (*ibid*, side 41). De mange spredte modstandskampe, interesser og dagsordener får en samlet (mod)identitet gennem opgøret med den hegemoniske nyliberalisme på en måde, der minder om den måde, hvorpå heterodokse økonomer finder sammen i den teoretiske arena på tværs af dybe skel for at konfrontere den fælles monolitiske modstander i form af den neoklassiske økonomi:

> "Over hele kloden er der flere og flere mennesker der identificerer sig med disse kampe, går ind i dem og formulerer deres egne krav" (*ibid*).

Zapatismen er en modstandsbevægelse, men "ikke udelukkende en modstandsbevægelse, den repræsenterer også et alternativ, en mulighed for at opbygge en anden struktur mennesker imellem, baseret på en overbevisning om, at en anden verdensorden er mulig" (*ibid*, side 36). Det er en kamp *mod* noget, men også *for* noget, der i processen *transcenderer* den lokale kontekst. Det er teori og praksis; kritik, modstand og proaktiv/visionær handling og organisering; lokalt og (i forhold til nyliberalismen) universelt: billedet på et sammenfattende alternativ til nyliberalismen, der møder denne delvist på egne præmisser og støder den tilbage delvist med egne midler (herunder retorik og forførelse). Men vel at mærke uden at én monolit bliver erstattet af en anden, ved at nyliberalismens autoritære tendenser, selvforherligelse og magtfuldkommenhed kopieres. Disse aspekter udviskes. Det dybt forunderlige er, at den magtambition, der ligger i stort set alle oprør vendes på hovedet og neutraliseres. Zapatisterne vil ikke have magt, de vil ikke være et politisk parti. Dem er der nok af, siger Marcos med et glimt i øjet. Modstanden mod nyliberalismen skal vokse op fra neden og være mangfoldig, og der skal være tale om et permanent socialt *bottom-up* oprør, ikke en *top-down* revolution, der blot erstatter en magtbase med en anden. Modstanden skal være bred og inklusiv, ikke tilknappet og eksklusiv. Og om end zapatisterne manifesterer opgøret med nyliberalismen, så

besidder de ikke en priviligeret position som bannerførere – de er en del af en helhed, der er større end dem selv. På denne måde bryder zapatisterne med stort set alle de grundsynspunkter, der går som en tung og bred strøm gennem (venstrefløjs)partier i hele den vestlige verden. Zapatisterne vil ikke have magten og angler ikke efter vælgere, overfladisk popularitet, indflydelse på finanslovsforhandlinger og ministerposter. Zapatisterne vil slet ikke i parlamentet og afviser kontant en formel partistruktur og –disciplin. Zapatisterne ser måbende på topstyrede og gumpetunge partiapparater, der overbyder sig selv i kampen for at forvalte nyliberalismen, mens de med den anden hånd taler varmt for demokrati, græsrødder og folkelig opbakning. Zapatismen er et frisk pust, der måske kan forvandle sig til en orkan, der blæser kapitalismen og nyliberalismen omkuld.

Som eksempel på et bredt og grænseoverskridende progressivt tiltag for samfund hinsides nyliberalismen nævner (også) Marcos WSF i Porto Alegre, ligesom han taler varmt for samme bys sociale eksperiment med det såkaldt 'participative budget'[93] (*ibid*, side 33). Han nævner også det progressive potentiale i den internationale ATTAC-bevægelse og i en Tobin-skat (en af ATTAC's kongstanker), der går til problemets kerne ved at stække finanskapitalens verdensmagt. Det førstnævnte vender jeg tilbage til, men vil først omtale den såkaldte 'anti-globaliseringsbevægelse', der er et (andet) væsentligt vækstlag i forhold til WSF.

Bevægelsen for en anden globalisering og World Social Forum

Når jeg konsekvent har sat betegnelsen 'anti-globaliseringsbevægelsen' i anførselstegn, skyldes det utilfredshed med det indhold og de konnotationer, som denne betegnelse normalt medbringer. Den bevægelse, der refereres til, rummer måske nok folk og grupperinger, der er imod globaliseringen bredt set, men anti-præfixet er alligevel strukturelt misvisende af to grunde. For det første er det ikke hovedsageligt globaliseringen bredt set, som folk i bevægelsen er modstandere af, men den *nyliberalistiske* globalisering eller lidt mere vagt *kapitalismens* globalisering. Det er dybt problematisk at bruge begrebet globalisering uden nærmere bestemmelse, idet dette understøtter TINA-tesen ved implicit at hævde, at der kun er én form for globalisering. For nyliberalister, der er glade for denne singulære term, betyder anti-globalisering derfor noget i retning af anti-fremskridt, regression eller kort og godt 'jorden er flad'. Men i realiteten er fremtiden åben - der er mange mulige slags globaliseringer, og den såkaldte 'anti-globaliseringsbevægelse' er ikke kun *imod* den nyliberalistiske globalisering, men også *for* en alternativ globalisering (fra neden), selvom der

måske kun er procedurel enighed om, at den skal være demokratisk, inklusiv og tjene mangfoldighed og autonomi, ikke ensretning og repression.

Men udover disse overordnede semantiske overvejelser, hvad er det så for en bevægelse, hvor kommer den fra, og hvor står den i dag? Klein (2001 [2000]), der er en sympatisk og velinformeret iagttager af/deltager i denne bevægelse - som jeg herefter vil kalde bevægelsen for en anden globalisering, for at understrege det positive og visionære element, der alt for ofte overses - mener, at da modstanden

> "begyndte at tage form i midt-1990'erne, forekom det at være en lille gruppe protektionister, der af nødvendighed var rendt sammen for at bekæmpe alt, hvad der kunne kaldes globalt. Men efterhånden som forbindelserne er blevet knyttet på tværs af grænserne, er dagsordenen blevet en anden. Den har stadig med globaliseringen at gøre men nu forsøger den at vriste den ud af den multinationale virksomheders favntag. Etiske aktieejere, kulturstøjsendere, street reclaimers, McUnion-fagforeningsfolk, menneskerettighedsforkæmpere, skole-logo-modstandere og internettets overvågere af firmaer tager de første spæde skridt i retning af at kræve et borgerbaseret alternativ til mærkevareproducenternes internationale hersken. Kravet, der stadigvæk nogen steder i verden hviskes af frygt for repressalier, er at opbygge en modstand – såvel gennem højteknologi som gennem græsrødderne, begge dele fokuserede og fragmenterede – som er global og lige så god til at foretage koordinerede aktioner, som de multinationale koncerner er til at forsøge at undvige" (side 455).

Vi ser her en klar illustration af hendes fokus på multinationale koncerner, der også får hende til at anskue modstanden som primært rettet herimod. Dette betragter jeg som for snævert og for grundfæstet i en særlig amerikansk kritik- og modstandstradition, men derudover har jeg ikke noget at indvende mod hendes optik og meget inspirerende bog. Nyliberalismen er ganske rigtigt ekspanderende, transnationaliserende koncerner med en enorm magtkoncentration til følge, men den er meget mere end det, hvilket ikke kun skærper vores analytiske og kritiske blik, men også giver et andet syn på modstanden. Hvis nyliberalismen skal reduceres til én hegemonisk tendens, så er ekspanderende økonomisk fornuft en bedre kandidat til denne hovedrolle.

Bevægelsen for en anden globalisering består af et mylder af forskellige folkelige bevægelser, NGO'ere og græsrodsforeninger verden over med stort set lige så mange interesser, dagsordener, bud og fikspunkter. Der er tale om fællesskab via forskelligheder, enighed på trods af og igennem konstruktive uenigheder. Sammenbragt af en globaliserende monolitisk ensretning i form af – snævert set - ekspanderende økonomisering. Disse sociale bevægelser og grupperinger træder hovedsageligt frem i samlet flok ved mod-topmøder og demonstrationer i forbindelse med EU-

topmøder, G8-møder, WEF-møder og WTO-topmøder m.m., idet disse internationale/globale institutioner (ligesom i øvrigt de multinationale virksomheder og kapitalismens/nyliberalismens symbolverden) sætter navn (og ansigter) på de mere anonyme diskurser, sociale former og tendenser, der præger nyliberalismens tidsalder – tvinger det abstrakte til at konkretisere sig og forpligter jakkesættene på konsekvenserne af deres holdninger/handlinger. Her i Danmark er modstanden mod - og kampen for alternativer til - den nyliberalistiske globalisering blandt andet bevidst organiseret i det venstreradikale Globale Rødder og den danske afdeling af det internationale ATTAC, der er centrum-venstreorienteret. Den radikale modstand mod nyliberalismen, som nye organiseringer, samarbejde på tværs af organisationer/græsrødder og grænser, samt massiv og talstærk topmødemodstand udtrykker, sammenfatter og kanaliserer, er dybt præget af det relationelle forhold til genstanden for kritik og transcendens – som tese til anti-tese og med visse syntetiske træk. Dette gælder ikke kun indholdet, der på stort set alle punkter negerer nyliberalismen, men også udstrækningen, de midler der bliver taget i anvendelse, og den organisering/de former, som modstanden antager. Globaliseringen af modstanden afspejler globaliseringen af kapitalismen i form af nyliberalismen og dennes tilsyneladende håndgribelige magtcentre. Nye aktions- og organiseringsformer bygger i udpræget grad på ny teknologi og erfaringer fra de mest udviklede dele af erhvervslivet. Nettet, mobiltelefoner, fleksible netværksorganiseringer, løst koblede arbejds- og aktionsgrupper, punktnedslag m.m. Radikaliseringen af modstanden, der grunder i frustration og dyb afmagt, afspejler efter min mening radikaliseringen af ensretningen og disciplineringen under nyliberalismen, samt omfanget af den nød og elendighed, som nyliberalismen negligerer og (udvidet) reproducerer. Ikke mindst er det forhold, at den toneangivende modstand er udenomsparlamentarisk og aktivistisk orienteret, en indikation af, at de nationale parlamenter, parlamentarismen i det hele taget og den etablerede venstrefløj stort set har spillet fallit overfor nyliberalismen, samt at der ikke er meget hjælp at hente hos samtidens intellektuelle.

Hvis vi ser bort fra markante og højt profilerede undtagelser som eksempelvis Bourdieu, Chomsky, Klein og Hardt og Negri, så er de intellektuelle påfaldende tavse, hvis de da ikke opregner *rational choice* dogmer og bringer denne (meta-)teori til nye trivielle anvendelser eller smeder lange og kunstfærdigt opbyggede ordguirlander om sprogets/politikkens primat og underbygger påstanden ved at tale uhæmmet og upåvirket om sprogets/politikkens epokegørende emancipatoriske kraft,

mens samfundet afpolitiseres, tusinder dør af sult, og millioner lever kummerlige liv, som de ikke kan snakke sig fra.

"Hvad der forekommer at være opstået på organisk vis", skriver Klein opsummerende om bevægelsen for en anden globalisering og har svært ved at skjule sin begejstring,

> "er ikke en bevægelse for en enkelt global regering, men en vision om et stadigt mere integreret netværk af meget lokale initiativer, som hver især bygger på direkte demokrati." (2001 [2000], side 472).

Bevægelsen har afvist forsøg på enstrengede manifester, institutionel-politisk omklamring, hierarkisering og *top-down* ledelse og er således i praksis et alternativ til nyliberalismen, der bygger på lige præcis disse grundtanker og – værdier. Det tjener ifølge Klein til bevægelsens ære, at "holde fast ved gennem en demokratisk, repræsentativ proces at ville nå frem til det næste niveau. Vil det blive et tipunktsprogram? En ny politisk doktrin?" spørger hun på den velkendte retoriske facon for så at svare med mildt irettesættende overbevisning:

> "Måske ikke. Måske vil der ud af virvaret af nav og eger opstå noget andet: ikke en fuldt færdig køreplan for en ny utopisk verden, men en plan for, hvordan man kan beskytte muligheden for at have mange verdener – en verden, der rummer mange verdener i sig, som zapatisterne siger. Det kunne meget let være sådan, at denne bevægelsernes bevægelse i stedet for at tørne direkte sammen med fortalerne for neoliberalismen vil omringe dem fra alle sider" (*ibid*, side 472-3).

Den velskrivende Klein sætter således sidste punktum efter endnu et manende og effektfuldt billede på nyliberalismen og modstandsbevægelse(r)n(e) – samt med det helt nødvendige, men ikke nødvendigvis helt velbegrundede håb for en bedre fremtid hinsides nyliberalismen[94].

Jeg har for overblikkets skyld skrevet om zapatisterne og bevægelsen for en anden globalisering hver for sig, men det er klart, at disse to modstandsformer ikke kan adskilles. Zapatisterne er en del af bevægelsen for en anden globalisering og repræsenterer omvendt for folk som Chomsky og Klein – og mange andre, som ikke er nær så kendte - der ikke bor i Chiapas, et eksemplarisk eksempel på det sociale oprør mod nyliberalismen – der dog ikke må reduceres dertil. World Social Forum[95] er endnu et led i dette netværk af kritik og modstand og er i særlig grad et knudepunkt. I WSF glider teoretisk kritik og kritisk teori, modstand, visioner og alternativer m.m. afgørende ind i hinanden, og ingen af enkeltdelene kan udelades, uden at helhedsbilledet flimrer. Sammenhænge mellem

teoretisk kritik, kritisk teori, praktisk kritik og kritisk praksis står helt centralt i WSF, idet mottoet for WSF[96] er: *en anden verden er mulig*. Dette er en bevidst henvisning til den teoretiske hovedpåstand, som samler alle kritikere af nyliberalismen: at nyliberalismens legitimeringsinstans nummer et og overordnede ideologiske hovedærinde er påstanden om, at der ikke er alternativer til nyliberalismen/den nyliberalistiske globalisering. En fundamental og monumental afpolitisering, der fungerer på samme måde som kolonisering af forestillinger om nødvendighedens ikke-politik, videnskab, rationalitet, det gode liv/samfund m.m. Men idet opgøret med TINA-tesen i WSF ikke blot er formuleret som en skrivebordsteoretisk (mod)påstand, er der tale om mere end en afnaturliggørelse af samfundet, der, som vi ved, også var helt afgørende for Marx i hans (teoretiske) kritik af den politiske økonomi og kapitalismen. I WSF er denne forståelse springpunkt for aktiviteter, diskussioner og alternativ praksis, der i sig selv realiserer alternativer til nyliberalismen. Klein (2001 [2000]) ser på den ene side WSF's motto som et udtryk for afslutningen på 'Historiens Død' og en åbning i forhold til mange mulige alternative udviklingsretninger. På den anden side ser hun WSF som et modtræk i forhold til kritikere af bevægelsen for en anden globalisering, der vrænger af en bevægelse, der kun kan formulere kritik men ikke komme med alternativer. WSF er bevægelsen fra negativ kritik og modstand til også alternativer, visioner og konkrete utopier (i praksis).

Lacey (2002), der er optaget af at knytte kritisk realisme sammen med faktiske emancipatoriske bevægelser og derfor forsøger at bygge bro mellem filosofi, socialvidenskab, social kritik og frigørende handlen, knytter en mere vidtgående, men ikke inkongruent tolkning til WSF's motto:

> "'Another world is possible' […] does not only express a factual judgement. It also insinuates the defiant rejection of a staple of the legitimation of neoliberalism and a moral critique of the actual social world, whose structures (those of neoliberalism) are deemed defective as ideal and repugnant in actualization, structures from whose effects emancipation is desired. Thus it implies an imperative to act so that this other world will become actualized. Not only is it possible, it is desireable. The theme expresses not only a partially confirmed conjecture, but also a desire, a hope, an aspiration, an objective and a commitment to act" (side 8).

Herudover oplister Lacey en række værdier, som han mener deles af mange af de sociale bevægelser, der rummes af WSF – og som står i skærende kontrast til nyliberalismens substantielle værdier. Solidaritet og indlevelsesevne overfor individualisme. Sociale og kollektive goder overfor privat ejerskab og profit. Diversitet, genuin pluralisme og respekt for kulturelle landvindinger i form af humanisme og autonomi overfor ensartethed, monokultur, kultur- og historieløshed, samt

vareliggørelse. Bæredygtighed overfor vækst. Mennesker frem for markeder og ejendom. Menneskelig frigørelse frem for og som mål for effektivitet. Fattiges rettigheder frem for riges rettigheder, etc. De værdier, der således ifølge Lacey kendetegner det kulturelle fællesskab i WSF på tværs af forskelligheder og oplagt er værdier, der bliver trådt under fode af nyliberalismen og dennes ekspansion, rummer – i det sprogbrug som jeg benytter mig af her – en bredspektret og opbyggelig kritik af økonomisk fornuft, der både er negativ og positiv, immanent og ekstern, procedurel og substantiel. Den knytter an til en omfattende teoritradition og faktiske (historiske) kampe og bevægelser (herunder zapatisterne og bevægelsen for en anden globalisering) for civilisatoriske fremskridt og udtrykker bevidst, organiseret og praktisk kritik af og modstand mod den globaliserende nyliberalisme. WSF er således det helt overvejende kernepunkt for den progressive kritik og modstand, hvor delaspekter sammenfattes, det decentrerede netværk har sit udspring og knyttes sammen, og hvor den toneangivende faktiske modtendens til nyliberalismen i samtiden er lokaliseret.

Sammenfatning og afrunding

Historien slutter ikke her, men indeværende udgave af aspekter ved historien er ved at lakke mod enden. Lad mig derfor nu – før jeg i det sidste kapitel vender blikket mere direkte mod afhandlingen som helhed - kort sammenfatte og afrunde kritikken af og modstanden mod nyliberalismen i lyset af den kritiske analyse, som jeg har gennemført ovenfor.

Vi har set, hvordan de teoretiske kritikker af nyliberalismen er nært beslægtede på trods af forskellige vægtninger, fokuspunkter og tematikker i de enkelte tekster og hos de toneangivende teoretikere. Det samlende kernepunkt er kritikken af økonomiens ekspansion og mere grundlæggende af økonomiens primat i nyliberalismen, hvad enten økonomiens stigende dominans artikuleres gennem markedsværdier, de finansielle markeders diktatur, multinationale virksomheder, udliciteringer, blind effektivitetslogik, økonomisk vækstfanatisme eller lignende. Dette værdifælleskab afspejler sig også i den positive dimension af kritikken og i de udkast til progressiv forandring, der aftegner sig hos de forskellige forfattere. De positive værdier, der opdyrkes på tværs af teoretiske særinteresser, er autonomi og frihed udenfor økonomiens herredømme, demokrati, solidaritet, mangfoldighed - mennesker fremfor økonomi og marked, effektivitet og vækst. Beslægtetheden aftegner sig hovedsageligt som det forhold, at eksplicit ikke-økonomiske værdier, relationer og levemåder sættes i højsædet, mens økonomien henlægges til et

sekundært og eksplicit underordnet livsdomæne, der nok kan bidrage med forudsætninger til opfyldelse af ikke-økonomiske målsætninger, men som slår om i sin egen modsætning, når den bliver et mål i sig selv i al sin meningsløse uendelighed. Dette værdigrundlag kommer også til udtryk gennem de alternativer, samt udkast til forandringer, der bliver teoretiseret over og foreslået, samt i de faktiske modstandsformer, som kritikerne støtter sig op ad og går i dialog med. Forslag til progressive forandringer kan sammenfattes som aføkonomiseringer og alternativer som ikke-økonomiske samfundsmodeller, og den modstand, der knyttes an til, er den radikale modstand af nyliberalismen, der ikke blot har marginale ændringer og fingeraftryk som formålsparagraf, men i teoretisk rammeforståelse såvel som i praksis peger hinsides nyliberalismen som et hyperøkonomisk, tenderende økonomistisk samfund. Omvendt er de radikale modstandsformer informeret af de radikalt kritiske teoriudkast, og der er en livgivende tendens til, at teori og praksis knyttes sammen igennem kritik af og modstand mod nyliberalismen, samt via aftegning af positive værdier, visioner og alternativer, der peger radikalt ud over nyliberalismen.

Jeg skal understrege, at det ikke er alle aspekter og temaer i kritik og modstand mod nyliberalismen, der kan subsumeres under kategorien økonomikritik, ligesom økonomikritik kan antage mange forskellige former, der måske ikke umiddelbart anskues som sammenhængende. Men jeg betragter alligevel denne kritikform som udpræget toneangivende og sammenhængene som teoretisk velfunderede, hvilket jeg har redegjort for i det ovenstående. Jeg har ligeledes argumenteret for, at kritikken af og modstanden mod nyliberalismen er en reartikulation af kritikken af og mod kapitalismen - der henviser til kapitalismens hovedtendens som økonomiens dynamiske kolonisering af det ikke-økonomiske og modsætninger herunder – i forhold til den særlige geo-historiske form for kapitalisme, som nyliberalismen er. Nyliberalismen er en bestemt form for kapitalisme, men kan måske anskues som den hidtil mest rene form for kapitalisme, der har verden som målestok og bredt set lægger den videnskabelige og den politisk-institutionelle diskurs i en mere snærende spændetrøje end tidligere former for kapitalisme. Treenigheden af kapitalistiske grundtemaer i globaliserende og dybt internaliserende former, nyliberalismens ikke-politik som økonomisk disciplin(ering), samt økonomistisk hegemoni i den politiske økonomi og i samfundsvidenskaben gennem *rational choice* teorien, er en overvældende netværkspræget magtstruktur, der antager monolitiske dimensioner, men samtidig har stor absorptionsevne, samt kan bøje af og omdanne sig som svar på kritik og modstand - uden at gå på kompromis med grundværdierne.

Kritikken af og modstanden mod nyliberalismen skal ses i lyset af nyliberalismens karakter og sammensætning, men især i den teoretiske dimension synes diskussionerne at halte bagefter og at genopfinde sig selv forskellige steder, partikulært og med jævne mellemrum. Kritikken bærer præg af spredt fægtning, fragmenter og genopdagelser, og progression står alt for ofte i skyggen af stilstand. Der er tale om for mange forskellige ubevidste variationer over samme grundtema og for spredte enkeltbidrag, der ikke knytter an til beslægtede bidrag, men mere bidrager til fragmentering og separation. Set i forhold til kritikken af økonomisk fornuft, der har dybe rødder, og som kritikken af nyliberalismen knytter (implicit) an til, er det ikke ansporende, at der i vidt omfang er tale om gentagelser og genopdagelser af (aspekter af) hævdvundne og teorihistorisk velbeskrevne temaer og kritikformer. Selvfølgelig skal grundtemaer gentages, reartikuleres og introduceres igen og igen, men det er også essentielt, at der sker en løbende kollektiv erfaringsopsamling og faglig progression i form af videreudvikling og deciderede nybrud. I spektret for kritik af nyliberalismen er der flere enkeltstående bidrag, der hver for sig trænger igennem som nyskabende og progressive, men sammenhængskraften på tværs er stort set fraværende og referencer til traditionen er enten fraværende, løse eller mangelfulde.

I forlængelse af analysen ovenfor kan der derfor rettes en immanent kritik mod (momenter i) feltet for kritik af nyliberalismen. Overordnet set er det positivt, at kritikken set som et bredt felt reartikulerer økonomikritikken som en kritik af samtidens nyliberalisme som et sammenhængende hele, der udviser stærke økonomistiske tendenser, og herigennem bringer gamle temaer og former til ny anvendelse i en nutidig kontekst. Omvendt er der behov for, at der strammes op på de kritiske analyser, sådan at traditionen konsekvent reevalueres og -fortolkes, ligheder og fællestræk identificeres, forskelle og diskussionspunkter trækkes frem i lyset og sættes til debat, og således at der etableres en fælles horisont, der kan tjene til inspiration og progression, uden at de livgivende nybrud og den teoretiske mangfoldighed hermed afgår ved døden – eller at denne horisont i sig selv er gold og livløs. Denne fælles horisont ligger lige for hånden, men er ikke aktualiseret. Efter min opfattelse byder begrebet økonomisk fornuft og feltet for kritik heraf sig til som et tentativt hovedfelt for centrale dele af kritikken af nyliberalismen, der besidder netop de karaktertræk. Lad mig kort og opsummerende uddybe den påstand. Økonomisk fornuft er en nyliberalistisk kerneværdi, der finder nye udtryk, men refererer til samme esoteriske sociale form som kapitalismens grundelement. Økonomisk fornuft sammenfatter kernen i ikke kun den kapitalistiske

samfundsform abstrakt set og gennem konkrete økonomiske fornuftshandlinger, men ligeledes de hovedformer, som nyliberalismen hviler på udenfor den kapitalistiske sektor: Den hegemoniske politiske ideologi og den institutionelt-administrative praksis, samt den hegemoniske videnskabelige diskurs i form af samtidens neoklassiske økonomi og *rational choice* teorien. Begrebet økonomisk fornuft er veldefineret, men samtidig rummeligt, idet det ikke er analytisk i konventionel forstand.

Kritikken af økonomisk fornuft refererer til en velanskrevet/rodfæstet og broget, men tematisk og værdimæssigt samhørende kritiktradition i og udenfor den politiske økonomi og er således en platform i form af en fælles referenceramme, der kan agere kritisk-teoretisk omdrejningsakse, uden at ensrette diskursen og indespærre mangfoldigheden. Denne kan ligeledes spilles op imod og skærpe, samt informere samtidens partikulære kritikker uden at frarive dem deres særegenhed og nyskabende indsigter. Kritikken af økonomisk fornuft kan ligeledes danne basis for en *omfattende* kritik af nyliberalismen, der indbefatter de forskellige bidrag og spiller på alle de forhenværende tangenter: immanent og ekstern kritik, samt ikonoklastisk kritik i den hovedsageligt negative afdeling og herudover værdier, positive visioner og praktiske forslag til samfund hinsides nyliberalismen. Den ikonoklastiske kritik af økonomisk fornuft gennem eksempelvis økonomiens paradoks er stort set fraværende i dag, hvilket er et stort tab for det samlede kritikfelt, idet lige præcis denne kritikform har en særlig status som subversiv hovedkraft. Sidst, men ikke mindst, kan kritikken af den økonomiske fornuft historisere, informere og præcisere praktisk kritik af og modstand mod nyliberalismen, samt (i mindre omfang) alternativ praksis, ligesom den selv omvendt knytter an hertil og udfolder sig teoretisk under hensyntagen til praktiske kritik- og modstandsformer, der konstant er i bevægelse. Nyere modstandsformer som eksempelvis zapatisterne, sociale bevægelser og herunder bevægelsen for en anden globalisering er eksempelvis store udfordringer for kritikken af den økonomiske fornuft, der historisk i særlig grad har set arbejderbevægelsen som legemligørelsen af det primære emancipatoriske potentiale i industrisamfundene.

Jeg skal slå helt fast, at jeg ikke argumenterer for en enhedsteori og –praksis, der tendentielt omfatter alt væsentligt i denne verden, men for et foreløbigt og selvrefleksivt rum for analyse, kritik, visioner og praktisk, konkret utopisk modstand mod den nyliberalistiske monolit. Selvom jeg mener, at der i den forbindelse vil være tale om et vigtigt fremskridt, så er jeg bevidst om, at en

sådan udforskning ikke vil løse alle problemer og meget vel kan skabe nye problemer, der påkræver nye dybtgående analyser og reorientering. Men denne dialektik for progressive sociale forandringer lader sig ikke overskride, kun forstå og håndtere, idet der altid skal være en basal åbenhed til stede, der tillader erkendelse af fejl og mangler, samt muligheden for alternative udviklingsveje og i sidste ende den radikale konsekvens heraf. Denne dialektik mellem engagement/overbevisning og åbenhed/ydmyghed skal altid være til stede og er grundlæggende en forudsætning for ethvert levende og sundt demokrati, men det er samtidig en dybt frustrerende kendsgerning, at såvidt refleksion og åbenhed i kritikken af nyliberalismen overspilles, så fragmenteres kritikken/modstanden og nyliberalismen, der er kendetegnet ved netop fraværet af denne dialektik (dvs. ved totalitære tendenser), tordner videre. Alene af den grund er det formelle forsvar for demokratiet uden substantielle udkast ikke mere værd end ord, der blafrer i vinden. Kampen for en menneskeværdig, åben og demokratisk fremtid er *også* en målrettet og selvbevidst kamp, der ikke må hæmmes af konstante forbehold, betænkeligheder, selvmartrelse og (meta)teoretiske omveje. Heroverfor er nyliberalismens patologiske karakter og umenneskelige konsekvenser for graverende og indlysende.

Nyliberalismen er en gennemgribende patologisk samfundsform, der på stort set alle områder indebærer negative konsekvenser for mennesker og miljø, selvom der også er (latent) progressive tendenser på spil. Fra det omfattende katalog over nyliberalismens negative sider kan nævnes miljømæssig nedbrydning og global økologisk ubalance. På den sociale front skal gigantiske økonomiske uligheder (sult og død på den ene side af skalaen og overforbrug og fedme på den anden) og demokratisk underskud fremhæves. Ligeledes udstødning, social disintegration, samt hetz mod arbejdsløse, flygtninge/indvandrere og andre svage sociale grupper. I den individuelle afdeling står arbejdsnarkomani og arbejdsløshed, stress og depressioner, stof- og alkoholmisbrug, frustration og meningstab højt på listen. Nyliberalisterne har efter eget udsagn en ubetvivlelig universel mirakelkur mod disse og alle andre onder, for så vidt som de ikke bliver negligeret eller talt væk. Kuren består i forøget økonomisk vækst, større effektivitet, mere handel og konkurrence, dereguleringer og sociale nedskæringer, New Public Management, privatiseringer og udliciteringer, 'mest muligt for pengene'-logikken osv. osv. efter samme økonomistiske model. Men denne kur løser ikke de store problemer, vore samfund står over for, den *forstærker* kun problemerne og gør dem med beundringsværdig præcision *stadig mere omfattende*. Økonomismen er problemet, ikke

løsningen. I denne situation er der brug for (forskellige former for) handling, ikke handlingslammelse eller forha(nd)ling.

---

[1] Post-diskurserne består dels af nyorienterede, (meta)teoretiske skoledannelser såsom post-marxisme, post-modernisme, post-strukturalisme, post-kolonialisme m.m., samt af en række begrebsdannelser, der tilsigter at beskrive (aspekter af) samtidens virkelighed, såsom post-industrielt, post-fordistisk, post-kapitalistisk, post-nationalt m.m. Næst efter neoklassisk økonomi - med *rational choice* teorien som forlænget arm - er post-diskursen (hvis vi betragter den som en fragmenteret helhed) toneangivende i de teoretiske miljøer i den vestlige verden i dag.

[2] Information, d. 6. september, i2 side 16.

[3] Information, d. 27. juli 2001, forsiden.

[4] Information, d. 10. maj 2001, side 5.

[5] Politikens netavis, d. 19. februar 2001.

[6] Se i denne forbindelse Petersen & Willig (2001), der påpeger, "at nutidens neo-liberale økonomiske idé resulterer i en forøget fokusering på depression og en stigning i forbruget af antidepressiva" (side 55).

[7] Ifølge Information, d. 19. september 2002, bagsiden.

[8] Henning Mankells og Åke Edwardsons politiromaner giver i den skønlitterære genre et godt billede af stress og autonomisfærens tendentielle udhuling i samtiden – på en måde, der rækker langt videre end til politifolks særlige problemer. Hovedpersonerne repræsenterer for mig at se generelle træk og tendenser ved samtidens opskruede tempo og arbejdssfærens tendentielle uafgrænsethed. Se eksempelvis Edwardson (2001).

[9] Dette fremgår af dokumentarudsendelsesserien "Stress – den moderne syge", som DR2 sendte oktober-december 2002.

[10] Refereret i Information, d. 1. oktober 2002, side 4.

[11] Ikke overraskende er der i relation hertil en (sundheds)økonom, der kan oplyse os om, hvad stress koster det danske samfund. Noget brødebetynget indrømmer han, at der ikke kan sættes præcise tal på, men understreger, at det er store summer: "I midten af 1990'erne regnede man ud, at arbejdsmiljøskader kostede samfundet 23 mia. kr. Heraf udgjorde de psykiske skader 11-12 procent – og den andel er ikke blevet mindre", siger han ifølge Information d. 2. oktober 2002, side 5.

[12] Nr. 3, september 2002, side 8-9.

[13] Det er ikke kun i forbindelse med lønarbejdet, at denne udviklingstendens finder udtryk. Også vareforbrugere omklamres i et stigende omfang, idet virksomheder i dag sælger identitet, livsform, image, holdninger, værdier, politiske budskaber m.m. i vareform. Dette ligger til grund for den moderne reklame- og PR-industri. Menneskers autonomisfære er derfor klemt inde mellem og domineres af to abstrakt-totaliserende dominanssfærer, der begge har en kollosal magt over livsaktiviteter og udfoldelsesmuligheder.

[14] Dette kan dog også vise sig at være et tveægget sværd, idet hjemmearbejde bringer arbejdet ind i privatsfæren og således kan medvirke til yderligere at udviske grænserne mellem arbejde og fritid.

[15] Se i denne forbindelse Sennett (1998), der sammenfattende mener, at "[f]lexibility is used today as another way to lift the curse of oppression from capitalism. In attacking rigid bureaucracy and emphasizing risk, it is claimed, flexibility gives people more freedom to shape their lives. In fact the new order substitutes new controls rather than simply abolishing the rules of the past – but these new controls are also hard to understand. The new capitalism is an often illegible regime of power" (side 9-10).

[16] Se eksempelvis Sennett (1998) og Harvey (1999A, [1990]).

[17] I en meget rammende og skarp tidsanalyse kort efter årtusindskiftet (se Information, d. 6. september 2002, i2, side 4) skriver Susanne Brøgger, at "[v]i er trådt ud af kritikkens tidsalder. Samfundskritik opfattes efterhånden som ligefrem 'sårende'. Kritik af det bestående, af samfundsforholdene, er ikke længere ønskelig. Kritik opfattes ikke mere som et værdifuldt udtryk for engagement eller en nødvendig forudsætning for demokrati. Tværtimod opfattes kritik snarere som et fortidigt levn fra en totalitær tid, en negativ ånd, der overhovedet ikke er brug for i verden".

[18] Se ligeledes Klein (2001 [2000]), der indgående beskriver de afgrundsdybe skel i verden i dag og den forblændende vestlige mærkevarekultur.

[19] I sin seneste bog *Spaces of Hope* (2000, side 7) forfægter Harvey det standpunkt, at *Kapitalen* er betragteligt mere relevant i dag, end da diskussionerne omkring den nåede et højdepunkt i 1970'erne. Under fordismen "we needed a host of mediations to get from Marx's *Capital* to the political issues that concerned us" og rent faktisk havde *Kapitalen* "not […] that much direct relevance to daily life". Men i dag "[t]he situation […] is radically different. The text teems with ideas as how to explain our current state [… in] a world of free-market neoliberalism run riot".

[20] Det skal understreges, at om end denne antologi i væsentlig grad deler genstandsfelt med indeværende afhandling, så er en umiddelbar horisontsammensmeltning ikke mulig, idet der er markante forskelle på perspektiv, analyser og begrebsindhold. Eksempelvis lægges der i antologien pligtskyldigt afstand til marxismen, selvom marxismen ikke direkte tematiseres og nuanceres/differentieres. Marxismen sættes tidstypisk i bås som "1970'ernes noget ensidige økonomikritik" (bagsiden). Gorz' *Critique of Economic Reason* (1989) nævnes overhovedet ikke. Ligeledes er antologien eklektisk og uskarp, og hovedbegrebet økonomisk fornuft defineres ikke klart nok, ligesom relationerne mellem økonomisk teori, økonomisk fornuft, kapitalismen og nyliberalismen nok antydes, men ikke præciseres og analyseres dybdemæssigt, grundigt og overbevisende. Jeg savner eksempelvis også en klarere fremstilling af kritikken/kritikkerne af økonomisk fornuft, samt (udbyggede) positive visioner hinsides økonomisk fornuft.

[21] For at præcisere en væsentlig forskel mellem Kristensens/antologiens og Gorz'/mit begreb om økonomisk fornuft skal det påpeges, at økonomisk fornuft i indeværende forbindelse *altid* er uren, for så vidt man refererer til det faktiske eller det empiriske domæne af virkeligheden. Den 'rene' økonomiske fornuft er en abstraktion, der refererer til det reale domæne, og økonomisk fornuft vil derfor altid *i praksis* være 'uren', idet denne handleform nødvendigvis er formidlet gennem konkret-kontekstuelle forhold og omstændigheder. Denne præcisering er blandt andet afgørende, idet økonomi(sk fornuft) således konciperes som et åbent - og i øvrigt modsætningsfuldt – system, hvilket betyder, at *økonomi altid er indvævet i det ikke-økonomiske*.

[22] Se den historiske gennemgang i Torfing (1999), Jensen (1999) og Lind (1999).

[23] Jvf. Rosdahl og Wiese (2001), samt Lind og Møller (2001).

[24] Se Rose (2000 [1999], side 162 ff).

[25] For en uddybning, konkretisering og analyse heraf, se Mathiesen (2000), del 2.

[26] Dette kaldes i den internationale litteratur for *workfare*, se fx Jessop (2002B), Torfing (1999) og Peck (1996). De to sidstnævnte knytter an til Jessops teori om overgangen fra en national keynesiansk velfærdsstat til et postnationalt schumpeteriansk workfareregime, der er udviklet siden starten af 1990'erne, men mest systematisk præsenteret i hans seneste bog som anført.

[27] Denne tendens undersøges i et internationalt perspektiv i Lødemel and Trickey (eds.) (2001) med den sigende titel: *'An offer you can't refuse'*.

[28] Se også Lind og Møller (2001).

[29] I forhold til kritik af tvangsmæssig aktivering, se en række artikler og personlige historier i Tidsskriftet SALT, nr. 3/juni/2000. Omvendt mener Torfing (1999) temmelig naivt og virkelighedsfjernt, at "[a]ctivation through participation in futile work-for-the-sake-of-work projects is limited as the law [on active social policy] clearly states that activation

offers must improve the employment possibilities of the employed. Moreover, although the activation offer is both a social right and a sanctionable obligation, the Danish workfare strategy does not aim at repressing and punishing the unemployed, but rather at involving them in the counselling, training and education activities that might empower them in a manner which facilitates their re-entry in the normal labour market, or at least, facilitates an improvement in their life quality" (side 28-9). Et lignende syn på aktivering forfægtes af Jensen (1999). Torfing vender sig i en senere artikel i SALT (2000) kraftigt og polemisk mod kritikere af aktivering, der angiveligt udviser "handlingslammende tunneltænkning" og ikke kan se, "at den danske workfarestrategi faktisk forsøger at øge de aktiveredes velfærd" (side 13). Torfing synes ikke mindst, at det er "forkasteligt, når ressourcestærke personer foreslår, at 'tvangsaktivering' erstattes af en form for borgerløn" (side 14). Vedrørende borgerlønsperspektivet, se Christensen (1999, 2001). Torfing konfronteres direkte i to korte debatindlæg i SALT nr. 6/december/2000 – se også Møller og Lind (2000, side 228).

[30] Forskerforum nr. 146, juli/august 2001, side 4.

[31] Jeg bygger her på Nielsen (2002A).

[32] Forskerforum nr. 146, juli/august 2001, side 4.

[33] *Ibid*, side 1.

[34] Information d. 5. juli 2001.

[35] Information d. 23. februar 2001.

[36] Forskerforum nr. 145, juni 2001, side 14.

[37] Forskerforum nr. 151, januar 2002, side 5.

[38] Regeringsgrundlaget er optrykt i Information d. 27. november 2001, side 4-5.

[39] Information d. 27. november 2001, side 3.

[40] Information d. 14. juni 2002, side 4.

[41] Magisterbladet 14 - 2002, side 4.

[42] Information d. 27. november 2001, side 3.

[43] Information d. 14. juni 2002, side 1.

[44] 11 - 2002, side 22.

[45] Dette kan læses på www.forskeren.dk.

[46] Universitetsavisen 14 - 2002, side 14.

[47] *Ibid*, side 4.

[48] Forskerforum nr. 159, november 2002, side 4.

[49] *Ibid*, side 9.

[50] *Ibid*.

[51] Politiken d. 16. januar 2003, side 2.

[52] *Ibid*.

[53] Information d. 27. november 2001, side 4.

[54] Mantraet vinder frem mange steder i det offentlige system. Direktøren for Det Danske Filminstitut mener således om det institut, han leder, at det jo "handler om at maksimere effekten af de offentlige penge, [… at få] mere for de offentlige penge" (Information, i2, d. 15. marts 2002, side 7). Et andet eksempel er, at "[d]a to økonomer [(der definerer økonomi som 'optimal udnyttelse af få ressourcer')] tog et kig på kunstverdenen udefra, vakte det et ramaskrig. Det var i bogen *Kunst – økonomisk set*, der udkom i 1999. Tre år senere er den samme analyse kravlet helt ind i årsberetningen fra Statens Kunstfond" (information, i2, d. 13. september 2002, side 2).

[55] Politiken d. 24. februar 2002, 1. sektion side 5.

[56] D. 2. marts 2002, 3. sektion side 1.

[57] Information, d. 18. oktober 2002, side 5.

[58] Information, d. 27. august 2002, side 1.

[59] Se Politiken d. 27. februar 2002, 1. sektion side 6.

[60] Nr. 17 – 2002 (13. september), side 4-6.

[61] Politiken d. 27. februar 2002, 1. sektion side 6.

[62] Disse tilgange introduceres i eksempelvis Altvater (1993), Daly and Cobb (1994), O'Connor (ed.) (1994) og Foster (1994).

[63] Information, d. 8. januar 2003, side 4.

[64] Der ifølge Information, d. 7. januar 2003, side 5 "spænder fra oversigter over danske miljøudgifter via kritik af globale miljørapporter fra FN og Verdensnaturfonden til samfundsøkonomiske analyser af delproblemer som f.eks. knallertkørsel, partikler fra dieselmotorer, papirgenbrug, dåsepant og opfyldelsen af Danmarks forpligtelse til at skære ned på drivhusudslippet".

[65] Information, d. 11.-12. januar, side 2.

[66] Jvf. Rose (2000 [1999], kap 4).

[67] Begrebet post-liberalisme oprinder fra den tidlige kritiske teori, jvf. Habermas (1992, side 378-9) og Honneth (1995, side 67-8). En anden og mere udbredt betegnelse for efterkrigstidens kapitalisme er (keynesiansk) fordisme, se eksempelvis Jessop (2002B). Ligeledes er der andre neo-marxistiske begreber for *samtidens* kapitalisme, såsom post-fordisme (*ibid*), post-industrialisme (Gorz, 1981) og fleksibel akkumulation (Harvey, 1999A [1990]). Disse forskellige begreber fremhæver hver især forskellige aspekter af samtidens kapitalisme, og jeg mener ikke, at man absolut kan vælge det ene eller det andet uafhængigt af konteksten. I denne forbindelse foretrækker jeg begrebet nyliberalisme, men andre begreber er bedre til at indfange og fremhæve andre samtidige udviklingstræk og tendenser i kapitalismen.

[68] Udover de tekster, jeg citerer, kan jeg mere bredt vedrørende globaliseringsdiskursen henvise til Martin & Schumann (1997), Jessop (2000) og Hirst og Thompson (2001).

[69] Information, d. 5.-6. oktober 2002, side 4.

[70] Vedrørende EU, IMF og WTO, se eksempelvis Amin (1998B).

[71] Se eksempelvis Chomsky (1999, side 135 ff.)

[72] Information d. 5.-6. oktober 2002, side 4.

[73] Se i stedet Jessop (2002B) der opregner en række modsætninger i samtidens kapitalisme.

[74] Det skal også her understreges, at dette er et illustrativt eksempel, ikke et dybtgående casestudium.

[75] Information, i2, d. 6. september 2002, side 16.

[76] Information d. 13. september 2002, i2 side 3.

[77] Public Servicerådet var et andet af de råd, der faldt for den nyliberalistiske regerings grønthøster. Men i oktober 2002 opstod et kritisk og selvbestaltet Ny Public Serviceråd uden formel kompetence, men med masser af de kritiske meninger om nyliberalismen. Formanden Bjørn Nørgaard mener, at "den kunstneriske frihed er helt afgørende i et moderne samfund. Både Public Service-kanalerne og det kunstneriske arbejde er der hvor du kan kritisere de bestående forhold" (Information d. 18. oktober 2002, i2 side 2). Han vender sig også mod forestillingen om, at flere kanaler og frit marked giver bedre fjernsyn og at DJØF'isering betyder 'mere for pengene': "Det frie marked er en god ting til at fordele mange varer. Men det frie marked har nogle absolutte begrænsninger. Det er en ideologi ligesom kommunismen eller alle mulige andre ideologier. Den ideologi der påstår at rumme svar på alt, er fuld af løgn. Det er helt klart at det frie marked trækker i den modsatte retning af mangfoldighed og flerstrengethed. Forestillingen om det frie markeds absolutte lyksaglighed er dybest set en teknokratisk tankegang, der vil føre til hegemoni". Generaldirektøren for DR er blot et symptom på det samme i form af DJØF'iseringen og intet af dette fører til god kvalitet m.m., men til ophobning af ligegyldige metervarer.

[78] Information, i2, d. 13 september 2002, side 5.

[79] *Ibid*, side 9.

[80] *Ibid*, side 6.

[81] *Ibid*, side 8.

[82] Information d. 12. september 2002, side 4.

[83] Vedrørende firmatisering og kommercialisering af forlagsverdenen i en mere konkret og udfoldet kontekst, se Schiffrin (2002). Kernen i synspunktet er godt opsummeret af Hans Magnus Enzenberger: "Det eneste sted man finder en struktur som i forlagsbranchens, er i gastronomien. Også den er forbundet med noget gammeldags. Der findes stadig små og mellemstore restauranter, som sætter en ære i at servere noget fremragende for sine gæster; det handler helt åbentlyst ikke kun om forretning, men om ry og kvalitet; også her har kæmpemæssige koncerner forsøgt at erobre markedsandele, at ruinere den traditionelle beværtning. Her som dér står profitmaksimering som desinteresse skrevet på deres faner, alligevel har de været mere succesfulde end deres brødre i mediebranchen. Det skyldes sikkert at hamburgeren lettere standardiseres end bogen, og at den sultne er mindre kræsen end læseren" (Information, d. 14. november 2002, side 8).

[84] Oprindeligt *Contre-feux* og *Contre-feux 2*.

[85] Touraine har to dagsordener i *Beyond Neoliberalism* (2001), der efter min mening ikke er tænkt tilstrækkeligt sammen. Den ene, som jeg udsondrer her, er post-økonomisk, mens den anden er præget af økonomisk fornuft. Den økonomiske dagsorden kommer til fremtrædende udtryk, når Touraine argumenterer for en centrumvenstrepolitik, der ligger mellem Blair's tredie vej og den traditionelle socialdemokratiske politik. Denne centrumvenstrepolitik fokuserer bl.a. på økonomisk vækst, lønarbejde, produktivitet og workfare - se side 89 ff.

[86] Politiken d. 31. august 2002, 3. sektion side 7.

[87] Se i denne forbindelse også Bauman (2002 [1997]), der placerer sig i forlængelse af Offe (1996), hvad angår diagnosen af industrisamfundets krise og dens mulige forløsning i form af den konkrete utopi om et post-økonomisk samfund med borgerløn, hvor arbejdet er frigjort fra "markedscentrerede kalkulationer og de bånd, de pålægger mennesker" (Bauman, 2002 [1997], side 146). Men Bauman er bevidst om radikaliteten af denne forestilling og dens mulige realisering. Han mener således, at det "vil indebære en opgivelse af ikke så få sakrosante (så meget desto mere sakrosante, fordi de er uovervejede) antagelser om vores nuværende livsstil. F.eks. den antagelse, at effektivitet er godt,

uanset hvilket formål den måtte tjene, og hvilke bivirkninger den måtte have i form af menneskelig lidelse – eller at alt hvad der går for at være 'økonomisk vækst', dvs. alt, hvad der statistisk set kan beskrives som 'mere i dag end i går, mere i morgen end i dag', i sig selv er godt, uanset hvilke omkostninger det undervejs måtte indebære for menneskenes og naturens eksistensbetingelser – de betingelser, der deles af hele menneskeheden" (*ibid*, side 148). Kort sagt: et radikalt opgør med økonomisk fornuft.

[88] I Information d. 23. september 2002, side 3.

[89] I et interview i Information d. 30. september 2002, side 3.

[90] Nyliberalismen betegnes som "[d]en entydige og nu uudfordrede vinder i slagsmålet mod kommunismen. Kapitalismen på sit højeste".

[91] Se endvidere eksempelvis Callinicos (2001).

[92] Selvom eksempelvis Bourdieu understreger, at man ikke kan "forestille sig en social bevægelse i Europa uden støtte fra en fornyet fagbevægelse, det vil sige en fagbevægelse, der er i stand til at overvinde de problemer, der stiller sig i vejen for et konkret samarbejde og en samling på europæisk plan" (2001, side 71). Kodeordet er 'fornyet'.

[93] Se Lars Bohns kronik i information d. 23. oktober 2002, side 8. Forfatteren kalder her projektet for 'deltagerstyret budgetplanlægning' og påpeger, "at indholdet er et basisdemokrati, som er mere radikalt end noget man kender selv her i foregangslandet Danmark". Porto Alegre er en storby på størrelse med København.

[94] Se også Klein (2002), hvor hun bl.a. reflekterer videre over 'bevægelsen'.

[95] Afliggeren European Social Forum holdt i november 2002 møde i Firenze i Italien og "[i]følge arrangørerne var der i løbet af mødets tre dage indskrevet over 60.000 mennesker, hvilket gør mødet til et af de allerstørste af sin slags i Europa" (Christiansen, 2002). Der er ligeledes et Asian Social Forum på vej. Man kan bredt referere til fænomenet som Social Forum (Lauesen, 2002).

[96] Som i øvrigt for ATTAC.

10. Udfaldsrum og horisont

I dette afsluttende kapitel er hensigten hovedsageligt at knytte an til kapitel 1 og at betragte, samt reflektere over afhandlingen som helhed. Jeg vil således ikke omfattende referere indholdet af de enkelte kapitler eller sammenfatte hoveddelene og deres indbyrdes sammenhænge. Dette har jeg gjort løbende i teksten, og snarere end at gentage mig selv vil jeg følge op på afhandlingens centrale tematik, systematik, begreber og kritiske forklaringsmodeller, der har været en underliggende hovedstrøm, og i øvrigt konsekvent videreføre den kritiske videnskabsteoretiske grundlagsrefleksion, der blev igangsat indledningsvist og har været en integreret del af afhandlingens samlede forløb.

Erkendelsesinteresse og hovedlinier

Den samlende intention bag dette projekt har været at formulere en forklarende kritik af neoklassisk økonomi og nyliberalismen, der kredser om begrebet økonomisk fornuft og herunder det fænomen, jeg kalder økonomiens paradoks. Udgangspunktet har været en læsning af Marx's kritik af den politiske økonomi, samt en tolkning og immanent kritik af kritisk realisme. Herefter har jeg foretaget en kritisk videreudvikling af centrale substantielle temaer i kritisk teori og politisk økonomi. Kritikken af neoklassisk økonomi er engageret og dybtgående, idet jeg påpeger kategoriske modsigelser, inkonsistens, samt grundlæggende svagheder i den argumentation, der ligger til grund for denne måde at anskue og praktisere den økonomiske videnskab på. Jeg beskæftiger mig ligeledes indgående med teorikompleksets grundlag, substans, bærende konstruktioner og udvikling. Således ønsker jeg ikke kun at kritisere den neoklassiske økonomi udefra for herefter straks at vifte den til side, men også at forstå denne diskurs. Men kritikken er ikke immanent, idet den neoklassiske økonomi i dag er blevet lukket så tæt om sig selv, at enhver grundlagskritik antager streng ekstern karakter, hvad enten den dækker over genuin interesse eller afvæbnende desinteresse. Kritikken er således formuleret fra et ståsted radikalt udenfor teorien, og jeg lader mig aldrig begrænse af de bevægelsesmuligheder, som den interne disciplin pålægger de neoklassiske økonomer. Det ikonoklastiske kritikgreb i form af en på samme tid immanent og ekstern kritik er ikke mulig i forhold til samtidens økonomiske ortodoksi.

Efterfølgende afdækkes mit eget ståsted og betegnes som kritisk realistisk inspireret, neo-marxistisk politisk økonomi, og dette indebærer, at den teorihistoriske og videnskabsteoretiske analyse og

kritik suppleres af en substantiel kritisk politisk økonomi. Kritikken af neoklassisk økonomi er i forlængelse heraf også forklarende i en forstand, der rækker udover intentionen om at forstå, hvad neoklassisk økonomi er bag den forførende facade. For at forklare et fænomen må man forstå det, men forklaringsambitionen indebærer yderligere, at forståelseshorisonten indplaceres i en mere vidtrækkende samfundsmæssig forklaringsmodel. At den sociale kontekst for diskursen medtænkes og indarbejdes i perspektivet. Det er gennem denne instans, at der etableres ubrydelige bånd mellem diskurs og virkelighed, og i indeværende sammenhæng har hovedtematikken i relation hertil været, på hvilken måde den neoklassiske økonomi reflekterer og står i forhold til virkelighedens kapitalisme - abstrakt set og gennem samtidens fremherskende kapitalismemodel: nyliberalismen.

Gennem varemærket det økonomiske menneske aftegner den neoklassiske økonomi sig som en modsigelsesfuld helhed, og både forklaring og kritik bør tage højde for såvel helhedskarakteren som den helt særlige substans, der flyder frit gennem konstruktionen via alle de tætbefærdede forbindelseslinier mellem knudepunkterne. I denne forbindelse etableres økonomisk fornuft som den rationelle kerne af den neoklassiske økonomi og som den afgørende sociale form, der positivt oppebærer denne tænkemåde under kapitalismen. Udover at være massivt (videnskabs)teoretisk fejlrettet, inkonsistent og forkrampet som diskursiv form knytter den neoklassiske økonomi an til virkelighedens kapitalisme gennem to kanaler. På den ene side er den neoklassiske økonomi en ideologisk konstruktion, der med beundringsværdig konsekvens og præcision opdyrker et værdimæssigt univers, der får kapitalismen til at tage sig ud som den bedste af alle mulige verdener og som menneskets ydmyge tjener i forhold til selvbestemt behovstilfredsstillelse og frihedsudfoldelse. På den anden side er der et umiskendeligt virkelighedselement midt i alt virvaret, der betyder, at vi ikke blot kan afvise den neoklassiske økonomi som dårlig videnskab, fiktion og ideologi. Dette betyder også, at den neoklassiske økonomi mærkeligt nok kan være os behjælpelige i genuine forsøg på at forstå, forklare og kritisere kapitalismens sociale virkelighed, for så vidt som den rationelle kerne ekstraheres og placeres i en radikalt anden horisont som led i en forklarende kritik af økonomisk teori og praksis.

Neoklassisk økonomi og kapitalismen medkonstituerer hinanden og arbejder delvist positivt sammen i en dynamisk proces. Koblingspunktet er økonomisk fornuft. Økonomisk fornuft er på den ene side et hovedelement i den neoklassiske økonomi, hvor den er indspundet i et mystificerende slør og på den anden side en reelt eksisterende social form under kapitalismen, der ligger til grund

for kapitalismens esoterik men også finder faktiske udtryk på hovedsageligt de afgørende domæner i et kapitalistisk samfund. Hvad angår forklaringsdimensionen af kapitalismen, så har jeg tillagt økonomisk fornuft afgørende betydning som en hegemonisk social form under kapitalismen, der grunder i basale sociale relationer og institutioner. Dette statiske billede suppleres af en tendentiel hoveddynamik i form af ikke blot reproduktion af økonomisk fornuft, men *udvidet* reproduktion af økonomisk fornuft igennem kapitalismens *almindelige* udvikling. Kapitalismens udvikling må anskues som en økonomisk fornuftsgørelse eller blot en økonomiseringsproces. Denne udvidede reproduktionsproces påkalder særlig opmærksomhed omkring reguleringproblematikken, idet behovet for regulering ikke kun er *vedvarende*, hvis kapitalismen skal overleve som socialt system men *stigende* gennem kapitalismens normale udvikling.

I forhold til en kritik af kapitalismen er det tilsvarende vigtigt at erkende den økonomiske fornufts dominans under denne samfundsform. Jeg har vist, at økonomikritikken gennem tiden kan reartikuleres som (aspekter af) en kritik af økonomisk fornuft, men samtidig holdt for øje, at økonomikritikken i teori og praksis ikke lader sig inddæmme og bringe på bevidstløs formel på samme måde som kapitalismen og økonomisk fornuft. I centrum for min reartikulerede kritik af økonomisk fornuft står økonomiens paradoks. Økonomiens paradoks er, udover at være indlejret i den neoklassiske økonomi, indgående berammet af kapitalismen som systematiseret økonomisk fornuft, og dette paradoks er et immanent springbræt for en udvidet kritik af økonomisk fornuft, der ikke blot peger hinsides neoklassisk økonomi, men også hinsides kapitalismen, ved at opdyrke et alternativt værdiunivers, der afmonterer økonomiens problem og økonomiens primat. Set i forhold til sig selv rummer økonomien kun et i tiltagende grad meningsløst sisyfosarbejde, og det er kun ved at referere til eksterne værdier og visioner, at man kan genskabe økonomiens mening som ikke et uopnåeligt totaliserende mål, men et sekundært middel til generisk ikke-økonomiske aktiviteter i den autonome livssfære.

Relationen mellem økonomi, økonomisk fornuft, kapitalismen og økonomiens paradoks er skærpet og tilspidset i samtidens kapitalisme. Nyliberalismen er samtidens fremherskende form for kapitalisme og indgår på denne måde i rækken af regimer, under hvilke økonomiseringen af samfundet finder sted, og hvorigennem derfor ikke-økonomiske livsrum og værdier undermineres, og meningsløsheden florerer stadig mere grænseløst. Under nyliberalismen indgår neoklassisk økonomi og kapitalismen ikke blot i en subtil enhed gennem abstrakte relationer, men i en

konkretiseret symbiose, hvilket finder markant og systematisk udtryk gennem samtidens hegemoniske politisk-administrative diskurs og praksis. Den distinkt nyliberalistiske diskurs og tilhørende reguleringsmæssige praksis lægger sig på den ene side i forlængelse af den neoklassiske økonomi, og er på den anden side den sociale kontekst, indenfor hvilken samtidens udvidede reproduktion af økonomisk fornuft under kapitalismen foregår. Denne udvidede reproduktion foregår i såvel den kapitalistiske som i den offentlige sektor, samt ikke mindst gennem internationale og globale institutioner og mekanismer, såsom WTO og finansmarkedernes økonomiske diktatur. Sammenfattende og generelt kan man sige, at økonomisk fornuft både breder sig til hidtil ikke-økonomiske områder gennem hovedsageligt arbejdslivet og forbruget, samt gennem økonomiseringer i den offentlige sektor og samtidig aflejrer sig dybt og med gennemgribende konsekvenser ud over den nationale og regionale horisont, for således som omfattende tendentiel kraft at trænge sig på stort set alle steder i verden og på flere og flere livsområder. Begrebet økonomisme indfanger ganske godt nyliberalismens hovedtendens, men er ikke et uproblematisk begreb, idet økonomisme i sidste instans som en ren økonomi ikke er mulig, idet økonomien ikke er selvopretholdende. Økonomien trækker nødvendigvis på genuint ikke-økonomiske aktiviteter og relationer. Der er tale om en abstrakt, tendentiel og diffus social dominansform, der samtidig er ikke-selvberoende, geo-historisk specifik, massivt diskursivt-ideologisk underbygget og i sidste instans kun bliver reproduceret gennem intentionelle handlinger.

Herudover er nyliberalismen tæt pakket med modsætninger indenfor og på tværs af de domæner, som denne form for kapitalisme samordner og gør til et modsigelsesfuldt samfundsmæssigt paradigme. Nyliberalismen er tillige paradoksal og bliver kun mere (iøjnefaldende) paradoksal, idet dette paradigmes dominans forøges, hvilket er den afgørende indre dynamik. Idet nyliberalismen er det hidtil mest rendyrkede økonomiske fornuftsregime, er økonomiens paradoks tilsvarende tilspidset som rungende meningsløshed mellem økonomiens velsmurte tandhjul. Dette kommer mest markant til udtryk gennem stress som nyliberalismens dominerende patologiske form. Stress rummer præcis den paradoksale forening mellem progression og regression i absurditetens tegn, der er den økonomiske fornufts adelsmærke. Økonomiens paradoks under nyliberalismen er grundlæggende, anskuet som social form, at nyliberalismen med en hidtil uset ensidighed prædiker økonomi i en situation, hvor økonomiens dominans aldrig har været mere gennemgribende, og hvor de dominerende sociale patologier resulterer af lige netop (omfanget af) dette dominansforhold. Nyliberalismens ærinde er at økonomisere samfundet yderligere, selvom dette med ubetvivlelig

sikkerhed blot fører til et forøget pres for endnu et skud af den samme medicin i forøget dosis. Metaforen ligger lige for. Nyliberalismens mirakelmedicin, der hævdes at være universelt anvendelig, er et lige så godt svar på samtidens miljømæssige, sociale og menneskelige problemer, som det altid illusoriske sidste fix er for den håbløst afhængige og sygdomsmærkede narkoman. Denne abstrakte immanente kritik af nyliberalismen som essentielt et kapitalistisk regime - det hidtil seneste i rækken af modeller, der danner rammen om økonomisk ekspansion - er i feltet i dag suppleret af faktisk ekstern kritik og modstand, der helt eller delvist peger hinsides nyliberalismen.

På det teoretisk-videnskabelige kritikfelt ser vi et bredt spektrum af heterodokse kritikker af neoklassisk økonomi, der ikke kun sætter en anden videnskabelighed i stedet, men også opdyrker andre visioner for mennesker og samfund end økonomisk vækst og effektivitet *ad absurdum*. Ligeledes finder vi forskellige former og udtryk for kritik af og modstand mod den nyliberalistiske monolit, der står radikalt udenfor og i forskelligt omfang tillige praktiserer processuelle alternativer. Der er også livgivende nyskabelser i feltet hinsides nyliberalismen, idet der ikke blot (implicit) refereres til traditionen for kritik af og modstand mod økonomisk fornuft, men også sker re- og nyorienteringer i lyset af nyliberalismens specificitet og de progressive tendenser, samtiden indeholder som potentiale. Jeg tænker her eksempelvis på nye organiserings- og aktionsformer, kreativ anvendelse af ny teknologi, kulturel støjsending gennem modmagtsanvendelse af ellers kommercialiserede massekommunikationsmidler m.v. Den radikale kritik og modstand mod nyliberalismen aftegner samlet en distinkt, men mangfoldig modtendens, der ikke lader sig absorbere af nyliberalismen som i øvrigt kritik og modstand indenfor hovedstrømmen - som i eksempelvis det institutionaliserede politiske system. Men på trods af den radikale kritik og modstands opblomstring gennem de senere år påkræver en omfattende aktualisering af denne modtendens i samfundenes hjertekamre meget mere og andet, end vi hidtil har set. Nyliberalismen er en overvældende monolitisk koncentration af forskellige samordnede magtformer, der ikke lader sig vælte af krusninger på overfladen. Men nyliberalismen er ikke historiens endemål. En revitaliseret og -aktualiseret horisont for forklarende kritik af og modstand mod neoklassisk økonomi, økonomisk fornuft og nyliberalismen - som jeg her har udforsket og videreudviklet kritisk – kan være en afgørende medkraft for en visionær modbevægelse, der favner teoretisk praksis og praktisk teori på et bevidst, refleksivt post-økonomisk værdigrundlag.

Udvidelse af horisonten

Så vidt udfaldsrummet i forhold til den problematik som denne afhandling afspejler i samlet form, og som har været den gennemgående erkendelsesinteresse, selvom der har været en hel række andre detailspørgsmål og –analyser på banen undervejs. Formuleret på denne måde er der tale om en afdækning af et samfundsmæssigt problemområde på grundlag af en tilgang med videnskabelige prætentioner om at kunne sige noget fornuftsbaseret og væsentligt om verden, for så at kunne kritisere visse aspekter og (potentielt) medvirke til deres omskabelse. Jeg betragter denne ambition som meningsfuld, har argumenteret indgående for legitimiteten af den metodologi, som jeg skriver mig ind i, og jeg mener generelt, at afhandlingens indhold i sig selv - hvis ikke andet og mere - er et tvingende bevis på nødvendigheden af alternativer til neoklassisk økonomi og nyliberalismen. Efter min mening er der ikke tvivl om, at en tilgang, som den jeg her har forfulgt, er uendeligt mere frugtbar end neoklassisk økonomi, og jeg mener yderligere, at jeg gennem immanent kritik, syntese og videreudvikling af kritisk teori og politisk økonomi, har bidraget positivt til vores kritiske forståelse af det samfund, vi lever i. Men dette er ikke en objektiv dom, der refererer direkte til verden i sig selv. Jeg har ikke privilegeret adgang til verden hinsides mig selv, vores praksisser i den og vores diskurser om den, så jeg kan ikke formulere udsagn som de ovenstående uden at kvalificere dem (selv)kritisk, forholde mig refleksivt til den ramme, indenfor hvilken de finder udtryk og tematisere de begrænsninger, som et projekt af denne art indebærer. Disse reservationer skal påpeges, og de skal uddybes og konkretiseres, men jeg har tidligere omtalt selvpositioneringens og –kritikkens paradoksale karakter og skal derfor ikke gå for langt af dette spor, blot (igen) temasætte grundlagskritik og –refleksion *grundigt* for så at konkludere, at jeg ikke er den rette til at løfte de opgaver, der ligger i forlængelse heraf.

Der er sikkert nogle, der vil mene, at jeg ovenfor modsiger mig selv og derfor er inkonsistent, når jeg på den ene side insisterer på muligheden af at blive klogere på verden og reagere fornuftsbaseret i den for at gennemføre progressive forandringer, men på den anden side undergraver ethvert håb om sikker, objektiv viden, der rækker ud over vores historiske diskurser og positioneringer. Tilsyneladende analytisk skarpsindige folk vil måske afvise mit standpunkt som fortænkt vås eller mysticistisk tågesnak og nådesløst kræve, at jeg bekender mig til *enten* objektivisme *eller* relativisme. Måske er de på rette spor, når de på denne måde påkræver rent logisk trav og tvinger nøje afmålte og pansrede kasser ned over verden, og det er i hvert fald uden tvivl rigtigt, at det toneangivende videnskabelige felt i dag deler sig i disse to lejre, og at der herimellem er en dyb

afgrund, som folk står på hver sin side af og råber – uden at kunne eller ville høre på hinanden. Udgangspunktet for denne afhandling er, at begge parter i denne tidstypiske strid har fat i et element af virkeligheden, men alligevel begge to tager grundlæggende fejl. Jeg betragter det stort set uopdyrkede og svært fremkommelige ingenmandsland mellem relativismen og objektivismen som et progressivt spændingsfelt, som man må indskrive sig i og kultivere, ikke som en gold ødemark, der kun består af håbløse blindspor. Til grund for dette standpunkt ligger en altgennemsyrende dialektisk overbevisning, som bygger på både min læsning af Marx, kritisk teori og af kritisk realisme hos primært Bhaskar og hans ligesindede. Dialektikken som tankeform

> ”ser ikke verden som et ordnet system videnskaben mere eller mindre problemfrit skal afdække og beskrive. En dialektisk tænkning anskuer verden som et komplekst, modsætningsfuldt og åbent system, som vi aldrig *fuldstændigt* kan afkode, og har et skarpt øje for de vanskeligheder som erkendelsesbestræbelserne implicerer. Dette betyder at en dialektiker lader fornuften besinde sig på sig selv, og besidder et stort mål ydmyghed overfor hvad intellektet kan bedrive. Det betyder også, at man tilstræber at se tingene fra flere perspektiver, at man tænker kontrafaktisk og utopisk samt ikke mindst at man erkender vigtigheden af at vende etablerede tankegange på hovedet og at problematisere hegemoniske tanke- og praksisformer. Hermed ikke sagt at alle tanke- eller praksisformer er lige gode eller dårlige. Relativismen må afvises med ligeså stor kraft som den naive absolutisme. Verden er erkendbar – og viden er derfor ikke relativ – men den menneskelige erkendelse er ufuldkommen og fejlbarlig. Dialektikken indeholder altså en grundlæggende dobbelthed mellem udsigelseskraft og skepsis” (Bryde Hansen et al., 2002, side 12-13).

Ud over denne basale erkendelsesteoretiske dialektik, der kommer til udtryk i Bhaskars skelnen mellem den transitive og den intransitive dimension af videnskaben og videre i hans formallogisk ubegribelige skelnen mellem to former for relativisme, som jeg har omtalt i kapitel 1, kommer min dialektiske grundholdning til udtryk på en hel række andre områder, informeret af andre dialektikker i kritisk realisme, i (kritikken af) den politiske økonomi, samt i kritisk teori. Lad mig blot nævne dialektikken mellem bytte- og brugsværdi og mere generelt mellem det abstrakte og det konkrete, det kvantitative og det kvalitative, mellem (latent) progressive og regressive aspekter af samme sociale form, samt mellem er og bør og i demokratiets dobbelthed. I forhold til hovedtemaet er både min afkodning, forklaring og kritik af neoklassisk økonomi og nyliberalismen forfattet under hensyntagen til en dialektisk metodologi og ligeledes mit forsøg på at skabe syntese mellem filosofi og politisk økonomi, Bhaskar og Lawson i neo-marxistisk politisk økonomi og min gennemgående interesse i at diskutere grænserne for økonomi og domænet hinsides. Ligeledes er

økonomisk fornuft som en modsigelsesfuld helhed, samt økonomiens paradoks kerneeksempler på realdialektik i forhold til afhandlingens problemfelt.

Jeg tror, at Marx udtrykker en dyb indsigt, når han påpeger, at

> ”[v]idenskabelige sandheder er altid paradoksale, hvis man benytter den dagligdags erfaring, der kun opfatter tingenes bedrageriske ydre, som målestok” (Marx, 2000 [1865], side 177).

Ser man dette i lyset af indeværende substantielle hovedærinde, så bliver konklusionen, at økonomiens paradoks kun på overfladen er et paradoks, men i realiteten er *et konsekvent udtryk for økonomiens dobbeltkarakter*. Dette udsagn bygger naturligvis også på bl.a. videnskabelig realisme, og som det er velkendt indenfor et sammentænkt system, refererer forskellige delelementer til hinanden i en kompleks struktur. Det gælder også det (åbne og refleksive) system af påstande, erfaringer og argumenter, som jeg bygger på i denne afhandling.

Men om end jeg betragter dialektikken som en redningskrans i forhold til de dualismer, modsigelser og endimensionale tankebaner, som den moderne socialvidenskab, og i særlig grad den neoklassiske økonomi og *rational choice* teorien, er på vej til at gå til bunds med, så er dialektikken ikke en universelt gyldig trylleformular, der altid oplyser mørket og i enhver sammenhæng indebærer utvetydige fremskridt. Det ville i øvrigt også være udialektisk. Dialektikken har sine egne faldgruber og begrænsninger, som man bør medtænke og forholde sig til – og som jeg har forsøgt at undvige. Af de mange muligheder, for at dialektikken er til mere skade end gavn, vil jeg nævne nogle. Der er en oplagt fare for, at dialektikken som led i videnskabelig realisme kan omdannes til tvangsmæssig esoterisme eller obskur spekulation, der systematisk peger væk fra objektrelateret geo-historisk erfaringsdannelse, empiri og hverdagspraksisser. Ligeledes er der en tendens til, at selv det enkle og ukomplicerede gøres komplekst og tosidet, samtidig med at mistroen mod at trække skarpe grænser og skelne klart kan føre til megalomani og grænseløs holisme, eller til pseudo-dialektik som hos Marshall. Dialektikken kan også misbruges til at dække over vage, men velklingende nuancerede og ubestemte fremstillinger, der kan rumme stort set hvad som helst og læses efter behov. Disse skyggesider ligger efter min mening allerede latent hos Marx og kommer til udtryk i hans tekster i forskelligt omfang forskellige steder, men særligt klare bliver de negative aspekter af dialektikken efter min mening hos ’den sene’ Bhaskar, idet der er et markant brud i hans forfatterskab i og med, at kritisk realisme bliver til dialektisk kritiske realisme. Dette betyder ikke,

at kritisk realisme ikke er dialektisk, før Bhaskar udvider horisonten og tilføjer dette begreb i genrebetegnelsen, men i min tolkning, at idet dialektisk bliver et præfix, så sker der en forrykkelse af balancen, sådan at det herefter er dialektikkens mindre tiltalende sider, der bliver fremherskende i hans forfatterskab. Dialektikken indebærer – også i forhold til sig selv - en vedvarende hårfin balancegang, hvor risikoen for forfald er overhængende.

Den udbredte skepsis overfor dialektikken finder et ganske godt og sikkert meget bredt rammende udtryk hos Wright Mills. Vi husker, at Wright Mills er et definerende eksempel på en neo-marxist, der ikke godtager alt det marxistiske arvegods, men alligevel i dyb respekt anerkender Marx og (i mindre grad) den efterfølgende marxisme som omdrejningspunkt for et frugtbart og progressivt forskningsprogram. Dialektikken er et af de aspekter ved Marx og senere marxister, som Wright Mills har en udpræget negativ holdning til og utvivlsomt deler med mange andre. Idet han kanoniserer Marx's metode som et signal på og et vedvarende bidrag til de bedste måder at reflektere over og opnå indsigt i sociologien på, føler han sig kaldet til at understrege, at han "do *not* refer to the mysterious 'laws of dialectics'" (Mills, 1971 [1962], side 128n). De konsekvente anførselstegn i forbindelse med dialektikken taler for sig selv. Han afviser ikke kategorisk dialektikkens status hos Marx og dens positive sider, men tilføjer hurtigt, at

> "for self-appointed 'insiders' it is all too often an intellectually cheap way to mysterious insights, a substitute for the hard work of learning. [..] For us, the 'dialectical method' is either a mess of platitudes, a way of doubbletalk, a pretentious obscurantism – or all three. The essential error of the 'dialectician' is the know-it-all confusion of logic with metaphysics […]. As a guide for thinking, 'dialectics' can be more burdensome than helpful, for if everything is connected, dialectically, with everything else, then you must know 'everything' in order to know anything, and causal seguences become difficult to trace" (ibid, side 128n-9n).

Wright Mills' og andres skepsis overfor og kritik af den dialektiske fremgangsmåde bør efter min mening vedvarende holdes for øje, når man bevæger sig ind i det berigende, men også uoverskuelige, vanskelige og forførende univers, som dialektikken udspænder.

Indfaldsvinkel og problemstilling

Det er allerede antydet her og tidligere påpeget, særligt i kapitel 1, men skal understreges og uddybes: den indeværende tekst er ikke en guddommelig afsløring af den objektive virkelighed, der er formuleret fra et privilegeret sted udenfor geo-historien og de diskurser, som alle andre er omfattet af. Ligeledes er afhandlingens problemstilling ikke faldet ned fra himlen som et

selvindlysende bud på et videnskabeligt højprioritetsområde. Der er tale om et fejlbarligt og foreløbigt forsøg på at formulere teoretisk kritik af en videnskabelig diskurs og samtidens kapitalisme, der bygger på en række teorier, forståelser og kritiktraditioner i den transitive dimension, afhænger af biografiske forhold og er sensibel overfor en række mere eller mindre konkrete kontekster. De primære generatorer og inspirationskilder er Marx, Veblen, Frankfurterskolens 1. generation, Heilbroner og Gorz, men også kritikken af og modstanden mod nyliberalismen bør nævnes som en bærende konstruktion i den positive horisontopbygning. Hvad angår kerneteoretikerne, så er der bevisligt hverken tale om døgnfluer eller repræsentanter for marginale strømninger. Alle de nævnte teoretikere har bestået historiens svære prøve og fortsætter med at udgøre referencerammer for væsentlige teoretiske forskningsprogrammer og projekter. Men de går lodret på tværs af samtidens socialvidenskabelige hovedstrøm og vil derfor nok forekomme de fleste at være eksponenter for problematiske eller decideret illegitime anskuelsesmåder. Her overfor må afhandlingen tale for sig selv, og jeg skal blot tilføje, at min kritisk teoretiske tilknytning med særlig vægt på politisk økonomi udspringer af min (særligt uformelle) studiebaggrund og biografiske tilfældigheder, ligesom problemstillingen udspringer af et påtrængende behov for at medvirke til kritikken af moderne økonomisk ortodoksi, samt til styrkelse af vores handlingsrettede viden om de samfundsmæssige årsager til dennes ekspansion i den videnskabelige sfære af tilværelsen. Det felt af tilværelsen, som jeg har opdyrket, udgør kun et lille udsnit af verden, som jeg nok mener - og har argumenteret for - er meget væsentligt, men som ikke må forveksles med en (tenderende) altomfattende kortlægning af samtidens sociale virkelighed og videnskabelige diskurser. Jeg har beskæftiget mig med kritisk teori og politisk økonomi, og dette indebærer, at der er visse virkelighedsaspekter, der bliver markant fremhævet fremfor andre.

Ud over at belyse de videnskabsteoretiske og teorihistoriske problemstillinger, der i øvrigt knytter an hertil, har hovedsigtet været at bidrage til vores kritiske og teoretiske viden om samtidens kapitalisme, der så igen er blevet betegnet som det primære objekt for den politiske økonomi. Denne ambition er ikke uden problemer. Jeg har allerede nævnt et af dem, der omhandler det uomgængelige faktum, at når man laver teori, så reducerer man virkelighedens kompleksitet og stirrer sig blind på et bestemt område af tilværelsen, hvilket uværgerligt forrykker balancen og forvrænger det samlede billede. Der er projekter, der behandler meget snævre problemstillinger, og andre, der har en bredere tilgang, men fællestrækket er nødvendigvis, at intet projekt kan rumme virkelighedens fulde kompleksitet, og at valg omvendt betyder fravalg. Reduktion i større eller mindre omfang er teoriens *a priori*, og hvis man afviser den, er konsekvensen en afvisning af selve

det teoretiske arbejde. Om end jeg har forståelse for anti-teoretiske synspunkter, så synes jeg, at de i sidste ende må afvises af både filosofiske og praktiske grunde. Hvad det filosofiske angår, så kommer man ikke uden om, at teorier er en del af verden, og for så vidt som anti-teorien artikuleres, så er den selv en del af det samlede teoribillede, ligesom dekonstruktionen af store fortællinger til fordel for små fortællinger i sig selv er en stor fortælling om den store fortællings endeligt. Teoretisk praksis er – i bred forstand - en uundgåelig del af vores hverdag, så den konsekvente anti-teoretiker stiller sig udenfor verden. For mig at se handler det ikke om teori eller ikke-teori men om gode og dårlige teorier: om hvordan man skelner mellem dem, bringer de bedste af dem til forsigtig praktisk anvendelse i forsøget på at skabe et bedre samfund, og hvordan man bekæmper de dårlige uden at være selvforherligende fundamentalist. Det er ikke spor nemt, der vil aldrig ske en fuldstændig afklaring, og der vil blive ved med at ske fejl og være mangler, men selve aktiviteten forudsætter et teoretisk engagement, der ikke kan reduceres til (at være middel for) andre målsætninger. Et oprigtigt teoretisk-praktisk engagement er for mig en vigtig ikke-økonomisk drivkraft, der hverken kan eller bør underlægges økonomiske eller andre instrumentelle hensyn.

Men teoretisk arbejde indbyder til at blive misforstået og fejllæst eller blot forstået og læst på forskellige måder, der i forskelligt omfang harmonerer med intentionen bag, for så vidt som denne overhovedet står klart for nogen, herunder ophavspersonen. Selvom teorier er blevet til i den bedste hensigt, så er der ingen garanti for, at de ikke kan få forfærdende konsekvenser i hænderne på de forkerte og under uheldige historiske omstændigheder. På det politisk økonomiske felt er det horribelt at opleve, at Marx bliver taget til indtægt for stalinismen, og at Smith bliver set som hovedmand bag de mest grovkornede nyliberalistiske udskejelser. Sammenhængen mellem politisk økonomi og det samfund, den forsøger at begribe, er ikke et behageligt studium og man kan let blive opgivende, når man påtænker de uhyggelige konsekvenser af de anstrengelser, som selv to af den politiske økonomis mest lysende hoveder gjorde sig. Idet man beskæftiger sig med politisk økonomi, bør man, som jeg ser det, være opmærksom på den tvingende kendsgerning, at idet al teori er reduktion og derfor har en omverden, som i bedste fald kun er delvist oplyst og i hvert fald spiller sammen med teorien på en måde, vi ikke ved noget om, så vil enhver teori og fornuftsbaseret erkendelse have konsekvenser, der ikke kan forudses. En del af disse vil være uintenderede, hvor påpasselig og (strategisk) eftertænksom teoretikeren end er, og i visse tilfælde vil der være tale om decideret misbrug. Når der er tale om en kritisk teori, der ud over den videnskabelige dimension forpligter sig på en (tentativ og refleksiv) normativ horisont, er der på den ene side grund til at

udvise særlig forsigtighed, idet der er en latent fare for, at politikken og etikken videnskabeliggøres og/eller kan bruges som rambuk for rendyrkede politiske hensyn og magtinteresser, men omvendt skal man erindre, at den rene deskriptive teori er en farlig illusion – da politikken og etikken her *strukturelt* videnskabeliggøres - og at det derfor er et stort fremskridt i sig selv at drage normativiteten frem fra det absolutte mørke for således også at gøre denne dimension åben for refleksion og kritik – også udenfor det videnskabelige miljø. I den neoklassiske økonomi, der hårdnakket hævder at være værdineutral, kommer den reelle værdidimension blot til at udgøre en fundamentalistisk spændetrøje, der omslutter folk i ly af mørket og i sidste instans får dem til at stivne i deres endelige form – ofte uden at de oplever at være udsat for et groft overgreb.

Det vil naturligvis altid være sådan, at alle begivenheder har konsekvenser, der ikke kan forudskikkes endsige beregnes, men man bør efter min mening så vidt muligt skærme sig mod utilsigtede konsekvenser og misbrug, uden at man herved falder i den anti-teoretiske grøft. Reservationer, bevidsthed om begrænsninger, fejlbarlighedserkendelse, ydmyghed, refleksivitet, åbenhed og forbehold overfor endimensionale videnskabsopfattelser, samt firkantede læsninger bør være en integreret del af det videnskabelige virke og ikke kun noget, man fremhæver i festtaler, mens man i hverdagen vogter over sin egen videnskabelighed som en høg og indædt forsøger at tilkæmpe sig en bedre magtposition for at fremme den gode videnskabelige sag, der altid er ens egen. Problemet er blot her som i øvrigt, at reelt eksisterende magt knuser mange gode demokratiske intentioner, men dette paradoks og det videnskabelige arbejdes iboende og uoverstigelige problemer bør ikke få os til at opgive den videnskabelige bestræbelse og afvise det intellektuelle arbejde som ufrugtbart, umuligt eller kun regressivt, men til at besinde os på videnskabens grænser (eksempelvis uintenderede konsekvenser), ligesom vi bør besinde os på fornuftens grænser, selv i dens mere klædelige fremtræden som post-økonomisk fornuft. Reduktion og abstraktion er videnskabens væsen og eksistensberettigelse, men skal alligevel kun forefindes i et frodigt og inklusivt miljø, hvor reduktion afspejler sin modsætning kompleksitet, og abstraktion modvirkes af en modsat bevægelse i form af konkretion. En indfaldsvinkel og et perspektiv bør ikke kun lede frem til et udfaldsrum, men til en grænseoverskridende horisont, og bevægelsen herimellem bør reflektere det standpunkt, som denne omkransning udviser respekt for.

Betydningen og vigtigheden af disse overvejelser er efter min mening generelle, men i det omfang man bevæger sig fra partikulære og kontekstuelle studier i retning af omfattende og vidtrækkende

studier, der tilsigter at afdække hovedtræk og makrotendenser i den sociale totalitet, bliver ydmyghedsfordringen m.m. tilsvarende accentueret. I den ene ende af spektret står - noget firkantet udtrykt - detaljerede og skarpt afgrænsede detailanalyser, der omhandler, hvad man kan kalde 'små spørgsmål' (uden at jeg herved nedvurderer dem) og retter sig mod empiriske studier, casestudier og lignende, der ofte finder sted indenfor en fag- eller teorispecifik forståelseshorisont. Som eksempler kan nævnes en analyse af den danske flygtningepolitik fra 1990-2000 gennem en Bourdieu'sk optik eller en politisk økonomisk analyse af Verdensbankens engagement i Zimbabwe som led i strukturtilpasningsprogrammerne. Heroverfor står analyser, der tematiserer, hvad man kan kalde 'store spørgsmål', idet horisonten er bred, afgrænsningen uklar og intentionen er systematisk at tackle omfattende overordnede, samfundsmæssige problemstillinger og videnskabsteoretiske grundspørgsmål. Her falder man ind under den klassiske politiske økonomi og eksempelvis Marx og Veblen, den klassiske sociologi (fx Durkheim og Weber) og den kritiske teori (fx Adorno, Marcuse og Honneth) m.m. Denne slags analyser er ofte generelle og strukturelle, både systematiske og fragmenterede, besidder stærk sammenhængskraft og præges af modsigelser og løse ender, og danner vedvarende basis for nye forsøg på at begribe og brydes med store spørgsmål. Denne afhandling tilhører oplagt den sidstnævnte kategori, mens vel størstedelen af forskningen i dag tilhører den førstnævnte kategori. En stærk tendens indenfor denne problematik er de såkaldte post-strømninger, der peger markant i retning af små spørgsmål, små fortællinger samt kontekstuelle og partikulære analyser.

Begge former for forskning har deres klare berettigelse, og de kan gensidigt informere hinanden som vigtige delaspekter af en samlet videnskabelig bestræbelse, hvilket de i øvrigt altid i større eller mindre omfang gør i praksis, men dette forudsætter naturligvis, at man anerkender begge erkendelsesinteresser og måder at bedrive forskning på som legitime og frugtbare. I den forbindelse er det min klare opfattelse, at den klassiske helhedsorienterede og grundlagsopsøgende analysemetode i dag i en bred optik ligger hengemt og står i skyggen af jagten på de små spørgsmål, den metodisk korrekte empiri, mikro-narrativer etc. Jeg skal ikke vende mig generelt mod den slags studier, der ofte er oplysende og væsentlige, men en beklagelig sideeffekt, der kan være enten bevidst eller ubevidst, systematisk eller utilsigtet, er, at samtidens store spørgsmål forbliver underbelyst, eller konsekvent viftes til side. For så vidt man mener, at intentionen om at behandle og reflektere over store spørgsmål er futil, *altmodisch* og måske endda undertrykkende, så vil man anskue denne tendens som et fremskridt, men dette betragter jeg som en fatal fejltagelse, der har

yderst uheldige konsekvenser. De store spørgsmål og den sociale totalitet i form af hovedtendenser såsom kapitalismens generelle udviklingstræk forsvinder ikke af, at man kigger andre steder hen, og den manglende opmærksomhed betyder ikke, at vigtigheden af disse spørgsmål aftager, men omvendt, at der infinder sig en ubefordrende stivnen og nødvendighedsopfattelse, hvad spørgsmål af denne art angår. I en vis forstand kan man derfor sige, at den mere højstemte del af post-bevægelsen medvirker til at indstifte nyliberalismen som historiens endepunkt ved at afskære sig fra at opdyrke det niveau, som denne samfundsmåde udfolder sig på. Fraværet af politisk økonomisk forskning i den klassiske tradition betyder ikke, at helheden forsvinder og erstattes af hyperkomplekse og polycentriske sammenhænge og optikker, men omvendt at de overordnede sociale strukturer tildækkes med dogmer og stiv(be)nede vrangforestillinger for så at glide ud af det aktive synsfelt i den moderne neoklassiske økonomi. Den neoklassiske økonomi rummer svar på en hel række store spørgsmål, som den ikke selv kan stille, og fører sig derfor frem med en tåbes overbevisning. Fraværet af de klassiske sociologiske dyder betyder heller ikke, at sociologien nu er et progressivt felt af inspirerende fragmenter og multible delhorisonter, men beklageligvis at banen er fejet for, at den neoklassiske økonomi gennem den generelle socialvidenskabelige *rational choice* teori er godt i gang med at indplacere sig som midtpunkt for det ultimative projekt om at realisere en samfundsvidenskabelig enhedsteori. På denne måde er brede lag i det videnskabelige miljø tæt vævet ind i nyliberalismen og bidrager omfattende til denne samfundsforms udvidede reproduktion, på trods af at – eller fordi – store spørgsmål ikke er på mode. Af denne grund alene er der efter min mening tilstrækkelig basis for at genopdage og –opfinde de progressive træk ved modernismens store tænkere, idet man også udviser hensyn til det (teori)historiske spænd og samtidens videnskabelige og sociale dagsorden.

Men hvorom alting er, så har jeg i denne forbindelse *valgt* at bringe store spørgsmål til tovs, samt at argumentere for og komme med foreløbige og tilbageholdende refleksive, men ikke desto mindre substantielle og skarpe svar på nogle af dem. Mulighederne er uendelige, og jeg kunne også have valgt at lave en mere detaljeret kritisk analyse af den nye danske arbejdsmarkeds- eller miljøpolitik, af den nye regerings diskurs og politik, af Jevons' eller Friedmans politiske økonomi eller af eksempelvis WTO, zapatisterne eller World Social Forum. Min pointe er i relation hertil, at man ikke på forhånd kan afgøre med usvigelig sikkerhed, hvilken problemstilling eller forskningsstrategi, der er mest frugtbar, og herefter lave en objektiv rangordning. Man kan end ikke *a posteriori* angive præcise retningslinier for hvilke forskningsprojekter, der er mest frugtbare og

gennemskue deres konsekvenser. Videnskab som resultat rækker videre end til videnskaben selv, og videnskaben er ikke kun resultat men tillige proces, og denne proces vil vedblive med at være konkret og kreativ, dvs. utilgængelig for endelige, logiske/fornuftsmæssige procedurer og skematikker.

Dette betyder konkret i forhold til dette projekts realisering og videreførelse, at jeg ikke kan argumentere *endeligt* for dets særlige relevans og heller ikke anføre, hvad det *præcist* implicerer for fortsat aktivitet. Denne forståelse kan jeg ikke formulere bedre end Harvey i efterskriftet til *The Limits to Capital* (1999B [1982]):

> A work of this sort admits no conclusion. The dialectical mode of thinking, at least as I construe it, precludes closure of the argument at any particular point. […] Each ending should, in truth, be viewed as but a new beginning. [..] Though potentially endless, it is not however a seamless web of arguments we seek to spin. Dim forms emerge from initial shadows of mystification, take firmer shape as different features are illuminated from new vantage points, studied from new conceptual 'windows' opened up. It is a far from formless set of relationships that we come to discern. But if each end is but a beginning, then the efforts of the preceding pages should lead us to consider new paths to take, new concepts to construct, new relationships to explore" (side 446).

Harvey åbner således op for, men radikaliserer ikke kontingensen, og bruger bevidst flertalsformen, når han tematiserer konsekvenserne af videnskabeligt arbejde. Der er ikke én vej, ét begreb eller én bestemt sammenhæng, som byder sig til i forlængelse af eksempelvis *Limits*. Det samme gælder denne afhandling. Der er mange mulige veje i fortsættelse af det perspektiv, som jeg har opdyrket her, og der kan ikke peges på en af dem som den mest logiske, oplagte eller frugtbare alt taget i betragtning. Der er en hel række små og store spørgsmål, samt kritikretninger, som kan belyses bedre og mere systematisk, og jeg kender ikke en objektiv procedure, der kan bringes til anvendelse for at vælge imellem dem. Der er tillige en række refleksive åndehuller og åbninger, som indbyder til fortsat kritisk refleksion i en *genuint* åben proces, dvs. som ikke skal forudskikkes. Projektet udgiver sig ikke for at være en åndelig vejleder, der kan anvise den rette vej. Men når dette er sagt, så angiver projektet alligevel nogle pejlemærker - hvoraf de negative er de mest markante - der kan give inspiration til og beramme videre aktivitet. En af de forskningsmæssige retningsangivelser, som jeg selv i særlig grad er motiveret af, er ambitionen om at forfine, systematisere og videreudvikle det kritisk teoretiske perspektiv på nyliberalismen, kritik og modstand, samt at opdyrke de reguleringsmæssige problemstillinger, der følger af potentielle overgange fra økonomiske til post-økonomiske samfund.

***How big*? og *so what*?**

Men lad mig afslutningsvis kigge tilbage i stedet for frem. Kort før jeg startede på mit ph.d. studium, var jeg til en forelæsning og workshop med økonomen og videnskabsteoretikeren McCloskey. Jeg husker ikke forløbet i detaljer, men der er et par af hendes *sound bites*, der har brændt sig fast i min bevidsthed. Som jeg erindrer det, fastholdt hun, at man, idet man ønsker at evaluere forskning og vurdere kvaliteten af den, bør lade to spørgsmål til produktet udgøre hovedakserne: *How big*? og *so what*? På trods af at jeg ikke kan tilslutte mig, at lige præcis disse to spørgsmål bør tillægges afgørende betydning i denne sammenhæng, så er jeg enig i, at de er væsentlige, så jeg vil ikke undlade at tildele dem en smule opmærksomhed, før jeg sætter det uigenkaldeligt sidste punktum i indeværende sammenhæng.

How big? Jeg kan ikke besvare dette spørgsmål direkte, men mit indirekte svar siger mere end selv det største tal. Analysen og kritikken i denne afhandling har været kvalitativ og ud over antallet af sider, der måske er *for* højt, så betyder fraværet af talstørrelser, at det ikke giver mening at anse en kvantitativ vurderingsskala som udslagsgivende. I kvalitative anliggender er størrelsesorden ikke det rette sammenligningsgrundlag. I disse sammenhænge handler det ikke om objektiv sammenstilling, men om mening, dialog og kommunikation, om at forstå, fortolke og formidle. Der er - som jeg også har været inde på i kapitel 1 - tale om et bevidst opgør med den kvantitative forskning og den fetichisme, der klæber til tal, matematiske/statistiske modeller, græske bogstaver, regneark, meningsmålinger (et interessant selvmodsigende begreb, idet mening ikke kan måles) og andre kvantitative data. Denne fetichering virker generelt og i stadigt stigende omfang i samfundsvidenskaben, men den politiske økonomi er grundet sit objekt særligt udsat igennem den økonomiske fornufts dominerende status og ekspansion under kapitalismen. Derfor er der efter min mening behov for at fastholde og praktisere, at politisk økonomi dybest set handler om kvalitative forhold, selvom det er kvantitative forhold i stadig større målestok, der møder øjnene i første omgang, når man betragter den kapitalistiske økonomis overfladerelationer. Set i lyset af afhandlingens kritiske dimension så ville det være yderst besynderligt, om jeg på den ene side formulerede en skarp kritik af økonomisk fornuft, og omvendt bekendte mig til selve fikspunktet for denne måde at møde verden på: kalkulerbarhed. Spørgsmålet om afhandlingens kvantitative størrelsesorden eller præcise talbarhed giver altså ikke mening, men dette er ikke tilfældigt. Det er tilsigtet, idet hensigten har været at indskærpe, at politisk økonomi basalt set er en kvalitativ

videnskab, der handler om mennesker, værdier, visioner, organisering og sociale relationer m.m. Intet af dette kan talsættes eller bringes på formel, uden at der begås strukturel vold mod det levede liv og de konkrete livsomstændigheder.

So what? Når jeg ikke kan besvare spørgsmålet om kvantitativ betydning direkte, så udbredes rammerne til gengæld for dette spørgsmål, idet også ovenstående overvejelser kan anskues som led i en besvarelse. Man kan sige, at dette centrale kvalitative spørgsmål i indeværende forbindelse omfatter også de aspekter, som det kvantitative spørgsmål ellers søger at fremhæve og uddifferentiere. Samlet set argumenterer jeg i denne afhandling for en kritisk teori om økonomi og samfund, der udgør et radikalt og omfattende alternativ til neoklassisk økonomi og i forlængelse heraf *rational choice* teorien. Kritikken og den alternative forståelseshorisont spænder over videnskabsteori, teori og værdier/normativitet. Kritikken af neoklassisk økonomi udfolder sig således på alle de centrale domæner, som dette paradigme selv omfatter og samordner, og er både positiv og negativ. Den negative kritik konfronterer den neoklassiske økonomi og blotlægger de, ikke kun utilfredsstillende, men helt uforsvarlige forudsætninger for denne måde at opfatte og praktisere politisk økonomi på. Den positive kritik skitserer en alternativ videnskabsteoretisk forståelseshorisont, praktiserer et teoretisk alternativ, der refererer direkte til den neoklassiske økonomis grundkerne, og bekender sig til en ekspliciteret normativ vision, der præsenterer sig, som det den er – dvs. gemmer sig ikke bag en tætsluttende pseudovidenskabelig kappe. Modsat den neoklassiske økonomi er hensigten bag den alternative forståelseshorisont ikke at indplacere sig selv i rollen som magtfuldkommen monolit, men at åbne op for andre veje og nye horisonter, refleksioner og kritikker, samtidig med at objektet ikke tabes af syne i et epistemologisk hængedynd. Det perspektiv, der opdyrkes, tager *mutatis mutandis* udgangspunkt i en læsning af kritisk realisme, samt Marx's kritik af den politiske økonomi, men placerer sig også væsentligt i forlængelse af kritisk teori (Frankfurterskolen) og inddrager markante elementer fra andre kritiske traditioner indenfor politisk økonomi og samtidens heterodokse økonomi.

Hovedintentionen i den opbyggelige dimension og i forhold til samtidsdiagnosen er at belyse dybderelationerne mellem neoklassisk økonomi og kapitalismen under nyliberalismen, samt at knytte an til samtidens kritik af og modstand mod nyliberalismen, idet indholdet i sig selv peger radikalt hinsides neoklassisk økonomi og nyliberalismen. Det økonomiske menneske fremstilles herunder som det springende punkt i forhold til neoklassisk økonomi og agerer begrebslig kerne for

den eksterne kritik af økonomisk teori, mens økonomisk fornuft artikuleres som tyngdepunktet i forhold til kapitalismen/nyliberalismen og den ikonoklastiske kritik af økonomisk praksis. I relation til sidstnævnte udsondres økonomiens paradoks som samtidens centrale politisk økonomiske paradoks med massive patologiske konsekvenser, idet paradokset kun skærpes yderligere og lukker sig om sig selv under nyliberalismen og det påpeges, at dette paradoks kun kan imødegås progressivt, såfremt økonomien fravristes sin status som samfundenes universalessens, og der genetableres og skabes udvidede rum for individuelle og kollektive aktiviteter *udenfor* økonomiens herredømme, der i første instans indebærer økonomismens og i sidste instans potentielt økonomiens endeligt.

Bibliografi

Adorno, T. W. (1972A) *Kritiske modeller*. Rhodos.

Adorno, T. W. (1972B) *Oppdragelse etter Auschwitz*. I Qvale (red.).

Adorno, T. W. (1993) *The Culture Industry – Selected essays on mass culture*. Routledge, London.

Aglietta, M. (2000) *A Theory of Capitalist Regulation*. Verso, London/New York.

Altvater, E. (1993) *The Future of the Market – An Essay on the Regulation of Money and Nature after the Collapse of 'Actually Existing Socialism'*. Verso, London/New York.

Althusser, L. og Balibar, É. (1999) *Reading Capital*. Verso, London/New York.

Amin, S. (1998A) *Spectres of Capitalism*. Monthly Review Press.

Amin, S. (1998B) *Capitalism in the Age of Globalization – The Management of Contemporary Societies*. Zed books, London & New York.

Andersen, H. (1988) *Rationalitet, velfærd og retfærdighed – belyst gennem nyere samfundsvidenskabelige teorier*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København.

Andersen, H. og Kaspersen, L. B. (red.) (1996) *Klassisk og moderne samfundsteori*. Hans Reitzels Forlag A/S, København.

Arato, A. & Gebhardt, E. (eds.) (1978) *The Essential Frankfurt School Reader*. Basil Blackwell, Oxford.

Archer, M. S. (2000) *Homo economicus, Homo Sociologicus and Homo Sentiens*. I Archer and Tritter (eds.).

Archer, M. S. and Tritter, J. Q. (eds.) (2000A) *Rational Choice Theory – Resisting colonization*. Routledge, London/New York.

Archer, M. S. and Tritter, J. Q. (2000B) *Introduction*. I Archer and Tritter (eds.).

Barrow, C. W. (1993) *Critical Theories of the State – Marxist, Neo-Marxist, Post-Marxist*. The University of Wisconsin Press, Wisconsin.

Barry, A. et al. (eds.) (1996) *Foucault and Political Reason – Liberalism, neo-liberalism and the rationalities of government*. UCL Press, London

Bauman, Z. (1999) *Globalisering – De menneskelige konsekvenser*. Hans Reitzels Forlag, København.

Bauman, Z. (2002) *Arbejde, forbrugerisme og de nye fattige*. Hans Reitzels Forlag, København.

Beck, U. (2002) *Fagre nye arbejdsverden*. Hans Reitzels Forlag A/S, København.

Beckford, J. A. (2000) *'When the battles lost and won'*. I Archer and Tritter (eds.).

Bhaskar, R. (1989) *Reclaiming Reality*. Verso, London/New York.

Bhaskar, R. (1991) *Philosophy and the Idea of Freedom*. Basil Blackwell Ltd, Oxford/Cambridge.

Bhaskar, R. (1993) *Dialectic*. Verso, London/New York

Bhaskar, R. (1997) *A Realist Theory of Science*. Verso, London/New York.

Bhaskar, R. (1998) *The Possibility of Naturalism – A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*. Routledge.

Bhaskar, R. (1999) *Realism*. Opslag i Bottomore (ed.).

Bhaskar, R. (2000) *From East to West - Odyssey of a Soul*. Routledge, London/New York.

Blaug, M. (1992) *Economic Theory in Retrospect*. Cambridge University Press.

Bottomore, T. (ed.) (1999) *A Dictionary of Marxist Thought*. Blackwell Publichers.

Bourdieu, P. (1998A) *Acts of Resistance – Against the New Myths of our Time*. Polity Press.

Bourdieu, P. (1998B) *Om TV – og journalistikkens magt*. Tiderne Skifter.

Bourdieu, P. (2001) *Modild*. Hans Reitzels Forlag, København.

Bourdieu, P. (2002) *Det økonomiske felt*. Dansk Sociologi 1/02.

Boyer, R. (1990) *The Regulation School: A Critical Introduction*. Columbia University Press, New York.

Brown, A., Fleetwood, S. & Roberts, J. M. (eds.) (2002A) *Critical Realism and Marxism*. Routledge, London.

Brown, A., Fleetwood, S. & Roberts, J. M. (2002B) *The marriage of critical realism and Marxism – happy, unhappy or on the rocks?* I Brown et al. (eds.).

Brown, A., Fleetwood, S. & Roberts, J. M. (2002C) *Preface.* I Brown et al. (eds.).

Brunner, R. (1999) *Samtale med Axel Honneth*. PHILOSOPHIA 26, 1-2.

Bryde Hansen, F. et al. (2002) *Indledning: Mod strømmen*. I Hansen et al. (red.).

Burchell, G. (1996) *Liberal Government and techniques of the self*. I Barry et al. (eds.).

Callinicos, A. (ed.) (1989) *Marxist Theory*. Oxford University Press.

Callinicos, A. (2001) *Against the Third Way – an Anti-Capitalist Critique*. Polity Press.

Campbell, J. L. og Pedersen, O. K. (eds.) (2001) *The Rise of Neoliberalism and Institutional Analysis*. Princeton University Press, Princeton/Oxford.

Carlsen, J. et al. (1984) *Karl Marx og den moderne verden*. Nordisk Forlag A/S, København.

Cardim de Carvalho, F. J. (1992) *Mr Keynes and the Post Keynesians – Principles of Macroeconomics for a Monetary Production Economy*. Edward Elgar, England/USA.

Chomsky, N. (1998) *Propaganda and Control of the Public Mind*. I McChesney et al (eds.).

Chomsky, N. (1999) *Profit Over People – neoliberalism and global order*. Seven Stories Press, New York/Toronto/London.

Christensen, E. (1999) *Citizen's income as a heretical, political discourse: The Danish debate about citizen's income*. I Lind og Møller (eds.).

Christensen, E. (2001) *Borgerløn eller aktivering? En diskussion af forskellige forståelser af 'rettigheder og pligter' i historisk perspektiv*. Tidsskrift for arbejdsliv, 3. årgang, nr. 1.

Christiansen, P. (2002) *GLOBALISERING – ja tak, men fra neden*. gaia, #39, vinter.

Clark, J. B. (1902) *The Distribution of Wealth – A Theory of Wages, Interest and Profits*. The Macmillan Company, London.

Clark, J. B. (1967) *The Philosophy of Wealth – Economic Principles Newly Formulated*. Augustus M. Kelley Publishers, New York.

Clark, J. B. (1968) *Essentials of Economic theory – As Applied to Modern Problems of Industry and Public Policy*. Augustus M. Kelley Publishers, New York.

Collier, A. (1994) *Critical Realism – An Introduction to Roy Bhaskar's Philosophy*. Verso, London/New York.

Creaven, S. (2000) *Marxism and Realism – A materialistic application of realism in the social sciences*. Routledge, London/New York.

Curry, N. (2002) *Critical Realism: beyond the Marxism/post-Marxism divide*. I Brown et al. (eds.).

Daly, H. E. & Cobb, J. B. (1994) *Det fælles bedste – En økologisk økonomi for fælleskab og fremtid*. Hovedland.

Dowd, D. (2000) *Capitalism and Its Economics: A Critical History*. Pluto Press.

Dobb, M. (1968) *Political Economy and Capitalism*. Routledge & Kegan Paul, London.

Dunleavy, P. & O'Leary, B. (1987) *Theories of the State – The Politics of Liberal Democracy*. The Macmillan Press Ltd.

Edgeworth, F. Y. (1932) *Mathematical Psychics – An essay on the application of mathematics to the moral sciences*. London School of Economics, London.

Edwardson, Å. (2001) *Råb på lang afstand*. Forlaget Fremad, København.

Elliot, J. E. (1978-9) *Marx's* Grundrisse*: Vision of capitalism's creative destruction*. Journal of Post Keynesian Economics, Vol. 1, No. 2.

Elster, J. (1989) *Marxism, Functionalism, and Game Theory: The Case for Methodological Individualism*. I Callinicos (ed.).

Estrup, H. (1991) *Nogle grundtræk af den økonomiske teoris historie*. Jurist- og Økonomforbundets Forlag.

Fenger-Grøn, C. & Kristensen, J. E. (red.) (2001A) *Kritik af den økonomiske fornuft*. Hans Reitzels Forlag, København.

Fenger-Grøn, C. & Kristensen, J. E. (2001B) *Behovet for en kritik af den økonomiske fornuft*. I Fenger-Grøn og Kristensen (red.).

Fine, B. (1997) *The New Revolution in Economics*. I Capital & Class, #61.

Fleetwood, S. (1997) *Critical Realism – Marx and Hayek*. I Keizer et al. (eds.).

Fleetwood, S. (ed.) (1999A) *critical realism in economics – Development and debate*. Routledge, London/New York.

Fleetwood, S. (1999B) *Preface*. I Fleetwood (ed.).

Fleetwood, S. (1999C) *Situating critical realism in economics*. I Fleetwood (ed.).

Fleetwood, S. (2002) *What kind of* theory *is Marx´s labour* theory *of value? A critical realist enquiry*. I Brown et al. (eds.).

Foster, J. B. (1994) *The Vulnerable Planet – A Short Economic History of the Environment*. Monthly Review Press, New York.

Friedman, M. (1970) *The Social Responsibility af Business Is to Increase Its Profits.* New York Times Magazine, 13. september, side 32 ff.

Friedman, M. (1994) *The methodology of positive economics*. I Hausman (ed.).

Fromm, E. (1950) *Sjælsharmoni og moral*. P. Haase og Søns Forlag, København.

Fromm, E. (1972) *Om Marx og Freud*. Pax Forlag, Oslo.

Fromm, E. (1982A) *Det sunde samfund*. Hans Reitzels Forlag, København.

Fromm, E. (1982B) *At have eller at være*. G. E. C. Gads Forlag, København.

Fromm, E. (1983) *Hinsides illusionens lænker – Møde med Marx og Freud*. Hans Reitzel, København.

Galbraith, J. K. (1969) *Det rige samfund*. Gyldendals uglebøger.

Galbraith, J. K. (1975) *Economics and the Public Purpose*. Penguin Books.

Galbraith, J. K. (1978) *On post Keynesian economics*. I Journal of Post Keynesian Economics, Vol. 1, No. 1.

Gorz, A. (1967) *Arbejderbevægelse og Nykapitalisme*. Gyldendals Uglebøger, København.

Gorz, A. (1980) *Ecology as Politics*. South End Press, Boston.

Gorz, A. (1981) *Farvel til proletariatet – hinsides socialismen*. Politisk Revy.

Gorz, A. (1984) *Paradisets veje – kapitalens dødskamp*. Politisk Revy.

Gorz, A. (1989) *Critique of Economic Reason*. Verso, London/New York.

Gorz, A. (1994) *Capitalism, Socialism, Ecology*. Verso, London/New York.

Gorz, A. (1999) *Reclaiming Work - Beyond the Wage-Based Society*. Polity Press.

Grossmann, H. (1975) *Marx, den klassiske nationaløkonomi og dynamikken*. Rhodos, København.

Habermas, J. (1984) *The Theory of Communitative Action - Volume 1: Reason and the Rationalization of Society*. Beacon Press, Boston.

Habermas, J. (1992) *The Theory of Communitative Action - Volume 2: Lifeworld and System: A critique of Functionalist Reason*. Polity Press, Cambridge.

Hansen, T. B., Nielsen, P. M. & Nielsen, P. (red.) (2002) *Mod strømmen – Kritiske essays om videnskab og samfund*. NSU Press, Göteborg.

Hardt, M. & Negri, A. (2000) *Empire*. Harvard University Press, Cambridge/London.

Harvey, D. (1999A) *The Condition of Postmodernity*. Blackwell Publishers.

Harvey, D. (1999B) *The Limits to Capital*. Verso, London/New York.

Harvey, D. (2000) *Spaces of Hope*. Edinburgh University Press, Edinburgh.

Hausman, D. M. (ed.) (1994) *The Philosophy of Economics – An anthology*. Cambridge University Press, Cambridge.

Hayek, F. (1981) *Vejen til trældom*. Forlaget Haarby, Hårby.

Heap, S. H. et al. (eds.) (1994) *The Theory of Choice*. Blackwell.

Heilbroner, R. L. (1962) *The Making of Economic Society*. Prentice-Hall, Inc.

Heilbroner, R. L. (1964) *Økonomiens tænkere*. Hasselbalch, København.

Heilbroner, R. L. (1981) *Marxism: For and Against*. W. W. Norton and Company, New York/London.

Heilbroner, R. L. (1986) *The Nature and Logic of Capitalism*. W. W. Norton & Company, New York/London.

Heilbroner, R. L. (1988) *Behind the Veil of Economics – Essays in Worldly Philosophy*. W. W. Norton & Company, New York/London.

Heilbroner, R. L. (1995A) *Visions of the Future - The Distant Past, Yesterday, Today, Tomorrow*. Oxford University Press, New York/Oxford.

Heilbroner, R. L. (1995B) *Foreword*. I Rifkin.

Herman, E. S. & Chomsky, N. (1994) *Manufacturing Consent – The Political Economy of the Mass Media*. Vintage, London.

Herman, E. S. (1998) *The Propaganda Model Revisited*. I McChesney et al (eds.).

Hirst, P. and Thompson, G. (2001) *Globalisering til debat: om den internationale økonomi og mulighederne for governance*. Hans Reitzel, København.

Honneth, A. (1994) *The Social Dynamics of Disrespect: on the location of critical theory today*. Constellations, Vol 1, No. 2.

Honneth, A. (1995) *The Fragmented World of the Social: essays in social and political philosophy*. State University of New York Press, Albany.

Horkheimer, M. (1974) *Eclipse of Reason*. Continuum, New York.

Horkheimer, M. (1978) *The End of Reason*. I Arato & Gephardt (eds.).

Horkheimer, M. (1996) *Critique of Instrumental Reason – Lectures and Essays since the end of World War II*. The Seabury Press, New York.

Horkheimer, M. (1999) *Critical Theory – Selected Essays*. Continuum, New York.

Horkheimer, M. & Adorno, T. W. (1995) *Oplysningens dialektik – Filosofiske fragmenter*. Gyldendal.

Hunt, E. K. & Schwartz, J. G. (eds.) (1973A) *A Critique of Economic Theory*. Penguin Education.

Hunt, E. K. & Schwartz, J. G. (1973B) *Introduction*. I Hunt, E. K. & Schwartz, J. G. (eds.).

Huxley, A. (1969) *Gensyn med fagre nye verden*. Aschehoug Dansk Forlag, København.

Ingham, J. (1996) *Some recent changes in the relationship between economics and sociology*. Cambridge Journal of Economics, 20, 243-275.

Jameson, F. (1996) *Actually Existing Marxism*. I Makdisi et al. (eds.).

Jameson, F. (1997) *Five Theses on Actually Existing Marxism*. I Wood and Foster (eds.).

Jameson, F. (1999) *POSTMODERNISM, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. Duke University press, Durham.

Jensen, P. H. (1999) *Activation of the Unemployed in Denmark since the early 1990s. Welfare or Workfare*. Centre for Comparative Welfare State Studies, Aalborg University.

Jessop, B. (1990A) *State Theory – Putting the Capitalist State in its Place*. Polity Press.

Jessop, B. (1990B) *Regulation theories in retrospect and prospect.* Economy and Society, vol. 19, no. 2.

Jessop, B. (1991) *On the Originality, Legacy, and Actuality og Nicos Poulantzas*. Studies in Political Economy 34, Spring.

Jessop, B. og Wheatley, X. (eds.) (1999) *Karl Marx's Social and Political Thought, Vol. V*. Routledge, London.

Jessop, B. (2000) *Globalisering og interaktiv styring*. Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg.

Jessop, B. (ed.) (2001A) *Regulation Theory and the Crises of Capitalism 1: The Parisian Regulation Approach*. Edward Elgar Publishing Limited.

Jessop, B. (2001B) *Good Governance and the Urban Question: On Managing the Contradictions of Neo-Liberalism*. Department of Sociology, Lancaster University at http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/soc075rj.html.

Jessop (2001C) *Introduction*. I Jessop (ed.).

Jessop, B. (2002A) *Capitalism, the regulation approach and critical realism*. I Brown et al. (eds.).

Jessop, B. (2002B) *The Future of the Capitalist State*. Polity Press.

Jevons, W. S. (1965) *Principles of Economics – A Fragment of a Thesis on the Industrial Mechanism of Society and Other Papers*. Augustus M. Kelley Publishers, New York.

Jevons, W. S. (1970) *The Theory of Political Economy*. Penguin Books.

Kapp, K. W. (1950) *The Social Costs of Private Enterprise*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

Keen, S. (2001) *Debunking Economics – The Naked Emperor of the Social Sciences*. Pluto Press.

Keizer, W. et al. (eds.) (1997) *Austrian Economics in Debate*. Routledge, London/New York.

Keynes, J. M. (1951) *Essays in Persuasion*. Rupert Hart-Davis, London.

Keynes, J. M. (1960) *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Macmillan & Co Ltd, New York.

Kjær, P. og Pedersen, O. K. (2001) *Translating Liberalization: Neoliberalism in the Danish Negotiated Economy*. I Campbell og Pedersen (eds.).

Klein, N. (2001) *No Logo – Mærkerne, magten, modstanden*. Klim, Århus.

Klein, N. (2002) *Fences and Windows – Dispaches from the Front Lines of the Globalization Debate*. HarperCollins*Publishers*, London.

Kristensen, J. E. (2001) *Den urene økonomiske fornuft*. I Fenger-Grøn og Kristensen (red.).

Lacey, H. (2002) *Explanatory Critiques and Emancipatory Movements*. Journal of Critical Realism, vol. 1 no. 1.

Lane, J.-E. (2000) *The Public Sector – Concepts, Models and Approaches*. Sage Publications, London/Thousand Oaks/New Delhi.

Larsen, J. E., Lind, J. Møller, I. H. (red.) (2000) *Kontinuitet & forandring – Nye differentierings- og integrationsformer i samfundet?* Samfundslitteratur, København.

Lauesen, T. (2002) *Social Forum*. gaia, #39, vinter.

Lawson, T. (1997) *economics and reality*. Routledge, London/New York.

Lawson, T. (1999A) *Developments in economics as realist social science*. I Fleetwood (ed.).

Lawson, T. (1999B) *Critical issues in economics as realist social science*. I Fleetwood (ed.).

Lind, J. (1999) *Labour market flexibility and regulation*. I Lind og Møller (eds.).

Lind, J. og Møller, I. H. (eds.) (1999) *Inclusion and exclusion: unemployment and non-standard employment in Europe*. Aldershot: Ashgate.

Lind, J. og Møller, I. H. (2001) *Arbejdsmarkedspolitikken og aktivering af arbejdsløse*. Tidsskrift for arbejdsliv, 3. årgang, nr. 1.

Lipietz, A. (1985) *The Enchanted World – Inflation, Credit and the World Crises*. Verso, London.

Lipietz, A. (1987) *Rebel Sons: the Regulation School – An Interview with Alain Lipietz conducted by Jane Jenson*. Optrykt i Jessop (ed.) (2001A).

Lipietz, A. (1993) *From Althusserianism to 'Regulation Theory'*. Optrykt i Jessop (ed.) (2001A).

Lipietz, A. (1999) *Regulation*. Opslag i Bottomore (ed.).

Lødemel, I. And Trickey, H. (eds.) (2001) *'An offer you can't refuse' – Workfare in international perspective*. The Policy Press, Bristol.

MacEwan, A. (1999) *Neo-liberalism or Democracy?* Zed Books.

Machlup, F. (1994) *On indirect verification*. I Hausman (ed.).

Makdisi, S., Casarino, C. and Kari, R. E. (eds.) (1996) *Marxism Beyond Marxism*. Routledge, New York/London.

Marcuse, H. (1971) *Det én-dimensionale menneske – en undersøgelse af det højtudviklede industrisamfunds ideologi*. Gyldendals Uglebøger

Marshall, A. (1936) *Principles of Economics*. Macmillan and Co., London.

Martin, H.- P. & Schumann, H. (1997) *Globaliseringsfælden – Angrebet på demokrati og velstand*. Borgens Forlag, København.

Marx, K. (1970) *Kapitalen – Kritik af den politiske økonomi*. RHODOS, København.

Marx, K. (1974) *Grundrids*. Rhodos, København.

Marx, K. (1977) *The Eightteenth Brumaire of Louis Bonaparte*. Progress Publishers, Moskva.

Marx, K. (1978) *The Poverty of Philosophy*. Progress Publishers, Moskva.

Marx, K. (1979) *Teorier om merværdien*. Rhodos, København.

Marx, K. (2000) *De store tænkere – Karl Marx*. Rosinante Forlag, København.

Marx, K. & Engels, F. (1971) *Det kommunistiske partis manifest*. Rhodos, København.

Mathiesen, A. (2000) *Uddannelsernes sociologi*. Christian Ejlers' Forlag/Dansk pædagogisk Tidsskrift.

Mattick, P. (1973) *Marx og Keynes – Blandingsøkonomiens grænser*. Forlaget Røde Hane.

McChesney, R. W. et al. (eds.) (1998) *Capitalism and the Information Age – The Political Economy of the Global Communication Revolution*. Monthly Review Press.

McChesney, R. W. (1999) *Noam Chomsky and the Struggle Against Neoliberalism*. Monthly Review, Volume 50, Number 11.

Meek, R. (1973) *The Marginal Revolution and its Aftermath*. I Hunt and Schwartz (eds.).

Mills, C. W. (1967) *The Sociological Imagination*. Oxford University Press.

Mills, C. W. (1971) *The Marxists*. Penguin Books Ltd.

Monahan, P. (2003) *Taking on 'Rational Man'*. The Chronicle of Higher Education, January 24.

Murray, P. (1999) *Karl Marx as a Historical Materialist Historian of Political Economy*. I Jessop og Wheatley (eds.) (1999).

Møller, I. H. og Lind, J. (2000) *Arbejdsmarkedet under forandring – nogle kritiske kommentarer*. I Larsen et al. (red.).

Nielsen, P. (2002A) *Økonomisk tænkning og det kapitalistiske samfund*. I Hansen et al. (red.).

Nielsen, P. (2002B) *Reflections on critical realism in political economy*. Cambridge Journal of Economics, 26, 727-738.

O'Connor, M. (ed.) (1994) *Is Capitalism Sustainable? Political Economy and the Politics of Ecology*. The Guilford Press, London/New York.

Offe, C. (1985) *Disorganised capitalism – contemporary transformations of work and politics*. Polity Press, Cambridge.

Offe, C. (1993) *Contradictions of the Welfare State*. The MIT Press, Cambridge.

Offe, C. (1996) *Modernity and the State – East, West*. Polity Press, Cambridge/Oxford.

Offe, C. & Heinze, R. G. (1992) *Beyond Employment – Time, Work and the Informal Economy*. *Polity Press*, Cambridge, UK.

Pareto, V. (1971) *Manual of Political Economy*. Augustus M. Kelley Publishers, New York.

Peck, J. (1996) *Work-Place – The Social Regulation of Labour Markets*. The Guilford Press, London/New York.

Petersen, A. & Willig, R. (2001) *Fra anomi til anerkendelse – om den øgede fokusering på depressioner og stigningen i forbruget i antidepressiva*. Distinktion – tidsskrift for samfundsteori, nr. 3.

Polanyi, K. (1957) *The Great Transformation – the political and economic origins of our time*. Beacon Press, Boston.

Qvale, P. (red.) (1972): *Kritikk og krise i pedagogikken – 11 innlegg om oppdragelse etter Auschwitz*. Pax Forlag A/S, Oslo.

Ramonet, I. (2001) *Marcos – Samtale med subcommandante Marcos*. Informations Forlag, København.

Ramsay, A. (1996) *Frankfurterskolen*. I Andersen og Kaspersen (red.).

Ricardo, D. (1992) *The Principles of Political Economy and Taxation*. J. M. Dent & Sons Ltd., London.

Rifkin, J. (1995) *The End of Work – The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*. G. P. Putnam's Sons, New York.

Robbins, K. (1994) *The nature and significance of economic science*. I Hausman (ed.).

Robinson, J. (1968) *Economic Philosophy*. Penguin Books.

Robinson, J. (1978) *Keynes and Ricardo*. I Journal of Post Keynesian Economics, Vol. 1, No. 1.

Rosdahl, A. and Wiese, H. (2001) *When all must be active – workfare in Denmark*. I Lødemel and Trickey (eds.).

Rose, N. (1996) *Governing 'advanced' liberal democracies*. I Barry et al. (eds.).

Rose, N. (2000) *Powers of Freedom – Reframing political thought*. Cambridge University Press, Cambridge.

Rubin, I. I. (1979) *A History of Economic Thought*. Ink Links, London.

Samuelson, P. A. (1971) *Foundations of Economic Analysis*. Harvard University Press, Cambridge.

Samuelson, P. A. & Nordhaus, W. D. (1995) *Economics*. McGraw-Hill, Inc.

Sayer, A. (1995) *Radical Political Economy – A Critique*. Blackwell, Oxford/Cambridge.

Sayer, A. (2000) *Realism and Social Science*. SAGE Publications.

Schumpeter, J. A. (1966) *Ten great economists: From Marx to Keynes*. Allen & Unwin, London.

Self, P. (2000) *Rolling Back the Market*. Macmillan Press Ltd.

Sennett, R. (1998) *The Corrosion of Character – The personal consequences of work in the new capitalism*. W. W. Norton & Company, Inc., New York.

Schiffrin, A. (2002) *Bogbusiness*. Rosinante, København.

Smith, A. (1981) *An Inquiry into the Causes and Nature of the Wealth of Nations*. Liberty Fund, Indianapolis.

Tabb, W. K. (1999) *Reconstructing Political Economy – The great divide in economic thought*. Routledge, London/New York.

Teivainen, T. (2002) *Enter Economics, Exit Politics*. Zed Books Ltd, London/New York.

Thoreau, H. D. (1972) *Walden – Livet i skovene*. RHODOS, København.

Torfing, J. (1999) *Towards a Schumpeterian Workfare Postnational Regime: reflections on path-shaping and path-dependency in Denmark*. COS-rapport nr. 1, København.

Torfing, J. (2000) *Slaget er først lige begyndt*. Tidsskriftet SALT nr 5/Oktober.

Touraine, A. (2001) *Beyond Neoliberalism*. Polity Press.

Van Parijs, P. (1993) *Marxism recycled*. Cambridge University Press, Cambridge.

Veblen, T. (1921) *The Engineers and the Price System*. B. W. Huebsch, Inc., New York.

Veblen, T. (1972) *Den arbejdsfrie klasse*. RHODOS, København.

Veblen, T. (1978) *The Theory of Business Enterprise*. Transaction Books, New Brunswick/New Jersey.

Veblen, T. (1990) *The Place of Science in Modern Civilization - And Other Essays*. Transaction Publishers, New Brunswick/London.

Walras, L. (1965) *Elements of Pure Economics – or The Theory of Social Wealth*. George Allen and Unwin Ltd, London.

Weber, M. (2000) *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd*. Nansensgade Antikvariat, København.

Wheen, F. (2001) *Karl Marx – Et liv*. Rosinante, København.

Wood, E. M. and Foster, J. B. (eds.) (1997) *In defence of history – Marxism and the postmodern agenda*. Monthly Review Press, New York.

Wood, E. M. (1998) *Modernity, Postmodernity, or Capitalism?* I McChesney et al. (eds.).

Øllgaard, J. (2001) *Magten og universitetet*. FORSKERforum-extra, juni.